
આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના ૨૫ મા અંક પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવેલું છે.

પ્રસિદ્ધકર્તાની પ્રસ્તાવના.

સન્નમો ! આ પુસ્તક મહર્ષી દયાનંદ સરસ્વતીએ મૂલ સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલું છે; અને તેની સાથે તેનું હિંદી ભાષાંતર પણ થયેલું છે. આ પુસ્તકનો પ્રચાર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને દક્ષિણ પ્રાંતો વિનાના બીજા દેશોમાં થયો છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની પ્રગતિ સ્વભાષા ગુજરાતી હોવાથી ઉક્ત પુસ્તકનું ગુર્જર ભાષામાં ભાષાંતર થાય તો તેથી ઉક્ત અંચકર્તાના આશયથી તેમને ઘણા લાભ થાય એવો વિચાર થવાથી આ પુસ્તકનું ગુર્જર ગિરામાં ભાષાંતર કરાવવાનું ધ્યેય ત્યારબાદ અહિંની આર્યસમાજના શ્રીમાન પંડિત જાગૃષ્ણ શર્મા દ્વારા તે આરંભવા પ્રયત્ન કર્યો, અને ઉક્ત પંડિતશ્રીની દેખરેખ નીચે આ ભાષાંતર પં. કમલચંદ્રકર શર્મા પ્રા. મે. દ્વારા કરાવ્યું. આ ભાષાંતર સ્વામીશ્રીનું મૂલ સંસ્કૃત મુદ્રણે દિલ્હીમાંથી ઉપરથી કરાવવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં વિશેષતા એ છે કે સ્વામીશ્રીએ જે જે મંત્રો માત્ર ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા હતા તેનું પણ ભાષાંતર કરાવેલું છે, વળી ત્યાં ત્યાં સામાન્યવર્ગને વધાવતુ સમજાવું પડે તેમ ન હોય ત્યાં ત્યાં પાદટિપ્પણી મૂકીને વધારે ખુલાસો કરેલો છે. આ ભાષાંતરમાં સ્વામીશ્રીનું સંસ્કૃત ભાષ્ય ન જાપવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે તે જાપવાથી અંચનું કદ વધી જઈ કિંમતમાં પણ વધારો થાત, અને સામાન્યવર્ગ મંસ્કૃતથી અજાત હોવાથી તે ભાગ તેમને ઉપયોગી પણ ન થાત. સંસ્કૃતજ્ઞ લોકોને માટે મૂલ સંસ્કૃત મૂલ છે જેથી તેઓ સંતોષ માનશે.

આ પુસ્તકને જાપાઈ ગૃહાર પડનાં ધાર્યા કરતાં વધારે સમય થયો છે તેનું કારણ ધાર્યા કરતાં તેનું કદ વધ્યું તે અને અનેક કામોનો વ્યવસાયજ છે, અને તેને માટે હું અત્યંત દિલ્લગીર છું. આ સંબંધે વાચકોને મારે એટલુંજ વિનવવાનું છે કે આ ભાષાંતરથી તેમને જે કંઈપણ જ્ઞાનંદ મળશે તો હું ધારે પ્રયત્ન સફલ થયો માનીશ.

મુંબઈ }
તા. ૧ મે ૧૯૦૫. }

આપનો કૃપાકાંક્ષી
પ્રસિદ્ધકર્તા.

विषयानुक्रमशिक्षा.

विषयानुक्रम.	विषय.	पृष्ठांक.
१	शुद्धरप्रार्थनाविषय.	१
२	वेदोत्पत्तिविषय....	११
३	वेदना नित्यत्वविषे विचार.	२४
४	वेदविषयविचार.	३२
५	विज्ञानकांडविषय.	३३
६	कर्म्मकांडमां शुभ्यतया यतविषय.	३६
७	देवताविषय.	४५
८	सैकसम्भर भंडनविषय.	५५
९	वेदसंज्ञाविचारविषय	६६
१०	ब्रह्मविद्याविषय....	७३
११	वेदोक्तधर्मविषय.	७६
१२	श्रुतिविद्याविषय ...	८३
१३	पुत्रसंस्कृतश्रुत्याख्या.	८७
१४	श्रुतिव्याहिलोक्तमनुविषय ...	११०
१५	व्याकर्षणानुकर्षणविषय.	११२
१६	प्रकाश्य प्रकाशकविषय.	११५
१७	गणितविद्याविषय.	११७
१८	आयनामात्मनासम्पर्कविषय.	१२०
१९	उपासनाविषय. ...	१२५
२०	भुक्तिविषय. ..	१४७
२१	नैविमानादिविद्याविषय. ...	१५६
२२	तारविद्याविषय. ...	१६२
२३	वैद्यकशास्त्रभूयोद्देश्यविषय. ...	१६३
२४	पुनर्जन्मविषय.	१६४
२५	विषादविषय. ...	१६८
२६	निर्गोत्रविषय. ...	१७०
२७	राजप्रजधर्मविषय.	१७४
२८	वर्णाश्रमविषय ...	१८६

विषयानुक्रम.	विषय.	पृष्ठांक.
२८	अज्ञानयंत्रविषय.	१८७
३०	गृहशत्रुविषय.	१८९
३१	दानप्रस्थाश्रमविषय.	१९३
३२	संन्यासाश्रमविषय.	१९४
३३	धर्ममहायज्ञविषय.	१९६
३४	अग्निहोत्रविषय.	१९८
३५	पितृयज्ञविषय.	२००
३६	अग्निदेवदेवविषय.	२१२
३७	अनिश्चितविषय.	२१४
३८	अंशभोमाप्याग्रामाप्यविषय.	२१६
३९	उत्तमनिकृष्टप्रयोगणुनाविषय.	२१७
४०	प्रलपतिनी कथा.	२२०
४१	जातमअहलपानीकथा.	२२१
४२	छन्दशास्त्रकथा.	२२३
४३	देवामुत्तम आभक्त्याविषय.	२२७
४४	कश्यप कथा गणादितीर्थविषय.	२३१
४५	भक्तिपूर्वनिषेधविषय.	२३८
४६	नवग्रहमन्त्रविषय.	२४१
४७	अधिकारानधिकारविषय.	२४५
४८	पङ्कनशास्त्रविषय.	२४७
४९	लाभ्यकृष्णशंकासमाधानादिविषय.	२५१
५०	भट्टीधरलाभ्यपङ्कन अने सत्यार्थवर्णनविषय.	२५३
५१	प्रतिज्ञाविषय.	२६२
५२	अज्ञेयारविषय.	२६३
५३	वैदिकप्रयोगविषय.	२६८
५४	स्वरविचारविषय.	२६९
५५	व्याकरणनियमविषय.	२७०
५६	अवधारणेविषय.	२८३
५७	अधस्तुतिविषय.	२८५

અથ ઋગ્વેદાદિભાષ્યભૂમિકા.

ઓ૩મ્ સહનાંવવતુ સહનોભુનક્તુ સહ વીર્ય્ય કરવાવહે ॥
તેજસ્વિનાવર્ધીતમસ્તુ । માવિંદ્રિપાવહેં । ઓ૩મ્ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ ૧ ॥ તૈત્તિરીય આરણ્યકે । નવમ-
પપાઠકે । પ્રથમાનુવાકે ॥

અર્થઃ—(ઓ૩મ્) ઓમ્ એ પરમાન્માનું સર્વોત્તમ નામ છે. ને અ, ડ અને
મ્ એત્રણુ અક્ષરો મળીને થયું છે. અ કારથી વિરાટ, અગ્નિ નૃધા વિરણાદિ અને-
ક નામેનું પ્રહણુ થાય છે; ડ કારથી હિરણ્યમર્ચ, વાયુ તથા તેજસાદિ અનેક
નામેનું પ્રહણુ થાય છે; મ્ કારથી છંદર, આદિત્ય તથા પ્રાણાદિ અનેક નામેનું
પ્રહણુ થાય છે. (સહનાંવવતુ) હે સર્વ શક્તિમાન હૃદયર ! આપની કૃપા, રક્ષા
અને સહાયથી અમે પરસ્પર એક બીજાની રક્ષા કરીએ; (સહનો ભુનક્તુ) અમે
પરમગ્રીતિથી એકત્ર થઈને સર્વોત્તમ ઈશ્વર અર્થાત્ અદ્યતિ રાન્વાદિ સામગ્રીના
સાધનથી પ્રાપ્ત થના આનંદને આપના અનુગ્રહથી સદા ભોગવીએ; (સહ વીર્ય્ય
કરવાવહે) હે કૃપાનિધે! આપની સહાયનાથી અમે એક બીજાના સામર્થ્યને
પુરુષાર્થથી સદા વધારના રહીએ; (તેજસ્વિનાવર્ધીતમસ્તુ) તથા, હે પ્રકા-
શમય ! સર્વ વિદ્યાપ્રવના ! હૃદયરમણ ! આપના સામર્થ્યથીજ અમારું
પાઠપાઠન સર્વ સંસારમાં પ્રફલિત થાય, અમે અમારી વિદ્યા સદા
વધતી રહે; (માવિંદ્રિપાવહે) હે પ્રીતિ દેવતા ! આપ એવી કૃપા કરો કે જેથી
અમે કદીપણુ પરસ્પર વિરોધ ન કરતાં એક બીજાપ્રત્યે મિત્ર ભાવથી સદા વર્તીએ.
(ઓ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ) હે ભગવન ! આપની કૃપાથી નિઃસ્વપ્નિત,
અમારા ત્રિવિધનાપ [(૧) જ્ઞાત્વાત્મિક] જ્ઞાનાદિ રોગથી સરીરમાં થતી પીડા,
[(૨) માધિર્મત્તિક] અન્ય પ્રાણીઓથી થના ઉપદ્રવો અને [(૩) અધિદેવિક]
મન તથા દુષ્ટિયેના વિદ્યાર, અગુહિ અને ચાંચડયથી થના કલેસાદિને આપ સાં-

તડશે જેથી અમે સુંખથી આ વેદના યથાર્થ ભાષ્યદ્વારા સર્વે મનુષ્યોનો ઉપકાર કરીએ એવું આપની પામેથી યાચીએ છીએ તેથી આપ દે ॥ કરીને અમને નિરંતર સંહાર કરે.

શાર્દૂલાવિક્રીડિતવૃત્તમ્

બ્રહ્માનન્તમનાદિ વિશ્વકૃદજં સત્યં પરં જ્ઞાન્વતમ્
વિદ્યા યસ્ય સનાતની નિગમમૃદ્ધૈર્ધર્મ્યવિધ્વાંસિની ।
વેદારણ્યાવિમલા હિતાદિ જગતે નૃભ્ય સુભાગ્યપ્રદા
તત્ત્વા નિગમાર્થભાષ્યમતિના ભાષ્યન્તુતન્તન્યતે ॥૧॥

અર્થ — જે (મત્ત) સર્વથી મહાન્ (અનન્તમ) અન્ત-હિત (અનાદિ) આદિ અર્થાત્ શ-આત મિ ॥ નો (વિશ્વકૃત) અષ્ટિન વનાખનો કર્મ (અજમ) જન્મરહિત (મયમ) વતેમાન, બૂત તથા ભરિપર એ વિનાના યાદિત અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં એકરસ રહેનાર અને તેથીજ (જ્ઞાતમ) નિત્ય (પરમ) સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને જેની મિદ્યા (વૈષમ્યવિષયિતા) અના ॥ નો નાત કરનારી (જગતોદ્ધતા) જગતની હિતપરિણી (નૃભ્ય સુભાગ્યપ્રદા) મનુ જેને મામાખદાના (વિમલા) શુદ્ધ (નિગમમત્ત) અનેક શાસ્ત્રયુક્ત (સનાતન) અથ રહેનાર એવી (વેદારણ્યા) વિદ્યા) વેદનામક મિદ્યા છે તે પગમાત્માનો (નિગમાર્થભાષ્યમતિના) પેદશાપ કરનારી બુદ્ધિથી અર્થાત્ ધર્મપ્રતી (નજા) નમકાર કરીને ૬ (ભાષ્ય તુ તત્ત્વાચને) વેદ ભાષ્ય ૨૩ છુ ૧

॥ અનુષ્ટુપવૃત્તમ્ ॥

કાલરામાઙ્ગચન્દ્રેદે ભાદ્રમાસે મિતેદલે ।

પ્રત્નિપત્યાદિત્થપારે ભાષ્યારમ્ભઃ કૃનો મયા ॥ ૨ ॥

અર્થ — (મયા) મ (ભાષ્યારમ્ભ) ॥ આ ૧ ॥ આગળ (કાલરામા-ઙ્ગચન્દ્રેદે) ૧૯૩૩ ના (ભાદ્રમાસે મિતેદલે) બાદ ૧૬ મુક ૧૨૧ (પ્રત્નિપતિ) ૫૩-વાને (આદિત્થપાર) - ૧ ॥ ૧૧૦૦ દિવસ (જુન) કરી ૭ ૨

॥ શિગરિણી વૃત્તમ્ ॥

દયાયા આનન્દો વિલમ્ભતિ પરઃ સ્વાત્મવિદિત.

મરસ્થગ્ન્યાયે નિગમતિ શિના શીશદારણા ।

इयं ख्यातिर्यस्य प्रततसुगुणा वेदमनना—

स्थानेनेदं भाष्यं रचितमिति बोद्धव्यमनथाः॥३॥

અર્થ:—(દયાયા) દયા ઝળદની પછી (સ્વાત્મચિદિતઃ) પે તાના આત્મા-
માંજ જેનો અનુભવ થાય છે, અને જે શ્રેષ્ઠ છે, તેનો (જ્ઞાનન્દ) આનન્દ (આનન્દ
શબ્દ) (વિલસતિ) વિગળજમાન છે; અને (અસ્યાગ્રે) તે આનન્દ શુભદની પછી
(દ્વંશશરણા હિતા) ઇશ્વરનું શરણુ પ્રાપ્ત કરવામાં હિતકારણી એ. ઈ. (સરસ્વતી)
સરસ્વતી (સરસ્વતી શબ્દ) છે (ઇચ્છ્યાતિર્યસ્ય) આ પ્રકારનું જેનું નામ છે તે
(દયાનન્દ સરસ્વતી) એ હે (અનયા) નિર્દોષજનો ! (इदं भाष्यं) આ ભાષ્ય
(રચિતમિતિવોદ્યમ્) રચ્યું છે તે જાણજો ૨.

अनुष्टुप्चतुत्तम् ॥

मनुष्येभ्यो हितार्थैव सत्यार्थं सत्यमानतः ।

ईश्वरानुग्रहेणेदं वेदभाष्यं विधीयते ॥४॥

અર્થ:—હું (સત્યમાનત) સત્ય પ્રમાણથી (સત્યાર્થ) સત્ય અર્થનું બોધક
(इदंवेदभाष्यं) આ વેદભાષ્ય (મનુષ્યેભ્યોહિતાર્થેવ) મનુષ્યોના હિતને માટેજ
(स्वार्थेने माटे नहि) (ईश्वरानुग्रहेण) ઇશ્વર કૃપાથી (વિધીયતે) રચ્યું છું. ૪

॥ अनुष्टुप्चतुत्तम् ॥

संस्कृतप्राकृताभ्यां यद्भाषाभ्यामन्वितं शुभम् ।

मन्त्रार्थवर्णनं चात्र क्रियते कामधुङ्मया ॥ ५ ॥

અર્થ:—આભાષ્ય (સંસ્કૃત પ્રાકૃતાભ્યામ) સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (માયાભ્યાં)
ભાષાથી (અન્વિત) યુક્ત અને (ચતુ) જેમાં (શુભમ્) દોષગહિત. (મન્ત્રાર્થવ-
ર્ણન) મંત્રાર્થ વર્ણન કરવામાં આવેલું (ચ) અને (કામધુક્) ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કર-
નાર અર્થાન્ મનુષ્યોની ઓદિદુ તેમજ ૧૦૦માંથી ૯૯ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે એવું (ક્રિયતે)
કરવામાં આવશે. ૫

॥ अनुष्टुप्चतुत्तम् ॥

आर्याणां मुन्दृषीणां या व्याख्यातीति. सनातनी ।

तां समाश्रित्य मन्त्रार्थो विधास्यन्ते तु नान्यथा ॥ ६ ॥

અર્થ:—આ ભાષ્યમાં (મન્ત્રાર્થો) મંત્રાર્થ (નાન્યથા) બીજા કાંઈપણ રીતે

નહિ કરતા ફક્ત (ભાષ્યોર્ણા મુનૃષાણા) પ્રાચીન રીતી મુનીઓની (યા વ્યાસ્યા રીતિ સનાતની) વ્યાખ્યાકરવાની જે પ્રાચીન રીતિ છે, (તા સમાધિત્ય) તેો અનુસરીને (વિપાસ્યન્તે) કરવામા આસજે ૬.

॥ અનુબદ્ધસૂત્રમ્ ॥

પેનાધુનિકભાષ્યૈર્વેદીકાભિવેદદૂષકાઃ ।

દોષાઃસર્વે વિનશ્યેયુરન્યથાર્થવિવર્ણનાઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ — (જેન) જેથી (આધુનિક) હાનના (ભાષ્યે દીકાભિ) ભાષ્ય તથા દીકાઓથી પ્રાપ્ત થયેના (વેદેદદૂષકા) વેદને દુષિત કરનારા તથા (અન્યાર્થ વિવર્ણના) વેદ વિરુદ્ધ વર્ણન કરનારા પગેરે (સર્વેજેના વિનશ્યેયુ) સર્વ દોષ નષ્ટ અજે ॥ ૭ ॥

અનુબદ્ધસૂત્રમ્ ॥

સત્યાર્થશ્ચ પ્રકાશ્યેત વેદાનાં યઃ સનાતનઃ ।

દેશ્વરસ્ય સંહાયેન પ્રયત્નોયં સુસિધ્યતામ્ ॥૮॥

અર્થ — (વેદાનાં) વેદના (સનાતન) સનાતન (સત્યાર્થશ્ચ) અને સત્ય અર્થનો પ્રમાણ થાય. એવો (યયં પ્રયત્ન) આ મારે પ્રયત્ન (દેશ્વરસ્ય સંહાયેન) ઇશ્વરની સહાયથી (સુસિધ્યતામ્) મિદ્ધ થાઓ ૮

દેશ્વર પ્રાર્થના વિષયઃ ॥

વિશ્વાનિ દેવ સવિતર્દુરિતાંનિ પંરાસુવ । યદ્દદ્રંતન્ન આસુવ ॥ ૧ ॥ યજુર્વેદે । અધ્યાયે ૩૦ મન્ત્રઃ ૩ ॥

અર્થ — હે સન્ધિયા । તનન્ત ૨૫૩૫ । હે પરમકાર્શિક । હે અનન્તનિવાન । હે વિદ્યાનિજાનપ્રદ । (જેન) હે અર્પ્યાં સર્વ વ્યવસ્થા પ્રમાણક । હે સંતોનન્દ પ્રદ (સવિત) હે સમન્ત વ્યવસ્થાપક (ને) અમારા (વિશ્વાનિ) સમગ્રાં (દુરિતા-

નિ) દુઃખો તથા સર્વ દુર્ગુણો (પરાસુવ) દૂર કરેા અર્થાત્ તેમને અમારાથી અને અમને તેમનાથી સર્વદા દૂર રાખો- અને (ચદ્વદ્રમ્) સર્વ દુઃખ રહિત અર્થાત્ * કલ્યાણ છે (તન્નઃ) તે અમને આપની કૃપાથી (જાણ) એ તરફથી નિરંતર પ્રાપ્ત થાઓ. અને આ વેદભાષ્યરૂપી અનુદાનમાં જે દુષ્ટ વિધ્નો નહે તેમ હોય તેમને આવતા પહેલાંજ દૂર રાખશો. નથા શરીરની આરોગ્યતા, બુદ્ધિની શુદ્ધતા, આપની સહાય તથા અમારામાં સર્વ સત્યવિદ્યાનો પ્રકાશ ઇત્યાદિ જે અમારા કલ્યાણ કારક હોય તે હે પરબ્રહ્મન ! આપની કૃપાકટાક્ષથી અમને પ્રાપ્ત થાય કે જે આપની કૃપાકટાક્ષ અને સુસહાયથી સત્યવિદ્યાથી ઉત્પલ્લ અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ એવા આપના રચિત વેદોનું યથાર્થ લાખ્ય કરીએ અને તે આપની કૃપાથી સર્વ મનુષ્યોનું ઉપકાર કર્તા થાય. વળી સર્વ મનુષ્યમાત્રની અત્યંત શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ આ વેદભાષ્ય તરફ થાય તેમજ આપ કરો.

યો ભૂતઞ્ચ મન્યઞ્ચ સર્વં યશ્ચાધિતિષ્ઠાતિ સ્વર્ગસ્યંચ-
કેવલં તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વહ્નિણે નમઃ ॥ ૧ ॥ અથર્વવેદે ।
કાણ્ડે ૧૦ પ્રપાઠકે ૨૩ અનુ० ૪ મં० ૧૧।

અર્થ:- (યો ભૂતંચ મન્યંચ) જે પરમાત્મા ભૂત, જીવિંય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળ અને (સર્વં યશ્ચાધિતિષ્ઠાતિ) સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહેલો છે; તથા એ સર્વેના આધિષ્ઠાતા અર્થાત્ સ્વામી છે અને જે ત્રિકાલાનીત છે; તથા (સ્વર્ગ-સચ કેવલં) જે કેવલ મુખસ્વરૂપ અને નિર્વિકાર છે અર્થાત્ જેમાં દુઃખનો ભેદ માત્ર પણ નથી અને જે આનન્દધન બદ્ધ છે, (તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય) તે સર્વથી મહાન સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત (વહ્નિણે) પરમાત્માને (નમઃ) અમે અત્યંત પ્રેમથી નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧.

* કલ્યાણ અર્થાત્ સુખ. એ સુખ એ પ્રકારનું છે. (૧) ઐદિક (૨) પારલૌકિક. (૧) ઐદિક એટલે સત્યવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી ઉત્પત્તિ અર્થાત્ ચક્રવર્તિ રાજ્ય, ઇષ્ટમિત્ર, ધન, પુત્ર, સ્ત્રી અને તેના ભોજને મદિ શરીરનું સુખ લેવાનું. (૨) પાર લૌકિક સુખ જેને માણસ સુખ કહે છે તે છે. આ બે સુખો જેમાં છે તેને બદ્ધ અથવા કલ્યાણ કહે છે.

* यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमुतादेरम् । दिवं यश्चक्रे
मूर्द्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ २ ॥ अथर्ववेदे
काण्डे १० प्रपाठके २३ अनु० ४ मं० ३२ ॥

અર્થે (યસ્યભૂમિ પ્રમા) જેના વચ્ચેના નાનું માપન ભૂમિ અર્થાત પૃથ્વી
છે, તે તેના પાદસ્થાન છે, (અતરિશ્મુતોદરમ્) તથા અતરિક્ષ એટલે પૃથ્વી અને
સૂર્યની વચ્ચેનું સ્થાન જેના ઉદરસ્થાની છે (દિવચક્રે મૂર્દ્ધાન) અને સર્વથી
ઉચ્ચસ્થાનમાં રહેનાર સૂર્યાદિથી પ્રમાણમાં આશ ને જેણે પોતાના શિરસ્થાની

આ અને તેની પછીના ત્રણ મન્ત્રોમાં ઉપમાસ કારથી ઇશ્વરના વિરાટસ્વરૂપ
ની મનુષ્ય સારીર સામે સરખામી કરી છે મનુષ્યના સારીરની રચના જેતા તેના
મુખ્ય સાત ભાગ કરી શકાય (૧) મસ્તિષ્ક (૨) ચતુ (૩) કર્ણ (૪) મુખ
(૫) શાગોન્ધવાસ લેવાના સાધન ફેફસાં (૬) હૃદય (૭) પા (આ વિભાગોમાં
૬૭ ફેરફાર થવા કરી શકાય)

(૧-૬-૭) કે મસ્તિષ્ક ઉપરના મનમાં સૂર્યને ઇશ્વરના વિરાટસ્વરૂપ
શરીરના મસ્તિષ્કની ઉપમા આપી છે કારણ કે જેવી રીતે મનુષ્ય સગી-
રમાં થતી વ્યવનવચન તથા સંકલ્પનાદિ ક્રિયાઓનો આધાર મગજ ઉપર છે, તેવીજ
રીતે આ પ્રજાતિ કંઈપણ ગરીરમાં બ્યારોની આકર્ષકાનુર્વક (Attractive) વિદ્યુત
(Electric) દર્શક (Optic) અદૃશ્ય કિરણો દ્વારા (radio) હીટ
(caloric) તથા ગત્યુત્પાદક (Dynamic) આદિ સૃષ્ટિની મહાનું શક્તિઓનો
આધાર સૂર્ય છે અર્થાત મનુષ્ય સારીરના હૃદયસદાદિ અવયવોની બેધાઓનો
આધાર જેમ મનજ ઉપર છે તેમજ આ મગજમાં કહેલી આ વિરાટશરીર સારીરની
પાદસ્થાની પૃથ્વી તથા અન્યમહો (મૂમકેત મુખ મગજ હૃદયસદાદિ) ને પોતાની
ક્રિયામાં નિષ્ક્રિય કરાવનાર સૂર્યજ છે એટલે કે તેમને સૂર્યનો આધાર છે અને પ્રજા
શરીરની વનસ્પતિ તથા તેના પોષણકલા વચ્ચેના ઉત્પન્ન કરનારી ગરમી (vegetation
energy) નું મૂળ પણ તેજ (સૂર્યજ) છે આ વાતને ખગોળ વેત્તાઓ તથા આ-
વૈજ્ઞ અને અનિયમિ શાસ્ત્રજ્ઞોનારા ઉત્તમ પ્રજા મગજ છે

(૬) હૃદય મુખ અને પૃથ્વીની વચ્ચે આવેલો અવકાશ જેને આ તરિક્ષ કહે છે,
તેને આ મનમાં ઉદરની ઉપમા આપી છે પૃથ્વી વચ્ચે, તે પાણી તથા વનસ્પતિ
આદિ અનેક પદાર્થોના મૂલ્યમ પરમાત્માના તમસ્વરૂપી ભવે ધાર કરનાર તરિક્ષ
છે તેને ઉદરની ઉપમા એટલા ના આપી છે કે જેમ મનુષ્યે શાદેશ પ્રત્યેક પદાર્થ
મુખદ્વારા મૂલ્યમ થઈ શકે (Saptar) તો મળીને ઉદરમાં નાનું આલ્યા તેનું

ળના-યું છે, (તસ્મૈં જ્યેષ્ઠાય) તે સર્વથી મહાન સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત (વ્રહ્મણે) પર-
માત્માને (નમઃ) આગે અત્યંત પ્રેમથી નમસ્કાર કરીએ તો

* યસ્ય સૂર્યશ્ચન્દ્રમાશ્ચ પુનર્નવઃ । અગ્નિં યશ્ચ-
કઆસ્યં ૧ તસૈં જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ ॥ ૩ ॥ અથર્વવે-
દેકાણ્ડે ૧૦ પ્રવાઠકે ૨૩ અનુવાકે ૪. મં. ૩૩ ॥

અર્થ — (યસ્ય સૂર્ય ચન્દ્રમા ચ પુનર્નવઃ) જે સૂર્યચન્દ્રમાને પ્રેમે

મળમતાદિથી પૃથક્કરણ થઈ બાકી રહેલો રસ સૂક્ષ્મ નર્મિકાઓદ્વારા શોષાઈને હૃદયમાં
જાય છે, અને ત્યાંથી શરીરના પ્રત્યેક અવયવના પોષણ મળે છે. નર્મિકાઓદ્વારા
આખા શરીરમાં પ્રસાર છે તેવી જ રીતે પૃથ્વી ઉપરના પ્રત્યેક પદાર્થો આ મુદ્દામાં
કહેવા વિરાટરસરૂપના અગ્નિરૂપી મુખદ્વારા સૂક્ષ્મ યત્ન જ પ્રવેશાયું (Vatana) ૧૧-
101) સાથે મળી જઈ અન્તરિક્ષરૂપી બ્રહ્મા જાય છે ત્યાં તેઓ હતાની સાથે એકરૂપ
થઈ જાય છે પણ હવાના ઉપરના ભાગમાં શુદ્ધ થઈ એકરૂપ થાય છે ત્યારબાદ પશુ
પક્ષી, વનસ્પતિ આદિ પ્રાણીમાનને ગોળાકારી વરસાદીથી, મનુષ્યના હૃદયરસ
આમના રસની પેઠે, આખા જનતામાં રહે છે

(૩) મનુષ્યના શરીરમાં ત્યાંથી નીચના અવયવ વધે છે, અને તે પાતાની
અવનવલનાદિ સંધર્મ ક્રિયાઓના આધાર મસ્તિષ્ક (BRAIN) ઉપર રાખે છે
બીજી રીતે કરીએ તો મનસ્વિજ્ઞાનતત્ત્વો દ્વારા ફરમારેલો પ્રત્યેક દુક્ષ્મ જ તવવામાં
જેમ તે તામેદાર છે તેમજ ધરતરના આ અઘાટરૂપી શરીરમાં તેના પાદરથાની ભૂત
ભૂમિ (Typical of all plants) તેના તરફથી મનસ્વિ પાતાના આકર્ષણશક્તિ
ખતાવેલા માર્ગને અનુસરે છે—અર્થાત્ પૃથ્વીની ગોળાકારી કક્ષામાં નિયંત્રણ મળે
હોવાનું કારણ સૂર્યનું આકર્ષણજ છે

* $\left(\frac{2}{2-4}\right)$ જે રીતે મનુષ્યની માનવી જાત રૂપ આદિ જોવાનું સાધન
થાયું છે, તેવી જ રીતે સૂર્ય તથા ચંદ્રના કિરણો આખા વિશ્વને દૃશ્ય કમલવામાં
સાધનભૂત છે—અર્થાત્ મનુષ્ય શરીરની સાથે આખાને જે સંબંધ છે તેના કરતા પણ
વિશેષ મળેલ આ દૃશ્ય વિશ્વની સાથે સૂર્ય અને ચંદ્ર ધરાયે છે કાણુ આપણી
આખ સૂર્યના પ્રકાશના આગને અપેક્ષા ૧ ગણમાં અગ્રાન છે.

કરુણી આદિમાં પરમાત્મા નવા નવા બનાવે છે, તે તેના અશુસ્થાની છે. (જ) અને (આગ્નિમ્ યઃ ચક્રં આસ્યમ્) અગ્નિને મુખસ્થાની બનાવ્યો છે; (હસ્મૈ) તે (જ્યેષ્ઠાય વ્રજણે) સર્વથી મહાન્ સર્વસામર્થ્યયુક્ત પરમાત્માને (નમઃ) અમે અપાંત પ્રેમથી નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩.

* યસ્ય વાતઃ પ્રાણાપાનો ચક્ષુરંગિરસોભવન્ । દિશો
યશ્ચક્રે પ્રજ્ઞાનીસ્તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણેનમઃ ॥ ૪ ॥ અથ-
ર્વવેદસંહિતાયામ્ । કાણ્ડે ૧૦ પ્રપાઠકે ૨૩ અનુવાકે
૪ ॥ મં ૩૪ ॥

અર્થ-- (યસ્ય વાતઃ પ્રાણાપાનો) અહ્વાંડના વાયુ જેના પ્રાણ અને અપાન વાયુનુકૂળ છે, (ચક્ષુરંગિરસો ભવન્) પ્રકાશક કિરણો જેના નેત્રમાં છે. (એના વિના રૂપમહણુ થઈ શકતું નથી), (દિશઃ યઃ ચક્રં પ્રજ્ઞાની) અને દશ દિશાઓને જેણે

(૪) પ્રત્યેક પદાર્થ ઉદરની અંદર જાય તે પહેલાં તેને આવીને સૂક્ષ્મ કરવાની જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીરત્વ પ્રત્યેક પદાર્થ અંતરિક્ષથી ઉદરમાં જાય તે પહેલાં તેને સૂક્ષ્મ કરવાની જરૂર છે આપણા ગરીરમાં મુખમાં રહેલા દાંત જેમ આપણાનું કામ કરે છે તેમ આ વિરાટ ગરીરના અંતરિક્ષથી મુખમાં રહેલી ઉપધ્મતા (Hirta) દાંતનું કામ કરે છે-અર્ધાન્ત્રપ્રકાશરત્વ-પ્રત્યેક પદાર્થને દિગ્ગતિ કરી પરમાણુના આકારમાં શરૂ કરે અને તેટલાજ માટે તેને ઉપરના મનમાં ઇચ્છરના મુખની ઉપમા આપી છે, તથા આ ક્રિયામાં જરૂર પ્રવાયુ એ પદાર્થો સામે મળીને મુકતું કામ કરે છે.

* (૪) મનુષ્ય ગરીરની અંદર રેફરેન્સ થમભૂતી માફક ભોરોન્વાસ થઈ ગરીરના પ્રત્યેક અવયવમાં પ્રસરીને લોહીને સાફ કરે છે એટલું જ નહિ પણ સારી તથા મનજન પુષ્ટિ આપનારા પરમાણુઓ સહિત તે જેમ અંદર જાય છે. તેમ અન્તરિક્ષરત્વ વાયુ પૃથ્વી ઉપરનાં સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને એકરચાનથી બંધે રચાતું લઈ જાય છે અને શુદ્ધ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તે ઉત્તર અને દક્ષિણ મુખવાળી રાયોન્ક (Positive) અને વિઝેન્ક (Negative) નામની બે જાતની વિદ્યુત્તણના પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે જે આપણી પૃથ્વીને ધનુષ્ક ઉપયોગી છે.

૨ સંપદ જે આકાશને જન્મ છે. અને તે આકાશ તત્ત્વ કોસ્મિકલમાં વિશેષ હોવાથી સંપદ સામળવામાં સદાયબર્જિ તેની જીને અખિત પ્રજ્ઞામાં યતા અનંત સંપદો આકાશને ગુણ હોવાથી આકાશને (દિશાઓને ઇચ્છરના કબ્જેની ઉપમા આપેલી છે.

આ પ્રમાણે ઉપરના વેદમંત્રોમાં ઇચ્છરના વિરાટરૂપરૂપની મનુષ્ય ગરીર સાંભળી ઉપમા બરાબર ઘટે છે મનુષ્ય ગરીરની રચના પણ આ પ્રમાણે રચવામાં આવી છે જેથી એક ગરીરનો જ વિચાર કરતા મનુષ્યને ઇચ્છરનું તથા તદ્વચિત પ્રજ્ઞાસંદિત્ જ્ઞાન થાય છે આ વિચાર કદ મનઃકલ્પ અને જ્ઞાન નથી. તે અને ઉપનિષદોમાં પણ પાણી જોયો એ પાણી વધુન આવેલું છે જેમકે--

સર્વ વ્યવહારોની સિદ્ધિ કરનારી (કલ્પેન્દ્રિય) જ્ઞાત્રી છે (જસમ ઝયેષ્ઠાય) એવો જે અનન્ત વિદ્યાયુક્ત સર્વ શ્રેષ્ઠ (જ્ઞાત્રે) પરમાત્મા સર્વનો ધૃષ્ટદેવ છે તેને (નમઃ) અમે અત્યંત પ્રેમ પૂર્વક નિરંતર નમસ્કાર કરીએ છીએ. (૪).

ય આત્મદા વલ્લદા યસ્ય વિશ્વં ઉપાસંતે પ્રશિષ્ઠં યસ્ય
દેવાઃ । યસ્યંચ્છાયામૃતં યસ્યમૃત્યુઃ કસ્મૈં દેવાય
હવિષા વિધેમ ॥ ૫ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૫. મં૦ ૧૩.

અર્થ—(ય. આત્મદા) જે જગદીશ્વર પોતાની કૃપાથીજ શ્રવ માનને વિદ્યા-
વિજ્ઞાન આપે છે (વલ્લદા) જે સરીઝ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, આત્મા તથા મનને પુષ્ટ
કરી છેત્માદ, પરાક્રમ તથા વ્રતાયુક્ત કરે છે (યસ) તથા જેની (વિશે દેવા.)
સધળા રિદાનો ઉપાસના કરે છે. (પ્રશિષ્ઠ યસ્ય) તથા જેનું અનુસાસન જે
પેદાકર્તા શિશુ છે તેને (વિરચેદ્રા ઉપાસતે) સધળા શિષ્ય લોકો સ્વીકારે છે.
તથા (યસ્યંચ્છાયા) જેની આશ્રયરૂપ હાથા મોક્ષનુ કાઢે છે અને (યસ્ય મૃત્યુ)
જેની અનાશ્રયરૂપી અછાયા અર્થાત અકૃપા જન્મ મરણ રૂપી અક્રમા નાખનારી
છે. (કસ્મૈં) એના મુખસ્વરૂપ તથા સર્વ પ્રગ્નઓના સ્વામી (દેવાય) પરમાત્માની
પ્રાપ્તિને માટે (હવિષા) સસ પ્રેમ બક્ષિતરૂપી સાધનો વડે (વિધેમ) અમે પૂજન
કરીએ છીએ—કે જેથી તેની કૃપા થાય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. ૫.

નાભ્યાં આસીદન્તરિક્ષ * શીર્ષો ઘૌઃ સમવર્તત ।
પદ્મ્યાં ભૂમિર્દિશઃ શ્રોત્રાત્તથા લોકાં ૨ અંકલ્પ-
યન્ ॥ યજુઃ ૩૧ + ૧૩.

અગ્નિર્મૂર્ધા ચક્ષુષી ચન્દ્રસૂર્યો વિશઃ શ્રોત્રે વાર્ગિન્ વૃતા-
શ્ચ વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો હૃદયં વિશ્વં યસ્ય પદ્મ્યાં પૃથિ-
વી હોપ સર્વે ભૂતાન્તરાત્મા ॥ મુળ્લકોપનિષત્.

Works of Pandit Guna Datta, M. A.
1st Edition — Page 138 — 139

* આ અંકમા ઉપરનો બચડો મંદનો રાખ્યાક જનાવે છે, અને નીચેના અંક
સરીરના સાત સાત માગી જનાવે તેના રાખ્યાક જનાવે છે. અર્થ એ છે કે પ્રથમ
માં નીચેના અંક નાનક વર્ણન છે.

દ્યૌઃ શાન્તિરન્તરિક્ષ ૫ શાન્તિઃ પૃથિવી શાન્તિરાપઃ
 શાન્તિરોપેધયઃ શાન્તિઃ । વનસ્પતયઃ શાન્તિર્વિશ્વે-
 દેવાઃ શાન્તિર્બ્રહ્મ શાન્તિઃ સર્વ ૫ શાન્તિઃ શાન્તિ
 રેવગરન્તિઃ સામા શાન્તિરેધી ॥ ૬ ॥ યજુઃ૦અ૦ ૩૬
 મં૦ ૧૭ ॥ .

અર્થ — હું સર્વશક્તિમનુ પરમેશ્વરા તારી લલિત અને કૃપાથીજ અમને
 (દ્યૌ શાન્તિ) દ્યુલોક (જ્યાં જ્યાં સૂર્યના કિરણો પહોંચે છે તે સર્વ લોક), (અન્ત-
 રિક્ષમ શાન્તિ) પૃથ્વી તથા સૂર્યની વચ્ચે સ્થાન (પૃથિવાશાન્તિ) પૃથ્વી-તત્ત્વરથ
 પ્રાણી, પદાર્થ માત્ર, (આપ શાન્તિ) જન (ઓપધય શાન્તિ) આપધિમાત્ર યવાદિ
 (વનસ્પતય) અર્થ જાતની વનસ્પતિ (વિશ્વદેવા શાન્તિ) અર્થ વિદ્વાનો (બ્રહ્મ શાન્તિ)
 વેદ (સર્વમ્) જગતમાત્ર અમને સર્વદા (શાન્તિ એવ શાન્તિ) નિઃપદ્ધતકારી યાઓ
 અર્થાત સર્વદા અનુકૂળ રહેા કે જેથી આ લખ્ય મુખ્યપૂર્વક પૂર્ણ થાય હે ભગવાન !
 આ પદાયની શાન્તિથી, વિદ્યા વિજ્ઞાન આરોગ્ય અને આપની સર્વોત્તમ સહાયથી
 મારા તથા સર્વ જગતના આનંદ અને મુખની વૃદ્ધિ કરે ।

યતોયતઃ સમીહસે તતો નો અમયં કુરુ । શન્નઃ કુરુ
 પ્રજાભ્યોઽમયં નઃ પશુભ્યઃ ॥ ૭ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૬
 મંત્ર ૨૨ ॥

અર્થ — હે પરમાત્મા ! (યતોયત સમાહમ) જે જે સ્થાનમાં આપ જગતનું
 રચન તથા પાનન કરવાની નિષ્ઠા કરે (તત્તા નો અમયકુરુ) તે તે સ્થાનોથી અ-
 મને અમલ શાન્તિ અર્થાત આપની કૃપાને સંચા સર્વ જગતમાત્ર અમને મુખ
 મારક તુ (શમ્ ન કુરુ પ્રજાભ્ય અમયમ્ ૭ પશુભ્ય) અને તેમાં વસતી સર્વ
 પ્રાણી તથા પશુપક્ષીઓથી અમે નિર્ભય રહીએ અને આપની કૃપાથી અમે ધર્મ
 અર્થ કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ રીએ ૭

‘ યાસ્મિન્નૃચઃ સામયજૂં ૫ પિ યાસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રથના-
 ભાવિવારાઃ । યાસ્મિન્શ્ચિત્ત ૫ સર્વમેતં પ્રજાનાં

તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥ ૮ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૪
મં૦ ૫ ॥

અર્થ—હે ભગવન્ કૃપાનિધે ! (યત્મિન ઋચ.) જે મનમા ડગ્વેદ (જ્ઞાન) સામવેદ (યજુર્વિ) યજુર્વેદ તથા એ ત્રણેની અતર્ગત હોવાથી અથર્વવેદ તથા મોક્ષનિદ્યા (મત્તિષ્ટિતા) સ્થિત થાય છે, તથા (યત્મિન્) જેમા માળાનાં મણકા અગર (રથનામૌ દ્વ આરા) રથ ॥ પૈડાના માણામા જેમ આરા લાગેલા રહેછે તેમ સર્વ મનુષ્યોની (ચિત્તમ્ ઓતમ્) અમરણાત્મક વૃત્તિ પરોવાયલી રહેછે, (તત્ મે મન) તે માઝ મન આપની કૃપાથી (શિવસંકલ્પમ્ અસ્તુ) કલ્પાણકારી અને સત્યાર્થ, પ્રકાશક થાય કે જેથી હું વેદના સત્યાર્થનો પ્રકાશ કરું. હે સર્વ નિદ્યામય ! સર્વાર્થવિત્ ! મારા ઉપર કૃપા કરો કે જેથી હું વેદનું સત્યાર્થયુક્ત લાખ્ય નિર્વિદ્યને પૂર્ણ કરું, અને આ વેદલાખ્ય સંપૂર્ણ રીતે આપના નિર્મિત વેદના સત્ય અર્થના નિસ્તાર રૂપ કીર્તિને જગતમાં સદાને માટે વધારું, અને અમે આ વેદલાખ્યને જોઈને વેદાનુકૂળ સત્ય ધર્મનું અનુદાન કરીને એ શુભ યુક્ત યજ્ઞને અમે આપની પ્રાર્થના પ્રેમથી કરીએ છીએ તે આપ જલદીથી સાંભળો અને સર્વનો ઉપકાર કરનાર આ લાખ્ય વધાવતું સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ.

હૃતીશ્વર પ્રાર્થના વિષયઃ ॥

—૦—

અથ વેદોત્પત્તિ વિષયઃ ॥

તસ્માદ્યજ્ઞાત્સર્વદુતઃ ઋચઃ સામાનિ જજિરે । છન્દાં ૫
સિજજિરે તસ્માદ્યજુસ્તસ્માદજાયત ॥૧॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૧
મં૦ ૭ ॥

અર્થ—પ્રથમ ઇશ્વરની સ્તુતિ પ્રાર્થના કર્યા પછી વેદોત્પત્તિનો વિષય લખીએ છીએ (તસ્માત્ યજ્ઞાત્ સર્વદુતઃ) જે સચ્ચિદાનંદાદિ લક્ષણ યુક્ત પૂર્ણ પુરુષ, સર્વનો પૂજ્ય ઉપાસ્ય તથા સર્વ સકલમાન પરબ્રહ્મ છે તેણે (ઋચ) રગ્વેદ, (યજુ) યજુર્વેદ, (સામાનિ) સામવેદ અને (છન્દાં) અથર્વવેદ (જજિરે) એ ચારે વેદ પ્રકાશિત કર્યાં. મર્વદુત એ વેદાનું પણ વિશેષણ થઈ શકે છે કારણ તે સર્વ મનુષ્યોને મહણ કરના યોગ્ય હોવાથી વેદને સર્વદુત મટે છે.

(જજિરે અને અજાતત) એ બે ક્રિયાપદો વેદનું અનેક વિદ્યાપત્ય જણાવવાને માટે છે તથા તસ્માત્ એ પદ બે વખત આવવાથી વેદનો પ્રકાર ઇન્દ્રવરૂપીજ થયો છે એમ નિશ્ચયાત્મક સૂચવે છે વેદમા ગાયત્રિ આદિ છ દો હોવાથી છન્દોસિ એ પદથી અથર્વવેદનું પ્રદક્ષુ ચાય છે આ મતમા જે યજ્ઞ શબ્દ આ થો છે તે પરમાત્માનો વાચક છે કારણુ ચતુષ્થ બ્રાહ્મણમા કહ્યું છે કે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુ તે પરમાત્માન્સર્ગ સ્થળે વ્યાપક હોવાથી તેને વિષ્ણુ કહે છે અને તેજ વિષ્ણુનો વાચક મંત્ર છે ૧

यस्माद्वचोअपातंसन् यजुर्यस्मादपाकपन् ।

सामानि यस्य लोमान्यथर्वागिरसो मुखम् ।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः सिंदेव सः ॥ ૨ ॥

અર્થર્વંકાં ૦ ૧૦ પ્રપા ૦ ૨૩ અનુ ૦ ૪ મં ૦ ૨૦

અર્થે -આ મતમા પ્રત્યોત્તર રૂપે વેદોત્પત્તિ બતાવેલી છે પ્રત્ય- (યસ્માત્ જ્ઞવ) જેણે રૂગ્વેદ (યજુ-યસ્માત્) યજુર્વેદ (સામાનિ) સામવેદ અને (અગિરસ) અથર્વવેદ ગ્રાપ્તા છે તથા તે વેદમાનો અથર્વવેદ જેના (મુલમ) મુખ સમાન, (સામાનિયસ્ય શામાનિ) સામવેદ જેના રોમવત્ યજુર્વેદ હૃદયસમાન અને રૂગ્વેદ ગ્રાણુ સમાન છે તે (બ્રૂહિ કતમ સિંદેવસ) ક્રિયો દેવ છે તે કહો ઉત્તર- (સ્કમ્ભ તમ્) જે સર્ગ જગનનો ધારણુ કર્તા ઇન્દ્ર છે તેનું નામ સ્કભ છે તેનેજ તમે વેદોનો કર્તા જાણો અને તેના વિના મનુષ્યોનો ઉપાસ્ય ખીજો કોઈ પણ ઇષ્ટદેવ નથી કારણુ એવો કોણુ અભાગી હોય કે જે વેદોના કર્તા ઇન્દ્રને ઓઢીને ખીજની ઉપાસના કરે ૨

एवं वा अरेस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वग्वे
दो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वागिरसः । श. कां. ૧૪

અ. ૫ બ્રા. ૪ કં ૦ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ -પ્રાણવલ્ક્યપરંપિ પોતાની વિદુષી સ્ત્રી મૈત્રેયીને ઉપદેશ કરે છે કે હે મૈત્રેયિ ! આકાશાદિથી પણ મહાન સર્વ વ્યાપક પરમેશ્વરેજ રૂગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ ઉત્પન્ન કર્યા છે જેની રીતે મનુષ્ય પોતાના શરીરમાથી શ્વાસ પ્હાર કાઢીને પાછો અદર લે છે તેવી રીતે તેણે આદિ સદ્દિમા વેદોનો

પ્રકાશ કર્યો છે પ્રલય સમયે વેદ સ સારમા નથી રહેતા તો. પણ તેના જ્ઞાનમાં ખીજાકુરની પેઠે હમેશા રહે છે

આ વિષયમા કેટલાક પ્રશ્ન કરે છે કે નિરાકાર પરમાત્માએ શબ્દમય વેદનો કેવી રીતે પ્રકાશ કર્યો ? આનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર વિષે આ શકા ધ્રુવીજ નથી કારણુ મુખ્યપ્રાણાદિ સાધનવિના પણ પોતાનું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય તેનામા સદૈવ વર્તમાન છે વળી જેવી રીતે આપણા મનમા વિચાર કરતી વખતે પ્રશ્નોત્તરાદિ શબ્દોચ્ચારણુ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ઇશ્વર ને માટે પણ સમજણુ, જે સર્વશક્તિમાન છે તે કાર્ય કરનામા કોઈની પણ મદદ લેતો નથી જેમ આપણે કોઈની સહાયરિના કાંઈ પણ કાર્ય કરવાને અશક્ત છીએ તેમ ઇશ્વર સર્વ શક્તિમાન હોવાથી તેનામા એ હોષ નથી આવતો. ન્યારે નિરવય ઇશ્વરે આખું બ્રહ્મા રચ્યું છે તો પછી વેદ રચવામા તો શકાજ શી ? કારણુ જેવી રીતે ઇશ્વરે વેદનું સૂક્ષ્મ રચન કર્યું છે તેવીજ રીતે જગતમા પણ આશ્ચર્ય કારક રચના તેણે કરી છે

પ્રશ્ન—જગતની રચના તો ઇશ્વર નિના કોઈ કરી શકેજ નહી પણ વેદને તો ખીજા પ્રયોની પેઠે મનુષ્યો પણ રચી શકે

ઉત્તર—ઇશ્વર દ્વારા વેદનું અધ્યયન કર્યાપછીજ કોઈપણ માણસ મચરચવાને શક્તિમાન થાય છે અન્યથા નહી જેમ આપણે આજ કાલ જોઈએ છીએ તેમ કોઈપણ માણસ પદન અવણુનિના વિદ્વાન થઈ શકતોજ નથી કંઈ પણ શાસ્ત્ર બહુતિ, ઉપદેશ સાબળીને તથા વ્યવહારને જોઈતેજ મનુષ્યોને જ્ઞાન થાય છે જેમકે કોઈ બાળકને તેના મરણુ પર્યંત એકાતમા ઉછેરીને મુક્તિથી અન્ન પાન આપીએ અને તેની સાથે લાપણાદિનો પ્રસંગ લેશમાત્ર પણ ન રાખીએ તો તેને કદી પણ યથાર્થ જ્ઞાન નહીં થાય તથા જેમ વનમા રહેનારા જીવ વગેરે લોકોનું વર્તન ઉપદેશવિના પશુવત હોય છે તેવીજ રીતે આદિચણ્ડિમા પણ વેદના ઉપદેશ વિના સર્વ મનુષ્યોની વૃદ્ધિપણુ પશુઓના જેવીજ રહેત તો પછી મય રચવાની તો વાતજ શી

પ્રશ્ન—એમ નહી જોતો ઇશ્વરે મનુષ્યોને સ્વાભાવિક જ્ઞાન આપ્યું છે તેજ સદૈવ પ્રયોથી ઉત્કૃષ્ટ છે અને તેના વિના વેદોના શબ્દાર્થ સંબંધનું જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી, તેજ સ્વાભાવિક જ્ઞાનની ઉચ્ચતિ થવાથી પ્રશ્ન રચના પણ કરી શકાય જે આમ છે તો પછી વેદ ઇશ્વરેજ રચ્યા છે એમ આ માટે માનવું જોઈએ ?

ઉત્તર—શુ પૂર્વોક્ત અજ્ઞાન અને એર્ગતમા રાખેલા બાળકને અને જગતના બીજાને ઇશ્વરે સ્વાભાવિક જ્ઞાન નથી આપ્યું ? વળી આપણે પણ

ખીજાની પાસેથી શિક્ષા મહત્ત્વ કર્યાવિના તથા ખીજાં શાસ્ત્રોનું પઠન પાઠન કર્યાવિના વિદ્યાન જમ નથી થતા આથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વાભા-
વિક જ્ઞાન માત્રથી અને વેદાધ્યયન કર્યાવિના કોઈનો પણ નિર્વાહ થઈ શકેજ નહિ
જેમ આપણે ખીજા વિદ્વાનોની પાસેથી તથા તેમના કરેલા અંગ્રેજીમાંથી જ્ઞાન
મેળવીનેજ ખીજા અંગ્રેજી બનાવીએ છીએ તેમજ ઇશ્વરીય જ્ઞાનની પણ સર્વ
મનુષ્યોને આવશ્યકતા છે સૃષ્ટિના આરંભમાં પઠન પાઠન ક્રમ તથા અથનો
ખિતકુલ અભાવ હોવાથી તે વખતે ઇશ્વરોપદેશવિના કોઈનામા પણ વિદ્યાની
સંભાવના ન હોવાથી અથ રૂપી રીતે રચી શકે કારણ મનુષ્યો નૈમિત્તિક જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરનામા પરતજ છે અને સ્વાભાવિક જ્ઞાન માત્રથી વિદ્યા પ્રાપ્તની અભિધિ
છે વળી જે ઉપર કહ્યું કે પોતાનું જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે તે પણ આપની પોઠે સાધન
કાઠીમા હોવાથી અસંભવ છે જેમ આંખ મનરૂપી સાદૃશ્યવિના રૂપ મહત્ત્વ
કરવામા અશક્ય છે તેમજ સ્વાભાવિક જ્ઞાન પણ ઇશ્વરજ્ઞ જ્ઞાન અને ખીજા
વિદ્વાનોના જ્ઞાનવિના કંઈ પણ કરવામા અસમર્થ છે

પ્રશ્ન—વેદનો પ્રકાશ કરવાનું ઇશ્વરને શું કારણ છે ?

ઉત્તર—વેદનો પ્રકાશ ન કરવામા શું કારણ છે ?

પ્રશ્ન—તે તો અમે નથી જાણતા

ઉત્તર—હીક છે ત્યારે વેદોત્પત્તિકરવાનું ઇશ્વરને જે કારણ છે તે સાલજો,
ઇશ્વરમા અનન્ત વિદ્યા છે કે નહિ ?

પ્રશ્ન—છે

ઉત્તર—ત્યારે તે શા ઉપયોગની છે ?

પ્રશ્ન—સ્વાર્થને માટે

ઉત્તર—ઇશ્વર પરોપકાર નથી કરતો શું ?

પ્રશ્ન—કરે છે તેથી શું ?

ઉત્તર—તેથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યા સ્વાર્થ અને પરાર્થ બન્નેને
માટે હોવાથી તેની વિદ્યા પણ સ્વાર્થા અને પદાર્થા થઈ શકે છે જે ઇશ્વર અમારે
માટે વિદ્યાનો ઉપદેશ ન કરે તો ખીજા પક્ષે એટલે પરાર્થ પક્ષમા તે નિષ્ફળ થાય
તેથી ઇશ્વરે સંવિદ્યાબૂત વેદના ઉપદેશથી પોતાની વિદ્યાની સમયોજનતા સિદ્ધ
કરી છે પરમેશ્વર પિતાની પોઠે પરમ કારણિક છે જેમ પિતા સ્વસન્તતી પ્રતિ
સદૈવ કરણા રાખે તેમ ઇશ્વરે પણ પરમ કૃપા કરીને સર્વ મનુષ્યોને માટે
વેદનો ઉપદેશ કર્યો છે જે તેમ ન કર્યું હોત તો અધર પરને લીધે માણસો
ધર્માર્થ કામ મોક્ષની પ્રાપ્તિવિના પરમાનંદના ભાગી પણ ન બનત જે કરણા-
મય ઇશ્વરે પ્રજાના સુખને માટે કદમૂન રૂપ તત્ત્વાદિક ઉત્પન્ન કર્યા છે તે સર્વ

સુખની પ્રકાશિકા સર્વ વિદ્યામય વેદ વિદ્યાનો ઉપદેશ કેમ ન કરે ? વળી બ્રહ્માંડરથ સર્વોત્કૃષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી જે આનંદ થાય છે તે, વિદ્યાર્થી પ્રાપ્ત થતા સુખના હજારમાં ભાગની પણ બરાબર નથી. માટે વેદોપદેશ નિશ્ચય ધ્રુવરેજ કર્યો છે.

પ્રશ્ન—વેદ પુસ્તક લખવાને માટે ધ્રુવર, લેખણ, ખડીઓ, શાહી વગેરે સાધન ક્યાંથી લાગ્યો ?

ઉત્તર—વાહરે વાહ ! આપે બહુ મોટી શંકા કરી ! સર્વશક્તિમાન ધ્રુવરમાં આવી શંકા ન કરવી જોઈએ. કારણ કાષ્ટ, લોક તથા હસ્ત પાદાદિ અવયવ વિના જેમ ધ્રુવરે આવું મહાન જગત રચ્યું છે તેમજ તેણે વેદ પણ રચ્યા છે. પરંતુ પુસ્તકરૂપે વેદ તેણે આદિ સદિમાં ઉત્પન્ન નથી કર્યા, પણ મનમાં પ્રેરિત કર્યા હતા.

પ્રશ્ન—કોના મનમાં.

ઉત્તર—અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને અગ્નિરાત્રી જ્ઞાનમાં.

પ્રશ્ન—તે તો જ્ઞાનરહિત જડ છે.

ઉત્તર—એમ નહિ બોલો. તેઓ તો સદિની આદિમાં દેહધારી મનુષ્યો હતા.

કારણ કે જડમાં જ્ઞાનનો અભાવ છે જનાં અર્થની અસંભવતા લાગે ત્યાં લક્ષણો કરવી જોઈએ. જેમકે કોઈ આપ્ત પ્રશ્ન કોઈને કહે કે—“ મંથાન બૂમ પાડે છે ” અહીં મંથાન જાતે જડ હોવાથી કદા બૂમ પાડી શકે નહિ માટે લક્ષણ કરીને એવો અર્થ કાઢવો જોઈએ કે મ અસ્થ પ્રશ્નો બૂમ પાડે છે તેજ પ્રમાણે ઉપરના અગ્નિ આદિમાં પણ ધટિ શકે છે. કારણ વિદ્યાનો પ્રકાશ મનુષ્યોમાંજ થઈ શકે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે.—

તેભ્યસ્તપ્તેભ્યન્ન્યાંવેદા અજાયન્તાગ્નેર્કગ્વેદો વાયો

ર્ષજુર્વેદઃ સૂર્યાત્સામવેદઃ । શ. કાં. ૧૧ અ. ૬ ।

અર્થ—અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય એ ત્રણ તપોયુક્ત તપસ્વિઓદ્વારા ધ્રુવરે અનુક્રમે રુગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ ઉત્પન્ન કર્યા.

ઉપરોક્ત રૂપીઓના જ્ઞાનમાં ધ્રુવરે પ્રેરણા કરી અને વેદોનો પ્રકાશ કર્યો.

પ્રશ્ન—બરાબર, હવે સમજ્યા. ધ્રુવરે તેમને જ્ઞાન આપ્યું અને તે જ્ઞાનવડે તેઓએ વેદ રચ્યા કેમ ?

ઉત્તર—નહિ નહિ. જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું આપ્યું.

* જેનરમાં એકતોએ સતવાસો રહેવાને માટે બાપેલા માળામાં જ્ઞાનને મંથાન કરે છે.

૧. પ્રશ્ન-વેદનુ

જિતર-તે જ્ઞાન ઇશ્વરનું કે તેઓનું

પ્રશ્ન-ઇશ્વરનુજ

જિતર-ત્યારે ઇશ્વરે વેદ રચ્યા કે રૂપિઓએ

પ્રશ્ન-જેનું જ્ઞાન તેણેજ રચ્યા

જિતર-ત્યારે તે રૂપિઓએજ વેદ રચ્યા એમ શામાટે સકા કરી હતી

પ્રશ્ન-નિશ્ચય કરવાને પણ ઇશ્વર ન્યાયકારી છે કે પદ્મપાત્રી ?

જિતર-ન્યાયકારી

પ્રશ્ન-ત્યારે એ ચારનાજ હૃદયમા વેદનો પ્રકાશ કેમ કર્યો અને બીજાના હૃદયમા નહિ

જિતર-આથીતો ઇશ્વરમા લેશ પણ પદ્મપાત્ર ન ચારતા જિનટો તે ન્યાયકારી પરમાત્માનો જિતજ પ્રકારનો ન્યાય સિદ્ધ થાય છે કારણ ન્યાયનો અર્થજ એ છે કે જેજેનું કર્મ કરે તેને તેનું જ ફલ આપવું આટલેકારે પણ એજ પ્રમાણે છે અર્થાત્ તે ચાર રૂપિઓનું પૂર્વપુણ્ય માફ હોવું જોઈએ અને તેથીજ તેમના હૃદયમા વેદનો પ્રકાશ કરવો તે યોગ્ય હતું

પ્રશ્ન-પણ તેનો સૃષ્ટિની આદિમાજ ઉત્પન્ન થયા હતા તેમનું પૂર્વપુણ્ય ક્યાથી આવ્યું ?

જિતર-મને જીવો સ્વરૂપે અનાદિ છે અને તેમના કર્મો અતિથા કાર્યરૂપ જગત પ્રવાહથી અનાદિ છે આ બધાનું અનાદિત્વ આમજ પ્રમાણ પૂર્વક પ્રતિપાદન કરીશુ

પ્રશ્ન-શુ ગાયત્રિ આદિ ઠાકો પણ ઇશ્વરેજ રચ્યા ?

જિતર-આ સકા સાથી થઈ શુ ઇશ્વરને ગાયત્રિઆદિ ઉદ રચવાનું જ્ઞાન નથી

પ્રશ્ન-તે સર્વ નિદામુખ હોનાથી છેજ

જિતર-તો પછી તમારી સકા નિર્ભયજ છે

પ્રશ્ન-મુતુરુષ્યજાએવેદ ઉત્પન્નકર્તા એમ પ્રતિપાદકોથી જાણુય તેનું કેમ ?

જિતર-અતિલ સબ્દ પ્રમાણાતર્ગત હોનાથી તમારે કહેવું યોગ્ય નથી જ્ઞાન માયાએ ન્યાયદર્શનમા લખ્યું છે કે —

* કાર્ય જગત, જીવોનાં કર્મ અને તેમનો સંયોગ વિયોગ એ ત્રણ પ્રવાહ-થી અનાદિ છે એટલે એ પરપરાથી ચાલ્યા આવે છે (આર્યોદેશ્ય રત્નમાના) ૨૧૧ ૬ ૨૧

આપ્તાંપદેશઃ શબ્દઃ । ન્યા૦ ૬૦ અ૦ ૧ જ્ઞા૦ ૧ સૂ૦ ૭ ॥

• અસ્યોપરિવાત્સ્યાયનભાવ્યમ્ । આપ્તઃ સ્વલુસાક્ષા-
ત્કૃતધર્મા યથા દૃષ્ટસ્પાર્થસ્ય ચિચ્છાપયિવયાઃ પ્રયુક્ત
ઉપદેષ્ટા । સાક્ષાત્કરણમર્થસ્યાપ્તિસ્તયા પ્રવર્તત इत्या-
પ્તઃ । શ્રદ્ધ્યર્થમ્લેચ્છાનાં સમાનં લક્ષણમ્ । તથાચ સર્વે-
પાં વ્યવહારાઃ પ્રવર્તન્ત इति । एवमेभिः प्रमाणैर्द्वयम-
नुप्यतिरश्नां । व्यवहाराः प्रकल्पन्ते नातोऽन्यथेति ॥

ભાવાર્થ—આપ્તોનો જે ઉપદેશ તે શબ્દ જે તર્ક પદાર્થ વિદ્યા, અને ઇશ્વ-
રને જાણનાર, અને કપટ આદિ દોષોથી રહિત ધર્માત્મા અર્થાત્ સદા સત્ય માન-
નાર, સત્યવક્તા અને સંત્યક્તા હોય, તથા પોતાનામાં જે જ્ઞાન છે તેનો યથાવત્
ઉપદેશ લોકોના કષ્ટાખુને મારે કરનાર હોઈને પોતે પણ તેજ પ્રમાણે વર્તન
કરનાર હોય તેને આપ્ત કહે છે, અને તેનોજ ઉપદેશ અર્થાત્ શબ્દ પ્રમાણુત
ગણાય છે. આથી નિદ્ર યાય છે કે અંતિલ્પથી સત્યનું જ મહત્ત્વ કરવું જોઈએ અને
જે એવા આપ્તોપદિષ્ટ છતિદાસો હોય તેનુંજ મહત્ત્વ કરવું જોઈએ. ઉપરના
પ્રમાણથી વ્યાપ્તિ રૂપિઓએ નફ રચ્યા છે એમ કહેનાર મિથ્યાવાદી છે અને તેવું
વર્ણન કરનારાં પુસ્તકો પણ છતિદાસ કાટિમાં ગણવા યોગ્ય નથી. તેમજ નવીન
પુરાણ ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ શિવપુરાણ આદિ અદાર પુરાણો તથા તંત્ર ગ્રંથો
જેના કે શ્રદ્ધામગ્ન વગેરેમાં કહેવા છતિદાસો પણ અનાપ્ત પુરૂષોના કહેલા હો-
વાથી તેને પ્રમાણ ન ગણવા

પ્રશ્ન—મ નો અને સુકતોના ઉપર જે રૂપિઓના નામ લખેના છે તેમણેજ
વેદ રચ્યા છે એમ કેમ નહિ ?

ઉત્તર—એમ તદ્દિ જોયો અત્યાદિએ પણ વેદાદિનું પકન ત્રણ કરેતુ હતું
એમ નિમ્નનિર્ણિત એવોત્તરોપનિર્ણના વચન ઉપરથી જાણાય છે—

यो वै ब्रह्माणं विदंघानि पूर्व यो वै वेदांश्च प्रहि-
णोति तस्मै० श्वेताश्व० उ० अ० ૬ મં० ૧૮

ભાવાર્થ—જેણે અત્યાદિને ઉત્પન્ન કર્યા અને નૃષ્ટિની આદિમાં આગ્નિ
આદિ રૂપિઓદ્વારા પ્રજાદિકને ઉપદેશ કર્યો તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને શરણે
આમે નમ્નજો છીએ. આજ પ્રમાણે આત્યાદિ રૂપિઓના જન્મ પહેલાં પણ
અત્યાદિકો પામે એ વેદો ઉપન્યસ હતા મનુષ્યો કવુ છે કે —

અગ્નિવાયુરવિભ્યસ્તુ અયં વ્રત્તસનાતનમ્ ।

વુદોહ યજસિદ્ધ્યર્થમૃગ્યજુઃ સામલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

અધ્યાપયમાસ પિતૃન્ ગિશુરાંગિરસઃ કવિઃ ॥ ૨ ॥

મનુ ૦ અ ૦ ૧ સ્લો ૦ ૨૩.—૧૫૧.

અર્થ—અગ્નિ, વાયુ તથા આદિય એમની પામેથી યજ્ઞની સિદ્ધિને માટે બ્રહ્માએ ૩૦વેદાદિ વેદોનું અધ્યયન કર્યું. અગ્નિના રૂપિના પુત્ર અગર આગિરસ ગોત્રી નાના છેકરાએ પોતાની રિદ્ધિતાને લીધે પિતૃગ્રાની પૌતાના કાકા વગેરે વડીલોને વેદાદિ શાસ્ત્રો લખાવ્યા હતા ઉપરના મ્લોકોથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્માએ પશુ અગ્નિ આદિ રૂપિઓની પાસે વેદાધ્યયન કર્યું હતું તો પછી વ્યાસાદિની તો કયામ શી ?

પ્રશ્ન—૩૦વેદાદિ સદ્વિતા ભાગના વેદ અને યુનિએનાં ભે નામ શાથી પડ્યા ?

ઉત્તર—અર્થ બેદને લીધે (વિદ) જન્યુતું (વિદ) હોતું (વિદ્) લાલ થવો (વિદ) વિચારવું આ ચાર ધાતુઓને કરણ તથા અધિકરણ કારકમાં ઘનુ પ્રત્યય લગાડવાથી વેદશબ્દ સિદ્ધ થાય છે, તથા (જુ) સાંભળવું. આ ધાતુને કરણ અર્થમાં કારક ક્રિત્ પ્રત્યય લગાડવાથી શ્રુતિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

વેદશબ્દનો અર્થ —વિદન્તિ જાનન્તિ વિષન્તે ભવન્તિ વિરન્તિ વિશ્વન્તે સમન્તે વિન્દન્તે વિચારન્તિ સર્વે મનુષ્યાઃ સર્વા સ્ત્રી વિદ્યા યૈર્એષુ વા તથા વિદ્વાંસથ ભવન્તિ તે વેદા

ભાનાર્થ—જેને લજ્જવાથી મધાર્થ વિદ્યાનું જ્ઞાન થાય છે, જેથી મનુષ્ય વિદ્વાન થાય છે, જેના વડે સર્વ સુખોનો લાભ થાય છે, અને જેનાથી મનુષ્ય ને સલામતનો વિચાર થાય છે તેને વેદ કહે છે અને એ યુજો અમૂર્ષુ રીતે એ ચાર મંદિતાઓમાં હોનાથી તેને વેદ કહે છે

શ્રુતિ શબ્દનો અર્થ —આદિષ્ટિમારજ્યાધર્મયન્તુ મદ્ગાદિભિ સર્વા સત્યવિદ્યા ધ્યન્તેજ્ઞયાસાધુતિ ॥

ભાનાર્થ —સ્ટિના ચાર લથી બ્રહ્માથી આજ મુધીના મનુષ્યો જેથી સર્વ સત્ય વિદ્યાઓ સામગ્રતા આવ્યા છે તેને વીવે વેદનું શ્રુતિ નામ છે.

વળી આજમુધી કાષ્ઠએ કાષ્ઠ દેહધારીને વેદ રચતા જેમો નથી કરણ ? નિરાકાર ઇશ્વરેજ વેદને રચ્યા છે. અગ્નિ, વાયુ, આદિ રૂપિઓતો ક્રૂત વેદોને પ્રકાશ થવામા નિમિત્ત માત્ર હતા કરણ તેઓના પોતાના જ્ઞાનથી વેદોની ઉત્પત્તિ

યતી અસંભવીત છે. વળી વેદોમાં જે સંદર્ભ સંબંધ છે. તેનો પણ પ્રાદુર્ભાવ પરમેશ્વરથી છે કારણ કે તે પૂર્વ વિદ્યાવાન છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય અને અંગિરસ નામી મનુષ્ય દેહધારી જીવોદ્ધારા પરમેશ્વરે શ્રુતિ (વેદ) નો પ્રકાશ કર્યો.

પ્રશ્ન-વેદોક્તિ થયાને કેટલાં વર્ષ થયાં ?

ઉત્તર-એક અમળ, સત્તાલુકરોડ, ઓગણત્રીસ લાખ, અડતાલીસ હજાર, નવમે ને છોતેર વર્ષ થયાં. * અને આ મીતોતેરમે સંવત્સર ચાલે છે. આટલાંજ વર્ષો આ વર્તમાન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને પણ થયા છે.

પ્રશ્ન-એટલાંજ વર્ષ થયાં છે એમ સાચી નિશ્ચય થાય ?

ઉત્તર-હાલમાં વૈવસ્વત મન્વંતર ચાલે છે. અને એના પહેલાં છ મન્વંતર વ્યતીત થયા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે:-

(૧) સાયંભુવ (૨) રુદ્રાશેભિય (૩) ઔત્તમિ (૪) તામસ (૫) રૈવત (૬) આક્ષુપ (૭) વૈવસ્વત એ સાત મન્વંતર, અને હવે પછી અવનારા + સાવર્યોદિ સાત મળીને એકંદર ચૈદ મન્વંતર છે, આ પ્રત્યેક મન્વંતરની ઇકોતેર ચતુર્થુગી ઓ હોય છે. એવા ચૈદ મન્વંતરનો એક બ્રાહ્મદિન કહેવાય છે અર્થાત એક બ્રાહ્મદિનની (૧૪૪૭૧+૬=૧૦૦૦) ચતુર્થુગીઓ થાય છે. એટલાજ મન્વંતર બ્રાહ્મદિનના પણ હોય છે. જ્યાં સુધી આ સૃષ્ટિ રહે છે ત્યાં સુધીનાં કાળની દિવસ સંસા છે અને પ્રલયને રાત્રિ કહે છે. વર્તમાન બ્રાહ્મદિનના છ મન્વંતર વ્યતીત થઇ ગયા છે. અને સાતમા વૈવસ્વત મન્વંતરનો અઢાવિસમો કલ્પિયુગ (અઠાવીસમી ચતુર્થુગી નો કલ્પિયુગ) ચાલે છે અને આ વર્તમાન કલ્પિયુગનાં ૪૬૭૬ આર હજાર, નવસોને છોતેર વર્ષ વીતી ગયા છે અને આ સીતોતેરમું વર્ષ ચાલે છે, જેને આર્ય લોક ત્રિ-ક્રમનો ૧૯૩૩ મો સંવત્સર કહે છે.

આવિષયમાં પ્રમાણ.

ब्राह्मस्यतु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः । .

* આ વર્ષો સવન ૧૬૪૨ સુધીના છે. કારણ તેનીસગી સાલમાં ૨૫મીજાએ આ બુધિદા લખીતે વખતે કલ્પિયુગનું ૪૬૭૭ મું વર્ષ ચાલતું હતું.

*(૧) સાયંભિ (૨) રુદ્ર સાયંભિ (૩) ઔત્તસાયંભિ (૪) તામ સાયંભિ (૫) રૈવસાયંભિ (૬) આક્ષ (૭) વૈવસ્વ આ માનહવે પછી અવનારા સાત મન્વંતર છે

एकैवाशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निर्वाधत ॥ १ ॥

मनु० अ० १ श्लो० ६८.

અર્થ — મનુ ભગવાન ધીજી રૂપિઓને ઝહે છે કે હે રૂપિઓ ! આદિદિ, આહરણિ અને એકે એકે યુગનું જે પ્રમાણ છે તે તમે દુ કામા સાલજો ?

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।

तस्यतावच्छती मन्व्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २ ॥

मनुः० अ० १ श्लो. ६९.

અર્થ — સત્યયુગના, દેવર્ષી આર હજાર તથા તેની પ્રાતઃકાળના આગ્રો વર્ષ અને સાયકાળના આરમો વર્ષ મળાને, ૩૫ ૪૮૦૦ વર્ષ થાય છે ૨

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानिच ॥ ३ ॥

मनुः० अ० १ श्लो. ७०.

અર્થ — અન્ય ત્રેતાદિ ત્રણ યુગના તથા તેની સધ્યા અને સધ્યાશીના વર્ષ, મૃગ સત્ય યુગના પૂર્વાર્ધી એકે સકલ અને તેની સધ્યા તથા સધ્યાશર્માર્ધી સોમો બાદ કરવાથી, નીકળે છે ૩

यदेतत्परिसरयातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ४ ॥

मनु० अ० १ श्लो० ७१

અર્થ — ઉપરના એ શ્લોકોમાં આરે યુગની સંખ્યા બતાવી છે તે આરે ચુગનાં વર્ષોની સંખ્યાનો અંશરૂપો બતાવી આરહજાર ૧૦૦ વર્ષ થાય છે આનું નામ એક દિ યુગ અથવા દેવનો યુગ છે ૪.

दैविमानां युगानान्तु सहस्रं परिमंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्जन्यं तावती रात्रિरेवर्च ॥ ५ ॥

मनुः अ० १ श्लो० ७२.

અર્થ — એક સહસ્ત્ર દિવ્ય યુગના અતઃકલિતનો એક આજ દિવસ અને તેનાજ વર્ષની એક આહરણિ થાય છે ૫

तद्यै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्बिन्दुः ।

રાત્રિ ચ તાવતીમેવ તેઽહોરાત્ર ચિદોજનાઃ ॥ ૬ ॥

મનુઃ૦ અ. ૧ શ્લોક ૭૩.

અર્થ:—એ સદસદિવ્ય યુગથી બનનારો બ્રહ્મદિન અને તેટલીજ રાત્રીને બે લોકો યથારત્ બાણે છે તેનેજ દિવસ, રાત્રિ, ઇષ્ટિની ઉત્પત્તિ અગર પ્રલય બાણનારા કાલમાં કહે છે. ૬.

યત્પ્રાગ્દ્વાદશસાહસ્રમુદિતં દૈવિકં યુગમ્ ।

તદેકસપ્તતિગુણં મન્વન્તરમિદોચ્યતે ॥ ૭ ॥

મનુઃ૦ અ૦ શ્લોક ૭૪.

અર્થ:—પ્રથમ બાર હજાર વર્ષનો જે સંધ્યા સંધ્યાશ સંદિત મનુષ્યની એક ચતુર્યુગીનો એક દિવ્યયુગ કહે છે, તે આ શાસ્ત્ર [કાલગણનાના શાસ્ત્ર] માં કહાતેર ચતુર્યુગી ગણે વખત એક મન્વન્તર સંસક છે. ૭.

મન્વન્તરાણ્યસંસ્થાનિ સૃષ્ટિઃસંહાર એવચ ।

ક્રીડાન્નિર્વૃતત્કુરુતે પરમેષ્ઠી પુનઃપુનઃ ॥ ૮ ॥

મનુઃ૦ અ૦ ૧ શ્લોક ૮૦

અર્થ:—એવા અસંખ્યાત બ્રહ્મદિન નથા મન્વન્તર થઇ ગયા અને મશે તેમાં પરમાત્મા રમતની માફક આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય કરે છે. ૮

ઉપરોક્ત સર્વ શ્લોકો પ્રમાણે પ્રત્યેક યુગીનાં વર્ષની ગણના નીચે પ્રમ થો છે

દિવ્યયુગનાં વર્ષ.

યુગનું નામ.	મસ વર્ષ	મધ્યાનાં વર્ષ	સંધ્યાંશના વર્ષ	કુલ.
સત્યયુગ.	૪૦૦૦	૪૦૦	૪૦૦	૪૮૦૦
ત્રેતાયુગ.	૩૦૦૦	૩૦૦	૩૦૦	૩૬૦૦
દ્વાપરયુગ.	૨૦૦૦	૨૦૦	૨૦૦	૨૪૦૦
કલિયુગ.	૧૦૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૨૦૦
દિવ્યચતુર્યુગ	૧૦૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૨૦૦૦

આપણું એક વર્ષ તે દેવોનો એક દિવ્ય છે એના ત્રણમે આ દિવ્યયુગ

એક વર્ષ એ હિસાબે ગણતાં, આપણાં યુગોનાં વર્ષોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આવે છે.

भनुष्येना युगानां वर्ष.

युगनु नांभ.	दिव्ययुगनां वर्षा.	दिव्यदिवस.	मानुषयुगनां वर्षा.
सत्ययुग	४८००	× ३६०	= १७,२८,०००
त्रेतायुग	३६००	× ३६०	= १२,९६,०००
दापायुग	२४००	× ३६०	= ८,६४,०००
कलियुग	१२००	× ३६०	= ४,३२,०००

મારે યુગનાં . ૧૨૦૦૦ x ૩૬૦ = ૪૩,૨૦,૦૦૦

આ પ્રભાણે આપણી એક ચતુર્થગીનાં તેંતાણીસ ગ્રામ પીસ હજાર વર્ષ
થયા એવી છોકાનેર ચતુર્થગીનો એક મંત્રવંતર થાય તેનાં વર્ષ:—

४३२०००० × ७१ = ३०,६७,२०,००० ओर मन्वन्तरनी वर्षः

એ પ્રમાણે ૭ મન્વંતર વીતી ગયા તેનાં વર્ષ:—

मन्त्रतरना नाम.	वर्ग.	संविनां वयं	कुल वयं.
कृपादिसिद्धि	...	१७२८००	= १७२८००
१. स्वायंभुव	३०६७२०००० + १७२८००		= ३०६८९२८००
२. स्वायंभुव	३०६७२०००० + १७२८००		= ३०६८९२८००
३. आत्मि	३०६७२०००० + १७२८००		= ३०६८९२८००
४. तामस	३०६७२०००० + १७२८००		= ३०६८९२८००
५. देव	३०६७२०००० + १७२८००		= ३०६८९२८००
६. आशु	३०६७२०००० + १७२८००		= ३०६८९२८००

	{	૨૭ અગ્રપુંઝીના વર્ષ ૧૧૬૪૦૦૦૦ }	
		કે મી અગ્રપુંઝીના	મત્વ ૧૫૨૮૦૦૦	
		અથવા પુનના વર્ષ.	મેળા ૧૩૬૯૮૦૦	
			દાખલ ૮૬૪૦૦૦	
		{	૨૮ મી અગ્રપુંઝીના કલિયુગના વિદ્યમા	
			સંવત ૧૮૮૨ સુધીના વર્ષ.	
			૨૮૫૬	
			}	= ૧૨૦૪૩૨૬૭૬

567282976

આ પ્રમાણે આ સુષ્ટિ અને વેગની ઉત્પત્તિને એક અંગજ, સત્તાજી કરેલાં
 નોમજીત્રીસત્તાજ, અસત્તાજીય દ્વન્વ, નવસેને ઉંનિર વરે વિક્રમ અંગવ ૧૬૩૨
 સુધી થયાં. (વિક્રમ સંગવ ૧૬૧૦ ના વર્ષમાં એક અંગજ, સત્તાજી કરેલાં, એકા-

જુનોસલાખ, ઝોગણ પચાસ હજાર અને પાંચ વર્ષ થયાં.) હાલમાં છું વર્ષ ચાલે છે કાલની ગણના કરવાને અને તેને સુગમતાથી જાણવાને માટે તેના બદલદિન, બ્રાહ્મરાત્રિ વગેરે લાગપાડી તે પ્રત્યેકની અમુક સંજાઓ બાંધી છે; આથી કરીને જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિપ્રવચ અને વેદોપત્તિનાં વર્ણની ગણના સુગમતાથી થઈ શકે છે. મન્યંતરની સમાપ્તિ પછી સૃષ્ટિના નૈમિત્તિક ગુણોમાં થોડો ધણો ફેરફાર થાય છે. તે જાણવાને મન્યંતર સંજા બાંધી છે તે વર્ણની ગણના નીચે પ્રમાણે કરવી જોઈએ.

એકમ, દશક, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દસલાખ, કરોડ, દશકરોડ, અબજ, ખર્ચ, નિખર્ચ, સંખ, પદ્મ, સાગર, અનંત મધ્ય, પરાધ્ય એ રીતે ઉત્તરે તરે દશ દશ વધતા જવું.

સહસ્રસ્ય પ્રમાસિ સહસ્રસ્ય પ્રતિમાસિ ।

યજુઃ અઃ ૧૬ મં ૬૬.

સર્વે ચૈ સહસ્રમ્ । સર્વસ્ય દાતાસિ ॥ શ. કાં. ૭ અ. ૬.

સર્વએ જગતનું નામ છે. સમૂહ જગત અને કલને પરિમાણ કરનાર પરમેશ્વર છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પ્રતિદિનના કામકાજને યથા યોગ્ય રીતે જાણવા માટે કાલથી તે કલ્પસૂધીના કાલની ગણિત વિધાવડે સ્પષ્ટ પરિમાણના કરી છે. અને હજુ પણ કરે છે. પ્રતિદિન તેનું ઉચ્ચારણ કરે છે. માટે સર્વે મનુષ્યોએ આ વ્યવસ્થા સ્વીકારવી જોઈએ. કારણ કે આર્થ લોકો નિત્યપ્રતિ સન્ધ્યા અગ્નિ હોત્રાદિ યજ્ઞ તથા એવાંજ ખીજાં પારમાર્થિક કર્મોના આરંભમાં સંકલ્પ કરે છે કે:—

ઓશ્મ તત્સત્ શ્રીવ્રહ્મણો દ્વિતીયમહારાધે વૈવસ્વતે મહવન્તરેઽષ્ટાર્વિશતિતમે કલિયુગે કલિપ્રથમચરણેઽમુકસંવત્સરાયર્ચતુમાસપક્ષદિનનક્ષત્રલગ્નમુહર્તેઽપ્રેદંકૃતં ક્રિયતે ચ ॥

અર્થ:—‘પગમાત્રાનું’ ઝોમ તત્ સત્ નામ લાગે પછી કાલની ગણના કરે છે કે બ્રાહ્મદિનના દ્વિતીય મહારાત્રે વૈવસ્વત મન્યંતરના અષ્ટાર્વિશતિમા કલિયુગના પ્રથમ ચરણના અમુક સંવત્સર, અમુક અયન અમુક રેતુ, અમુક માસ, અમુક પક્ષ, અમુક દિવસ, અમુક નક્ષત્ર, અમુક લગ્ન સૂદર્નમાં આ કાર્ય કર્યું અગર કર્યું હું । આવી રીતે આગાહ વૃદ્ધ દરેકજા બોલતા આવવાથી તેમજ પંચાંગાદિમાં પણ ઝાપેલાં હોવાથી એ કાળની વ્યવસ્થાને અન્યથા કરવાની કાલની પણ શકિત નથી.

ઉપરના લખાથી સિદ્ધ થાય છે કે અધ્યાપન વિદ્યુમન તથા મેકરમુનર આદિ પૂરોપખંડસ્થ વિદ્વાનોએ જે કંચુ કે વેદ મનુષ્ય રચિત છે પ્રિન્તુ સંતિ નથી, તથા તેને ઉત્પન્ન થયો ઓગણત્રીસસો ૧૭૫ હજાર અથવા એકત્રીસસો વડે થયા છે, તે ખરું અસત્ય છે અને તેમજ બમ છે વગી પ્રાકૃત ભાષાગોના ટીકા કારોએ પણ એ પ્રમાણે કહ્યું કે તે સર્વ ભ્રમમય છે

૧

इतिवेदोत्पत्तिविचार ॥

—o—

अथवेदातेनां नित्यत्व विचारः ।

ઇશ્વરના સર્વ સામર્થ્ય નિત્ય હોવાથી અને વેદ તેથીજ ઉત્પન્ન થયો હોયે વેદ પણ નિત્ય છે આ વિચારમાં કેનાએકાદશકા કરે છે; કે વેદના ગમ્યમય હોવાથી નિત્ય નથી મારણુ શબ્દ ધનની પેરે મારણ હોવાથી અનિત્ય છે શબ્દ પણ ધનની પેરે બાનવામાં આવે છે તેથી શબ્દની અનિત્યતાને લીધે વેદ પણ અનિત્ય છે એમ રીમારનું જોઈએ

ઉત્તર-એમ સ્તી રતુ ગે ભુન ભરેતુ છે ૧૨૫ શબ્દ નિષ્કર્ષ મારે એ ને લીધે જે પ્રમારનો છે જે ૧૨મા માના જ્ઞાનસ્થ ગમ્યાર્થ અબલ છે તે નિત્ય છે, અને જે અગ્નિ નિના ગળે છે તે મયર છે ૧૨૫ જોના સા ૧ ક્રિયા આદિ સર્વ નિત્ય છે તથા સ્વલક્ષ્ય સિદ્ધ અનાદિ છે તેનું સર્વ સામર્થ્ય પણ નિત્યજ હોયું જોઈએ તે પોતે વિદ્યામય હોવાથી વેદોનું અભિલક્ષ્ય સિદ્ધ થયું નથી

મન-મનપમા સર્વ જગતના પગમાડુ ભુજા ભુ ૧ યદ જલને તેના કારણ રૂપમા મળી જાય છે તારે સર્વ રત ૧ મર્વ પાનપાકન તથા વેદાદિ પુસ્તકાનો પણ અભાર યદ જા છે તો મળી નહાતું નિત્યત્વ કેવી રીતે સ્વીકારવું જોઈએ ?

ઉત્તર-આ જન વ્યવસ્થા પુસ્તક કાગળ સાંઈ વગેરે પદાર્થો તથા આપણી ક્રિયાઓમાં ધન ગમ છે જેમાં નદિ પદ્મો મારણુ ધનર હોવાથી અને તે વિદ્યા મય હોવાથી વેદોનું નિત્યતા અમે માનીએ છીએ પણ પાકનપાકના તથા પુસ્તકા નિના અનિત્ય નો લીધે વેદ કંઈ અનિત્ય નથી યદ જતા તે ઇશ્વર ૧ જ્ઞાનમા સર્વ રહેવાથી જોવો આક પમા જેમાં ગમ્યત્વ મળાય છે તેવાજ પુરુષની શૂદ્ધિમા પણ હોતો અને આગળ મુ ૧ યજે મારણુ ઇશ્વરની વિદ્યા નિત્ય છે અને તેમા કંઈ પણ દોષ આરી કતો નથી રૂ ૧ મા મુ ૧ કે -

• सूयोचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत् ॥

श्रु ८-८-४८.

અવ ઇશ્વરે પા ૧ મા જેવી રીતે ગણિ (૧ ૧ ૧) ૧ ૧ ના

કરી હતી તેજ રીતે તેણે આ કલ્પમાં પણ કરી છે. ધર્મસ્તુ જ્ઞાન વૃદ્ધિ ક્ષય પામ. મારાન હોવાથી સૃષ્ટિરૂપ કૃતિ એક સરખી અને તેનું વૈદિક જ્ઞાન પણ હમેશાં એક સરખું જ રહે છે. માટે વેદ નિત્ય છે.

• • • વેદના નિત્યત્વમાં વ્યાકરણ આદિશાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો.

નિત્યાશ્ચ શબ્દાઃ | નિત્યેષુ શબ્દેષુ કૂટસ્થૈરવિચાલિભિર્વ-
ર્ણોર્ભવિતવ્યમનપાયોપજનવિકારિભિરિતિ | મહાભાષ્યે.
અ૦ ૧. | પા. ૧. | સૂ. ૨. | આ. ૨

અર્થ:-ચંદ્રોનો (અપાચ) લેાપ, (ડગજન) આગમ, (વિકાર) આદેશ થતા નથી, તેના વિકાર ન પામનાર અવગેના સમદને નાબૂ કરે છે માટે તે નિત્ય હોવા બેઠકો [આ વચન મ રિ પતંજલીએ મહાભાષ્યમાં સંમેલિત હોવાથી ના રેલું છે].

પ્રશ્ન ગણના, આટાધ્યાયો, મહાભાષ્યાદિ વાક્યસુ મંત્રોમાં લેાપ આગમ વગેરે હોવા છે, તેમ જ્ઞાતા નહોતો તે વિકારો નથી થતા એમ જોઈ ને તે રીતે સત્ય હોઈ શકે ?

ઉત્તર. મહાભાષ્યકાર ભગવાન પતંજલીએ ' લાક્ષણિક્ષ્' એ મત ઉપર ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે:-

सर्वे सर्वपदादिना दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारेहि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ १ ॥

महामाष्ये अ० १। पा० १। सू० ३४। अ० ५ ॥

અર્થ:-સર્વ પદોના સ્થાનમાં. ધતરપદસમૂહ આદેશ ઉપે ચાલે છે [આ ઉપ-
રથી તે મુજબના શબ્દોને વિકાર થયો એમ સમજાવતું નથી] કારણે એકદેશી વિકાર
થયો એવી જો કલ્પના કરીએ તો પણ શબ્દ નિત્ય નહિ હરે. [માટે શબ્દોને વિકાર
થતો નથી પણ એક શબ્દસમુદાયને દેકારે બીજો શબ્દસમુદાય આવે છે].
જેમકે:-વેદપાર+ ગમ્+ ડન+ સુન્+ મન+ જપ્+ તિષ્+ આ શબ્દસમુદાયના ધ્યાનમાં
' વેદપ.રમોડમવન્ ' આ બીજા શબ્દસમુદાયનો ઉપયોગ થાય છે. આ અર્થે નેકટ-
લાકને એવો શ્રમ થાય છે કે મુજબના શબ્દોને વિકાર થઈને બીજા શબ્દો બન્યા; પણ
વાસ્તવિક તેમ નથી, એક શબ્દના ધ્યાનમાં બીજો શબ્દ આવે તો લાગ જાય.

છે, અને એ સમયમાં વિકાર થઇને તેનોજ ખીજો સમય થયો તે પણ ગૂઢું જ છે મતનજે વ્યાકરણ દ્રષ્ટિએ શબ્દોને વિકાર થતોજ નથી કારણ દાક્ષીણ્ય પાણિની શબ્દોને નિત્ય માને છે તેમજ —

ઓત્રોપલબ્ધિર્બુદ્ધિનિર્ગ્રાહ્ય પ્રયોગેનાભિજ્વલિત આ-

કાશદેશઃ શબ્દઃ ॥ મહાભાષ્યે.અ.૧. પા.૦૧ સૂ.૨ આ.૦ ૨ ॥

અર્થ — આ (અદગ્) શૂનની વ્યાખ્યામાં ભગવાન પતંજલીએ લખેલું છે (ઓત્રોપલબ્ધિ) જેનું કર્ત્ત્વાન્દિયરૂડે જ્ઞાન થાય છે, (બુદ્ધિનિર્ગ્રાહ્ય) અને બુદ્ધિવડે નિઃતર પ્રદક્ષુ કરાય છે, (પ્રયોગેનાભિજ્વલિત) જેનો પ્રકાશ ઉચ્ચા રણુ સ્વરૂપથી થાય છે તથા (આકાશદેશ) જેનું નિવાસસ્થાન આકાશ છે તેને (શબ્દ) શબ્દ કહે છે શબ્દના આ વક્ષણથી પણ શબ્દ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે કારણ કે ઉચ્ચારણ શ્રવણાદિ પ્રવર્તન ક્રિયા મહાભાષ્યના ' એકંદ્રવર્ગવર્તિની વાક્ ' એ પ્રમાણથી દાણુમધ્યસિની છે વાણીની ક્રિયા પ્રતિવર્ધ્યમાં પરિણામ પામે છે, માટે વાણી અગર ઉચ્ચારણ ક્રિયા અનિત્ય છે પણ શબ્દ તો નિત્યજ છે કારણ કે જો શબ્દ નિત્ય ન હોય તો એક વખત જ શબ્દ બોલી ગયાને પછી તેનો નાશ થતો હોય તો પુનરપિ તેજ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કયાથી થાય છે વળી આકાશનો ગ્રણુ શબ્દ છે અને આકાશ નિત્ય છે માટે ગ્રણુ ગ્રણુના સંબંધના ન્યાયથી પણ શબ્દ નિત્યજ છે

પ્રશ્ન. શબ્દ પણ ઉચ્ચારણ કર્યા પછી નષ્ટ થાય છે અને ઉચ્ચારણ કર્યા પહેલા સંભળાતો નથી માટે ઉચ્ચારણ ક્રિયા અનિત્ય હે સાર્થી તેનાથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ પણ અનિત્ય હોવો જોઈએ તેમ છતાં નિત્ય કેમ માનો છા ?

ઉત્તર. આકાશની જેમ પૂરંથીજ સિદ્ધ શબ્દની પ્રતિક્ષિ સાધન વિના યદ્ શમ્તી નથી મરનું તેનું ઉચ્ચારણ પ્રાણ તથા વાણીની ક્રિયારૂડે થાય છે જેમકે ગાં આ શબ્દના ઉચ્ચારણ વખતે જ્યારે શ્વભ જ અક્ષર ઉપર હોય છે ત્યારે જાં ઉપર નથી હોતી અને જ્યારે ઓ ઉપર છે ત્યારે નિસર્ગનીય ઉપર નથી હોતી એવી રીતે વાણીની ક્રિયાનીજ ઉત્પત્તિ તથા નાશ થાય છે પરંતુ અજડ એકરસ શબ્દ મર્યાદા એકરસ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી થતો પરંતુ જોસુધી વાયુ તથા વાક ક્રિયા થતી નથી ત્યાં સુધી શબ્દનું શ્રવણ પણ નથી થતું જ્યારે આ પ્રમાણે વ્યાકરણ સાત્તથી સર્વ શબ્દોનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થયું તે

પછી વેદના શબ્દના નિત્યત્વમતિ જાણીજ શું રહ્યું ?

• વેદના નિત્યત્વમાં મીમાંસાનાં પ્રમાણો.

નિત્યસ્તુ સ્યાદર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ।

પૂ. મી. અ. ૧પા. ૧ સૂ. ૧૮.

અર્થ:—શબ્દ નિત્ય છે કારણ ઉચ્ચારણ પારકાના જ્ઞાનને માટે કરવામાં આવે છે જે શબ્દ અનિત્ય હોય તો તેનો નાશ થવાથી જીજ્ઞાસુ મનુષ્યને જ્ઞાન ન થયું જોઇએ.

શબ્દ નાશ મહિત હોવાથી નિત્ય છે, કારણ ઉચ્ચારણ ક્રિયાથી જે શબ્દનું પ્રયણ થાય છે તે પ્રતિ અર્થ જણાવવાને માટેજ છે. તેથી શબ્દ અનિત્ય નથી હતો જે શબ્દનું ઉચ્ચારણ થાય છે તેનું જ જ્ઞાન થાય છે એટલે કે મોત્તરમાં તેજ શબ્દ આપણા જ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે; અને તેનાથીજ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે જે શબ્દ અનિત્ય હોત તો જ્ઞાન કાણ કરાવત કારણ તે શબ્દજ નરહો તો પછી અર્થનું જ્ઞાન પણ જાનાથી થાય પણ એકજ કાળમાં અનેક દેશોના રહેવાસીઓ અનેકવાર એકજ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે તેથી પણ શબ્દ નિત્ય છે એમ સામિત થાય છે જે અનિત્ય હોત તો આ વ્યવસ્થા બનતજ નહિ જેમિની મુનિએ આ પ્રમાણે અનેક રીતે અનેક હેતુઓ વડે પૂર્વ મીમાંસામાં શબ્દનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કર્યું છે.

વૈગેષિક દર્શનકાર કણ્ઠાદમુની પણ શબ્દનું નિત્યત્વ સ્વીકારે છે.

તદ્વચનાદાન્માયસ્ય પ્રામાણ્યમ્ । વૈ. અ. ૧ આ. ૧ સૂ. ૨.

અર્થ —વેદ ઇશ્વર રચિત હોવાથી અને તેમાં પ્રજ્ઞાપાત રહિત ધર્મનું પ્રતિ-પાદન કરેલું હોવાથી નિત્ય છે. સર્વ મનુષ્યોએ પણ એમજ માનવું જોઇએ. આજ વિષયે મહાવિજ્ઞાનમ પણ પોતાના ન્યાયદર્શનમાં કહે છે કે —

મન્ત્રાણ્યર્વેદપ્રામાણ્યવચ્ચ તત્પ્રામાણ્યમાસપ્રામાણ્યાત્ ॥

ન્યા. દ. અ. ૨. આ ૧ સૂ. ૬૭.

અર્થ:—ઇશ્વરોક્ત નિત્ય વેદનું પ્રમાણ સર્વેએ સ્વીકારવું જોઇએ કારણ આપત વિદ્વાનો એનું પ્રમાણ મંત્રમાત્ર તથા આયુર્વેદની પેઠે હમેશાં માનતા આત્મા છે. જેવી રીતે સત્ત્વ પદાર્થ વિદ્વાનો પ્રકાશ કરનારા મંત્રો એમની સત્ય-

તાને જીમે તથા આયુર્વેદ અર્થાત્ પૃથગ્ગ્રાસ્ત્રમા દૃષ્ટ્વા આપયોથી નેમ રોગની નિવૃત્તિ થઇ વન્ય છે તેથી તે આપો આયુર્વેદ સત્ય હૈ છે તેની રીતે વેદનો પર્ણ એક ભાગમા દેવા પ્રાપ્તિ રીતની મત્વના વાગુનામાં આતાં આખા વેદ ભાગો સત્ય (વિશ્વ ગતિ) માનવો વેદનો આ મુજબ ઉપર વાત્સ્યાય ! મુળે પશુ આજ મનનગુણ વાન્ય કરું છે

દ્રષ્ટૃપ્રવક્તૃસામાન્યાચાનુમાનમ્ । ય એવાસા વેદાર્થના દ્રષ્ટારઃ પ્રવક્તારશ્ચત એવાયુર્વેદપ્રભૃતીનામિત્યાયુર્વેદપ્રામાણ્યવદેદપ્રામાણ્યમનુમાતવ્યમિતિ । નિત્યત્વાદેવાક્યાનાં પ્રમાણત્વે તત્પ્રામાણ્યમાત્રપ્રામાણ્યાદિત્યુક્તમિત્યાદિ ॥ વાત્સ્યાયનભાષ્યમ્ ॥

ભાષ્ય — જેવી રીતે આપ્તોપદે । ગદ્યો પ્રમાણગાય છે તેવી રીતે તે લોકોએ વને પશુ ઇત્યાદિ દાસથી પ્રમાણ ગ્રાપ્તિમા ગણેના છે માટે આપણે પશુ તેનું પ્રમાણ માનુ વેદને આપી ઇતર વિદ્યામય હોવાથી વેદનું નિયત સિદ્ધ થાય છે

આ વિધિમા પતજસી યોનાના યોગ શાસ્ત્રમા બળે છે કે -

સ ગૃપ પૂર્વેપામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ ॥

યો૦ જા૦ સમાધિપાદેસુત્ર ૨૬.

અર્થ — જે (પૂર્વવા) પ્રવક્તે-સુદિની આદિમા ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વાયુ આદિત્ય તથા અગ્નિ આદિ રૂપિઓનો તથા આજ કાનના વર્તમાન પુર પોનો તેમજ હવે પછી થનાગ સર્વે વિદ્વાન મનુષ્યોનો એજ પરમાત્મા શુર છે વેદાદિદ્વાન સહ અર્થોનો જે ઉપદેશ દે છે તે શુર તે સર્વના નિત્ય છે, પ્રારણ તેનામા કાલની ગતિ મથી વળી તે ઇશ્વર અવિદ્યારૂપેશ તથા પાપ કર્મ અને તેની વાસનાથી કદોપણુ યુક્ત થતો નથી જે પુરમેશ્વરમા નિત્ય સ્વાભાવિક જ્ઞાન છે તેનો ઉપદેશ વેદ હોવાથી તે પશુ અત્ય વિશેષથી ભરપૂર તથા નિત્ય છે એમ ગમજનું નિષ્કર્ષે આજ પ્રમાણે નામ્યસાંસ્કૃતિ પશુ કેપિધાત્યર્થ બળે છે કે -

નિજશક્ત્યભિવ્યક્તે સ્વત પ્રામાણ્યમ્ ॥

સા૦ દ૦ અ૦ ૬ સુ૦ ૬૧ ॥

અર્થ — પરમાત્માની (નિજ) આભાસિક વિદ્યા શક્તિથી વેદ ઉત્પન્ન

યથા છે માટે તેઓને નિત્ય અને સ્વતઃ પ્રમાણુ માનવા ભોધ્યો, વ્યાસનું પણ આ વિષયમાં એજ મનઃસ્થ છે કે:-

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ વેદાન્તમૂત્રે. અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૩ ॥

અર્થ:-શ્રુતિદિ શાસ્ત્રોનું ઉત્પત્તિસ્થાન પરમાત્મા છે તે નિત્ય છે માટે તેનાથી હોતેલ તથેલા વેદ પણ નિત્ય છે આ મન ઉપર શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે પણ વેદોને નિત્યમાનીને નીચે પ્રમાણે ભાષ્ય કર્યું છે:-

ક્ષગ્વેદાદેઃ શાસ્ત્રસ્યાનેકવિદ્યાસ્થાનોપદૃશિતસ્ય પ્રદીપ
ષત્સર્વાર્થાવગ્ધોતિનઃ સર્વજ્ઞકલ્પસ્ય યોનિઃ કારણં બ્રહ્મ ।
નહીદૃશસ્ય શાસ્ત્રસ્યર્થેદાદિલક્ષણસ્ય સર્વજ્ઞગુણાન્વિત-
સ્ય સર્વજ્ઞાદન્યતઃ સંભવોઽસ્તિ । યદ્યદ્વિસ્તરાર્થે શાસ્ત્રં ય-
સ્માંત્પુરુષવિશેષાત્સંભવમિયથા વ્યાકરણાદિ પાણિન્યા-
દેર્જેયકદેશાર્થમપિ સ તત્તોપ્યધિકતરવિજ્ઞાન ઇતિ સિદ્ધં
લોકે કિમુવક્તવ્યમિતિ ॥ શક્કરભાષ્ય ॥

ભાવાર્થ:-શ્રુતિદિ ચારે વેદ અનેક વિદ્યા યુક્ત અને સૂર્યની પેઠે સર્વ સજ્જ અર્થોના પ્રકાશક છે, અને તેમને ક્રાંતિ સર્વગાદિ યુક્ત યુક્ત પરબ્રહ્મ છે. કારણુ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મવિના અન્ય કે.મનુ પણ મામશ્ય નથી કે વેદોને બનાવી શકે. પરંતુ તેનો વિસ્તાર કરવાને માટે અનેક શાસ્ત્રો તો છવે બનાવી શકે જેમકે પાણિનીએ વ્યાકરણ બનાવ્યું છે, અને તે વેદવિદ્યાનું એક અંગ છે પણ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન તો વેદમાત્ર છે જનાત્મામા તેવું જ્ઞાન છેજ નહિ તેથીજ કર્યું છે કે:-

અતएव च नित्यत्वम् ॥ વેદાન્તમૂત્રે અ૦ ૧ પા૦ ૩ સૂ૦ ૨૯ ॥

અર્થ:-એથી પહેલુ એ મિદ્ધ થાય છે કે વેદ ઇશ્વરીય જ્ઞાન હોવાથી તથા નિત્ય હોવાથી સ્વતઃ પ્રમાણુ, સર્વ સત્ય વિદ્યાયુક્ત અને ત્રણેકાગ્રમાં એકરસ રહેતા હોવાથી, સર્વ મનુષ્યોએ નિત્ય માનના ભોધ્યો. વેદના પ્રમાણુત્વને માટે બીજા પ્રમાણોનો સ્વીકાર થઈ શકતો નથી વેદ અચંપન સ્વતઃ પ્રમાણુ હોવાથી પોતેજ પોતાનો સાક્ષી છે. જેમ સૂર્ય-ચંદ્ર પ્રકાશી હોવાથી અંસારસ્થ મદાનથી

સુદગમા પાત્ર સુદમ પદાયને પ્રકાશે છે માટે આ વિષયમા વેદનુ પ્રમાણ આ પાત્રે ઝિમે

સં પર્યંગાચ્છુક્રમંકાયમંત્રણમંસ્નાવિર, શુદ્ધમપાંપવિ-
દ્ધમ્ ! ક્વિર્મનપી પરિમૂઃ સ્વયંભૂર્યાથાત્ય્યતોઽર્થાન્
વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃસમામ્યઃ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૪૦ મંડા

અર્થ - પૂર્વાપ્ત સર્વ વ્યાપક ત્રિ વિશેષણયુક્ત ૪૦૪૨ (સ) ને (પર્યંગાત)
સર્વ જગતમાં વ્યાપક છે અર્થાત્ જેની વ્યાપ્તિમિના એક પ્રમાણ આપી શકું
નથી, (અકાયમ) ને સ્થાય, નૂતન અને ઢારણ એ ત્રણે જાતના શરીરોથી રહિત
છે, (અત્રણમ) એ પરમાત્મ પણ્ય તેનામા ઝિદ્દ કરનાને સંજ્ઞિતમાન ન હોનાથી
ને અક્ષત છે, (અસ્નાવિરમ) ને નાદી બધથી રહિત હોવાથી બધનાવરણથી
રહિત છે, (શુદ્ધમ) ને અરિઘાદિદોષથી સદા પ્રથક છે (અપાપવિદ્ધમ) ને
પાપથી અત્યન્ત રહિત છે, (ક્વિ) સર્વથા (મનાયા ને સર્વના મનનો સાક્ષી
તથા જ્ઞાતા છે (પરિમૂ) ને નિમિત્ત ઉપાદન તથા સાધારણ એ ત્રણે કારણોથી
રહિત છે, તેજ સર્વનોપિતા છે પણ તેનો કાર્તવ્યનક નથી પણ તે પોતાના
સામર્થ્યથીજ સદા વર્તમાન છે એની રીતનો જે સમ્યક્ષદનદ સ્વરૂપ પરમાત્મા
છે તેણે સર્વની આત્મા (દાશતામ્ય) સદા રહેનારી (સમામ્ય) પ્રજાને (વાધા
રહિતતા) યથાથ રીતે વેદોપદેશ વડે (અપાન્ બદ્ધતાત્) મત્ત અર્થોનો ઉપદેશ
કર્યો અર્થાત્ ત્યારે ત્યારે ઉપરોક્ત શુભ યુક્ત ધર્મવર સંપ્તિની ઉત્પત્તિ કરે છે
ત્યારે ત્યારે પ્રજાના હિતને માટે સર્વ વિદ્યાયુક્ત વેદવિદ્ધાનો ઉપદેશ કરે છે આ
તેની વિદ્યા અખંડ એકરૂપ હોનાથી વેદ નિત્ય છે એમ માનવું લેખ્યએ

જેની રીતે જ્ઞાન્ન પ્રમુલોથી વેદ નિત્ય છે એનો નિમિષ થાય છે તેવીજ
રીતે યુક્તિથી પણ સિદ્ધ થાય છે જેમકે -

નાસત આત્મલાભો ન સત આત્મહાનમ ! યોઽસ્તિ સ
ખવિષ્યતિ ॥

૦ અર્થાત્ - અભાવથી આત્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી, જે છે તેજ ઉત્પન્ન થાય
છે આ ન્યાયથી વેદોનુ નિત્યતા સ્વીકારવું લેખ્યએ કારણ કે જેનુ મૂળ ન હોય
તેને શાખાપત્રાકિ પણ થવાનો સંભવ નથી જેમ વધ્યાપુત્રના વિવાદની વાત

અસંભવ છે, તેમજ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ પણ અસંભવજ છે. કારણ કે જો પુત્ર થાય તો વંધ્યત્વની સિદ્ધિ નથી થતી અને પુત્ર ન હોય તો વિવાદ કોનો અને કેવી રીતે થાય ? એજ પ્રમાણે અહીં પણ સમજનું જોખમ છે જો ઇશ્વરમાં અનન્ત વિદ્યા ન હોત તો તે કેવી રીતે ઉપદેશ કરત. અને જો તે ઉપદેશ ન કરે તો મૂઝવિનાના વૃક્ષની ઉત્પત્તિની અસિદ્ધિની ખેડે કોઈપણ મનુષ્ય વિદ્યા-સંપન્ન થઈ શકે નહિ વગી સર્વ મનુષ્યોનો જે આજ્ઞાન અનુભવ છે તે કદીએ ઊંચે જોતો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તેનોજ સંસ્કાર, તેનુંજ સ્મરણ અથવા જ્ઞાન અને તેનાથીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે, અન્યથા નથી થતી જેમકે જે સંસ્કૃત ભાષા ભણે છે તેને તેનાજ સંસ્કાર થાય છે અને બીજી ભાષાના નથી જ્ઞાના; અને જે દેશભાષા શીખે છે તેને તેજ ભાષાના સંસ્કાર થાય છે અને બીજીના નહિ. એવીજ રીતે સ્ફુટિની આદિમાં ઇશ્વરોપદેશ વિના કોઈને પણ વિદ્યાનો અનુભવ થાત નહિ; અને જો તેમ ન થાત તો સંસ્કાર ક્યાંથી થાત અને તેના વિના સ્મરણ પણ ન થાત અને સ્મરણ વિના વિદ્યાનો લેગમાત્ર અંશ કોઈનામાં હોત નહિ.

પ્રશ્ન. મનુષ્યને પોતાની આભાવિક ચેષ્ટાઓથી સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય તેથી ઉત્તરેષત્ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈને વિદ્યા ની વૃદ્ધિ પણ થશે તો પછી વેદ ઇશ્વરકૃત જ્ઞાનવાની શી જરૂર છે ?

ઉત્તર-આ જાગૃતનો નિર્ણય વેદોત્પત્તિ પ્રકરણમાં કરી મવા ઊંચે કે જેમ આજ્ઞાત કોઈ અન્ય પુરુષની પામેથી અભ્યાસ કર્યા વિના કોઈ પણ વિદ્વાન થઈ શકતું નથી તથા તેના જ્ઞાનની ઉન્નતિ થતી નથી તેવીજ રીતે ઇશ્વરોપદેશ વિના પણ કોઈની વિદ્યા તથા જ્ઞાનની ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ. જાણક તમ્બાવનવામી જંગલી લોકોને ઉપદેશ વિના વિદ્યા તેમજ મનુષ્ય ભાષાનું જ્ઞાન પણ થતું નથી તો પછી વિદ્યાની ઉત્પત્તિનો તેમ જ્ઞાનજ ક્યાંથી ? એટલા માટે ઇશ્વરોપદેશ વેદ રચ્યા છે અને તે પોતે નિલ હોવાથી વેદ પણ નિલ છે જે વસ્તુ નિલ છે તેનાં નામ, ગુણ, કર્મ પણ તેનું અધિજ્ઞાન નિત્ય હોવાથી નિત્ય છે. કારણ નામ, ગુણ તથા કર્મોદિ ચરાચર હોવાથી અધિજ્ઞાન વિના રહી શકતા નથી જે અધિજ્ઞાન નિત્ય ન હોય તેમાં ઝહેનાર નામ, ગુણ તથા કર્મોદિ પણ નિલ નજ હોય. ઉત્પત્તિ વિનાશ ધર્મથી સંહિત હોય તેને નિત્ય કહે છે. અને જુદાં જુદાં દ્રવ્યોના સંઘાતનો જે વિયોગ થયો એટલે તેમના સંઘાતનું જુદું પડી જવું તેને વિનાશ કહે છે વસ્તુનું અદ્યૈન થવું તેને વિનાશ કહે છે. ઇશ્વર એકરસ

હોવાથી તેમાં સંયોગ વિયોગની વ્યવસ્થા છેજ નહિ. સગવાન કહ્યા કહે છે કે:-

.. સદ્કારણવન્નિત્યમ્ ॥ વૈશેષિક. દ. અ. ૪ પા. ૪ સૂ. ૧

અર્થ - જે કાર્ય કારણવડે ઉત્પન્ન થઈને અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ ન હોવાથી તેને અનિત્ય કહે છે અને જે કદાપિ કાર્યરૂપમાં ન થતાં દ્વિગેશાં સર્વના કારણરૂપે રહે છે તે નિત્ય રહેવાય છે જે જે સંયોગજન્ય છે તે તે કર્તાની અપેક્ષા રાખે છે અને કર્તા પશુ જે સંયોગ જન્ય હોય તો તેની પશુ કર્તા હોયો જોઈએ એવી રીત કરાંને તે ને નેનો કર્તા એમ અનવસ્થા દોષ આવે છે વળી જે સંયોગજન્ય છે તેનામાં પ્રકૃતિનાં પરમાણુ આદિનો સંયોગ કરવાનું સામર્થ્ય હોઈ શકતું નથી કારણ તે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ છે. જે ખીનતા કરતાં મૂંઝામ હોય તે, અનમાં મુદ્દમનો પ્રવેશ થઈ શકવાથી, અગ્નિ અને લોહની પેઠે, નકુમ પદાર્થ અથવા આત્મા થઈ રહે છે જેવી રીતે અગ્નિ સૂક્ષ્મ હોવાથી કદાચ જોખાંડમાં પ્રવેશીને તે તોડના દરેક અવયવોને પૃથક્ કરે છે તથા જન પાનુ પૃથ્વીના તાંબા ને તેના કરતા મરન દોનાથી પૃથ્વીનાં પરમાણુઓને સંયુક્ત કરી એક પિંડ કરે છે તથા વિનાગ કરે છે તેવીજ રીતે પરમેશ્વર સંયોગ વિયોગથી પૃથક્ રીતે આપક દોનાથી નિયમ પૂર્વક ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કરે છે નહિ તો જેમ આપણે ગયોર્ત્વિયોગાન્તર્ગત હોવાથી પ્રાણિ પરમાણુઓનો સંયોગવિયોગ કરવામાં અસમર્થ હિયે તેવીજ રીતે હમરનું પશુ થાત જેનાવડે સંયોગવિયોગ થાય છે તે વસ્તુ સંયોગવિયોગથી વિન્નજ હોય છે માટે હમર તે સંયોગવિયોગનો કર્તા હોવાથી સંયોગવિયોગથી જુદોજ રહે છે આદિ કારણનો અભાવ હોય તો સંયોગવિયોગનો આરભ પશુ ન થાય. આવા પ્રકારના સદા નિર્વિકાર, અજ, અનરિ, નિત્ય મલ્ય અને સામર્થ્યવાન હમરેજ વેદોનો પ્રકાશ કરેલો હોવાથી તથા તે તેનું જ્ઞાન હોવાથી વેદ સદા નિત્ય છે.

इतिवेदानां नित्यंत्वविचारः ॥

अथ वेदविषयविचारः ॥

વેદમાં ચાર વિષય છે. (૧) વિજ્ઞાનકાંડ, (૨) કર્મકાંડ, (૩) ઉપાસના કાંડ. અને (૪) જ્ઞાનકાંડ તેમાં પ્રથમનો વિજ્ઞાન કાંડનો વિષય સર્વમાં મુખ્ય છે. કારણ તેથી ધર્મનગી આરબી નૃપપૂત્રના પદ્યોનું આશાન જ્ઞાન થય છે. તેમાં

એ ઇશ્વરસંબંધી જ્ઞાન મુખ્ય છે. કારણ ઇશ્વર સર્વે પદાર્થોમાં પ્રધાન હોવાથી પેદાનું પણ તાત્પર્ય એજ છે. કારણ કે:—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपा २ सि सर्वाणि च
यददन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण
ब्रवीम्यामित्येत् ॥ कठोप० ब्रह्मी० २ मं० १५.

અર્થ—(સર્વ વેદા યત્પદમામનન્તિ) પરમપદ અર્થાત્ જ્ઞેને મેલ્લ અથવા પરબ્રહ્માત્મિ કહે છે, તે બ્રહ્મ ગ્રંથ પ્રકારના આનંદથી યુજ્જ છે તથા ત્રિવિધ ઇશ્વરથી રહિત છે, અને તેનેજ ઓશ્મ કહે છે કારણ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.—

तस्य वाचकः प्रणवः। यो०द० समाधिपादे सूत्र. २७.

અર્થ—તે પરમશ્રવણો નાચક ઓમકાર છે વળી યજુર્વેદમાં પણ જ્યું છે કે—

ओश्म स्वं ब्रह्म । यजुः० अ० ४.

અર્થ—જે પરમાત્મા આજ્ઞાશની પેઠે વ્યાપક છે તેના ઓમકાર, બ્રહ્માદિ નામ છે વળી તૈત્તિરીયોપનિષદમાં પણ એજ પ્રમાણે જ્યું છે કે—

ओमिति ब्रह्म । तैत्तिरीयारण्यके । प्र० ७ अनु० ८

અર્થ—ઓમ એ પરમાત્માનુજ નામ છે સર્વ વેદોપજ્યુ એજ બ્રહ્મનું પ્રતિ-
પાદન કરે છે. (તપાસિ) સત્ત્વ ધર્મના અનુશાનાદિ તપ પણ તેની પ્રાપ્તિને માટેજ
છે (ચલિચ્છન્ત. પ્રજ્ઞચર્યં ચરન્તિ) બ્રહ્મચર્યાં આશ્રમે પણ તેની પ્રાપ્તિનાં
સાધન છે તથા તેજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિની હૃદયથી વિદ્વાનો પ્રયત્ન તથા ઉપદેશ
કરે છે માટે હે નચિકેતા ! (સત્ પદ સમ્રહેણ તે પ્રવૈમિ) જે આવો પરબ્રહ્મ છે
તેના નિષે હુ તને સક્ષેપમાં કહું છું જેમાં એ જ્ઞાનની વિદ્યા છે. એક અપરા
અને બીજી પાત્ર —

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा-
कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा
ययातदक्षरमधिगम्यते ॥ १ ॥ प्रथम मुण्डके. स्वं १. म. ५.

અર્થ—૩૩વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુ-

કત, ઇન્દ્રશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ અને અપરા વિદ્યા કહે છે અર્થાત જે વિદ્યાવડે પૃથ્વીથી પરમાણ સુધીના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તથા તે જ્ઞાનથી તે તે પદાર્થનો યથાવત્ ઉપયોગ લેવો તેને અપરાવિદ્યા કહે છે અને જે વિદ્યાથી બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાનાદિ વિશેષજન્યુકત જીવનું જ્ઞાન થાય છે તેને અપરાવિદ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ દેવતાથી પરાવિદ્યા કહે છે

યત્તદદૃશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદપાણિ-
પાદં નિત્યં વિશ્નું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂતયોર્નિ-
પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ ॥ પ્રથમ મુણ્ડકે સ્વં ૧ મં ૬.

અર્થ - જેને વિદ્વાન યોગીઓ ગ્રાહ્યમાત્રનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અમુકથી અદૃશ્ય હસ્તપાદાદિ અવ્યયોથી અબ્રાહ્મ, ગોત્રરહિત, કાળપણુ જાતના વર્ણવિનાનો, અમુક્ષ્ણાદિ ઇન્દ્રિયોવિનાનો, હસ્તપાદાદિવિનાનો નિત્ય સર્વ વ્યાપ, સર્વાન્તરયામિ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અને નાનું જીવન છે આ પ્રમાણે જે વિદ્યાથી જણાય છે તેને પરાવિદ્યા કહે છે

તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદાં પશ્યન્તિ સૂરયઃ । દિવીવ
ચક્ષુરાતમમ્ ॥.

ઋગ્વેદે । અષ્ટકે ૧ અં ૨ વર્ગે ૭ મં ૫ ॥

અર્થ - જે (વિષ્ણો) વ્યાપ પરમેશ્વરનું (પરમમ્) પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનદ્રશ્યપ (પદમ્) સર્વાત્તમ ઉપાયોથી પ્રાપ્ત કરના યોગ્ય મોક્ષમુખ છે તેને (સૂરય) વિદ્વાનો તો કાળમા (પદવન્તિ) જીવે છે તે કડુ છે કે (આતમમ્) આરે તરફ વ્યાપ્ત અર્થાત્ દેશ માન વસ્તુ પશ્ચિદેશથી રહિત એટલેકે અમુક દેશમા છે ને અમુકમા નથી, અમુક વખતે હતો અને અમુક વખતે નથી અથવા અમુક વસ્તુમા છે ને અમુકમા નથી-પરન્તુ તે સર્વ સ્થલે વ્યાપક હોવાથી પ્રત્યેક સ્થાને મળી રહે છે જેમ (દિવિદેવચક્ષુ) સનનો પ્રમાણ આપણમા અને નેતની નૃષ્ટિ તે પ્રકાશમા વ્યાપ્ત થાય છે, તેમજ પરમકાવદ મોક્ષ પણ અર્થથી ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે તેનીજ પ્રાપ્તિની પ્રતિષ્ઠા । વિદ્વાનો કે જે આદેશ જે વિરોધકરીને તેનું પ્રતિષ્ઠા ન કરે છે - એવજ્ઞ યોગાન્તર વેદાન્ત દર્શનમા મ્હે છે -

તત્તુ સમન્યયાન । વેદાન્તમૂત્રે અં ૧ પાં ૧ મ્ ૪.

અર્થ - એજ ૫ મ્ સમન ૧ પાં ૧મા પ્રાપ્ત પ્રમાણે સાધાન કરે અને કાઈ

કેકાળે પરંપરાની રીતે પ્રતિપાદિત છે. એટલામાટેજ વેદનો મરમ આશય પ્રકાશિત કરવાનોજ છે. ચલુર્વેદમાં કહ્યું છે કે:-

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया स ऋराणस्त्रीणि ज्योती ऋपि सचते स षोडशी ॥ यजुः० अ० ८ मं० ૩૬

અર્થ:- (યસ્માત) પરમેશ્વર પરમાત્મા કૃતાં (પરઃ) કાઈ પણ ઉત્તમ પદાર્થ (ન જાતઃ) ઉત્પન્ન થયો નથી. (ન અન્યઃ અસ્તિ) છે નહિ તેમ થશે પણ નહિ. (યઃ પ્રજાપતિઃ) જે પ્રજાનો પાલનકર્તા ઇશ્વર (સ ઋરાણ) સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપીને (વિશ્વાઃ ભુવનાનિ) સર્વ લોકોમાં (આવિવેશ) વ્યાપી રહ્યો છે. અને જેણે (ત્રીણિ જ્યોતિષિ) અગ્નિ, સૂર્ય તથા વિદ્યુત નામક સર્વ જગત પ્રકાશક તથા (પ્રજયા) ખીજી યજ્ઞિમાંની ન્યેતિઓને (સચતે) સંયુક્ત કરી છે. માટે (સઃ) તે ઇશ્વર (ષોડશી) ષોડશી અર્થાત્ સોળ કલાપાન ઇશ્વર કહેવાય છે. ઉક્ત સોળ કલાઓ નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ ઇશ્વર અર્થાત્ મહાર્થ વિચાર. ૯ ઇદ્રિયો. • •

૨ પ્રાણ-સર્વ જગતને ધાગ્ય કરનાર. ૧૦ મન-જ્ઞાન.

૩ શ્રદ્ધા-સત્યમાં વિશ્વાસ. ૧૧ અન્ન.

૪ આકાશ. ૧૨ વીર્ય-બળ-પરાક્રમ.

૫ વાયુ. ૧૩તપ અર્થાત્ ધર્માનુષ્ઠાન-સલામ્યાર.

૬ અગ્નિ. ૧૪ મંત્ર-વેદ વિદ્યા.

૭ જલ. ૧૫ કર્મે-સ્વર્વ ચેષ્ટાઓ.

૮ પૃથિવી. ૧૬ નામ-દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થોની સંજ્ઞા.

ઉપરોક્ત સોળ કલાઓ ઇશ્વરમાં હોવાથી તેને ષોડશી કહે છે.

ओमित्येतदक्षरमिदं ५ सर्वं तस्योपव्याख्यानम् ।

माण्डूक्यોપनिષद् મં० ૧.

અર્થ:-ઓમ્ એજ જેનું નામ છે તથા જે નાશ રહિત છે-સર્વ ચરાચર જગતમાં વ્યાપક છે તેજ બ્રહ્મ છે. અને તેનુંજ પ્રતિપાદન વેદાં સર્વે શાસ્ત્રોએ

પૂર્વોક્ત 'સુગંધાદિસુશુદ્ધિત ચાર જનનાં દ્રવ્યો વાળને, ઉત્તમોત્તમ ગુણ સંપાદનાર્ય તેમનો સંસ્કાર કરવો જોઈએ. જેવી રીતે દાળ વગેરે ખાદ્ય પદાર્થોના સંસ્કારાર્ય કંકણીમાં થી તથા ખીન્ને સુગંધયુક્ત ખર્ચ નાંખી તેને અગ્નિમાં તપાવી તેમાંથી પુંખાડો નિકળવા માટે એટલે તેને દાળના વાસણમાં નાંખી તે વાસણને ઢાંકી દલાવ્યાથી જે પ્રથમ ધૂમવત્ બાપ્પ થયો તેનો, તે સર્વ સુગંધ જલરૂપ થઈને દાળ માંજને સુગંધયુક્ત કરે છે, તેવી રીતે યજમાંથી જે બાપ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાયુ તથા વૃદ્ધિજનને નિર્દોષ કરીને સર્વ જગત્ને સુખકારક થાય છે. વળી યજથી ધૂમ થાય છે તે વિશે મહર્ષિ ઝંઘિની કહે છે કે:—

બ્રહ્માણાં તુ ક્રિયાર્થાનાં સંસ્કારઃ ક્રતુધર્મઃ સ્વાન્તં ॥

પૂ૦ મી૦ અ૦ ૪ પા૦ ૩ સૂ૦ ૮.

અર્થ:—હોમ દિવા કરવામાં વપરાતાં દ્રવ્યો તથા પ્રયોગોનો સંસ્કાર નેજ ક્રતુધર્મ જાણવો આવીરીતે યજથી ધર્મ થાય છે.

યજ્ઞોપિ તસ્ય જનતાયૈ કલ્પતે યત્રૈવં વિદ્યાન્ હોતા
ભવતિ ॥ તે૦ દ્રા૦ પં૦ ૧, અ૦ ૨.

અર્થ:—જનનાં ગમૂહો જનતા । મનુષ્યોના સમૂહને જનતા કહે છે. તેમના સુખને માટેજ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. જે યજમાં ઉપરોક્તરીતે સંસ્કાર કરેલાં દ્રવ્યોનો હોમ વિદ્યાન્ ટોનાઓ કરે છે તેજ યજથી ગુણ થાય છે. વળી યજ પદાર્થકારને માટેજ કરવામાં આવે છે તેથી ક્યું છે કે:—

અગ્નેર્થ ધૂમો જાયતે ધૂમાદ્ધ્રમમ્રાઢિરગ્નેર્થૌ ઇતા
જાયન્તે તસ્માદાહ તપોજા ઇતિ ॥ શં૦ કાં૦ ૬, અ૦ ૩.

અર્થ:—અગ્નિ, સમિધાં, ઝાંપધિ, વનસ્પતિ તથા જલદિ પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરીને તેમનું બેઠન કરી તેમાંના રસને પ્રથક કરે છે ત્યારે અગ્નિમાંથી ધૂમ અને બાપ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમા સધુત્વ આવ્યાથી વાયુના આધારે તેઓ ઉપર આકાશમાં ચઢે છે. આમાં જેટલો જલ અર્થાત્ રસનો અંશ છે તેની બાપ્પ સંજા છે; અને જે ચિકાસયિનાનો ભાગ છે તે પૃથ્વીનો અંશ છે. માટેજ આ બન્ને ભાગયુક્ત તે હોવાથી તેને ધૂમ કહે છે. ધૂમ આકાશમાં જવાથી જલ સંયમ થાય છે, અને ત્યાં તેનાં વાઘ્ણાં બંધાય છે; તે વાઘ્ણાંથી વૃદ્ધિ થાય છે.

કર્તુ છે . માટે એજ જેનો પ્રધાન નિયમ છે એમ સમજના પગતુ પ્રધાનની આગળ અપ્રધાન મુખ્ય ગણાઇને તેનું ગ્રહણ જવામા આવતું નથી . કારણ —

પ્રધાનાપ્રધાનયોઃ પ્રધાને કાર્યસમ્પ્રત્યયઃ । મહાભાષ્યે.

ભાનાર્થ — જ્યા પ્રધાન અને અપ્રધાન નિયમો એ મ આપે ત્યા પ્રધાનનું ગ્રહણ પ્રથમ કરવું જોઇએ અર્થાત્ તેનેજ નામે વ્યવહાર કરવો જોઇએ આ પરિભાષા પ્રમાણે બીજા વિષયો કરતા ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો માર્ગ દેખાડવો તે સર્વ વેદાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે . માટે તેના ઉપદેશાનુસાર કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાનકાંડ એ ત્રણનું, પારમાર્થિક તથા વ્યાવહારિક ફલની સિદ્ધિને માટે સર્વ મનુષ્યોએ અનુદાન કરવું જોઇએ

બીજો કર્મમાગ્રહ્ય નિયમ છે તે સધળો ક્રિયામય છે એના વિના વિદ્યા બ્યાસ અને નાપણ પૂર્ણ થતું નથી . કારણ ૧, બાલ્ય વ્યવહાર બહાર અને માનસિક વ્યવહાર આભ્યન્તર રહે છે એ કર્મકાંડના અનેક પ્રકાર છે, પરંતુ તેના મુખ્ય બેદ એ છે (૧) પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધાર્થ એટલે જેનાથી ઇશ્વર સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ઉપાસના તેની આજ્ઞાપાલનરૂપી ધર્મોપદાન ॥ જ્ઞાનથી મોક્ષના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે (૨) લોક વ્યવહારની સિદ્ધિ—અર્થાન્ ધર્મથી અર્થ લાભની પ્રાપ્તિ કરવા સબધી, આ કર્મ જ્યારે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિરૂપી ફલને ઉદ્દેશીને કરવામા આવે છે ત્યારે તેને ત્રેપ્ત ફળ આર્પનાર નિષ્કામ કર્મ કહે છે . કારણ તેથી અનન્ત સુખ મળે છે અને જ્યારે ઐહિક ધનાદિ સુખની આશાથી કરવામા આવે છે ત્યારે તેને સગુણ કર્મ કહે છે . કારણ કે તે જન્મ મરણ ધર્મથી મુક્ત છે એ કર્મકાન્દમાં અગ્નિહોત્રથી તે અશ્વમેધપર્વતના યજ્ઞોમાં સુગંધી, મિષ્ટ, પુષ્ટ તથા રોગનાશક ગુણોથી સુક્ત સારી રીતે સજોધન કરે ॥ દ્રવ્યોનો વાયુમૃદ્ધિ જલાદિની શુદ્ધિ કરવાને માટે, અગ્નિમાં ટોચ કરવામાં આવે છે તેથી જગતને સુખ થાય છે, અને જે કામ બોજન વસ્ત્ર, રિમાનાદિ યા ૧ કલામૈગલ્ય, યત્ર તથા સાર્માજીક સુધારણા અથ કરવામા આવે છે, જે ધણ કરીને કર્તાનેજ સુખદાતા થાય છે . પૂવર્ગીમાસામ્પ્રભુ છે ૩ —

દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ પરાર્થત્વાત્ફલશ્રુતિરર્થવાદઃ સ્યાન્ ॥

પૂ૦ મી૦ અ૦ ૪ પા૦ ૩ છ૦ ૧

અર્થ — યજ્ઞર્થોએ દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મ એ ત્રણે વાનાં કરવાં જોઇએ

પૂર્વોક્ત મુગધાદિગુણયુક્ત ચાર જાતનાં દ્રવ્યો રાહને, ઉત્તમોત્તમ ગુણ મંપાદનાર્થે તેમનો સંસ્કાર કરવો જોઈએ. જેવી રીતે દાળ વગેરે ખાઈ પદાર્થોના સંસ્કારાર્થે દડાડીમાં ઘી તથા ખીજન મુગધયુક્ત પદાર્થ નાખી તેને અગ્નિમાં તપાવી તેમજી પુમાડો નિકળવા માટે એટલે તેને દાળના વાસણમાં નાખી તે વામણને ટાંકી દવાવ્યાથી જે પ્રથમ ધૂમ્રત્વ બાળ્ય થયો દતો, તે સર્વ મુગધ જલકપ થઈને દાળ માત્રને મુગધયુક્ત કરે છે, તેની રીતે યજ્ઞમાંથી જે બાળ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે વાસુ તથા વૃષ્ટિજલને નિર્દોષ કરીને સર્વ જગત્ને મુખકાન્ક થાય છે, વળી યજ્ઞથી ધર્મ થાય છે તે વિશે મહર્ષિ જંગિની કહે છે કે.—

દ્રવ્યાણાં તુ ક્રિયાર્થાનાં સંસ્કારઃ ક્રતુધર્મઃ સ્યાત્ ॥

પૂ૦ મી૦ અ૦ ૪ પા૦ ૩ સૂ૦ ૮.

અર્થ:—હોમ દિવા કરવામાં વપરાતાં દ્રવ્યો તથા પુરોહિતો મંન્કાર તેજ ક્રતુધર્મ જાણવો આવીરીતે યજ્ઞથી ધર્મ થાય છે.

યજોપિ તસ્ય જનતાય કલ્પતે યત્રૈવં વિદ્વાન્ હોતા ભવતિ ॥

પે૦ દ્રા૦ પં૦ ૧. અ૦ ૨.

અર્થ:—જનાના સમૂહો જનતા । મનુષ્યોના સમૂહને જનતા કહે છે તેમના સુખને માટેજ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે જે યજ્ઞમાં ઉપગમનરીતે સંસ્કાર કરેલાં દ્રવ્યોનો હોમ વિદ્વાન્ હોતાઓ કરેછે તેજ યજ્ઞથી સુખ થાય છે વળી યજ્ઞ પરોપકારને માટેજ કરવામાં આવે છે તેથી કલ્પું છે કે—

અગ્નેર્વં ધૂમો જાયન્તે ધૂમાદબ્રમધાઠષ્ટિરગ્નેર્વાં एता જાયન્તે તસ્માદાહ તપોજા इति ॥ શં૦ કાં૦ ૬. અ૦ ૩.

અર્થ:—જ્યારે અગ્નિ, સમિધા, ઓપવિ, વનસ્પતિ તથા જ્વાલિ પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરીને તેમનું બેદન કરી તેમાંના જ્વસને પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અગ્નિમાંથી ધૂમ અને બાળ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં વધુત્વ આનવાથી વાસુના આધારે તેઓ ઉપર આકાશમાં ચડે છે, આમાં જેટલો જલ અર્થાત્ રસનો અંશ છે તેની બાળ્ય સંજ્ઞા છે, અને જે ચિકાશનિનાનો ભાગ છે તે પૃથ્વીનો અંશ છે. માટેજ આ જન્ને ભાગયુક્ત તે હોવાથી તેને રગ કહે છે ધૂમ આકાશમાં જવાથી જલ સંચય થાય છે, અને ત્યાં તેનાં વાદળાં બધાય છે, તે વાદળાથી વૃષ્ટિ થાય છે.

પૃથ્વી ઔપધિ, ઔપધિથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. તંત્રિરીથોપનિપદ્માં પણ કહ્યું છે કે:-

તસ્માદ્યા એતસ્માદાત્મન આકાશઃસમ્ભૂતઃ। આકાશા-
દ્વાયુઃ। વાયોરગ્નિઃ। અગ્નેરાપઃ। અદ્ભ્યઃ પૃથિવી। પૃથિવ્યા ઓ-
પધયઃ। ઓપધિભ્યોઽન્નમ્। અન્નાદ્રેતઃ। રેતસઃ પુરુષઃ સર્વા-
ણ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ॥૧॥

તૈં ૦ ૩૦ આનન્દવલ્લયાં પ્રથમેઽનુવાકે ॥

સ તપોઽતપ્યત તપસ્તપ્ત્વા અન્નં વ્રજ્ઞેતિ વિજાનાત્
અન્નાદ્યેય મ્વલ્ત્વિમાનિ ભૂતાનિ જાતાનિ અન્નેન જાતાનિ
જીવન્તિ અન્નં પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તીતિ ॥ ૨ ॥

તૈં ૦ ૩૦ મૃગુવલ્લયાં દ્વિતીયેઽનુવાકે:

અર્થ:—(તસ્માત્ વા એતસ્માત્ આત્મનઃ આકાશઃ) તે જગદુત્પાદક પરમા-
ત્માથી આકાશ, (આકાશાત્ વાયુઃ) આકાશથી વાયુ, (વાયોઃ અગ્નિઃ) વાયુથી
અગ્નિ, (અગ્નેઃ આપઃ) અગ્નિથી જલ, (અદ્ભ્યઃ પૃથિવીઃ) જલથી પૃથ્વી,
(પૃથિવ્યાઃ ઓપધયઃ) પૃથ્વીથી ઔપધિ, (ઓપધિભ્યઃ અન્નમ્) ઔપધિથી અન્ન,
(અન્નાત્ રેતઃ) અન્નથી વીર્ય અને (રેતસઃ પુરુષઃ સમ્ભૂતઃ) વીર્યથી પુરુષ
(મનુષ્ય) ની ઉત્પત્તિ થાય છે. (સર્વા ણ પુરુષઃ અન્નરસમયઃ) આથીજ પુરુષ
અન્નરસમય કહેવાય છે. ૧.

(સઃ) પછી તે જૃગુએ (તપઃ અતપ્યત) તપ કર્યું, અને (તપઃ
તપ્ત્વા) તપ કરીને (અન્નમ્) અન્ને (વ્રજ્ઞેતિ) જાણ છે એવીરીતે
(વિજાનાત્) મનુષ્ય. કારણ કે (અન્નાત્ દિપ્ત્વ) અન્નથીજ (સ્વલ્ મ્માનિભૂતાનિ)
આ પ્રાણિઓ (જાયન્તે) ઉત્પન્ન થાય છે; (અન્નેન જાતાનિ) અન્નપડે
ઉત્પન્ન થઈને (જીવન્તિ) જીવે છે; અને (અન્નમ્) અન્નમાંજ (પ્રયન્તિ
અભિસંવિશન્તિ) લય થઈ જાય છે જીવનના મહાન દેવભૂત દોષથી અન્ને જઈ

કહે છે. શુદ્ધ અન્ન, જલ, વાયુ આદિ દ્વારાએજ પ્રાણિઓને મુખ ધાય છે અન્યથા નહિ. ૨.

...

અન્ન જલાદિની શુદ્ધિ સંબંધી પ્રયત્ન બે પ્રકારનો છે એક ઇશ્વરકૃત અને બીજો મનુષ્યકૃત. તેમાં ઇશ્વરે અગ્નિમય સૂર્ય અને સુગંધ દ્રવ્યોરૂપી પુષ્પાદિ રચ્યાં છે. આ સર્વ પદાર્થોમાંથી સૂર્ય નિરંતર રસનું આકર્ષણ કરે છે. તે રસ સુગંધ અને દુર્ગંધથી મિથ્ર હોવાને લીધે મધ્યમ ગુણવાળો થાય છે. અને તેનાથી થતી વૃદ્ધિ પણ મધ્યમ ગુણવાળીજ થાય છે, તથા તે વૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં ઔષધી તથા અન્નાદિ પણ મધ્યમ ગુણવાળાં થવાથી મનુષ્યનાં શરીરપણુ મધ્યમ શક્તિવાળાં થાય છે. કેમકે જેનું જેવું કારણ તેવુંજ તેનું કાર્ય હોય છે એ વાત સુપ્રસિદ્ધજ છે. દુર્ગંધાદિ વિકાર મનુષ્યચષ્ટ્યપન્તર્ગત હોવાથી ઉપરોક્ત દોષ ઇશ્વર ઉપર નથી લાગતો કારણ કે દુર્ગંધાદિની ઉત્પત્તિ મનુષ્યોથીજ થાય છે, તો તેની નિવૃત્તિ પણ તેમણેજ કરી જોઈએ. જેની રીતે ઇશ્વરે આજ્ઞા કરી છે કે મનુષ્યે સલભાપણુ કવું તેનીરીતે યત્ન કરવો એ પણ તેનીજ આજ્ઞા છે. જે મનુષ્ય એની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘીતે અસલ થોડે છે. તે તેની આજ્ઞાનો ભંગ કવવાથી પાપી થઈને આ જન્મથા અને બીજાંમાં ઇશ્વરની વ્યવસ્થાથી દુઃખ ભોગવે છે તેવીજ રીતે યજન કરનાર પણ તેની આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર હોવાથી અને સર્વનો ઉપકાર કરનાર ન હોવાથી પાપી થઈ દુઃખી થાય છે, ત્યાં જોડણા પ્રમાણુમાં મનુષ્યાદિ પ્રાણિ હોય છે તેટલાજ પ્રમાણુમાં દુર્ગંધી થાય છે. આ કંઈ ઇશ્વરના નિમિત્તથી નથી થતી, કેમકે તેની ઉત્પત્તિનું કારણ મનુષ્યાદિ પ્રાણિઓ છે મનુષ્યો પોતાના મુખને માટે હસ્તિ આદિ પ્રાણિઓને પાળે છે માટે તેમનાથી થતી અધિક ગદગીનુ કારણ પણ મનુષ્યની મુખેપણુજ છે. આ પ્રમાણે વાયુવૃદ્ધિજન દૂષક અને ગદગીનું કારણ મનુષ્ય હોવાથી તેનું નિવારણ પણ મનુષ્યોએજ કવું જોઈએ વળી આ જગતનાં સર્વગાં પ્રાણિઓમાં મનુષ્યજ. ઉપકાર તથા અપકાર બંન્ની ગદે જે. કારણ કે મનન એટલે વિચારશક્તિ હોવાથી મનુષ્યને મનુષ્ય કહે છે. પરમેશ્વરે સર્વ દેહધારી પ્રાણિઓમાં વિચાર કરવાની શક્તિગા યોગ્ય એવા તો મનુષ્યોનેજ. રચ્યા છે કારણ તેમનાજ શરીરમાં પરમાણુના સંગોગ વિશેષ વડે વિસ્તાર પ્રાપ્તિ થઈ શકે એવા અવયવો વૃત્તપન્ન કર્યા છે. માટે તેઓજ ધર્મધર્મનું જ્ઞાન મેળવી તેનું પ્રદણુ અથવા ત્યાગ કવવાની યોગ્યતા રાખે છે, અને અન્ય પ્રાણિઓમાં તે યોગ્યતા નથી આથીજ મનુષ્યોએ સંતોષકારને માટે યત્ન કરવોજ જોઈએ.

*પ્રશ્ન—પણુ. ભાઈ, કસ્તૂરી આદિ મુગધયુત વસ્તુઓને અગ્નિમાં નાંખી તેનો નાગ કરનાથી યત્ન પગેપકારતું કારણ કેવી રીતે થઈ શકે ? એના કરતાં તો એના ઉત્તમ પદાર્થોનું મનુષ્યાદિ પ્રાણિઓને બાજન દાન કરું હોય તો હોંમથી એ ઉત્તમ ધર્મ મળે તો પછી આ માટે યત્ન કરવો જોઈએ

ઉત્તર—નાઇ પણ પદાર્થનો અલગ વિનાશ અભવિત નથી

પ્રશ્ન—તે પદાર્થ પ્રથમ દેખાઈને પછી ન દેખાય તેનો વિનાશ કહેવાય છે

ઉત્તર—આપ દગલ કેટલા પ્રમાણે માનો છો ?

પ્રશ્ન આ પ્રમાણ

ઉત્તર—તે ગણાવો

પ્રશ્ન—(૧) પ્રત્યક્ષ (૨) અનુમાન (૩) ઉપમાન (૪) શબ્દ (૫) ચૈતિલ (૬) અર્થાપત્તિ (૭) અભાવ (૮) અભાવ આ આ પ્રમાણે, તેમાં પ્રથમ પ્રસક્ત પ્રમાણનું લક્ષ્ય ન્યાય-મંત્રમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે —

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि-
व्यवसायात्मकं मत्यक्षम् ॥ न्या. द. अ. १ आ. १ सू४.

અર્થ—ઇન્દ્રિય અને અર્થ (જેનું જ્ઞાન મેળવવાનું હોય તે વિષય) ના સંયોગથી જેનું નામ મેળવી શકાય તથા અદ્ય અને નિશ્ચયાત્મક હોય એનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે જેમ કે—આ જુન છે, આ મનુષ્ય છે વગેરે થીલું અનુમાન —

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेपवत्सामान्य-
तोदृष्टञ्च ॥ न्या. द. अ. १ आ. १ सू. ५.

અર્થ—સાધ્ય આ સાધનનો સબધ જોવાથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને અનુમાન કહે છે અનુમાનથી જે સિદ્ધ થાય છે તેને સાધ્ય કહે છે, અને જેનાથી સાધ્યનું જ્ઞાન થાય છે તેને સાધન કહે છે એજ સાધ્ય સાધનને નિગી અને નિગ પણ કહે છે અનુમાન ત્રણ પ્રકારનું છે (૧) પૂર્વગત (૨) મેલગત (૩) સામાન્યતોદૃષ્ટ

* આ પુસ્તકમાં ન્યાય : યા પ્રશ્ન અને ઉત્તર આવે ત્યાં ત્યાં પ્રશ્ન કર્તા પ્રતિપક્ષી અને ઉત્તર દાતા સ્વામીજી જેમ સમજાવું કેટલાંક જગ્યાએ ઉત્તર એમ જગ્યા પ્રશ્ન પૂછેલો હોય છે તે જણ સ્વામીજી પ્રતિપક્ષીની પૂછે છે જેમ સમજાવું

૧ પૂર્વવત્ એવે જેમા ડરપુથી કાર્યનું અનુમાન થાય છે તે ઉદાહરણુ વાદગા થાય છે તેથી વરસાદ યગે આ ઉદાહરણુમા ચનારી વર્ષાશ્પ કાર્યનું અનુમાન વાદગાઉપી ડરપુથી થાય છે . .

૨ શેપનત્ જેમા કાર્ય ઉપરથી ડરણુનું અનુમાન થાય છે તેને શેપનત્ અનુમાન કહે છે ઉદાહરણુ—નદીમા પૂર આ યુ છે માટે ઉપનાશે વર્ષા થઇ છે આમા પૂર એ કાર્ય છે તે ઉપરથી પૂર આનવાનું ડરણુ થયેની વર્ષા, તેનું અનુમાન થાય છે

૩ સામાન્યતો ટૂટ-જે હમેશા જોવાથી આપણા મનને સાધારણુ થઇ ગયું છે તે પછી આપણે પ્રત્યક્ષ ન જોઇએ તોપણુ તેના વિરે અનુમાન થઇ શકે છે તેને સામાન્યતોટૂટ અનુમાન કહે છે જેમકે—કાઠ એક પદાર્થ ક્રિયાવિના એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનપર જઇ શકતો નથી આ સામાન્ય જ્ઞાન એ ઉપરથી, દેવન્ત નામક ૧૧ પુરુષો એ સ્થાનથી બીજા સ્થાનપર જતા આપણે ન જોયો હોય તો પણ આપણે એની ગતિનું અનુમાન કરીશું ત્રીજું ઉપમાન—

૧) પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યાત સાધ્યસાધનમુપમાનમ્ ॥

ન્યા૦ ૬૦ અ૦ ૧, આ૦ ૧ સૂ૦ ૬.

૧ અર્થ—પ્રસિદ્ધ પદાર્થના સાદુર વડે સાધ્યને સિદ્ધ કરવું તેને ઉપમાન કહે છે ઉદાહરણુ—જેવો દેવદત્ત છે તેવોજ યશદત્ત છે આમા દેવદત્તના સાધર્મ્યથી યશદત્તને જોખખા ગે છે એથી ૧૮--

આપ્નોપદેશઃ શબ્દઃ ॥ ન્યા૦ ૬૦ અ૦ ૧ આ૦ ૧ સૂ૦ ૭

(આ મત્રો અર્થે વેદોત્પત્તિ પ્ર રણુમા પૂર્વસત્તરમા ઉપર આપેનો છે ત્યા જોઇ લેવો) પાચમું અંતિલ —

અંતિલ એટલે સલ્લનાદી મિદ્ધાનોએ દેના અગરા લખેલા દત્તિદામો જેમ કે—દેવ અને અસુરે મુદ્ધ રવાને ને પગ થયા હતા આ દત્તિદાસ નતપથ અંતરેવાદિ બ્રાહ્મણાદિ સલ્લ મલોમા લખ્યા છે તેનુંજ અદ્ધણુ થાયછે અન્ય મિથ્યા ટ્રયોનું નહિ ૨૬ અગ્રાપત્તિ—

અર્થાદાપચ્ચતે સાર્થાપત્તિઃ

અર્થ—ગ્રાહએ કંઈ તુ હોય તે ઉપરથી એની વિદ્ધ જે બીજી વાત હોય તેનું જ્ઞાન જોવાથી થાય છે તેને અર્થાપત્તિ કહે છે ઉદાહરણુ—નાજોના

અસ્તિત્વથી વર્ષા થાય છે. આની 'નિરૂદ્ધ બીજ' વાત એ નીકળે કે વાદળોના અનસ્તિત્વથી વર્ષા ન થાય. સાતમું સંભવ:—

સંભવતિ યેન યસ્મિન્વા સ સંભવઃ

જેથી અગર જેમાંથી 'થવા યોગ્ય છે' એમ માલુમ પડે તેને સંભવ કહે છે. ઉદાહરણ:—માતાપિતાથી સંતાનોત્પત્તિ થાય છે. આ વાત સંભવિત છે. માટે આ સંભવ પ્રમાણ અને કોઈ કહે કે કુંભકરણની મૂઠે આઠ માઇસ લાંબી અને એની નાસિકા બન્નીસ માઇસ લાંબી હતી. આ વાત નદન અસંભવ છે, માટે તે મિથ્યા છે. આઠમું અભાવ:—

અમુક વસ્તુનું અમુક સ્થાનમાં ન હોવું તેને અભાવ કહે છે. જેમકે કોઈ મનુષ્યને કોઈ કહે કે ધડો લાવો. જે સ્થળે ધડો ન હોય તે સ્થાનમાં તેનો અભાવ કહેવાય; અને તે જોઈને તે માણસે બીજો ટેકાણેથી લાવવો જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણોનો સંલેખાર્થ છે. એ પ્રમાણે આ પ્રકારનું ફોન અર્થોત્પાદન કું માવું છું.

ઉત્તર—સત્ય છે. એનો અગિકાર કંચાવિના કોઈના પણ અંદિકે અને પારમાર્થિક સર્વ પ્રકારના અવધાર સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

(નાશ શબ્દનો અર્થ અસાધ્ય સમગ્રવચને માટે લખે છે કે) કોઈ માણસ મ એક માટીનું ટેકું લઈને તેને બારિક કરીને પછી વાયુમાં જોરથી ફેંકે તો તેમાં પરમાણુ છૂટાં છૂટાં થઈ જવાથી આપણી આંખ જોઈ શકતી નથી તેને નાશ કહે છે. જેમકે (જશ) ધાતુનો અર્થ અદર્શન છે. ત્યારે પરમાણુનો સંગોગ થઈ તેનો સ્વૂલ પદાર્થ બને છે ત્યારે આપણને દેખાય છે. જે દ્રવ્યનો વિભાગ ન કરી શકાય તેને પરમાણુ કહે છે એજ છૂટાં પડી જઈને આકાશમાં રહે છે. પણ તે અતીન્દ્રિય હોવાથી આપણી દૃષ્ટિએ પડતાં નથી એજ પ્રમાણે અગ્નિમાં જે પદાર્થો નાંખવામાં આવે છે, તે વિલકત થઈને દશાન્તરમાં રહે છે; પરંતુ તેનો અત્યંતભાવ કદિપણુ થતો નથી. માટે દુર્ગંધાદિ દોષનિવારક સુગંધાદિ શુભુક્ત પદાર્થો અગ્નિમાં હોમવાથી ત્યાં પૃષ્ઠિજ્જને શુદ્ધ કરે છે. એ નિર્દોષ થવાથી સંપિને મહાન્ ઉપકાર તથા સુખ થાય છે, માટે યજ્ઞ અવરય કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન. જો વાયુ પૃષ્ઠિજ્જની શુદ્ધિ કરવાનુંજ યજ્ઞનું પ્રયોજન હોય તો ધર્મમાં સુખથી દ્રવ્યો રાખી મૂકવાથી પણ તે કાર્ય થશે તો પછી આંખો ખોલે આકાશર સા માટે કરવો જોઈએ ?

ઉત્તર—એમ જાનેજ નહિ. કારણ કે એનામાં પ્રયુક્ત નથા લઘુત્વ કરવાનો શુદ્ધ ન હોવાથી અશુદ્ધ વાયુ સૂક્ષ્મ થઈને આકાશમાં નેહિ જાય, અને એ અશુદ્ધ વાયુ ત્યાંજ રહે તો અવકાશનો અભાવ હોવાથી બહારનો શુદ્ધ વાયુ અંદર આવી શકે નહિ, અને વળી ત્યાં સુગંધ તથા દુર્ગંધયુક્ત વાયુના અસ્તિત્વને લીધે આરોગ્યાદિક ફલની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. પણ જ્યારે તે ઘરમાં અગ્નિની અંદર સુગંધાદિક દ્રવ્યોનો હોમ કરવામાં આવે છે ત્યારે પૂર્વોક્ત અશુદ્ધ વાયુ બેઠાંબે લઘુત્વ પ્રાપ્ત થવાથી ઉચે આકાશમાં ચડે છે. ત્યાં ગયાબાદ તેના સ્થાનમાં અવકાશ થવાથી ચારે દિશાઓમાં શુદ્ધ વાયુ પ્રસરે છે અને એ વાયુથી ગૃહાકાશ બરાવાથી આરોગ્યાદિ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. હોમથી ઉપર ગયેલાં સુગંધી દ્રવ્યનાં પરમાણુયુક્ત વાયુ વૃષ્ટિજલની શુદ્ધિ કરીને અધિક વૃષ્ટિ કરે છે. અને તદ્દ્વારા ઔષધ્યાદિની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ થવાથી જગતમાં મહાનુ સુખની વૃદ્ધિ જરૂર થાય છે. આ વાત અગ્નિ સંયોગથી સહિત સુગંધીયુક્ત વાયુથી થઈ શકતી નથી. માટે હોમ કરવો તે ઉત્તમ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું. વળી કેાઇ માણસ દૂર સ્થાનમાં સુગંધી દ્રવ્યોનો હોમ કરતો હોય છે ત્યાંના વાયુ દૂરસ્થ મનુષ્યની ધાણેન્દ્રિયના સંયોગમાં આવે છે તે ઉપરથી તે માણસ જાણે છે કે અહીં સુગંધયુક્ત વાયુ છે. આથી એમ જાણાય છે કે વાયુની સાથે સુગંધ અને દુર્ગંધયુક્ત દ્રવ્ય જાય છે. તે દ્રવ્ય જ્યારે દૂર જાય છે ત્યારે મનુષ્યની નાસિકાની સાથે સંયોગ ન થવાથી અજ્ઞાન મનુષ્યોને શ્રમ થાય છે કે તે સુગંધી દ્રવ્ય હવે નથી. પરંતુ તેઓએ જાણવું જોઈએ કે તે સુગંધી દ્રવ્ય આકાશમાં વર્તમાનજ છે, પરંતુ તેમનાથી દૂર દેશાન્તરમાં હોવાથી તેમને માત્રમ પડતું નથી. આ વિના હોમ કરનાનાં ખીજા પણ અનેક કારણો છે તે શુદ્ધિમાત્રેએ વિચારથી જાણી લેવાં જોઈએ.

પ્રશ્ન—જે હોમ કરવાનું એજ કય હોય તો માત્ર હોમથીજ તેની સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી વેદ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ શા માટે કરવું જોઈએ.

ઉત્તર—એનું ફલ અનુભવ છે.

પ્રશ્ન—શું ?

ઉત્તર—જેની રીતે હાથથી હોમ, નેત્રથી તેનું દર્શન અને ત્વચાથી સ્પર્શ કરવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે વાણીથી વેદમંત્રોનું પણ પઠન કરવામાં આવે છે. તેના પઠનથી ઇશ્વરસ્તુતિ, આર્થના અને ઉપાસના થાય છે. તથા હોમથી મળતા ફલનું જ્ઞાન તથા તેના પાઠની અનુવ્રત્તિ થવાથી વેદમંત્રોનું રક્ષણ અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે વળી સર્વ કર્મોનાં આરંભમાં ઇશ્વરની સ્તુતિ

પ્રાર્થના કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ છે મનુષ્ય વેદનો ન્યાયશુદ્ધી સર્વત્ર (યત કર્મના અતસૂધી) તેની પ્રાર્થના યોગ છે આ વિષયમાં કેટલાક એમ કહે છે કે વેદમાં ત્રોતુ ઉચ્ચારણુ છોડી દેને કોઈ બીજાનો પાઠ કરીએ તો તેમાં શો દોષ છે ! એનો જવાબ એ છે કે બીજાનો પાઠ કરવાથી ઉપરોક્ત પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી કારણ કે તે ધર્મવરોક્ત ન હોવાથી સત્યથી રહિત હોય છે જે કંઈ વેદવિના અન્યન સત્ય જોવામાં આવે છે તે વેદમાથીજ પ્રસરેલું છે અને જે જે અસત્ય છે તે તે ધર્મવરુ કહેલું નહોવાથી વેદ વિરૂદ્ધ છે એ વિશે મનુ ભગવાન કહે છે કે —

ત્વમેકો હ્યસ્ય સર્વસ્ય વિધાનસ્ય સ્વયંભુવ ।
અચિન્ત્યસ્યાપ્રમેયસ્ય કાર્યતત્ત્વાર્થવિત્પ્રભો ॥

મનુ० અ० ૧ શ્લોક ૩

અર્થ — સર્વે શ્વિઓ ભગવાન મનુને પૂછે છે કે (મનુ) હે પ્રભુ ! (અચિન્ત્યસ્ય) અમારા જેવાઓને માટે વિચાર કરવાને હિત અતએન (અપ્રમેયસ્ય) ન જાણી શકાય એના (સર્વસ્યવિધાનસ્ય) સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓ જેમાં રહેલી છે એવા (હ્યસ્ય) આ (સ્વયંભુવ) સનાતન વેદની (કાર્યતત્ત્વાર્થવિત્) સર્વ પ્રક્રિયાઓના અર્થના તરવેને જાણનાર (ત્વમ્) એક હિ) આપ જેવાજ છો, માટે તે અમને સમજાવો મનુ ઉત્તર આપે છે કે —

ચાતુર્વર્ણ્ય ત્રયોલોકાશ્ચત્વારશ્ચાશ્રમાઃપૃથક્ ।

જૂત ભવ્યં ભવિષ્યઘ સર્વં વેદાત્પ્રસિધ્યતિ ॥ ૧ ॥

વિભર્તિ સર્વજૂતાનિ વેદશાસ્ત્ર સનાતનમ્ ।

તસ્માદેતત્પરં મન્યે યજ્જન્તોરસ્ય સાયનમ્ ॥ ૨ ॥

મનુ० અ० ૧૨ શ્લોક ૦૭-૦૯

અર્થ — (ચાતુર્વર્ણ્યમ્) ચારે વર્ણ (યવ લાકા) ત્રણે લોકો (ચત્વારશ્ચ આશ્રમા પૃથક્) અને ત્રણે વ્રતોમાં આશ્રમો તથા જે (જૂતમ) જૂનપાવમાં ધર્મ ગુણ (મન્યમ્) સત્માનમાં છે અને (ભવિષ્યઘ) ભવિષ્યમાં થશે તે (યવમ્) મર્વ (વેદાત્ પ્રસિધ્યતિ) વેદમાથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને (સર્વ જૂતાનિ) સર્વ પ્રાણિમા (૧૩) (વેદશાસ્ત્રમ્ સનાતનમ્) જાતનું વેદશાસ્ત્રમાથીજ (વિભર્તિ) ધારણ તથા પોષણ થાય છે, (તસ્માત્) માટે (યજ્જન્તૃ) આ (જન્તૃ) પ્રાણિઓનું (પરમ શાખામ્) નુષ્ઠન પરમ સાધન (જ્ઞાન) એ વેદનોજ (મન્યે) હુ માનું છું.

પ્રશ્ન—યજ્ઞના અનુષ્ઠાનને માટે ભૂમિને ખોદીને કુંડ તથા પ્રણિતા આદિ પાત્રો, દર્બ, યજ્ઞશાલા અને રત્નિવબદ્ધિની શી આવશ્યકતા છે ?

ઉત્તર—જે જે આવશ્યક અને યુક્તિ સિદ્ધ હોય તેનું ગ્રહણ કરવું અન્યતું નહિ. તે આ પ્રમાણે છે, ભૂમિને ખોદીને, વેદિની રચના કરી તેમાં હોમ કરવાથી અગ્નિની તીવ્રતાને લીધે દુનઃક્રમ જલદીથી બેઠાઈને આકાશમાં પહોંચે છે. તથા વેદિની 'દ્રવ્યાન્તર્યા' ત્રિકાણુ, 'ચતુષ્કાણુ', ગોલ તથા 'રમેનાદિનાં' જેવા આકાર કરવાથી રેખા પ્રણિતની પેણું સિદ્ધિ થાય છે. એજ પ્રમાણે શ્રીમં પદોધ્યાં પંચ સપ્રયોજનન છે. પરંતુ અમુક પ્રકારની પ્રણિતા, તથા રક્તાંશુદ્ધી પ્રુષ્પ અને અમુક જાતનાથી પાપ, ચાપ છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે સર્વથા મિથ્યા છે. માત્ર યજ્ઞની સિદ્ધિને માટે જે જે આવશ્યક તથા યુક્તિ સિદ્ધ હોય તે તે પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું જ જોઈએ કારણ તેના વિના યજ્ઞની સિદ્ધિ નથી.

પ્રશ્ન—પરંતુ દેવતા શબ્દથી કાનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ ?

ઉત્તર—વેદોક્ત દેવતાઓનું ગ્રહણ થાય છે, એ દેવતાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

અમિદેવતા વાતો દેવતા સૂર્યો દેવતાં ચન્દ્રમાં દેવતાં વસંવો દેવતાં રુદ્રા દેવતાંદિત્યા દેવતાં મરુતો દેવતાં વિશ્વેદેવા દેવતાં બૃહસ્પતિદેવતેન્દ્રો દેવતાં વરુણો દેવતાં ॥ યજુઃ અ૦ ૧૪ મં૦ ૨૦

અર્થ:—અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, મરુત, વિશ્વેદેવા, બૃહસ્પતિ, પુદ્ર, અને વરુણ એ દેવતા કહેવાય છે. આ શબ્દયુક્ત મંત્રો તે તે વિપયના મુચક હોવાથી અને પરમ માનનીય પરમાત્માનો કરેલા સંકેતને લીધે તેઓનો વ્યવહાર દેવતા શબ્દથી થાય છે. (આ મંત્રનું વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ આગળ કરવામાં આવશે.)

કર્મકાંડમાં દેવતા શબ્દવડે વેદમંત્રો, ગાયત્રી આદિ છંદો તથા અગ્નિઆદિ દેવતાઓનું ગ્રહણ થાય છે. કારણ તેઓ કર્મકાંડાદિ વિધિનો પ્રકાશ કરે છે. જે મંત્રમાં અગ્નિ શબ્દાર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે મંત્ર અગ્નિ દેવતાનો ગણાય છે આ વિપયમાં નિશ્ચિતકાર ચારકશાસ્ત્રી લખે છે કે—

કર્મસંપત્તિર્મંત્રો વેદે ॥ નિરુ૦ અ૦ ૧ સ્વ૦ ૨

અર્થ:—(કર્મ) અગ્નિ દેવતાથી અગ્નિવેદ પવિત્રતા સર્વ યજ્ઞોની સિદ્ધિવિદ્યા અને

તેનાં સાધનોની (સુપત્તિ.) સંપત્તિ અર્થાત પ્રાપ્તિ અને તેનાથી મળતું મોક્ષસુખ (મન્વ. વેદે) વેદમંત્રોથી સિદ્ધ થાય છે, માટે વેદમંત્રોને દેવતા કહે છે. -

અથાતો દૈવતં તથાનિ નામાનિ પ્રાધાન્યસ્તુતીનાં દેવતાનાં તદૈવતમિત્યાચક્ષતે સૈવા દેવતોપપરીક્ષા યત્કામઋપિર્યસ્પાં દેવતાયામાર્થપત્યમિચ્છન્ સ્તુતિં પ્રયુક્તે તદૈવતઃ સમંત્રો ભવતિ તાન્નિવિધા ઋચઃ પરીક્ષકૃતાઃ પ્રત્યક્ષકૃતા આધ્યાત્મિક્યશ્ચ ॥ નિરુ૦ અ૦ ૭ સ્વ૦ ૧

અર્થઃ—(પ્રાધાન્યસ્તુતીનામ્) મંત્રમાં પ્રાધાન્યપણે જેના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવે અર્થાત્ (યાનિ નામાનિ) જે જે સંજ્ઞા જે જે મંત્રમાં (દેવતાના) જે જે અર્થનું સૂચન કરતી હોય (તત્ત દૈવતમ્ इति आचक्षते) તે તે મંત્રોનો તે તે દેવતાના નામથી વ્યવહાર થાય છે. જેમકે — અગ્નિ દૂત પુરો દધે હવ્યવાદ મુપ્રુવે । દેવાં ૨ આસાદવાદિહ ॥ યજુઃ ૦ અ૦ ૨૨ મ૦ ૧૭. ભાંવાર્થ એ છે કે દે મનુષ્યો ! જે (દદ) આ સંસારમાં (દેવાન્) દિવ્ય ભોગોની પ્રાપ્તિ કરાવે એવા, (હવ્યવાદમ્) ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર તથા (દૂતમ્) દૂતની પેઠે કાર્યસિદ્ધિ કરનાર (અગ્નિમ્) અગ્નિને (પુરઃ) અગ્રભાગમાં (દધે) મુકી છું; અને તમને ઉપદેશ કરું છું કે તમે પણ એમજ કરો. (આ મંત્રમાં અગ્નિના ગુણનું વર્ણન કર્યું છે) આ મંત્રમાં અગ્નિ શબ્દ પિંગ છ માટે લખા લખાં દેવતા શબ્દ કહેવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તસ્મિન્નમ વાચક મંત્રનું પ્રદર્શન કરવું. જે દ્રવ્યના નામથી સુક્ત જે જાહે હોય તેજ તે મંત્રનું દેવન જાણવું. (સા યદા દેવતોપપરીક્ષા) આ પ્રમાણે દેવતાની પરીક્ષા કરી અને આગળ કરીશું. (ઋષિ) ઇન્દ્રે (યજ્ઞ કામ) જે જે અર્થની ઇચ્છાથી (દેવતાયામ) વેદ મંત્રોમાં (આર્યપત્યમ્ इच्छन्) જે જે પદાર્થનું (તેમના ગુણોનું) દિગ્દર્શન કરાવવાની ઇચ્છાથી (સ્તુતિં પ્રયુક્તે) તેમના ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, (તદૈવતઃ સમંત્રો ભવતિ) તે તે પદાર્થ તે તે મંત્રોનો દેવતા એ. (તા ઋચઃ ત્રિવિધા) આ દેવતાનામ્ય રચાઓ, કે જેનાથી વિદ્વાનો સર્વ સત્ય વિદ્યાઓનો પ્રકાશ કરે છે, તે (પરીક્ષકૃતા) પદેશ એટલે અપ્રત્યક્ષ અર્થની બોધક. (પ્રત્યક્ષકૃતા) પ્રત્યક્ષ અર્થની બોધક અને (આધ્યાત્મિક્યશ્ચ) આધ્યાત્મિક આર્થના ૮૨ ઇન્દ્ર અને પ્રકૃતિનું પ્રતિપાદન કરનારી એ ગીતે ત્રણ પ્રકારની છે. કર્મકાંક્ષા દેવતા શબ્દના અર્થ આજ છે

તથેનાદિષ્ટદેવતામંત્રાસ્તેષુ દેવતોપપરીક્ષા યદેવતઃ સ
યજ્ઞો વા યજ્ઞાઙ્ગં વા તદેવતા ભવન્ત્યથાન્યત્ર યજ્ઞાત્પ્રાજ્ઞા-
પત્યા ઇતિ યાજ્ઞિકા નારાજસા ઇતિ નૈરુક્તા અપિ વા સા
કામદેવતા સ્પાત્પ્રાયોદેવતા વાસ્તિહ્યાચારો યદુલં લોકે
દેવદેવત્યમતિથિ દેવત્યં પિતૃદેવત્યં યાજ્ઞદેવતો મંત્ર ઇતિ॥

નિરુ० અ० ૭ સ્વં ૪

અર્થઃ—(તથેન અદિષ્ટદેવતામંત્રા) હવે જે મંત્રના દેવતાનું સૂચન કર્યું
હોય તે મંત્રના (દેવતોપપરીક્ષા) દેવતાની પરીક્ષા શી રીતે કરવી અર્થાત તે
મંત્રનો દેવતા કાણુ છે તે કહે છે. (સયજ્ઞઃ) જ્યાં એવો વિરોધ દેવતા ન બતાવે
હોય ત્યાં યજ્ઞને અથવા (યજ્ઞાગમવા) યજ્ઞાંગ (તદેવતા ભવન્તિ) તેનો દેવતા
ગણવામાં આવે છે. (અથ અન્યત્ર યજ્ઞાત્) અને યજ્ઞ વિનાના કાંઈ અન્યમંત્રનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનો દેવતા (પ્રાજ્ઞાપત્યા) પરમેશ્વરજ છે, એમ
યાજ્ઞિક લોકો માને છે. એમાં અપનાદ છે કે જે મંત્રો (નારાજસાઃ) મનુષ્યોનું
પર્થુન કરે છે તેના દેવતા મનુષ્ય છે (ઇતિ નૈરુક્તા) એમ નિરૂક્તકારો માને
છે. (અપિ વા સા કામદેવતા) અને જે કામના છે તે પણ તેવા મંત્રોની દેવતા
યજ્ઞ કહે છે, (પ્રાય દેવતાવા અદિતિ દિ આચારઃ યદુલમ્ લોકે) એમ સકામ કર્મ
કરનારામનુષ્યો માને છે. આવી રીતે દેવતા શબ્દના યોગેમાં બહુ બેદ છે,
જેમકે (દેવ દેવત્યમ્) પૂર્વોક્ત દેવતાઓ, યજ્ઞ કર્મ (અતિથિ દેવત્યમ્) અતિથિ
પિતૃ દેવત્યમ્) પિતા તથા વૃક્ષ પિતા મહર્ષિ સરક મિદ્ધાન અને (વાજ દેવતઃ
મન) યજ્ઞ દેવતા તથા મંત્ર દેવતા

હવે કર્મકાંડમાં આવનાર સર્વ દેવતાઓની ગણના કરીએ છીએ. (૧)
ગાયત્ર્યાદિ ૭૬૬૦૦ મુત્રો (૨) યજ્ઞ (૩) યજ્ઞાંગ (૪) પરમેશ્વર (૫) મનુષ્ય
(૬) કામ-ઇચ્છા (૭) મિદ્ધાન અતિથિ (૮) માતા પિતા અને (૯) આત્મા. આ
સર્વમાં વેદમંત્ર અને પરમેશ્વરજે જે યજ્ઞદેવતા કહેવાય છે, અને તે મનુષ્ય છે.
પણ નિરૂક્તકાર મહર્ષિ ચારુકાચાર્ય કહે છે કે—

દેવો દાનાદ્યા દીપનાદ્યા ચોતનાદ્યા શુસ્થાનો મવતીતિવા॥

નિરુ० અ० ૭ સ્વં ૧૬

અર્થઃ—(દાનાત્) કાંઈપણ વસ્તુ ઉપરથી સ્વતંત્રી નિવૃત્તિપૂર્વક પરસ્વતંત્રી
ઉત્પત્તિ કરવી તેને દાન કહે છે, અને જેનામાં દાન કરવાનો શુભ છે તેના ઇશ્વર,
મિદ્ધાન તથા મનુષ્યની દેવતા સંજ્ઞા છે (દીપનાત્) દીપન-અગ્નિ-ઉપદેશાદિક;

અર્થાત્ જેનામાં પ્રકાશ કરવાનો ગુણ છે તે સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો; તથા, જેનામાં ઉપદેશ કરવાનો ગુણ છે તેવાં માતા, પિતા, અંતિથિ તથા આચાર્યોદિની દેવતા સંતા છે. અને ('દુસ્થાનઃ દેવઃ ભવતિ વા') સૂર્યનાં કિરણો તથા પ્રાણુદિપાયુને રહેવાનું સ્થાન તે 'દુસ્થાન', પ્રકાશકોનો પણ પ્રકાશક હોવાથી પરમાત્માનું સર્વ દેવોનો પણ દેવ છે. કારણ કે હોપનિપદમાં કહ્યું છે કે:—

॥ તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિચ્યુતો ભાતિ
કુતો ડ્યમગ્નિઃ । તમેવ માન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય માસા
સર્વમિદં વિભાતિ ॥

કઠોપ ૦ વહ્લી ૬ મં ૦ ૧૬ ॥

અર્થ:— (તત્ર) પરમેશ્વરમાં ('સૂર્ય') સૂર્ય (ચન્દ્રતારકમ્) ચન્દ્રતારક તથા (દમા વિચ્યુતઃ) વિચ્છિન્ન (નભાતિ) પ્રકાશ નથી કરનાં પણ (તમ એવ) તેની પાસેથીજ (માન્તમ્ અનુભાતિ) પ્રકાશ મેળવી પછી તેઓ સર્વે પ્રકાશે છે. (તસ્ય માસા) તેનાજ પ્રકાશવડે આ સઘળું જગત્ પ્રકાશ્યું છે. માટે એક પરમેશ્વરજ સર્વેનો ઉપાસ્ય દેવ છે.

૧ નૈનદેવા આપ્તુવન્પૂર્વમર્પત્ ॥ યજુઃ અ ૦ ૪ ૦ મં ૦ ૪

ભાવાર્થ:—આ અમુકાદિ ઇદ્રિઓ, જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વ ક્ષણે વ્યાપ્ત છે તેનું અદ્યક્ષ કરી રાક્ષી નથી. અર્થાત્ આત્માથીજ તેનું અદ્યક્ષ થઈ શકે છે. આ મંત્રમાં દેવ શબ્દથી મન અને આતાદિ ઇદ્રિઓનું અદ્યક્ષ થાય છે. કારણ તેઓ શબ્દ, રૂપ, રસ તથા ગંધાદિનું અને સલાસત્યનું અદ્યક્ષ કરતાં તથા અર્થનાં પ્રકાશક હોવાથી તેમની પણ દેવતા સંતા છે. દેવ શબ્દને સ્વાર્થમાં તંત્ર પ્રત્યય લગાડવાથી દેવતા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. સ્તુતિ એટલે કામ પણ માર્ગ થીના ગુણનું વર્ણન કરવું તે; એટલે જે પદાર્થમાં, જેવાં ત્રણ અથવા હોય હોય તેનો તેવોજ ઉપદેશ કરવો તેને સ્તુતિ કહે છે. જેમ કામ કહે કે આ તરવારની ધાર ધણીજ તીવ્ર છે, તથા તે કાટ રહિત છે અને ધનુષની પેઠે વાગવાથી વળી જાય છે અને કંઈ પણ કાપવામાં ધણી સરસ છે. આ એવી સ્તુતિ કહેવાય. એજ પ્રમાણે બીજા પદ્યમાં વિશેષ પણ સમજવું. પરન્તુ ધર્મ પર નિતાના બીજા એવી દેવતા સંતા ક્રમે કાંઈક અપાય છે. ઉપાસના, જ્ઞાન અને કર્મકાંડના નિષ્કામ કર્મના ભાગમાં. તો પરમેશ્વરનેજ છાંદેવ માનવો બેઠાએ. કારણ કે તેમાં એનીજ પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. કર્મકાંડના સકામ ભાગમાં છાંદ પ્રાપ્તિને માટે ધર્મની સ્તુતિ, પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, માટેજ આટલો એ

કરવામાં આવે છે. પરંતુ ઇશ્વરનો ત્યાગ તો કાષ્ટપણ કર્મમાં થઈ શકતો નથી.
નિરુક્તમાં કહ્યું છે કે:—

महाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते
एकस्यात्मनोऽन्येदेवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । कर्मजन्मा-
न आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मा-
युधमात्मेष्व आत्मा सर्व देवस्य देवस्य ॥

निरु० अ० ७ ख० ४.

અર્થ—સર્વ વ્યવહારોપયોગી દેવતાઓમાં પરમાત્માજ મુખ્ય દેવતા છે. કાગ્નિ (મહાભાગ્યાત્ દેવતાવા.) પરમાત્મા સર્વ સક્રિયમત્ત્વાદિ શુચ્યુક્ત હોવાથી તેની આગળ કોઈ પણ અન્ય દેવતાનું દેવતા ગણ્યત્રીમા નથી. (એકઃ આત્મા) સર્વ વેદોમાં એક અદ્વિતીય, અસહાય, સર્વ વ્યાપક પરમાત્માનીજ (મહુષા) અનેક પ્રકારે (હત્યુત્તે) ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે અને (અન્વેદેવાઃ) ખીન્ન પ્રાચુર્ત તથા વક્ષ્યમાણ દેવો (એકસ્ય આત્મનઃ) એક પરમાત્માનાં (પ્રત્યક્ષાનિ મવન્તિ) પ્રત્યક્ષો છે કારણ તે પરમાત્માના સામર્થ્યથીજ બીજા દેવો એક એક દેશમાં પ્રકાશી રહ્યા છે અને તેઓ (કર્મજન્માનઃ) કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે કર્મજન્મા તથા (આત્મજન્માનઃ) આત્મા અર્થાત્ ઇન્દ્રના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયા છે તેથી આત્મજન્મા છે (આત્મા એવ ઇવામ્ રપ મવતિ) તે પરમાત્માજ દેવોનો રથ અર્થાત્ રમણાધિકરણ છે તથા (આત્માશ્વા) એજ સર્વ શુભેની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે, (આત્મા આયુધમ્) તેજ સર્વ દુઃખોનો નાશક છે, (આત્મા દ્રવ્ય) તેજ સર્વ દુષ્ટયુગ્મોનું હેન કરનાર છે, અને (આત્મા સર્વમ્-દેવસ્ય દેવસ્ય) એ આત્માજ સર્વ દેવોનો ઉત્પાદક, અધિષ્ટાતા તથા મંગલકારી છે. એના વિના કોઈ પણ ઉત્તમ વસ્તુવિદ્યમાન નથી.

ये त्रिंशति त्रयस्परोः देवासो बर्हिरासदन् । विदन्नह-
दितासन्नन् ॥१॥ ऋ० अ० ६ अ० २ व० ३५ मं० १.

त्रयस्त्रिंशत्तास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठः
यधिपतिरासीत् ॥ २ ॥ यजुः० अ० १४ मं० ३१.

यस्य त्रयस्त्रि ५ शब्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।
 तिधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ ३ ॥
 यस्य त्रयस्त्रि ५ शब्देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे ।
 तान्वै त्रयस्त्रि ५ शब्देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४ ॥
 अथर्व० कां० १० प्रपा० २३ अनु० ४ मं० २३।२७

स होयाच महिमान एवंपामेते त्रयस्त्रि ५ शब्देव देवा
 इति । कतमे ते त्रयस्त्रि ५ शब्दित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्यास्त एकत्रि ५ शब्दिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रय-
 स्त्रि ५ शाविति ॥ ३ ॥ कतमे वसव इति । अग्निश्च पृ-
 थिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च गौश्च चन्द्रमाश्च न-
 क्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीद ५ सर्वं वसुहितमेतं
 हीद ५ सर्वं वासयन्ते तद्यदिद ५ सर्वं वासयन्ते तस्माद्व-
 सव इति ॥ ४ ॥ कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा
 आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ
 रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्गुद्रा इति ॥ ५ ॥ कतमं
 आदित्या इति । द्वादशमांसाः संवत्सरस्यैतं आदित्या
 एते हीद ५ सर्वमाददानायन्ति तद्यदि ५ सर्वमाददानाय-
 न्ति तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजा-
 पतिरिति । स्तनयित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम-
 स्तनयित्तुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पञ्चम इति ॥
 ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु
 हीमे सर्वं देवा इति कतमौ द्यां देवावित्यन्नं चैव प्राण-
 ओति कतमोऽध्यर्ध इति यो यं पवत इति ॥ ९ ॥ तदाहुः
 यदयमेक एव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निद ५ सः

ર્વમધ્યાધ્નોત્તેનાધ્યર્ધ્વ ઇતિ । કતમ ઇકો દેવ ઇતિ સ
બ્રહ્મેત્યાચક્ષતે ॥ ૧૦ ॥ શં કાં ૦ ૧૪ અં ૧ ॥

અર્થ—(ઉપરના વેદમંત્રોનાજ અર્થ સતપથ બ્રાહ્મણમાં છે, માટે તેનું
નિરણુ બુદ્ધ ન કરતા એકલા બ્રાહ્મણ અંધના પ્રમાણનું જ ભાષાંતર કરીએ
છીએ). શાકલ્યને યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે—(મહિમાનઃ એવ એવામ) જેમનો
મદિમા ઉપર ક્ષોભ તેવો છે. (એતે ત્રયર્ષિશત્તુ એવ દેવાઃ) તે આ તેત્રીસ
દેવતા છે. શાકલ્ય પૂછે છે કે (કતમે તે ત્રયર્ષિશત્તુ ઇતિ) તે તેત્રીસ દેવો
કયા કયા છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—(અર્ધાં વસવઃ) આઠ વસ્તુ (એકાદશાં વદ્રાઃ) અગ્નીપાર
૩૬ (દ્વાદશાં આદિત્યા) બાર આદિત્ય (તે એકર્ષિશત) એ પ્રમાણે એકત્રીસ
અને (દન્દ્રઃ ચ એવ પ્રજાપતિઃ ચ) ઇંદ્ર તથા પ્રજાપતિ એ બે મળીને (ત્રય-
ર્ષિશત્તુ ઇતિ) તેત્રીસ દેવા છે.

શાકલ્ય—(કતમે વસવઃ) વસુ કયા કયા છે ?
યાજ્ઞવલ્ક્ય—[(૧) અગ્નિઃ] અગ્નિનોક [(૨) ઇન્દ્રિયી] પૃથ્વી [(૩) વાયુ]
વાયુ [(૪) અન્તરિક્ષમ્] અન્તરિક્ષ [(૫) આદિત્ય] સૂર્ય [(૬) ધૌ] આશ્વિ
[(૭) ચન્દ્રમા] ચન્દ્રમા અને [(૮) નક્ષત્રાણિ] નક્ષત્રો આ આઠ વસુ છે.
આ આઠની વસુ સજા સાથી પડી છે તે કહે છે. (એતે) આ દસમાદસ્ય અર્ધે
પદાર્થો (દિ દ્વદ્વ વાલ્યાતે) તેમાજ વસે છે, માટે એ આઠને વસુ કહે છે.
શાકલ્ય—હે ભગવન્ ! (કતમે વદ્રાઃ) ૩૬ કોને કહે છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—હે શાકલ્ય ! આ (પુરો) દેવમાં (હમે વા માણઃ) બ્રાહ્મણ
અપાન, ઉપાન, ઉદાન, સમાન, નામ, રૂપ, દેવદત્ત અને બનંજ્ય નામક
દશ બ્રાહ્મણ છે તે અને (એકાદશાં વદ્રાઃ) અગ્નીઆરગો આત્મા (જીવાત્મા)
એ મળીને અગ્નીઆર ૩૬ છે કારણ કે (ન્યા મર્ત્યાત્મચરીરાત્ વત્કમુન્નિ) તેઓ
જન્માદે આ મરણ ધર્મચક્ષુષી ચરીરમાથી નીકળી જાય છે ત્યારે (અથ રોદયાન્તિ)
મનુષ્યોને રૂદન કરાવે છે.

શાકલ્ય—હે આર્ષ ! (કતમ આદિત્યા) આદિત્ય કોને કહે છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—(સત્સરસ્ય) એક વર્ષના (દ્વાદશમાસાઃ) કાર્તિકથી
આસો સુધીના બાર માસને (આદિત્યા) આદિત્ય કહે છે. કારણ કે (એતે દિ દ્વ-
દ્વ સર્વમ્ આદદન્તુ આવન્તિ) તેઓ આ સર્વ જગત્ તથા તત્ત્વ મનુષ્યાર્ધિ

પ્રાણિઓના આયુષ્યને ઓછું કરતા જાય છે, અને પ્રજાપતે મખીપમા પાને છે, તે ઉપરથી તેમને આદિત્ય કહે છે

શાકલ્ય—(ક્તમ દદ્ ક્તમ પજાપતિ) ઇદ્ર અને પ્રજાપતિ જાને કહે છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—પરમેશ્વરનાં હોવાથી (ક્તનયિતુ ણ્વ) વિજગા એ (દદ્) ઇદ્ર છે અને (વજ) યજ્ઞ એ (પજાપતિ) પ્રજાપતિ છે કે નીચાર પશુ તથા યજ્ઞ બંને પ્રજાના પાલક હોવાથી તેમને પ્રજાપતિ કહે છે આ પ્રમાણે આઠ વસુ, અગ્નીઆર ૩૬, આર આદિત્ય તથા ઇદ્ર અને પ્રજાપતિ મળીને તેત્રીસ દેવતા કહેવાય છે પરંતુ આ કેવો તો બ્યાવહારિક ગણાય છે કારણ કે તેઓ બ્યવહાર સિદ્ધ કરામાજ સહાયક છે

શાકલ્ય—(ક્તમ તેત્રય દશ) એ ત્રણ દેવ કયા છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—(રમે ત્રય લક્ષા ણ્વ) ત્રણ લોકને પચ દેવ કહે છે યાસ્કાચાર્ય નિરૂપતમા લખે છે કે —

ધામાનિ ધ્રવાણિ ભવન્તિ સ્થાનાનિ નામાનિ જન્માનીતિ ॥ નિક૦ અ૦ ૯ સ્વ૦ ૨૮.

અર્થ — ધ્યાન નામ, અને જન્મ એને ત્રણેયો કહે છે વળી શતપથ બ્રાહ્મણમા લખ્યું છે કે —

ત્રયો લોકા एत एव । वागेवाय लोको मनोन्तरिक्ष लोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ શ૦ કા૦ ૧૪ અ૦ ૪.

અર્થ — નાણી, મન અને પ્રાણ એ ત્રણે ત્રણેયો કહે છે એને પિતૃતા લોક કહે છે

શાકલ્ય—હેમુને ! (ક્તમૌ દ્વૌ દેવૌ) બે દેવ કયા કયા છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—(જનમ્ ચૈ એવ માણ ચ) અન્ન અને પ્રાણ એ બે દેવ છે

શાકલ્ય—હે દેવ ! (ક્તમ અધ્યર્ષ) અધ્યર્ષ દેવ કોણ છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—(ય અયમ્ પવત) બ્રહ્માસ્થ સુનાતમા નામક સર્વજગત્ની પૃથ્વી કરનાર વાયુને અધ્યર્ષ દેવ કહે છે

શાકલ્ય—હે મુરર્ય ! શુ આ બધા ઉપાસ્ય છે ?

યોગ્યદેવ—નહિ (એક દેવ) માત્ર એકજ દેવ કે જે સર્વ વ્યાપક, જગત્કર્તા, સર્વ દેવોનો પશુ દેવ સર્વ શક્તિમાન, સર્વાધાર, અંનાદિ, સન્નિધાનદત્તૃપ આગ, ન્યાયકારી ઇત્યાદિ વિશેષણયુક્ત (બ્રહ્મ) બ્રહ્મ છે (સ્રષ્ટિ આવરણે) તેજ સર્વનો ઉપાસ્ય દેવ છે પૂર્વે જે વેદમાર્ગપરાયણ અર્થે થઈ ગયા તે સર્વ આજ એક દેવની ઉપાસના કરતા હતા એના વિના ॥ અન્ય દેવો (જે સાવહારિ દેવો ઉપર જણાવ્યા તે) ની ઉપાસના કરનારા અનાર્થ અર્થાત નીચ મ્હેં ૫ છે

આત્મેત્પેષોપાસીત સ યોઽન્યમાત્મનઃ પ્રિયં બ્રુવાણં
મૂપાત પ્રિય રોસ્સ્યતીતીશ્વરોહ તથૈવ સ્પાદાત્માતમેવ
પ્રિયમુપાસીત સ ય આત્માનમેવ પ્રિયમુપાસ્તે ન હાસ્ય
પ્રિયં પ્રમાયુકં ભવતિ । યોન્યાં દેવતામુપાસ્તે ન સ વેદ
યથા પશુરેવ સ દેવાનામ્ ॥ શાં ૧૪ અં ૪.

અર્થ—(આત્મા ક્ષતિ એવ ઉપાસીત) પરમાત્માનીજ ઉપાસના કરવી જોઈએ (સ ય અન્યમાત્મનઃ પ્રિયમ્ બ્રુવાણં) જે મનુષ્ય પરમાત્મા વિના અન્યને ઉપાસ્ય દેવ મ્હેં તેને (મૂપાત) કહેતું કે (પ્રિયમ્ રાત્યતિ ક્ષતિ શ્વર) તું જેને પ્રિય ધર્મ પર જાણે છે તે તને રાત્યવશે માટે (આત્માનમેવ પ્રિયમ્ ઉપાસીત) બ્રહ્મનીજ ઉપાસના કરવી જોઈએ (સ ય આત્માનમેવ પ્રિયમ્ ઉપાસીત) જે મનુષ્ય પરમાત્માનીજ ઉપાસના કરે છે (ન હ અસ્ય પ્રિયમ્ પ્રમયુકમ્ ભવતિ) તેનું કદીપણ અપ્રિય થતું નથી અર્થાત તે સદા આનંદમાં રહે છે (ય અન્યામ્ દેવતામ્ ઉપાસીત) જે ધર્મ પર વિના અન્ય દેવની ઉપાસના કરે છે (ન સ વેદ યથા પશુ એવમ્ સ દેવાનામ્) તે વિદ્વાનોમાં પણ જોવા છે અને કદીપણ જાણતો નથી આ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પૂર્વના અર્થે એ ધર્મ પર વિના ખીન કોઈના ઉપાસક નહોતા

આ ઉપરથી ક્ષતિતાર્થ એ નીડે છે કે દેવ શબ્દમાં જે દિવ્યતા છે તેનીજ સમતિ વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થમાં જગત્તર થાય છે પરંતુ એક માત્ર એટલેજ છે કે ખીન સર્વ દેવો પરમેશ્વર વડે પ્રમાણિત થાય છે, અને ધર્મ પર પોતે સ્વયં પ્રકાશ છે દિવ્ય ધાતુના દશ અર્થે આ પ્રમાણે છે—(૧) કાશ, (૨) વિજિ ગીવા (૩) વ્યવહાર (૪) શુભિ (૫) સ્તુતિ, (૬) મોદ, (૭) મદ, (૮) સ્વપ્ન, (૯) જ્ઞાન્તિ, અને (૧૦) ગતિઃ એના અર્થે આપ્રજ લખ્યા પ્રમાણે છે (કીર્તિ) રમત, (વિજિગ્ણવા) શત્રુઓને જીતવાની ધમ્મ, (વ્યવહાર) આન્તરીય તથા

બાલ-ચેષ્ટાઓ, (જુલિ) પ્રકાશ કરવો તે (સ્તુતિ) ગુણોનું કીર્તન કરવું તે, (મોદ) પ્રસન્નતા (મદ) મદ (સ્વપ્ન) નિદ્રા (ચાન્તિ) શોધા (ગતિ) જ્ઞાને, ગમને તથા પ્રાપ્તિ. ઉપરનાં સર્વે દેવોમાં આમાંના જેટલા ગુણો હોય તે પ્રમાણે તેમનું દેવત્વ વધારે ઓછું કહેવાય છે. પરંતુ ધર્મ્યરમાં સર્વ ગુણો હોવાને લીધે તેજ એક ઉપાસ્ય દેવ છે. આ વિષયમાં કેટલાએક શંકા કરે છે કે વેદમાં જડ અને ચેતન જન્મેની પૂજનનું વિધાન હોવાથી તે સંશયાર્થક છે. આનો ઉત્તર એ છે કે એવો ભ્રમ કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. કારણ ધર્મ્યરે પ્રત્યેક પદાર્થમાં સ્વતંત્ર ગુણ પ્રકાશ છે. જેમકે નેત્રદ્રિષમાં રૂપ પ્રદેશ કરવાનો ગુણ છે. તો નેત્રવાયોજ્ય એક છે; અને અંધ મનુષ્ય નેત્ર નથી શકતા. આ જુદાંત નેત્રને કાંઈ એમ કહે કે ધર્મ્યર પ્રાણિઓને નેત્ર અને સૂર્યવિના જોવાની શક્તિ કેમ નથી આપતો. જેમ આ શંકા એ મોંઘાસની અર્થ છે તે પ્રમાણે પૂજન વિષયમાં પણ જનહુંવું નેત્રએ. કારણ પૂજન—સંતો ૨—પ્રિય આચરણ અર્થાત્ અનુકૂલ આચરણ વગેરે પદાર્થોમાં સંજોડા છે. તેજ પ્રમાણે સર્વે મનુષ્યો નેત્રથી પૂજન અર્થાત્ તેના ગુણને અનુકૂલ આચરણ કરે છે; એટલે કે તેના જોવાનો ગુણ છે, તે પ્રમાણે તે જુએ છે. એજ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ દેવતાઓ પાસેથી જે જે અર્થનો પ્રકાશ થતો હોય, દિવ્ય ગુણ હોય તથા ક્રિયા સિદ્ધિ હોય તે સર્વનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરી ઉપકાર કરવો તેનું નામ પૂજન છે. આ પ્રમાણે એમનામાં દેવત્વ-માનવાથી કંઈપણ હાનિ નથી. કારણ વેદોમાં જ્યાં જ્યાં ઉપાસનાનો નિર્દેશ હોય છે, ત્યાં ત્યાં દેવતા પદથી ધર્મ્યરનુંજ પ્રદેશ કરવામાં આવે છે. તેમજ—

માતૃદેવો ભવ પિતૃદેવો ભવ આચાર્યદેવો ભવ અંતિધિદેવો ભવ ॥ તૈત્તિરીયોપ ૦ પ્ર ૦ ૭ અ ૦ ૧૧.

ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માસિ ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મ વદિ-
શ્વામિ ॥ તૈત્તિરીયોપ ૦ પ્ર ૦ ૭ અ ૦ ૧.

આ પ્રમાણે ઉપરનાં માતા, પિતા, આચાર્ય, અંતિધિ નથા બ્રહ્મ એવાંયે દેવો તૈત્તિરીયોપનિષદમાં મનુષ્યને ઉપાસના કરવા યોગ્ય કહેલા છે. તેમાંના પહેલા ચાર વિગદારાધન અર્થાત્ મૂર્તિપૂજન કરવાના દેવતા છે. માત્ર બ્રહ્મ

મૂર્તિપૂજન એટલે આધુનિક જે ચંદનાદિ ચલાવે છે તે નહિ પણ તે દેવતાઓને સ્નાને, જાળન તથા વજ્રાદિ આપી તથા તેમની સુમધૂરી કરીને સતોષ આપવો અને તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું.

નિરાકાર હોવાથી તે અવિમલદવાન—અમૃત—છે; અને તેજ સર્વેનો ઉપાસ્ય છે, પૂર્વોક્ત તેત્રીસ દેવોમાં અગ્નિ, પૃથ્વી, આદિત્ય; ચંદ્રમા અને નક્ષત્રો એ પ્રાય ધૈર્ય ભૂતિમાન—દેહધારી—સાકાર—છે. અગ્નીઆર રૂદ્ર, બાર અમદિત્ય, મન, પંચજાનેદ્રિય, વાયુ, અંતરિથી, ઘાઃ અને વેદમંત્રો એ શરીર રહિત નિરાકાર—અમૃત દેવતા છે. એજ પ્રમાણે વિજળી અને વિધિયત એ દે સાકાર તથા નિરાકાર એમ બે પ્રકારના દેવ છે. આ સર્વે કૃત વ્યવહારોપયોગી દેવતાઓ છે. માતા, પિતા, આચાર્ય, તથા અતિથિ એ દેવો વ્યવહારોપયોગી હોઇને પરમાર્થનો પ્રકાશ કરનારા પણ છે. માત્ર ઇશ્વરજ ઇષ્ટોપયોગી હોવાથી સર્વેનો ઉપાસ્ય દેવતા છે. વેદમાં પરમેશ્વર વિના અન્ય કોઇ પશુ દેવતાને પૂજ્ય કિંવા ઉપાસ્ય કહેવ નથી મતલબ કે વેદદૃષ્ટિ એ જોતા પરમાત્માજ એક ઉપાસ્ય દેવ છે. ઉપર જે જૂના જૂના દેવતાઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી કેટલાએક અવગતીન ભારતવર્ષીય અને યુરોપીય વાસી વિદ્વાનો કહે છે કે, “આર્યયોકો પ્રથમ જડ પદાર્થોનું પૂજન કરતા હતા અને પાછળથી કેટલેક કાળે તેમને પરમેશ્વરજ પૂજ્ય છે એવું જ્ઞાન થયું;” આ વાત તદ્દન અસત્ય છે. કારણ સહિતા આરણ્ય કાળથીજ આર્યયોકો પરમાત્માના જૂના જૂના ગુણોને સીધે, ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ આદિ નામોથી એકજ પરમેશ્વરની ઉપાસના વૈદિક રીતિ પ્રમાણે કરતા આવ્યા છે.

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यं संपुर्णो गुरु-
त्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरि-
श्वानमाहुः ॥ १ ॥

ઋ. મં. ૧ અનુ. ૨૨ સૂ. ૧૬૪ મં. ૪૬.

ભાવાર્થ—તે પરમાત્મા એકજ છે, પણ વિદ્વાનો તેના જૂના જૂના ગુણ ઉપરથી ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ ઇત્યાદિ નામોવડે તેની ઉપાસના કરે છે ઇત્યાદિ.

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्राज्यस्तदु चन्द्रमाः । तदेव
शुक्रं तदब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥ २ ॥

યજુઃ. અ. ૩૨ મં. ૧.

ભાવાર્થ—તેજ પરબ્રહ્મનાં અગ્નિ, વાયુ, પ્રજાપતિ વગેરે નામો છે. ઇત્યાદિ.

તમીશાનં જગંતસ્તસ્થુપસ્પતિં ધિયં જિન્વમવસે હૂમહે
વયમ્ । પૂપાન્તો યથા વેદસામસંદ્વધે રક્ષિતા પાયુરદંધઃ
સ્વસ્તયે ॥ ૩ ॥ ઋ. અ. ૧ અ. ૬ વ. ૧૫ મં. ૫

ભાષ્ય — તે જ્ઞાનમય પરમાત્માનીજ અમે ઉપાસના કરીએ છીએ શરણ
તેજ જ્ઞાનનું મન અને અમારા સંનનો રક્ષક છે ઇલાદિ

હિરણ્યગર્ભઃ સર્વવર્તતાગ્રં ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેકં આસી-
ત્ । સદાધાર પૃથિવીં ધામુતેમાં કસ્મેં દેવાયં હવિષાં
વિધેમ ॥ ૪ ॥ ઋ. અ. ૮ અ. ૭ વ. ૩ મં. ૧

ભાષ્ય — ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુમાત્રનો રાખી અને પૃથ્વી આદિનો આધાર
છે, તે સુખ સ્વરૂપ પરમાત્માનીજ અમે ઉપાસના કરીએ છીએ

પ્રતદ્રોષેદ્મૃતં યુ વિદાન્ ગન્ધર્વોધામ વિશુતં યુહામત્ ।
ત્રીણિં પદાનિ નિહિતા યુહાસ્ય યસ્તાનિ વેદ સ પિતુઃ
પિતામત્ ॥ ૫ ॥ યજુઃ. અ. ૩૨ મં. ૧

અર્થ — મુલિનું રથન, મનિનો આધાર, રંગો તા રસાદિ મુખી
આદિ છે, જે મુખ તેને જાણે છે તે વિદ્યામા પજુ વિદ્યાનું છે એમ ધર્માદિ.

મ નો વન્ધુર્જનિતા મ વિયાંતા ધામાનિ વેદ ભુવ-
નાનિ વિશ્વા । યત્ર દેવા અમૃતમાનગાનાસ્તૃતીયે ધામ-
ભ્યોસ્યન્ત ॥ ૬ ॥ યજુઃ. અ. ૩૨ મં. ૧૦

પરીત્ય ભૂતાંનિ પરીત્ય લોકાન્ પરીત્ય સર્વાઃ પ્રદિ-
શે દિશશ્ચ । ઉપસ્થાય પ્રથમજામૃતસ્યાત્મનાત્માનમ-
મિસંવિવેશ ॥ ૭ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૨ મં૦ ૧૧

ભાવાર્થ—સર્વ ભૂતમાત્ર અને સર્વ દિશાઓમાં પરમેશ્વર વ્યાપ્ત છે તેની ઉપાસના કરીને તેના આનંદ સ્વરૂપમાં જાની પુરુષો લીન થાય છે.

વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણે તમસઃ પરાસ્તોત્ ।
તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતે જ્યનાય ॥
યજુઃ૦ અ૦ ૩૧ મં૦ ૧૮

ભાવાર્થ—અત્તાનની પણ પરા છે તેના પરમેશ્વરને હું બાળું છું, તેને અપાયથી જ જન્મ મરણની ખીડા દળે છે.

તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્દન્તિકે । તદન્તરસ્ય સ-
ર્વસ્ય તદુર્સર્વસ્યાસ્ય વાહ્યતઃ ॥ ૧૯ ॥ યજુઃ૦ અં૦ ૪૦ મં૦ ૫

ભાવાર્થ—તે અદ્દર દૂર, નજીક, અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.
સ પર્યાગાચ્છુક્રમકાયમંત્રણમંસ્નાવિરશ્ચુદ્ધમપાંપવિદ્ધમ્
કવિર્મનીપી પરિમૂઃ સ્વયમ્ભૂર્યાથાતશ્યતોઽર્થાન્વ્યદ-
ધાચ્છાશ્વતીમ્યઃ સમામ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૪૦ મં૦ ૮

ભાવાર્થ—તે પરશ્વત્ર સર્વ વ્યાપક, નિરાકાર, નાડીનસઆદિના અંધનથી રહિત, શુદ્ધ, વિદ્વાન, તથા સ્વયંબુ આદિ વિગેષજોથી મુક્ત છે.

ય હિમા વિશ્વાભુવંનાનિ જુહ્વદપિર્હોતાન્યસીદત્ પિતાનઃ
સ આશિપા દ્રવિણમિચ્છમાનઃ પ્રથમચ્છાદવરાં ૨ આ-

વિવેશ ॥ ૧૧ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૭ મં૦ ૧૭

ભાવાર્થ—જે પરમાત્મા સર્વ, દયાયુ તથા સર્વ બ્રહ્માત્મા ઉત્પાદક છે, તેનીજ અંતે મોક્ષ સુખ મુચ્છનારાઓએ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

કિંઽ સ્વિદાસીદધિષ્ઠાનમાર્મ્મણં કતમત્સ્વિત્
કથાસીત્ । યતો ભૂમિં જનયન્ વિશ્વકર્મા વિદ્યામૌ-
ર્ણોન્મહિના વિશ્વચંક્ષાઃ ॥૧૨॥ યજુઃ૦અ૦૧૭ મં૦૧૮

ભાવાર્થ—જે આ જગતનો સૃષ્ટા તથા આધાર છે અને સર્વનો દ્રશા છે તે પરમાત્મા સર્વ વ્યાપક છે.

વિશ્વતશ્ચક્ષુસ્ત વિશ્વતો મુશો વિશ્વતો વાહુસ્ત
વિશ્વતસ્પાત્ । સંવાહુમ્યાં ધર્માતિ સંપતત્રૈર્ધાવા ભૂમીં
જનયન્દેવ એકઃ ॥૧૩॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૭ મં૦ ૧૯.

ભાવાર્થ—સર્વવ્યાપક, સર્વ દૃષ્ટા, વિશ્વંભરેજ આ સર્વ વિશ્વ કર્યું છે, અને તે એકજ છે.

આ પ્રમાણે યજુર્વેદમા પુષ્કળ મંત્રો છે તથા સામવેદના ઉત્તરાર્ચિકના અગ્નીઆરમા ત્રિકર્મા ઉપરનાજ ભાવના મંત્રો છે, જેમાના થોડાક નીચે લખ્યા છે.

અભિત્વા શૂરનો નુમોઽદુગ્ધા ઇવ ધેનયઃ ।

ઈશાનમસ્ય જગતઃ સ્વર્દશમીશાનમિન્દ્રતસ્થુષઃ ॥

॥ ૧૪ ॥ નત્વા વૉ અન્યો દિવ્યો નપાર્થિયો ન જાતો ન

જનિવ્યતે । અશ્વાંયન્તો મઘવાન્નિન્દ્રવાજિનો ગવ્યં ત-

સ્ત્વા હવાંમૃદૈ ॥૧૫॥સામવેદે—ઉત્તરાર્ચિકે—ત્રિકમ ૧૧

ભાવાર્થ—હે પરમાત્મનૃ! આ સપૃમ્ જગતને કૃપાદ્રષ્ટિથી જોનાર તથા દિવ્ય અને સર્વેશ્વર્યવાન સ્વામી તથા ગગન તારા મિના બીજો કોઈ થયો નથી—
જો નદિ અને યોગે પશુ નદિ, માટે અંતે તારીજ ઉપાસના કરીએ છિયે.

નાસદાસીન્નોસદાસીત્તદાનીં નાસીદ્રજો નોવ્યોમા-
પ્રોયત્ । કિમાવરીવઃ કુહુકસ્ય શર્મન્નમ્ભઃ કિમાંસીદ્

ગહનં ગમ્भीરમ્ ॥૧૬॥

इयं विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो
अस्याच्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अद्भगवेद यदि वा न
वेद ॥ १७ ॥ ऋ० अ० ८ अ० ७ व० १७ मं० १-२

આ અને એની આગળના પાંચ મંત્રો એકજ પરમાત્માની ઉપાસનાનું
વિધાન કરે છે તેનીજ રીતે અર્થરૂ વેદમાં પણ —

यत्परममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् ।
कियता स्कम्भः प्रविवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत्त-
द्वभूव ॥ १८ ॥

यस्मिन्भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन्नध्याहिता ।

यत्रાગ્નિશ્ચદ્રમાઃ સૂર્યો વાતસ્તિષ્ઠન્ત્યાર્પિતા સ્કમ્ભં
તં બ્રૂહિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥ ૧૯ ॥

अथर्ववेदे कां० १० अ० ४ मं० ८—१२

આ મંત્રોનો ભાવાર્થ ઉપર આવીજ ગયેલો છે અને આગળ પ્રકરણવશાત્
કહેવામાં આવે છે માટે અહીં આખો નથી માત્ર એટલુંજ જોવાનું છે કે તે મંત્રો
પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનીજ ઉપાસના વ્યવસ્થાનું કહે છે

अणोरणीयान्महतोः संहायानात्मास्य जन्तोर्निहितो
गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातु प्रसादा-
न्महिमानमात्मनः ॥ १ ॥ कठोप० वल्ली० २ मं० २०.

ભાનાર્થ — પરમેશ્વર મને વસ્તુઓથી અતિ સૂક્ષ્મ છે, તેનાથી પ્રકૃતિ કે
જીવાત્મા પણ સૂક્ષ્મ નથી તેની સમાન અથવા તેનાથી અધિક પણ કોઈ નથી
સર્વે હૃદયોને જીતીને શુદ્ધિની પ્રત્યક્ષતા રૂપ મહેનમાં એસી, ઉપરોક્ત ગુણવાળા

પરમાત્માનુ ધ્યાન કરવાથી, લોકિક કર્મ જેના શાત થઈ ગયા છે તે પુરૂષ સર્વોત્તમ સુખનો ભાગી થાય છે.

અંશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યય તથા ડરસ નિત્યમગન્ધવચ્ચ યત્ ।
અનાદ્યનન્ત મહતઃ પર ધ્રુવ નિચાય્ય ત મૃત્યુમુન્વાત્પ્રમુ-
ચ્યતે ॥૨૧॥ કઠોપ૦ વલ્લી ૩ મ૦ ૧૫.

ભાષા — આ જગતના નિમિત્તકારણુ રૂપ પરમાત્મા આમશાદિ સર્વ જગતનો ઉત્પાદક છે અને કાર્ય હમેશા પોતાના ઉપાદાન કારણુમાં લીન થાય છે માટે તે અનિત્ય છે તે પ માત્મા કોઈનું પણ નથી પરંતુ આખા બ્રહ્મા હતું કારણુ છે, અગ્રીયેથી તે રૂપરૂપથી મ્યુત ન થતા પ્રાણમાં લીન થતો નથી માટે નિત્ય છે એના પરમાત્માને જે યથાર્થ ગ્રે બળે છે તેજ ત્રિવિધ હુ ખૂધી છૂટી શકે છે.

યદેવેહ તદમુત્ર યદમુત્ર તદન્વિહ ।

મૃત્યોઃ મ મૃત્યુમાન્નોતિ યદ્દહ નાનેવ પદ્યતિ ॥ ૩ ॥

કઠોપ૦ વલ્લી૦ ૪ મ૦ ૨૦

ભાષા — જેમ શરીરમાં રહેનાર ઝવના અવસ્થા બેઠથી એજ શરીરમાં અગર અન્ય જન્મમાં સુષુપ્ત સ્વભાવ બદલાય છે તેમ જ્વગના બદલાતા નથી પરંતુ એક રસ રહે છે મુમુક્ષુ પુરો એજ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી બોધએ એનાથી અન્યને ઉપાસ્ય માનનાર સદા મૃત્યુને પામે છે અથાત્ જન્મ મરણના હુ ખમા પડે છે.

एकौ यशी सर्वभूतान्तरात्मा एक रूप बहुधा यः क-
रोति ।

तमात्मस्थ येनुपश्यन्ति धीरास्तेषा सुख शाश्वत ने
तरेषाम् ॥ ४ ॥

કઠોપ૦ વલ્લી૦ ૫ મ૦ ૧૨

ભાષા — સર્વસદા તથા નિયતા અને સર્વના હૃદયમાં સ્થિત જગદીશ્વર સુજ પોતાના આત્મામાં જે યોગીઓ ધ્યાન કરે છે તેજ સનાતન સુખના ભાગી થાય છે અન્ય મૂર્ખ નહિ.

નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનશ્ચેતનનાનામેકો બહૂનાં યો'વિ-
દધાતિ કામાન્ । તમાત્મસ્થં યેઽનુપશ્યાન્તિ ધીરાસ્તેષાં
શાન્તિઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્ ॥ ૫ ॥

કઠોપનિષદ વલ્લી ૫મં ૦ ૧૩

ભાવાર્થ — સર્વ પ્રાણી માનના કર્મ ફળતા તથા જે નિત્ય છે તેનું ધ્યાન કરનારનું નિરતર શાંત હોય છે અને તેનાથી વિપરીત વિપયાન તો અંપટ પુરષોને શાન્તિ મળતી નથી.

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ વાહ્યાભ્યન્તરો હ્યજઃ

અમાણો હ્યમનાઃ શુભ્રોઽક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥ ૬ ॥

મુંડકોપનિષદિ.

ભાવાર્થ — જે પરમાત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ, નિગૂઢર, સત્ત્વાત્મક તથા અનાદિ શય્યાળો છે, તેનીજ ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિશ્વસ્યૈવ મહિમા શુભિ ।

દિવ્યે બ્રહ્મપુરે હ્યેવ વ્યોમન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ

મુંડકોપનિષદિ.

ભાવાર્થ — જે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વ વિશ્વાયુક્ત છે, તથા જેનો મહિમા આખા બ્રહ્માત્મા પ્રસરેલો છે તેનીજ ઉપાસના કરવી લેખ્ય છે

નાન્તઃ પ્રજ્ઞં ન વહિઃ પ્રજ્ઞં નોભયતઃ પ્રજ્ઞં ન પ્રજ્ઞાનઘન
ન પ્રજ્ઞ નાપ્રજ્ઞમ્ । અદૃષ્ટમવ્યવહાર્યમગ્રાહ્યમલક્ષણમચિ-
ન્ત્યમવ્યપદેશ્યમેકાત્મ્યપ્રત્યયસારં પ્રપચોપઞ્ચમં શાન્ત
શિવમદૈત ચતુર્થં મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજેયઃ ॥ ૮ ॥

માન્ડૂક્યોપનિષદિ.

ભાવાર્થ — જે પરમાત્માનો વાણીની વ્યવહાર થઈ શકતો નથી, તથા જે યોતાના ભક્તોનો કલ્યાણકર્તા છે, અદૈત છે તથા જે અતીન્દ્રિય છે, તેજ પરમાત્મા બાબુવા યોગ્ય છે

સત્યં જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયામ્ ।

પરમે વ્યોમન્સોઽશ્રુતે સર્વાન્કામાન્ બ્રહ્મણાસહ

વિપાશ્રિતેતિ ॥ ૧ ॥ તૈત્તિરીયોપનિપદિ.

• • ભાવાર્થ—જીવાત્માથીએ પરછે એના સહ અન્નને જે જાણે છે તેનેજ
બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે

‘ યો વૈ જુમાતત્સુગ્વં નાલ્પેસુસુખમસ્તિ ભૂમૈવ સુસુખમ્
જુમાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યં હતિ યત્ર નાન્યત્પશ્યતિ ના
ન્યચ્છુણોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સમૂમા । અથ યત્રાન્ય
ત્પશ્યત્યનચ્છુણોત્યન્યદ્વિજાનાતિ તદલ્પમ્ । યો વૈ જુમા
તદમૃતમથ યદલ્પ તન્મર્ત્ય ૫ સમગવઃ કાસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત
હતિ સ્વે મહિન્નિ ॥ છાન્દોગ્યોપનિપદિ.

• ભાવાર્થ —પરમાત્મા આનંદમય છે, અને પ્રકૃતિ દુઃખમય છે, માટે
પરમેશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. જે મ્યાનમાં તેના એકલા વિના બીજું કંઈય
હોતું નથી તેને મોક્ષ સ્થાન કહે છે અને ન્યાં મનને અનેક પ્રકારનાં આકર્ષણો
હોય છે તેને સંસાર જાણવો. પરમાત્મા પોતાના આમર્શવડેજ સ્થિત છે.

આ મંત્રોનો ભાવાર્થ અહીં આપી દીધો છે, પરંતુ વિસ્તારથી એના અર્થ
આગળ પ્રસંગાનુસાર કડનામા આવશે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પૂર્વેના અર્થો
એક પરમાત્માનીજ ઉપામના કરતા હતા એવાં અનેક પ્રમાણો વિદ્યમાન હોવા
છતાં મૂરોપસ્થ તથા અર્ચાસ્થીન ભારતવર્ષીય વિદ્વાનો કહે છે કે આર્થ સોદાને પ્રથમ
પરમેશ્વરનું જ્ઞાન નહોતું પણ રાને રાને થયું, આ વાત વિદ્વાનોએ માન્ય કરવા
પોષ્ય નથી. એજ પ્રમાણે મેકરામુલકે દિરગ્ચર્મ ઇલાદિ એ મંત્રનું વ્યા-
ખ્યાન કરી વેળા પોતાના ‘ સંસ્કૃત સાદિસ ’ નામક ગ્રંથમાં જે વિધાન કર્યું છે
તે તેદન બ્રામ્હ છે તે કહે છે કે “ વેદનાં જે ભાગ છે, એક ૭૬ અને બીજાને
મંત્રજોત્રે, જેમા આમાન્ય વિષયો, અજાની વિચાર તથા સ્વકલ્પનાયુક્ત અને
અજાનીના મોહામાંથી અકરમાત નીકળેલા સમ્બોના જેવી રચના છે તેને ૭૬ કહે
છે. આ ૭૬ના ભાગને ઉત્પત્ત યથા ને વધારેમાં વધારે એકત્રીસમે વર્ગ યથા
છે, મંત્ર ભાગ એના કરતા અર્ચાસ્થીન છે, અને એને ધણું તે બ્રાહ્મત્રીસમે
વર્ગ યથા હમે એમા એમણે આપેલા પ્રમાણે જેવાં કે—શાંત વૃત્તોર્ગચંદ્રિમિ
રીદ્યો વૃત્તર્ગચંદ્રિમિ ૫૫ અન્યથાજ છે. કાગ્નિ દિરગ્ચર્મ સમ્બોના અર્થજ તેનાં

સમજવામાં નથી આવ્યો, ઉક્ત શબ્દના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

જ્યોતિર્વેં હિરણ્યં જ્યોતિરેપોઽમૃતં હિરણ્યમ્ ॥

શ૦ કાં ૬ અ ૭.

કેશી કેશારશ્મયસ્તૈસ્તદ્વાન્મવતિ કાશનાદ્વા પ્રકા-
શનાદ્વા કેશીદં જ્યોતિરુચ્યતે ॥ નિ ૦ અ ૦ ૧૨ સ્વ ૦ ૨૬.

યશો-વૈ હિરણ્યમ્ ॥ એ ૦ પં ૭ અ ૩.

જ્યોતિરેવાય પુરુષ इत्यात्मज्योतिः ॥

શ૦ કાં ૦ ૧૪ અ ૭.

જ્યોતિરિન્બ્રાગ્ની ॥ શ૦ કાં ૦ ૧૦ અ ૪.

અર્થ—જ્યોતિ એટલે વિજ્ઞાન. એજ ગર્ભ છે જેનો તે હિરણ્યગર્ભ કહે-
વાય છે. એજ પ્રમાણે હિરણ્ય એટલે જ્યોતિ પ્રકાશ, અમૃત, મોક્ષ, આદિત્ય,
હિરણ્ય, યશ, કીર્તિ, ધન્યવાદ, આત્મા, જીવ, ઇદં અર્થાત્ સૂર્ય અગ્નિ એ સર્વે જે-
ના સામર્થ્ય (ગર્ભ) માં હોય તેને હિરણ્યગર્ભ જાણવા. આ અર્થ જોતાં
હિરણ્યગર્ભ શબ્દ ઉપરથી વેદનું સનાતનત્વ સિદ્ધ થાય છે એટલે કે મેકસમુ-
હારે જે અર્વાચીનતા દરાવી છે તે તર્ફન જમખૂલક છે. અગ્નિઃ પૂર્વેભિ. એ મંત્ર
ઉપરથી પણ વેદ નીતિ છે એમ સિદ્ધ થતુ નથી. ઇશ્વર-ભૂત, અવિધ્ય અને
વર્તમાન એ ત્રિધાશય છે, માટે ત્રણે કાળમાં મંત્ર જુદા રહી, મંત્ર, પ્રાણ અને
તર્કના યોગથી ભારી (ઈશ્વરની) સ્તુતિ કરતા હતા, કરે છે અને કરશે જેઓ
વેદાદિશાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરીને વિદ્વાન્ થયા તે પૂર્વેના અને જે અધ્યયન કરે છે તે
નવીન છે એમ સમજવું. આ સર્વ વડે ઇશ્વરની સ્તુતિ થાય છે. વળી
અગ્નિ પૂર્વેભિઃ એ મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.—

તત્પ્રકૃતીતરદ્વર્તનસામાન્યાદિત્યયં મન્ત્રાર્થચિન્તામ્યૂ-
હોઽમ્યૂદોપિ શ્રુતિતોઽપિ તર્કતો ન તુ પૃથક્ત્વેનં મન્ત્રા
નિર્વક્તવ્યાઃ પ્રકરણશ્ચ એવ તુ નિર્વક્તવ્યા ન હ્યેષ્ટ પ્રત્યક્ષ-
મસ્થનૃપેરતપસો વા પારોવર્યવિત્સુ તુ સ્વલુ વેદિતૃષ્ઠ
ભૂયો વિદ્યઃ પ્રકાસ્યો ભવતીત્યુક્તં પુરસ્તાન્મનુષ્યા વા
કપિપૂત્રકામત્સુ દેવાનૃવન્કો ન કયિર્ભવિવ્યતીતિ તેભ્ય
એતં તર્કમૃષિં પ્રાયચ્છન્ મન્ત્રાર્થચિન્તામ્યૂહમમ્યૂદં તસ્મા-

અદેવ કિ ચાનુચાનોઽભ્યુત્પાર્થ તદ્ભવતિ ।

નિહૃ૦ અ૦ ૧૩ સ્વ૦ ૧૧

અર્થ મત્રમા પદ—અદર એમના સમુદાયનો વિશેષ્ય વિશેષણી સાથે પરસ્પર સામાન્ય સમઘ હોનાથી તેમના અર્થ વિશે મત્રમા ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે અમુક મત્રનો જો અર્થ ચતો દરે એ જાણનાની ઇચ્છા ગમ્મનારે પોતાની જુદીવડે તર્ક કરવો પરંતુ શ્રવણમાથી અથવા માત્ર તર્કથી અર્થ ન રવો જોઈએ પ્રકરણાનુકુલ જ્ઞાપર સમઘ જોઈનેજ અર્થ કરવો જોઈએ ાગ્યુ વેદોમા અજ્ઞાની મનુષ્યના સમજવામાં આવે તેનું જ્ઞાન નથી તથા જ્યાં સુધી ક્તપ્રચક્ષ મત્રાર્થ વિદ્વાનોની પાસે રહી વિદ્યાભ્યાસ કરીને તેમા નિપૂણતા મેળવે નહિ ત્યાં સુધી એ ના તર્કથી વેદર્થ કરવાને કોઈ યોગ્ય થતું નથી એ વિશે એક ઇતિહાસ છે કે—પૂર્વ કેટલાક મનુષ્યો રિગ્વેદને જતા જોઈને પુષ્પના લાગ્યા કે હે દેવ ! અમારામા મધ્ય રિગ્વેદ થશે—અર્થાત્ અમે કયા રૂપિ પામેથી વેદર્થને જાણીશું ? તેઓએ તેમને સત્યાસતના વિતાનથી વેદ મત્રોનું યથાર્થ જ્ઞાન મગનના 'તર્ક' નામક રિગ્વેદ આપ્યો આથી સિદ્ધ થાય છે કે—જે સ ન શાસ્ત્રનિત વિદ્વાન્ તર્કથી મત્રન ય છે તેજ આર અર્થાત્ અરિ પ્રોક્ત અર્થ છે પરંતુ જે અત્ય જુદીના પદ્ધતી મનુષ્યોનો અર્થ કરેનો હોય તે અવદાત્માન્ય છે કારણ કે તે અનર્થયુક્ત હોનાથી મનુષ્યને લાભને જાહેર દાનિ થાય છે, આથી અગ્નિ પૂર્વેમિ ઇત્યાદિ મત્રનો અર્થ એજ છે કે ઇટિની આદિમા ઉત્પ ન થયેના વિદ્વાનો—તર્તમાનમાં છે તે તથા જનિધ્યમા થનારા વિદ્વાનો વડે પરમેશ્વરનીજ પ્રાથના પ્રાય છે અર્થાત્ તેના વિના જીવે કોઈ પણ ઉગ્રાગ્ર દેવ નથી તેમજ પૂર્વના રૂપીઓ પણ તેનીજ ઉપાસના કરતા હતા અને વેદોનું પ્રાચીનત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે વળી —

પ્રાણા વા ઋષ્યાદેવ્યાસ ॥ તે૦ પ૦ ૨૦ અ૦ ૪

અર્થ —કારણ પ્રકૃતિસ્થ પ્રાણ તે પ્રાચીન રૂપિ અને ઋષ્યેશ્વર્ય નૂતન રિગ્વેદ, આ એ પ્રમારના રિગ્વેદોની સાથે વિદ્વાન્ મનુષ્યોએ અગ્નિ નામક પદ્ધતી આપના ઉપાસના કરી જોઈએ આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે મેઝસમૂહરાર્દિ આધુનિક વિદ્વાનોએ કરેનો અગ્નિ પૂર્વેમિ મત્રનો અર્થ વિનય અસલ છે વળી તેઓ જે કહે છે કે જ૦ અને મત્રોમા મે છે તે પણ અસલ છે કારણ કે જ૦ વેદ નિગમ મત્ર તથા શ્રુતિ એ સર્વ પર્વાપચાયક સમઘ છે જ૦ તત્ત્વના ધણા અર્થ છે એ સમઘો જેની રીતે વેદના ગાયત્રિ આદિ જોડેને લાગે છે

તેમજ લૌકિક આર્થ, વસન્તતિલકાદિ જોડેને પણ લગાડાય છે. ; વળી જંદ શબ્દનો અર્થ કદાચિત્ સ્વતંત્રતા પણ થાય છે. આ શબ્દ વિશે યાચકાર્યાર્થ કહે છે કે—

**મન્ત્રા મનનાચ્છન્દાસિચ્છાદનાત્સ્તોમઃ સ્તવનાચ્છ-
યંજતે. સામસંમિતમૃચા ॥ નિ० અ० ૭ સ્વં ૧૨.**

અર્થ — વેદના શબ્દોનું મનન કરવાથી મંત્ર સંજ્ઞા છે, અવિદ્યાદિ દુષ્ટોનું નિનારણુ કરી સુખનું આચ્છાદન કરવાથી વેદને જંદ કહે છે તથા ચર્ચિ શાસ્ત્રાદને દાંષ્ટાંચ આ ધાતુને અમુન્ પ્રત્યય લગાડવાથી અને ચન્દ્રેસદેશ છ એ ઉણાદિ સૂત્ર વડે અક્ષરનો જગર કરવાથી જંદ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. એનો અર્થ એ છે કે મનુષ્ય વેદાધ્યયન વડે સર્વ વિદ્યાની પ્રાપ્તિથી આનંદ મેળવે છે અને સર્વાર્થનો જ્ઞાતા થાય કે માટે વેદને જંદ કહે છે.

**છન્દા ઋસિ વૈ દેવાવયોનાધ્યાચ્છન્દોમિહીદ ઋસર્વ
વયુનં નક્ષત્ ॥ શં કાં ૮ અ ૨.**

ઋતા વૈ દેવતાચ્છન્દા ઋસિ ॥ શં કાં ૮ અ ૩.

અર્થ — માત્રે ગુણ માપણે એ ધાતુને હ્રસ્વ સૂત્ર વડે ષ્ઠ્ પ્રત્યય લગાડવાથી મંત્ર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે એનો અર્થ એ છે કે મુક્ત પદાર્થોનું વર્ણન જેમા છે તે મંત્ર-અર્થાત્ વેદ, તદ્વવયવભૂત પ્રત્યેક મંત્રમા આ સજ્ઞા થટે છે તથા મનજ્ઞાને એ ધાતુને સર્વવાતુષ્ય છન્ એ ઉણાદિ મૂત્ર વડે છન્ પ્રત્યય લગાડવાથી મંત્ર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ મનુષ્ય જેના વડે સત્ત્વ પદાર્થોને માને છે અથવા જાણે છે તેને મંત્ર કહે છે. આથી તદ્વવયવભૂત ગમ્નિર્માલે વગેરે મંત્રોનું મહત્ત્વ થાય છે ગાયત્રિ આદિ જહાન્વિત મંત્રો સર્વાર્થના પ્રકાશક હોવાથી તેઓનું દેવતા શબ્દથી પણ મહત્ત્વ થાય છે માટે (છન્દા ઋસિ વૈ દેવા.) જંદ એજ દેવ છે. પરમેશ્વરે સર્વ ક્રિયાઓ અને વિદ્યાની વ્યવસ્થા કરનાર વેદોવડેજ આ અખિલ વિશ્વ અને કર્માદિને જાણેલા છે અર્થાત્ તેમની વ્યવસ્થા જાણી છે જે જંદો વડે સર્વ વિદ્યાઓનું કીક કીક રીતે મહત્ત્વ થાય છે તેથી જંદ અને મનન કરનાથી મંત્ર એ નામ વેદની રચાઓના પડેલા છે તેજ પ્રમાણે —

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેય. ॥ મનુઃ ૦ અ ૨ શ્લો ૧૦.

અર્થ — શ્રુતિ એજ વેદ છે એમ જાણવું. વળી —

હત્યપિ નિગમો ભવતિ ॥ નિરુક્ત.

નિગચ્છન્તિ નિતરાં જાનન્તિ પ્રાપ્નુવન્તિ વા સર્વા
વિદ્યા યાસ્મિન્ સ નિગમો વેદો મન્ત્રશ્ચેતિ ॥

અર્થ — વેદને નિગમ પણ કહે છે જેના યોગે સર્વ વિદ્યાઓનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે તેને નિગમ અર્થાત્ વેદ કહે છે આના અનેક પ્રમાણોથી ઉપર બતાવેલા વેદ, છન્દ, મન્ત્ર નિગમ એ સર્વ પર્વાય-સચક શબ્દો છે એ સિદ્ધ છે માત્ર વેદ અનેક વિદ્યાઓથી યુક્ત હોવાને લીધે તેના જૂદા જૂદા નામ છે વળી ન્યાકરણ શાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે કે —

મન્ત્રે ઘસહ્વરણશઘદરાદૃચ્ઞ કૃગમિજનિશ્ચોચ્છે ॥

અષ્ટાં અં ૨ પાં ૪ સૂં ૮૦

અર્થ — વેદમા ઘસ, હૃર, જઘ, ઙ, દદ, આત્ ઙચ, કૃ, ગમિ અને જનિ એની પછીના યજી નો યોગ થાય છે

છન્દાસિ લુઙ્ લઙ્ લિટ ॥ અષ્ટાં અં ૩ પાં ૪ સૂં ૬

અર્થ — વેદમા સર્વ અર્થ અને સર્વ જ્ઞાનને બદલે વિષ્ટપે કુદ રદ્ અને લિટ્ થાય છે

વાપર્ણસ્ય નિગમે ॥ અષ્ટાં અં ૬ પાં ૪ સૂં ૯.

અર્થ — વેદમા વકાર જેની પૂર્વમા છે તેવો અને સમારતી ઉપધામાંનો સ્વર, સ શુદ્ધિ વર્ણ સર્વનામ-ચાન પર હોય તો વિષ્ટપે દીર્ઘ થાય છે આ સૂત્રો માં પણ મહર્ષિ પાણિનિએ મન્ત્ર, છન્દ અને નિગમ શબ્દોથી વેદનું જ મહત્ત્વ કહ્યું છે આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત વેદાદિ શબ્દોની પર્વાયતાની સિદ્ધિ હોવા છતાં જે એને જૂદા કહે તેમનું વચન માન્ય કરવા યોગ્ય નથી

इति वेदविषयविचार.

अथ वेदसंज्ञाविचार : ॥

— પ્રશ્ન—વેદ શાનું નામ છે ?

ઉત્તર—મન્ત્રભાગ એટલે શ્રાદ્ધિ ચાર સંહિતાઓને વેદ કહે છે

— પ્રશ્ન—મન્ત્રપ્રાજ્ઞણયોર્વેદનામવચનમ્ । કાત્યાયનના આ પ્રમાણથી આ બધું ભાગનું પણ વેદ શબ્દથી કેમ મહત્ત્વ ન કરતું એમ

ઉત્તર—એમ નહિ જોલો. બ્રાહ્મણ પ્રયોગી નીચેનાં કારણોને લીધે વેદ સંજ્ઞા થઈ શકતી નથી.

૧—એની પુરાણ ઇતિહાસ આદિ સંજ્ઞા છે.

૨—બ્રાહ્મણ એ રૂપિઓએ વેદ મંત્રો ઉપર કરેલાં વ્યાખ્યાન છે.

૩—તે ઇન્દ્રચોકત નથી.

૪—કાત્યાયન વિના બીજા કોઈ પણ રૂપિઓએ એની વેદ સંજ્ઞા સ્વીકારી નથી.

૫—તે મનુષ્ય રચિત છે.

ઉપર પ્રમાણેના પાંચ કારણોને લીધે બ્રાહ્મણ ભાગની વેદ સંજ્ઞા નથી થઈ શકતી. વળી જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ પ્રયોગમાં મનુષ્યોના નામ લેખપૂર્વક ઇતિહાસ છે તે પ્રમાણે વેદમાં નથી.

પ્રશ્ન—પણ

ઝ્યાયુષં જમદગ્નેઃ કશ્યપસ્ય ઝ્યાયુષમ્ ।

યદ્દેવેષુ ઝ્યાયુષં તન્નો અસ્તુ ઝ્યાયુષમ્ ॥ ૧ ॥

યજુઃ ૦ અ ૦ ૩ મં ૦ ૬૨.

આદિ મંત્રોમાં રૂપિઓના નામ આવે છે. માટે મંત્ર અને બ્રાહ્મણ ભાગ ઐતિહાસિક વિષયમાં તુલ્યતા ગણે છે, તો પછી બ્રાહ્મણ ભાગની પણ વેદ સંજ્ઞા કેમ નથી માનતા ?

ઉત્તર—એમ જામ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. કાંઈ કે આ અને બીજા મંત્રોમાં જમદગ્નિ, કશ્યપાદિ નામો કાંઈ દેહધારી મનુષ્યોનાં નામ નથી. તેને માટે નીચેનું પ્રમાણ છે—

અક્ષુર્વે જમદગ્નિર્કાપિર્યદેનેન જગત્પશ્યત્યથો મનુતે
તસ્માચક્ષુર્જમદગ્નિર્કાપે : ॥ શં ૦ કાં ૦ ૮ અ ૦ ૧.

અર્થ—ને નથી મનુષ્ય જુએ છે અને પછી જાણે છે માટે આખરે જમદગ્નિ રૂપિ કહે છે.

કંશ્યપો વૈ કર્મઃ પ્રાણો વૈ કર્મઃ ॥ શાં કાં ૭ અં ૧.

અર્થ—કંશ્યપની કર્મ સજ્ઞા છે, પ્રાણની પણ કર્મ સજ્ઞા છે, માટે પ્રાણની કર્મ અને કંશ્યપ બન્ને સજ્ઞાઓ છે, કારણ કે તે નાભિમા કર્માકારે રહે છે આ મંત્રથી ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરાય છે તે નીચે પમાણે

હં જમદગ્નિશ્વર ! આપની કૃપાથી (ના) અમારા (જમદગ્ને) જમદગ્નિ સજ્ઞા ચતુર તથા (વદયપત્ય) -રૂપ સજ્ઞક પ્રાણ (વાયુવપ્) તથા ગણા અર્થાત્ તથા ગણો વડે સુધી આરોગ્ય રહે (ચતુર એટલે સર્વે ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણથી મન આદિ મર્તેતુ મદ્ભુ કરનાતુ છે (વદયેતુ વ્યાયુવપ્) વિદ્વા ૨ સો હિ દશ । શાં કાં ૨ અં ૭ આ પ્રમાણથી વિદ્વાનની દેવસજ્ઞા છે દેવોતું જેતુ વિદ્વા પ્રમાણયુક્ત તથાગણુ આયુષ્ય હોય છે, (તત ન અસ્તુ વ્યાયુવપ્) તેતુ જ અમારૂં આયુષ્ય પણ ઇન્દ્રિયો તથા મન આદિ સદિત સુખયુક્ત થાય, કે જેથી અમે (સો) વડે સુધી સુખપૂર્ણ રહિએ અને ઉત્તમ પદાર્થોનો ઉપભોગ કરીએ તાર્ક્ય એ છે કે બ્રહ્મચર્યાદિ સુનિયમોતુ યથાન પાનન કરવાથી મનુષ્ય પોતાતુ આયુષ્ય, જેની મામાન્ય મર્યાદા મો વડેની છે, તેને ત્રિગુણ અર્થાત્ ત્રણ સો વડેતુ કરી શકે છે વેદમા જમદગ્ન્યાદિ રાષ્ટ્રો ઉપર પ્રમાણેના અર્થના નિધાયક છે આથી મિદ્ધ થાય છે કે વેદમા ઇતિહાસનો નેશ પણ નથી, અને સાયણાચાર્યાદિએ પોતા ॥ ભ્રાહ્મોમા જ્ઞાનિદાસતુ વર્ણન કર્યું છે તે જમમૂલકજ છે એમ નાણુ મારા માત્રણુ અથેનાજ ઇતિહાસ અર્થ નામ છે પણ બ્રહ્મચર્યાદિ તથા શ્રીમ ભાગવતાદિના નહિ

પ્રશ્ન—પણ બ્રહ્મચર્યાદિ નિધાનમા કોઇ કેઇ સ્થળે માત્રણુ તથા સૂત્ર મથેમા પુરાણુ નારાયણી, કે પ ગાથા ઇતિહાસાદિ મન્દો આવે છે જેમ કે—બ્રાહ્મણની તિહાસાન્ પુરાણાનિ વાવાન્ ગાથાનારણસા આ ઉપરથી સાદ માત્રમ પડે છે કે બ્રહ્મચર્યાદિનેજ પુરાણુ મહે છે વળી અર્થ વેદમા પણ એને માટે પ્રમાણ છે કે—

સ વૃહતી દિગ્મનુવ્યવલ્ત । તમિંતિહાસશ્ચ પુરાણં ચ ગાથાશ્ચ નારાણ્સીશ્ચાનુવ્યવલન્ । ઇતિહાસસ્ય ચ વૈ સપુરાણસ્ય ચ ગાથાનાં ચ નારાણ્સીનાં ચ પ્રિયં ધર્મ મન્વતિ ય एवं વેદ ॥

અથર્વં કાં ૧૫ પ્રપાં ૩૦ અનું ૧ મં ૪.

આમ છે છતાં ભાગવતાદિ ગ્રંથોનું ઇતિહાસાદિ સંગ્રાથી ગ્રહણ કેમ થી કરતા ?

ઉત્તર—એમ નહીં કહો આ ગ્રંથોથી ગ્રાહણ ગ્રંથોનું ગ્રહણ થાય છે હો કે શ્રીમદ્ ભાગવતાદિનું. કારણ કે ગ્રાહણ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસાદિનો અંતરભાવ છે એમ કે:-

દેવાસુરાઃ સયન્ના આસન્ ॥

દેવ અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ થયું.

આનાં વચનોને ઇતિહાસ કહે છે.

સદેવસોમ્યેદમગ્રઆસીદેકમેવાઘ્નિતીયસ્ ॥

છાન્દોગ્યોપનિષદિ પ્રપા. ૬

જગત્ની પૂર્વે તેજ એક પરમાત્મા હતો.

આત્મા વા ઇદમેકમેવાગ્રઆસીન્નાન્યત્ કિંચનમિષત્ ॥
ऐतरेयोप० अ० १ खं १.

મૃદ્ધિની પૂર્વે આત્માવિના કોઇપણ હાલતમાં જનનાર ન હોતું.

आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास ॥

શ. કાં. ૧૧, અ. ૧

આ મૃદ્ધિની આદિમા જગતત્વ ઉત્પન્ન થયું.

इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीत् ॥

આત્મા વિના આ જગત્ની પૂર્વે અન્ય કંઇજ નહોતું. આ અને ઇતર એવાજ પ્રકારનાં જગત્ની પૂર્વાવસ્થા કથનાત્મક વચનો જે ગ્રાહણાદિની અંદર હોય તેને પુરાણ કહે છે અર્થાત્ સામર્થ્યનો પ્રકાશ જે ગ્રંથો અથવા વાક્યોમાં ક્યાં હોય તેને કવચ કહે છે. જેમ કે:-

इषे त्वोर्जंत्वान्ति वृष्ट्यै तदाह । यदाहेषेत्वैत्यूर्जंत्व्येति यो वृष्टादृश्यसो जायते तस्मै तदाह । सविता च देवानां प्रसविता सवितृप्रसूना ॥ શ. કાં. ૧ અ. ૭.

જો તોર્જંત્તા એ મત્રમા વૃષ્ટિ તથા ગાઝના રસ નિષે વર્ષન કર્યું છે. સૂર્ય સર્વનો ઉપાદક છે. વજ્રે અર્ધેનાં સામર્થ્યનાં પ્રકાશક વાક્યોને કવચ કહે છે.

કશ્યપો વૈ કૂર્મઃ પ્રાણો વૈ કૂર્મઃ ॥ શં કાં ૭ અ ૫.

અર્થ—કશ્યપની કૂર્મ સંજ્ઞા છે, પ્રાણની પણ કૂર્મ સંજ્ઞા છે, માટે પ્રાણની કૂર્મ અને કશ્યપ બન્ને સંજ્ઞાઓ છે; કારણ કે તે નાભિમાં કૂર્માકારે રહે છે. આ મંત્રથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરાય છે. તે નીચે પ્રમાણે:

હે જગદીશ્વર! આપની કૃપાથી (નઃ) અમારાં (જમદગ્નેઃ) જમદગ્નિ સં-
જ્ઞક ચક્ષુ તથા (કશ્યપસ્ય) કશ્યપ સંજ્ઞક પ્રાણ (ક્યાયુષમ્) ત્રણ ગણા અર્થાત
ત્રણસો વર્ષ સુધી આરોગ્ય રહે. (ચક્ષુ એટલે સર્વે ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણથી મન
આદિ સર્વેનું અહણ કરવાનું છે. (યદેવેષુ ક્યાયુષમ્) વિદ્વા સૌં હિ દેવાઃ । શં
કાં ૭ અ ૫ આ પ્રમાણથી વિદ્વાનની દેવસંજ્ઞા છે. દેવોનું જેનું વિદ્યા પ્રભા-
વયુક્ત ત્રણગણું આયુષ્ય હોય છે, (તત્ નઃ અસ્તુ ક્યાયુષમ્) તેનું જ અમારું આયુષ
પણ ઇન્દ્રિયો તથા મન આદિ સહિત સુખયુક્ત થાય, કે જેથી અને ત્રણસો
વર્ષ સુધી સુખપૂર્વક રહેએ. અને ઉત્તમ પદ્મચોનો ઉપભોગ કરીએ. તાત્પર્ય
એ છે કે બ્રહ્મચર્યાદિ સુનિયમોનું યથાવત પાલન કરવાથી મનુષ્ય પોતાનું આયુષ્ય
જેની સામાન્ય મર્યાદા સો વર્ષની છે, તેને ત્રિગુણ અર્થાત ત્રણ સો વર્ષનું કરી
શકે છે. વેદમાં જમદગ્ન્યાદિ શબ્દો ઉપર પ્રમાણેના અર્થના વિધાયક છે. આથી
સિદ્ધ થાય છે કે વેદમાં ઇતિહાસનો લેશ પણ નથી; અને સાંપ્રદાયિકામાં પદ્ધતિએ
પોતાનાં ભાષ્યોમાં ઇતિહાસનું વર્ણન કર્યું છે. તે ભ્રમભૂલકળ છે એમ જાણવું.
માત્ર બ્રાહ્મણ અંથોનાં જ ઇતિહાસ આદિ નામ છે; પણ બ્રહ્મવૈવર્ત તથા શ્રીમદ્
ભાગવતાદિનાં નહિ.

અન્ન—પણ બ્રહ્મવૈવર્ત વિધાનમાં કોઇ કોઇ સ્થળે બ્રાહ્મણ તથા સૂત્ર અંથોમાં
પુરાણ, નારાણસી, કશ્ય, ગાથા ઇતિહાસાદિ શબ્દો આવે છે જેમ કે—બ્રાહ્મણની-
તિહાસાન્ પુરાણાનિ કવવાન્ ગાથાનારાણસીઃ આ ઉપરથી સાફ માલુમ પડે છે કે
બ્રહ્મવૈવર્તકાલિને જ પુરાણ કહે છે. વળી અથર્વ વેદમાં પણ એને માટે પ્રમાણ છે કે—

સ વૃહતીં દિશમનુવ્યચલત્ । તમિંતિહાસશ્ચ પુરા-
ણં ચ ગાથાશ્ચ નારાણસીશ્ચાનુવ્યચલન્ । ઇતિહાસસ્ય ચ
વૈ સપુરાણસ્ય ચ ગાથાનાં ચ નારાણસીનાં ચ પ્રિયં ધર્મ
મન્વતિ ચ એવં વેદ ॥

અથર્વં કાં ૧૫ પ્રપા ૩૦ અનુ ૧ મં ૪

આમ છે છતાં ભાગવતાદિ ગ્રંથોનું ઇતિહાસાદિ સંગ્રાહી મહણ કેમ નથી કરતા ?

જિતાર—એમ નહીં કહો આ પ્રમાણેથી જાણાયું ગ્રંથોનું જ મહણ થાય છે નહીં કે શ્રીમદ્ ભાગવતાદિનું. કારણ કે જાણાયું ગ્રંથોમાં ઇતિહાસાદિનો અંતરભાવ છે જેમ કે:-

દેવાસુરાઃ સયન્તા આસન્ ॥

દેવ અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ થયું.

આવાં વચનોને ઇતિહાસ કહે છે.

સદેવસોમ્યેદમગ્રઆસીદેકમેવાઢિતીયસં ।

છાન્દોગ્યોપનિષદિ પ્રપા. ૦ ૬

ગત્ની પૂર્વે તેજ એક પરમાત્મા હતો.

આત્મા વા હ્રદમેકમેવાગ્રઆસીન્નાન્યત્ કિંચનમિવન્ ।

એતરેયોપ. ૦ અ. ૧ સ્વ. ૧.

રાતપથાદિઆહ્વાનોમા જે પ્રશ્નોત્તર રૂપે ચાલતુકથા જનકના સવાદ, ગાર્ગી તથા મૈત્રેયી અદિના સવાદ કરેના હોય છે તેને નાથા કહે છે

‘‘નારાયણો યજ્ઞ ઇતિ કથક્યો નરા અસ્મિન્નાસીના-
શસન્ત્યાગ્નિરિતિ ઝાકણ્ણિર્નરૈ પ્રગસ્યો ભવતિ ।

નિ० અ० ૮ સ્વં ૬.

મનુષ્યોની પ્રતિસા જેમા કરેની ટોચ તેના આહ્વાણુ મંથે તથા નિશ્ક્રાંતિની અતર્ગત કથાઓને નારાયણી કહે છે ઉપરના લક્ષણોથી યુક્ત હાવાથી આહ્વાણુ મંથોનેજ ઇતિહાસ, કથા, નારાયણો, પુરાણુ વગેરે નામે આપેલા છે તે નિશ્ક્રાંતિ અર્વાચીન અદ્યાર પુરાણુભાસે પુરાણુ ની સમયજ નહીં આ નિરોધ્યાય દશનનુ પણ પ્રમાણુ છે

વાક્યવિભાગસ્ય ચાર્થગ્રહણાત ॥

ન્યા० ૬० અ० ૨ આ० ૨ સૂ० ૬०

અર્થ — આહ્વાણુ મથના વાંદો સાક્રિં છે પણ રેદિ નથી તેમજ નણુ ભાગ છે, તે નીચે પ્રમાણે -

(૧) વિધાન કરેલાં કર્મના શુભોની પ્રશંસા જેમાં કરેલી હોય તેને સ્તુતિ કહે છે. એવાં સ્તુતિ વાક્યોથી સાંભળનારના મનમાં તેવાં કામ કરવાની ઇચ્છા અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે જેમકે—પિદ્ધાનોએ સર્વેને જીવિતે સર્વ પ્રકારનાં શુભોની પ્રાપ્તિ કરી. સર્વત્ર વિવિધ થયો કે પછી જે જોઈએ તે મળે છે વગેરે.

(૨) અનિષ્ટ કથનને નિંદા કહે છે. દુષ્કર્મ કોઈ ન કરે માટે તેની નિંદા કરેલી હોય છે જેમકે—જ્યોતિષ્ટોમ એ મુખ્ય યજ્ઞ છે; તે ન કરતાં જે ખીલે યજ્ઞ કરશે તે દુઃખ પામશે. ઇત્યાદિ.

(૩) ખીલએ કરેલા કામનું વર્ણન કરવું તે પરકૃતિ કહેવાય. જેમકે આ માણસે યોગી કરી હતી તેથી તેને કેની શિક્ષા મળી છે વગેરે.

(૪) જેમાં કોઈનો ઇતિહાસ કહેલો હોય તેને પુરાકલ્પ કહે છે. જેમકે—જનકની સભામાં યાજ્ઞવલ્ક્ય, ગાર્ગી અને શાકલ્ય આદિએ એકઠાં મળીને પરસ્પર પ્રશ્નોત્તરની રીતે સંવાદ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો અર્થવાદ છે.

વિધિવિહિતસ્યાનુવચનમનુવાદઃ ॥

ન્યા. ૬. અ. ૨ આ. ૨ સૂ. ૧૪.

અર્થ.—પરે કહેલી વાતનું પુનઃ સ્મરણને વર્ણન કરવું એ અનુવાદ કહેવાય છે. એ બે પ્રકારનો છે (૧) શબ્દાનુવાદ (૨) અર્થાનુવાદ.

ન ચતુષ્વર્ત્તમાતિથ્યાર્થાવત્તિમંથવાભાવપ્રામાણ્યાત્ ॥

ન્યા. ૬. અ. ૨ આ. ૨ સૂ. ૧.

અર્થ — અતિથ્ય, અર્થાવત્તિ, સભા અને અભાર એ સુદ્ધા ખીળાં પણ ચાર પ્રમાણો છે. “જેમ કહ્યું” આવા પ્રકારનો વાક્યો પણ અતિથ્ય પ્રમાણમાં આવે છે.

આ પ્રમાણોથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જે અને આદ્ય એ બધા સૂદ્ધા છે. અર્થાત્ આદ્યને વેદસંજ્ઞા ગણાતી નથી. આદ્યને વેદનાં વ્યાખ્યાન છે પણ વેદ નહિ. કારણ કે આદ્ય પ્રથેમા રજ્જ્વોર્જે ઇત્યાદિ મત્રોની પ્રતીક મૂકીને તેની વ્યાખ્યા કરેલી હોય છે. વળી મદાભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—

કેણાં શબ્દાનામ્ । લૌકિકાનાં વૈદિકાનાંચ । તત્ર લૌકિકાસ્તાવત્ । ગૌરશ્વ. પુરુષાદસ્તિશકુર્નિર્મૂળો વ્રાહ્મણ

इति । वैदिकाः स्वत्वापि । शन्नोदवीराभिष्टय । इषेत्यो-
र्जत्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्नआयाहि वीतय
इति

અર્થ — મહા સાધ્યમ્ શન્ને એ જાગમા વહેતી નાખે છે (૧)

લૌકિક અને (૨) વૈદિક

(૧) લૌકિક જે રીતે—ગાય, ઘોડો, મનુષ્ય, હાથી, પોપટ, હરણ આદિ
વગેરે

(૨) વૈદિક જે રીતે—જનો દેવાંભોજ્યં, ઇષેત્યંતર્યા, અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્, અગ્ન
આયાહિ વીતયે ઇત્યાદિ

આ ઉદાહરણે મહાર્ગ પતજલ્લીએ વૈદિક ઉદાહરણોમાં માન ચાર વેદોનાં
મંત્રોની પ્રતીતિ મૂકી છે. જો આદિયુ મથો વેદજ હોત તો તેમાના પણ ઉદાહ
રણ તે આપ્યા નિના રહેત નહિ આદિયુ મથો ॥ ઉદાહરણ નથી આપ્યા તેજ
મુખ્યે છે કે મહા સાધ્યમ્ પતજલ્લી પણ આદિયુ મથોને વેદ નથી માનતા
ગાય, ઘોડો વગેરે જાગે આદિયુ મથોના તો થઈ શકે. કારણ કે આદિયુ મથો
મા પણ લૌકિકજ ગમ્દો છે. તેમજ—

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ १ अष्टा० अ० २ पा० ३ सू० ६०
चतुर्थ्यं बहुलं छन्दासि ॥ २ ॥

अष्टा० अ० २ पा० ३ सू० ६२

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ३ ॥

अष्टा० अ० ४ पा० ३ सू० १०६

આ મુજોમા પણ આદિયુગાર્યપ્રાણિની મુનિએ વેદ અને સાધ્યોમાં
પ્રુતો ૬૨ દેખાડ્યો છે. જો વેદ અને જાગા એજ હોત તો દ્વિતીયા બ્રાહ્મણે
એ સુતમાંથી બ્રાહ્મણે પદની અનુગુનિ આવી દની તેમ જાગા આગમના મુજમા
છન્દગિ એ પદ સા માટે વાપરત. એ પદ વાપરું છ તેથીજ એમ મિત્ર થઈ
છ કે વેદ અને આદિયુ મથો મિત્રજ છે. તેજ પ્રનાજે (પુરાણપ્રોક્તેષુ) આદિયુ
અને ૨૪૫મથ એ (પુરાણ) પાત્રી ૧ બહુલિક રીતિએ જો વેદોનાં આદ્યમ્
કરવાને માટે જનાવેલા છે, એમ જા મુજમા કહે ૧, તે ઉપરાંત સિદ્ધ થાય છે
કે વેદ તે મુજ અને આદિયુ એના આદ્યમ્ ૩૫ છે

• બ્રહ્મવૈબ્રાહ્મણઃ ક્ષત્ર રાજન્ય. ॥ શં કર્મં ૧૩ અં ૧
સુમાનાર્થવિતૌ બ્રહ્મન્શદ્ધો બ્રાહ્મણશદ્ધશ્ચ ॥

મહાભાષ્યે અં ૬ પા ૧ આં ૧.

અહિ અને બ્રાહ્મણ એકાર્થના બીજા છે માટે બ્રાહ્મણની યાગ વેદ બ્રાહ્મણના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને વેદના જે વ્યાખ્યાનો કર્યા તેમ આ બ્રાહ્મણ છે. કાત્યાયને પણ વેદના અર્થજ બ્રાહ્મણમા હોવાથી બન્ને એક જ છે એમ સમજીને મન્ત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામ ધેયમ્ એ પ્રમાણે કહેવું તેવું જોઈએ કાત્યાયનની પેઠે બીજા કોઈ પણ રૂપીએ વેદ અને બ્રાહ્મણને એક નથી માન્યા માટે વેદ અને બ્રાહ્મણ ત્રય જુદાજુદા છે. માટે બ્રાહ્મણ ત્રયને વેદોના જેટલા પ્રમાણુભૂત ગણ્યા નહિ. બ્રાહ્મણ ધર્મવરોક્ત ન હોવાને લીધે પૂજ્યપ્રમાણ માનવા જોઈએ માત્ર વેદને જ ધર્મવરોક્ત હોવાથી પૂજ્યપ્રમાણ માનવા જોઈએ.

इति वेदसंक्षाविचारः

—+==+—+— ૧

अथ ब्रह्मविद्याविषय

પ્રશ્ન—વેદમા સર્વ વિદ્યાઓ છે કે નહિ ?

ઉત્તર—હા સર્વ વિદ્યાઓ મુખ્યરૂપે એમાં છે તે સર્વમા અભિરિદ્યા મુખ્ય હોવાથી તેનું દિગ્દર્શન અહીંઆ સંક્ષેપમાં કરીશું.

तमीशानं जगतस्तस्थुपस्पतिं धियं जित्स्वमवसेह्महे-
वयम्। पूषानो यथा वेदं साममद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः
स्वस्तये ॥ १ ॥ ऋ० अ० ૧. અં ૬. વં ૧૫ મં ૫.

અર્થ—(તમ્ દેશાનમ્) જે જગતકર્તા પન્માત્મા (જગત તસ્થુપ પાતિર્મ) આ મ્યાયજ્ તેમજ જગત જગત્તો સ્વામી છે અને (વિયમ્ જિત્સ્વમ્) જે શુદ્ધિ નો વર્તિકર્તા છે (સપૂર્ણ જ્ઞાનનો દેતા છે) તેને (અવસે હમહે વયમ્) અને રક્ષા-ને માટે બોલાવીએ છીએ અર્થાત્ અમારા રક્ષણને માટે તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ એજ (પૂજા ન.) અમને બલદાતા છે, (યથા વેદસામ્ અસદ્વૃધે) જે પરમેશ્વર! આપ જેમ અમારા વિષ નથા સ્વર્ણાદિ ધનની વૃદ્ધિ કરતાં છે, તેમજ

તે અહને સર્વેએ બાણુવો બોધ્યો. વળી બેવી રીતે (રૂક્ષસ્ય સ્કન્ધઃ) વૃક્ષના
થડને આધારે (પરિતઃ) આરે તરફ (શાખાઃ) ડાળીઓ પ્રસરેલી હોય છે તેવી
રીતે (તાસ્મિન્) તે અહને (પ્રયન્તે) આધારે (યઃ ડ કેવ) આ વસુ આદિ તેત્રીસ
દેવ રહે છે (સર્વ વિશ્વ રહે છે)

ન દ્વિતીયો ન તૃતીયશ્ચતુર્થો નાપ્યુચ્યતે ॥૫॥ ન પઞ્ચ-
મો ન પૃથઃ સંપ્તમો નાપ્યુચ્યતે ॥૬॥ નાષ્ટમો ન નવમો
દશમો નાપ્યુચ્યતે ॥૭॥

અર્થવં કાં ૦ ૧૩ અનુ ૦ ૪ મં ૦ ૧૬ ૧૭ ૧૮.

અર્થઃ—(ન દ્વિતીયઃ) તે પરમાત્માને બીજો (ન તૃતીય) ત્રીજો
(ચતુર્થઃ) ચોથો (ન અપિ ઉચ્યતે) કહી શકાતો નથી. તેજ પાંચમો છઠ્ઠો કે
સાતમો પણ નથી કહેવાતો. તેજ પ્રમાણે આઠમો નવમો કે દશમો પણ નથી
કહેવાતો.

તમિદં નિર્ગતં સહઃ સ એપ એક એક વૃદ્ધેક એવ ॥૮॥
સર્વે આસ્મિન્ દેવા એકવૃતો ભવન્તિ ॥૯॥

અર્થવં કાં ૦ ૧૩ અનુ ૦ ૪ મં ૨૦ ૨૧.

અર્થઃ—(દદમ) આ વગતમા (નિર્ગતમ) સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે (તમ)
તેજ પરમાત્માને આ સકલ વજન પ્રાપ્ત થયેલું છે, એટલે કે તેનાથી વ્યાપેલું
છે. કારણ કે વ્યાપક અને વ્યાખ્યનો નિસર્ગબંધ છે. (સહઃ) તે સત્રગુ સદન
કરનાર હોવાથી તેને સહ કહે છે અને (સઃ એક એવ) તે એકજ છે. એક
સમતુ નાણુ વખત કારણ કરવાથી ખતાવે છે કે તેના વિના અન્ય કોમળ નથી.
એટલે કે બીજો કોઈ ધરવર છેજ નહિ. માટેજ ધરવરને સગ્ગતીય વિગ્ગતીય
અને અગત બે રહિત કહે છે. એવા સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મામાંજ (સર્વે
દેવા.) પૂર્વોક્ત વસુ આદિ અરે દેવ (એક જ) એક જ (ભવન્તિ) છે અર્થાત્
એને ગોકવાનેજ આજો રહે છે

આ પ્રમાણે બીજા પણ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદક મતો વેદમા મળ્યા છે પરંતુ મત વિસ્તાર લખતે લીધે અહીં નથી લખ્યા. ન્યા ન્યા વેદમા એવા મતો આનંદે ભા. ભા. ભાષ્ય કૃતી વખતે ખુસમો કરીયું.

ઇતિ તત્ત્વવિદ્યાવિષયઃ

૧

— ૦ —

અથ વેદોક્તધર્મવિષયઃ સક્ષેપતઃ પ્રકાશયતે

સંગચ્છદ્ધ્વં સર્વદધ્વં સંવો મનાંસિ જાનતામ્ । દેવા
માગં યથાપૂર્વે સંજાનાના ઉપાસતે ॥ ૧ ॥

શ્લોક ૦ અ. ૮ અ. ૮ વ. ૪૯ મ. ૨

અર્થ — ૭૨ મુખ્યને ઉપદેશ કર છે ૩ (સંગચ્છદ્ધ્વમ્) હે મનુષ્યો ! જે પક્ષપાતરહિત સ્વયંનક્ષણોથી યુક્ત ધર્મ છે તેનું પ્રદર્શ કરો, અને તેની પ્રાપ્તિને માટે એક બીજાની સાથે વૈરભાવ મૂકી દઇને પરસ્પર એકબીજાને એક મન થાઓ કે જેથી તમારા ઉત્તમોત્તમ મુખ્યોની વૃદ્ધિ થાય અને સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય (સર્વદધ્વમ્) તેવી રીતે એકબીજા મળીને 'પરસ્પર જત્ય' નિત્યગ્રહિ વિરૂદ્ધવાદને છોડી દઇને પ્રીતિપૂર્વક પ્રત્યેકબીજાની રીતે સવાદ રો કે જેથી તમારી સદ્વિદ્યા તથા સદગુણની વૃદ્ધિ થાય (સં વ મનામિ જાનતામ્) તમે લોકો તમારા યથાર્થ જ્ઞાનને નિત્ય નિધારતા રહો જેથી તમારું મન પ્રમશયુ ત થઇને નિત્ય યુક્તપાર્થને વધારે તથા તમે જ્ઞાની થઇને નિત્ય આનંદમા રહો અને હમેશા ધર્મનુજ એવન કર્યો.

જ્જલપ તથા વિતડાએ એક જાતના વા. છે. ન્યાયશાસ્ત્રમા વાદને ત્રણ ભાગમા વિભાજ કર્યો છે—(૧) વાદ (૨) જ્જલપ (૩) વિતડા.

(૧) વાદ—સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ ન હોય તેવા પ્રમાણ અને તકની ન્યાયના પાન થાય. ૧. ૧૫૩ [પાન્ય અ. ૧) પ્રતિજ્ઞા (૨) દેતુ (૩) ઉદાહરણ (૪) ઉપનય (૫) નિગમન] ચેનાના પશુ મ ન કરતુ અને ઉદરના સાધનો મદિત સામા પશુ ખાન કરતુ તેને વા. કહે છે.

(૨) જ્જલપ—વા.મા કહેવા સાધનાસદ્ધિન દવ જાનિ અને નિમદરથાન પુષ્ક વા. કરે તેને જ પવાદ કહે છે.

(૩) વિતડાવા —જ્જલપમા કહેવા સાધનોસદ્ધિન વા. કરે પણ અતિ એ પશુ આપન ન કરે તેને વિતડાવાદ કહે છે.

કરો. (સયા પૂર્વેઃ) જેમ પૂર્વેના (દેવાઃ સજ્જાનાનાં) મથાર્ય જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનો વેદ રીતિએ સત્યધર્મનું આચરણ કરતા તેમ તમેપણ કરો. કારણ ધર્મનું જ્ઞાનનણ પ્રકારે યદ્ય શકે છે. એક તો ધર્માત્મા વિદ્વાનોની શિક્ષાથી, શીલ્લ આત્માની શુદ્ધિ તથા સત્ય જ્ઞાનવાળી ઇચ્છા અને ત્રીજું પરમેશ્વરની કહેલી વેદવિદ્યાને જ્ઞાનવાથી મનુષ્યોને સત્યાસત્યનો મથાવત્ બોધ થાય છે. અન્યથા નહિ.

સમાનો મન્ત્રઃ સમિતિઃ સમાની સમાનં મનઃ સહચિત્તમેષામ્

સમાનં મન્ત્રમભિમન્ત્રયે વઃ સમાનેન વો હૃવિષાં જુહોમિ ॥૨॥

ક્ર૦ અ૦ ૮ અ૦ ૮ વ૦ ૪૯ મં૦ ૩.

અર્થ—હે મનુષ્યો ! (સમાનઃ મન્ત્ર) તમારો મંત્ર અર્થાત્ ઇશ્વરથી પૃથ્વી પર્યંતના પદાર્થોના ગુણ સામર્થ્ય તથા ગુણોનું જ્ઞાન, તેનો વિચાર, જેમ ગળા અને તેના મંત્રોના સત્યાસત્ય વિચાર એકજ હોય છે, તેમજ તમારા પણ તે સત્ય, સર્વોપકારક વિચાર તુલ્ય અર્થાત વિદોષ રહિત થાઓ. એટલે કે ન્યાયે ન્યાયે કોઈ વાધા ભરેલા પ્રિય ઉપર વિચાર કેમે ત્યારે ત્યારે સભાસદોના જૂના જૂના મત પડે તો પણ તે સર્વેમાથી સાર લઇને તેમાથી જે સર્વ મનુષ્યોના હિતકર અને સદ્ગુણયુક્ત હોય તે મતને અનુસારે ક્રમ કરો, કે જેથી સર્વે મનુષ્યોના ઉત્તમોત્તમ સુખની વૃદ્ધિ થાય (સમિતિઃ સમાની) તમારી સામાજિક નિયમ વ્યવસ્થા, અર્થાત્ ન્યાયનો પ્રચાર સર્વ મનુષ્યોના માન તથા જ્ઞાન, કલા, અભ્યર્થ, વિદ્યાવ્યાસાદિ શુભગુણની સાધક, શિષ્ટ મનુષ્યોની સમાવડે રાજ્ય પ્રબંધ સંબંધિની, પરમાર્થ તથા જ્ઞાનહારની સાધક, શુદ્ધિ, ધરીરજન્ય અને અરોગ્યેર્થક શુભ કાર્યદે સર્વ મનુષ્યોની સ્વતંત્રતા, દાન તથા સુખવર્ધનને માટે એકરસ કરો. અર્થાત્ એના પ્રકારની મર્યાદા બાધો કે બંધોને સમાન યદ્ય પડે. (સમાનમ્ મનઃ) તમારા સંકલ્પ વિકાસાત્મક મન (સંકલ્પ એટલે અનિશ્ચયતા, ઇચ્છા વગેરે; વિકલ્પ એટલે અપ્રીતિ, દ્વેષ વગેરે. શુભગુણોપ્રતિ સંકલ્પ અને અશુભ ગુણોપ્રતિ વિકલ્પ રાખવો) પરસ્પર એક મત થાઓ અને (ચિત્તમ્) પૂર્વપરાનુભૂત સ્મરણાત્મક ધર્મ તથા ઇશ્વરસંબંધીનું ચિંતન તે

પણ સમાન અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિઓના દુ ખનો નાશ અને સુખની વૃદ્ધિકર્તા થાઓ (સદ) તમે તમારું સર્વ સામર્થ્ય પરસ્પર એક બીજા ॥ સુખ અને ઉપ-
કારને માટે વાપરો, પરન્તુ એક બીજાની અનદ્યા રવાને માટે વાપરશો નહિ
(અમામ) જે લોકો ઉપર પ્રમાણે સર્વજીવો પ્રતિ સ્વાત્મભાવ રાખીને વત ॥
તેવા પરાપજારી અને બીજાઓને પરમસુખ આપનારાઓ ઉપર હું ત્યાગ થાઉં
છું; અને (સમાનમ્ મન્ત્રમ્ અમિમન્ત્રયે) તમને ઉપર કહેના મર્મની આજ્ઞા કરું
છું તે પ્રમાણે વર્તો કે જેથી તમારા સત્યનો નાશ અને અસત્યની વૃદ્ધિ ન થાય
(સમાને વ હાવિષા જુહોમિ) તથા હે મનુષ્યો! તમે જે જે પદાર્થનું કોઈને દાન
કરવાની ધન્યતા કરો અથવા કોઈની પાસેથી મદદ લઉં કરો તે તે સત્યધર્મથી મુક્તજ
કરો. આથી હું તમારો સત્યની સાથે અને સત્યનો તમારી સાથે સબધ કરું છું.
માટે મારા કહેલા ધર્મનું જ તમે પાલન કરો.

**સમાનીચ આકૃતિ સમાના હૃદયાનિ વઃ । સમાનમેત્સુ
વો મનોયથા વ સુસુદાસંતિ ॥** જ્ઞ૦ જ્ઞ૦ ૮ અ૦ ૮ વ૦

૪૦, મં ૪.

અર્થ — હે મનુષ્યો! તમે સર્વે એકમત ગઈને ધર્મનું મેવન કરો અને
સર્વદા સુખને વધારો (વ આકૃતિ) તમાગ વ્યવસાય, ઉત્સાહ તથા રીતભાત
એ સર્વે (સમાની) પરસ્પરનો ઉપખર કરનામા અને સર્વ જગોનું સુખ વધાર
વામા સર્વદા તત્પર રહો તમે સવએ મર્મીને માગ જહેલા ધૈર્યધર્મનો ઉપદેશ
સર્વદા કરીને તેનો લોપ ન થાય તેમ વર્તનું (વ હૃદયાનિ) તમારા અત કરલુ
સરેદા [સમાનમ] નિર્વર, નમથી પર્ણ અને આનંદિત રહો [વ મન] તમારા મન
તેમની વૃત્તિઓ સદિત [સમાનમ] સર્વદા સરખા ગદા મનને માટે શતપથ પ્રાણ-
લુમા લુ છે કે -

**કામ સંકલ્પો વિચિકિત્સા શ્રદ્ધાઽશ્રદ્ધા ધૃતિરધૃતિ-
ર્હીર્ધીર્મીરિત્યેતત્સર્વ મન ણ્વ તસ્માદપિ પૃષ્ઠત ઉપરપૃષ્ઠો
મનસા વિજાનાન્તિ ॥** જ્ઞ૦ કાં૦ ૧૪ અ૦ ૪.

અર્થ, — મનનો અર્થ મનન કરતું અગર વિવેક કરવો એવો છે

કામ — શુભ શુભની ઈચ્છા

સંકલ્પ — શુભ શુભની પ્રાપ્તિના અગ્રાનની ઈચ્છા

વિચિકિત્સા — પ્રથમ સંગ ઉત્પ ન થયે હોય તે સબધી નિમ્મય કરવાની ઈચ્છા.

અધ્યા—ઈશ્વર, સત્યધર્મ ઇત્યાદિ ઉપર પૂર્ણ નિઃશય

અધ્યા—નિરીશ્વર વાદ, તથા અધર્મ ઇત્યાદિ ઉપર સર્વથા અનિશ્ચય

ધૃત—સુખ અથવા દુઃખની વખતે પણ ઇશ્વર અને ધર્મ ઉપર સત્ નિઃશય ગમવો તે

અધ્યા—અગામ ગુણોનું આચરણ કરવામાં ખરી રાખી તે

હા—સત્યધર્મનું આચરણ ન કરનાથી અને અસત્યધર્મનું આચરણ કરવાથી જે લક્ષણવત્ત અકુચિત મનોવત્તિ થાય છે તે

ધા—ગુણ ગુણોને શીઘ્ર ધારણ કરનારી બુદ્ધિ

ધી—અભ્યાસરણુ ઇશ્વરની આજ્ઞાનું ઉત્તમન પાપાચરણુ વગેરે કરતા ઇશ્વર આપણને જાણે છે એવી મનમાં ઉત્પન્ન થતી મહી

આ સધળી મનની વૃત્તિઓ છે. માટેજ મનનરૂં સર્વ વ્યાવહારિક જ્ઞાન થાય છે (યથા વ સુસદ્ધાસતિ) હે મનુષ્યો! જે પ્રયત્ન વધારી તમારા સુખની વૃદ્ધિ થાય, એક બીજાને સદાય મરી શકે અને એક બીજાનું સુખ વધારી શકે, તે પ્રયત્ન તમારે સહ્ય કરવો. અર્થ તુ બીજાને સુખી જોઈને તમારે સુખી થવું અને બીજાને દુઃખી જોઈને તમારે દુઃખી થવું. બીજાના દુઃખનો તમારો ધ્યાન તેમ ન કરતા સર્વ લોકો સ્વતંત્ર અને સુખી થાય તેમ કરવું.

દૃષ્ટ્વા રૂપે વ્યાકરોત્સત્યાનૃતે પ્રજાપતિઃ ।

અશ્રંદ્ધામનૃતે દંધાન્દ્રુદ્ધાર સત્યે પ્રજાપતિઃ ॥ ૪ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૧૯ મં૦ ૭૭.

અર્થ—૫. આત્મા મૌન ઉપેશ રેડે કે તમે સત્તા સપ ઉપર અધ્યા અને અસત્ય ઉપર અઅધ્યા રાખો (પ્રજાપતિ) પગમેશ્વરે (સત્તાન) ધર્મ અને અધર્મના (નપ) અવગત દ્રષ્ટ અંતરમાં પ્રસિદ્ધ અને મ અશ્રદ્ધા અપ્રસિદ્ધ છે એમ જાણીને (ચાકરાતુ) પોતાની નિદાના ગામસ્થથી નેનો બેઠ અપ્રદ્ય કથો (અશ્રદ્ધામ્ અનૃત) તેજો એની આજ્ઞા કરી કે સર્વજ્ઞ અધર્મ ઉપર કદી પણ અધ્યા ન કરની અને (સત્ય) વેદગાત્ર પ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યક્ષાન્તિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ પક્ષ

ધર્મ અને અધર્મના લગ્ન રૂપીની બહાની બહાનો સાત સખધ રાજે છે તે પ્રસિદ્ધ, અને જે આત્માની સાતે સખધ રાજે છે તે અપ્રસિદ્ધ અથવા શુભ રહેવાય.

પાત રહિત ન્યાયયુક્ત અને સત્યધર્મ ઉપર (અદામ્ દવાત્) સર્વેએ વિશ્વાસ રાખવો. અર્થાત સર્વેએ પોતાના મનને અધર્મમાથી પાણુ જેવી ધર્મમા વગાડવું જોઈએ.

દતે દૃહ મા મિત્રસ્ય મા ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ
સમીક્ષન્તામ્ । મિત્રસ્યાહં ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ
સમીક્ષે । મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે ॥ ૫ ॥

યજુઃ અ૦ ૩૬ મં૦ ૧૮

અર્થ — સર્વે મનુષ્યોએ સર્વની સાથે મિત્રભાવ રાખવો. કાષ્ઠનીપણુ સાથે નિષ્કારણુ વૈર ન કરવું (દતે) હે સર્વ દુષ્ટ નિનાશક ધર્મવર ! મારા ઉપર કૃપા કરો કે જેથી હું સત્યધર્મને ધયાવત બાબ (સર્વાણિ ભૂતાનિ) સર્વ પ્રાણિમાત્ર (મા) અને સર્વદા (મિત્રસ્યચક્ષુષા) મિત્ર ભાવથી (સમીક્ષન્તામ્) જુએ અધાત્ મારા મિત્ર થાય (મામ) એવી સદ્વિચારુ ત જે કૃતો (દૃહ) સદોદિત ઉન્નતિયુક્ત કર અને (અદમ) હું પશુ (મિત્રસ્ય ચક્ષુષા) મિત્ર શુદ્ધિથી—સર્વ પ્રાણિઓતે આ મત્રત્વ ગ્રહીને (સર્વાણિ ભૂતાનિ) પ્રાણિમાત્રને (સમાક્ષ) જોઈશ (મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે) એજ પ્રમાણે અમે સર્વ એક જીવતાને મિત્રભાવથી જોઈએ અમે સર્વ મળીને એક જીવતાના સુખની વૃદ્ધિ કરીએ આ ધર્મવરોત્ત્વ ઐશ્વર્યમૂલક ધર્મ જે પાળી તેનુજ કં યાણુ થશે.

અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્ય-
તામ્ । ઇદમ્હમનૃતાત્સત્યમુપૈમિ ॥ ૬ ॥

યજુઃ અ૦ ૧ મં૦ ૫.

અર્થ — સર્વે મનુષ્યોએ ધર્મવરનીજ સદ્વાયની ઇચ્છા કરવી. મારણુ તેની સદ્વાયતા નિતા સત્યધર્મનું જ્ઞાન અને અનુજ્ઞાન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતા નથી. (અગ્ન) હે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મનું (વ્રતપત) હે સત્યપતે ! (વ્રતમ્) સત્ય ધર્મનું આનંદણુ (ચરિષ્યામિ) કરસાને મે નિશ્ચય કર્યો છે [સત્યમથ દવા અનૃતં મનુષ્યા । એતદ્ વૈ દવા વ્રતં ચરન્તિ ચત્સત્યમ્ ॥ શ્લ૦ ૪૧૦ ૧ અ૦ ૧] મત્યા મરણુ કરે છે તે દેવ છે અને અસત્ય માગે જનારા મનુષ્ય કહેવાય છે, માટે સર્વેએ

સત્યાચરણ કરવું જોઈએ સત્યાચરણ એજ ધર્મ છે (તત્ ગ્રંથેયમ્) જે રીતે સત્યધર્મનું આચરણ કરવાને હું સમર્થ થાઉં (તત્ મે રાધ્યતામ્) તે રીતની સિદ્ધિ મારી પાસે આપની કૃપાથી મદદ રહે. હું જે તત્ ધારણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું તે (ઇદમ્) આ છે. (અત્) હું (અનૃતાત્) અધર્માચરણને છોડીને (સત્યમ્) સત્યધર્મનો (તપ્તિમ્) સ્વીકાર કરું છું.

ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીને પોતે પુરુષાર્થ કરીને આ ધર્મનું અનુષ્ઠાન સર્વેએ કરવું જોઈએ. જે મનુષ્ય પુરુષાર્થ કરતો નથી (આજસમાં દિવસ શુભાવે છે) તેના ઉપર ઈશ્વર કૃપા નથી કરતો જે પ્રભાણે આજવાળો મનુષ્ય જોઈ શકે છે અને આધણો જોવાને અશક્તિમાન છે તેવી રીતે પુરુષાર્થ, ધર્માચરણ કરનાર અને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ ઇચ્છનાર ઉપરજ પરમેશ્વર દયા કરે છે. પરમેશ્વરે જીવને પુરુષાર્થ કરવાનાં સાધન પ્રથમથીજ આપેલાં છે. તેનો ઉપયોગ જે કરતો નથી તેને પરમાત્માની સદાય પણ મળતી નથી જે પદાર્થનો જોડલો ઉપયોગ કરવો શક્ય છે તેટલો ઉપયોગ કર્યો પછી ઈશ્વરના અનુગ્રહની ઇચ્છા રાખવી. તાત્પર્ય કે પુરુષાર્થ કરવાથીજ ઈશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે.

વ્રતેનં દીક્ષામાન્નોતિ દીક્ષ્યાન્નોતિ દક્ષિણામ્ ।

દક્ષિણા શ્રદ્ધામાન્નોતિ શ્રદ્ધ્યાન્નોતિ સત્યમાન્નોતિ ॥ ૭ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૧૯ મં૦ ૩૦

અર્થ:—જે માણસ ધર્મનો જીતાસ હોય છે તેનેજ મલનું જ્ઞાન થાય છે. માટે સત્ય ઉપજ સર્વેએ નિસ્વાસ ગમવો. અસત્ય ઉપર કદી પણ નિસ્વાસ ન રાખવો. જે (વ્રતેન) મલનું પાલન કરે છે તેનેજ (દીક્ષામ્) ઉત્તમ અધિકાર (જ્ઞાપ્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. (દીક્ષ્યા) એ ઉત્તમ ગુણવંતે ઉત્તમ અધિકારી થવાથી તેને (દક્ષિણામ્) સર્વ દેહાણેથી ઉત્તમ દય (જ્ઞાપ્તિ) મળે છે—અર્થાત્ શુભશુભાના આચરણથી જ્યાં જ્યાં જ્યેને માન મળે છે અને બીજાં પણ ઉત્તમ ઉત્તમ જગ મળે છે (આ ક્રીડેન્ દક્ષિણા દદે છે) જે વખતે પ્રજ્ઞાવર્ગદિ સહ વ્રતો વડે તે દક્ષિણાપુકત થાય છે, અને જ્યારે સર્વના મહારને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેના ઉપર અર્ચનો (શ્રદ્ધામ્) નિસ્વાસ (જ્ઞાપ્તિ) મેસે છે કારણ સત્યના આચરણવડે સત્કાર થયેજ જોઈએ. (શ્રદ્ધ્યા) જેમ જેમ શ્રદ્ધા વધતી જાય છે તેમ તેમ (સત્યમ્) પરમેશ્વર, મોક્ષ અને ધર્મ.

જ્ઞાનની (આપ્યતે) પ્રાપ્તિ સત્વર થાય છે માટે અદ્વા, ઉત્સાહ વગેરે પુરુષાર્થ માધ્યમ શુભસંહિત પુરુષાર્થ કરવો અને મોક્ષ મુખીના ઉત્તમ ફલોની સર્વેએ પ્રાપ્તિ કરવી

શ્રમેણ તપસા સૃષ્ટા વ્રહ્મણા વિચ્છન્નતેશ્રિતા ॥ ૯ ॥

નાવૃતા શ્રિયા પ્રાવૃતા યશસા પરીવૃતા ॥ ૧૦ ॥

અથર્વં કાં ૧૦ અનુ ૫ મં ૧-૨.

અર્થ — (શ્રમણ) ધર્મશાસ્ત્ર મંત્રોમા ધર્મના નક્ષત્રો કરેલા છે (તપસા) ધર્માનુગત એજ (શ્રમણ) પ્રયત્ન કર્યા પુરુષાર્થ છે આ પુરુષાર્થમંદિત પરમેશ્વરે મનુષ્યોને (સૃષ્ટા) ઉત્પન્ન કર્યા છે અર્થાત્ મનુષ્યોને પુરુષાર્થની સર્વ શક્તિઓ આપી છે માટે તેમણે (વ્રહ્મણા) વેદ જ્ઞાનના સાધન વડે જ્ઞાની થવું જોઈએ (વ્રજાશ્રિતા) સંનિવૃત્ત અને પુરુષાર્થનો તેમણે આશ્રય લેવો મનુષ્યોએ (સલ્લન) વેદશાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે પરીક્ષિત સત્ય એ બળનેનો (પ્રાવૃતા) અર્ચન, અર્ચના આશ્રય લેવે જોઈએ (શ્રિયા) ઉત્તમ મદ્યશુભ્યવડે ગોભનારે અકર્ષણી નિવૃત્તીથી (પ્રાવૃતા) યુક્ત થાઓ (યશસા) ઉદ્ધૃત શુભચેદાન કરે અને સત્યાચરણ ૩૫ નિશ્ચય (પરીવૃતા) થાઓ

સ્વધ્યા પરીહિતા શ્રદ્ધયા પર્યર્થદા દીક્ષયાં ગુપ્તા યજ્ઞે

પ્રતિષ્ઠિતા લોકો નિધનમ્ ॥ ૧૧ ॥ અથર્વં કાં ૧૨

અનુ ૫ મં ૩.

અર્થ — ૧ મનુષ્યો (સ્વધ્યા) તને તમારાજ પતર્યાથી સત્પુષ્ટ રહીને (પરીહિતા) સર્વ પ્રમતે મધ્ય મનુષ્યોનું દિન કાળ—બીજાઓને સદાચ કરે (શ્રદ્ધયા) સત્ય ઉપર દૈનિક વિશ્વાસ (પર્યર્થદા) રાખે (દીક્ષયા) અપુરુષ પ્રાપ્તિ વિજ્ઞાન એમના ઉપદેશથી દીક્ષાથી (ગુપ્તા) તમારે રસીક થાઓ અને બીજાનું રમી કાળે (યજ્ઞ) ' યજ્ઞ' નામ નિવૃત્તિ અર્થ વ્યાપક પર પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ, અપરમેશ્વરની યજ્ઞ બો સિત્ત વિદ્યામા (પ્રાવૃત્તા) ઉત્તમ

વેપાઝ વિના હરકતે ચાલે અને ધનની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું (ત્વાયે ચ) ઉત્તમ
 ગુણુરૂપી પ્રમશ ચારે દિશાઓમા પ્રસારે (ચક્ષુ ચ) ધર્માચરણ કરીને ઉત્તમ
 કીર્તિ સંપાદન કરે (વર્ચ ચ) સદ્વિદ્યાનો પ્રચાર કરે, પકનપાદનાદિ કર્તવ્ય
 યોગ્ય ગીતિએ કરેના (દ્રવિણમ જ) અપ્રાપ્ત પદાર્થોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ન્યાયને
 રસ્તે કરવી-મળેલાનું રક્ષણ કરવું—રક્ષિતની વૃદ્ધિ કરવી અને એવા વધારેલા
 દ્રવ્યને સત્કર્મોમા વાપરવું આ ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થથી ધન ધાન્ય મેળવીને
 સદૈવ ઉન્નતિ કરી ગુણ મેળવવું

આયુશ્ચ રૂપં ચ નામં ચ કીર્તિશ્ચ પ્રાણશ્ચાપાનશ્ચ ચક્ષુશ્ચ
 શ્રોત્રં ચ ॥ ૧૪ ॥ પર્યશ્ચ રસશ્ચાન્નં ચાન્નાદ્યં ચ કૃતં ચ
 સત્યં ચેષ્ટં ચ પૂર્ત્તં ચ પ્રજા ચ પશર્વશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

પડતા પદાર્થોનો સંગ્રહ પુરુષાર્થવડે કરવો; (પ્રજા) સંતાન અને રાજ પુરુષોને ઉત્તમ વિદ્યા શીખવીને સુધારવાં લેખે, (વસત્ :) દાથી, ઘોડા, બળદ વગેરેને કાળક્રમપૂર્વક ઉત્તમ શિક્ષા આપીને કામમાં લેવા. આ મંત્રોમાં અનેક ચક્રાર આવેલા છે તેથી ખીજા પણ અનેક ઉત્તમ ગુણોનો બોધ થાય છે. માટે તે પણ સંપાદન કરવા. આ પ્રમાણે અનેક મંત્રોમાં પરમેશ્વરે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે.

ધર્મ વિષયે તૈત્તરીય શાખાનાં પ્રમાણે.

ઋત્નં ચ સ્વાધ્યાય પ્રવચને ચ । સત્યં ચ સ્વાધ્યાય પ્રવચને ચ । તપશ્ચ સ્વા० । દમશ્ચ સ્વા० । શમશ્ચ સ્વા० । અગ્નયશ્ચ સ્વા० । અગ્નિહોત્રં ચ સ્વા० । અતિથયશ્ચ સ્વા० । માનુષં ચ સ્વા० । પ્રજા ચ સ્વા० । પ્રજનશ્ચ સ્વા० । પ્રજાતિશ્ચ સ્વા० । સત્યમિતિ સત્યવચા રાયીતર. । તપ્ હતિ તવો નિત્યઃ પૌરુશિષ્ટિઃ । સ્વાધ્યાયપ્રવચને દ્યેવેતિ નાકો મૌદ્ગલ્યઃ । તદ્ધિ તપસ્તદ્ધિ તપઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— સર્વે મનુષ્યોએ (સ્વાધ્યાય) વેદાધ્યયન અને (પ્રવચન) તે અધ્યયનનો ખીજાને ઉપદેશ કરવો એ બે કૃત્યો સર્વદા કરવાં અને તેમની સાથે (ઋત્નમ્) યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું અથવા બ્રહ્મોપાસના, (સત્યમ્) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પરીક્ષા કરીને નિશ્ચય કરેલા સત્યનેજ માનવું અને તેને અનુકૂળ કર્મ કરવાં (તપઃ) મુખ દુઃખાદિ દ્વેશોનું સહન કરીને ધર્મમાનુષાનમાં મગ્ન રહેવું. (દમઃ) સર્વ ઇન્દ્રિયોને અવર્મમાથી બેચીને ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવી. (શમઃ) મનવડે અધર્મનું ચિંતન પણ ન કરવું. (અગ્નયઃ) વેદ, શાસ્ત્ર તથા અગ્ન્યાદિ પદાર્થોના સયોગથી સ્મારમાર્થક અને વ્યાવહારીક વિદ્યાઓનો લાભ સર્વને આપીને શીખુ વિદ્યાની ઉન્નતિ કરવી. (અગ્નિહોત્રમ્) નિત્ય હોમ તથા અશ્વમેધાદિ યજ્ઞથી વાયુ વૃષ્ટિ જલાદિની શુદ્ધિ કરીને સર્વને સુખ પોષિત્યાપ્તું; (અતિથયઃ) ઉપદેશ કરવાને માટે ફરતારા પૂર્ણ વિદ્વાન અને ધર્માત્માની સેવા કરીને સત્યનું શોધન કરીને સંશય દૂર કરવો (માનુષમ્) મનુષ્ય સંબંધી રાજ્યાદિ વ્યવહાર યથાયોગ્ય કરવા, (પ્રજા) ધર્મથી સંતાનોત્પત્તિ કરીને તેને ધર્મ તથા નિશ્ચય ઉત્તમ શિક્ષણ આપવું, (પ્રજનઃ) વીર્યની વૃદ્ધિ

કરીને શુભનમા વીરદાન કરવું (પ્રજાતિ) ગર્ભની વ્યવસ્થા તથા તેના જન્મ વખતે સ્ત્રી તથા બાળકની બરાબર યુક્તિ પૂર્વે જ્ઞા કરવી સનવી પ્રતિ પર્વત જણાવેના ધર્મના લક્ષણનું પાનન કરવું અને તેની સાથે પાન પાકન પણ રાખવું, એમાં કોઈ પણ દિવસ આગમ ન કરવું યજુરે એમ યોગીજ મનુષ્ય ધર્માત્મા બને છે (સત્યમ્) સચ બાવણુ કરવું સત્ય માનવું આ સચ કરવું તે મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એવો સત્યત્રિવિધ અર્થ તા સદ્ધીતર કીર્તિ મત છે (તર) સત્ય ત્રિદાધ્યયન આ ધર્મનગન કરવું તે પારુશિષ્ઠો આચાર્ય ॥ મને પ્રત્યેક મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે (સ્વાધ્યાય) વેદનું પાન પાન કરવું તે નાકો માંગલ્ય આચાર્યના મતે મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય નહીં (તર દિવસ તત્ત્વ દિવસ) આ ઉપર મહેનાજ બરા તપ છે ૧

વેદમનુષ્યાચાર્યોન્તેવાસિનમનુશાસ્તિ । સત્ય વદ । ધર્મચર । સ્વાધ્યાયાન્ મા પ્રમદ । આચાર્યાય પ્રિય ધન-માહુત્યમજાતતુ મા વ્યવચ્છેત્સોઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદ । કુશલાન્ન પ્રમદ । જૂત્યૈન પ્રમદ । સ્વાધ્યાયમવચ નાભ્યાં ન પ્રમદ । દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદ । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્ય દેવો ભવાતિથિ દેવો ભવાયાન્ય નવદ્યાનિરુમાર્ગિતાનિ સેવિતવ્યાનિ નો હતરાણિ । યાન્ય સાકાસુચરિતાનિ તાનિત્વયોપાસ્યાનિ નો હતરાણિ ॥૨॥

અર્થ — વદ (જાણ) આચાર્ય શિષ્યને સાતોપાસ વેદ બહુરીને ધર્મને ઉપદેશ આગમ લખ્યા પ્રમાણે કરે છે — (સત્યમ્ વદ) સચ જોન (ધર્મચર) ધર્મનું આચરણ ૨ (સ્વાધ્યાય મા પ્રમદ) વેદના પાકન પાકનમા આનર્ય પ્રમાણ ન કરે (આચાર્યાય પ્રિયધન) તારા શરૂને છટ પદ્યો આપીને મનુષ્ય ૨ આ સત્યપરપરાનો નારા કરીશ નહિ-અર્થાત્ યોગ્ય કાને લગ્ન કરીને ઉત્તમ સત્તા । ઉપ ન કર (સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્) સત્યાચરણ છોડીશ નહિ (ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્) ધર્મ છોડીશ નહિ (કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્) તાર કુશલ મહે તેને માટે અમર્યાર રહે (જૂત્યૈન પ્રમદિતવ્યમ્) ધનમાદ પદ્યોની ઉન્નતિ કરનામા પ્રમાણ ન કર (સ્વાધ્યાય પ્રમદિતવ્યમ્) વેદનું પાન પાન નિરાવર્ય રહીને કર (દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદ) નિદાન અને તારા વૃદ્ધો સજ ધીના મમ નિરાવર્ય થઈને કર (માતૃદેવા

અર્થિતિ દેવઃ મય) માતા, પિતા, આચાર્ય તથા અતિથિની સેવા ચાકરી કર. (ચાન્યનવચાનિ.....દત્તરાણિ) જે જે ઉત્તમ કર્મો છે તે મદેવ કરનાં પણ નહારાં કૃષ્ણોને સર્વથા સાગ કર. (ચાનિ અસ્માદમ્... ..મો દત્તરાણિ) જે અમારાં સદાચરણુ દોષ તેનુંજ અનુકરણુ કર અને અમારામાં જે કાંઈ દુરાચાર દોષ તેનું અનુકરણુ ન કરીશ.

एके चास्मच्छ्रेयाश्च सो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन
मन्वसितव्यम् । अह्नया देयम् । अश्वह्नया देयम् । अग्नि-
या देय-
म् । द्विया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ, यदि ते
कर्मविधिकित्सा वा वृत्तविधिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र
ब्राह्मणाः सम्मार्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलक्ष्णाः । धर्म-
कामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथा ।
अथाभ्यावातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मार्शिनः । युक्ता आयु-
क्ताः अलक्ष्णा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्त्तेरन् तथा तेषु
एष आदेशः एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनु-
वर्त्तेथाः । शासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम्
॥ ४ ॥ तैत्तिरीय आरण्यके । प्रपा० ७ अनु० १. ११॥

અર્થઃ—(एके च अह्नयाश्च . ब्राह्मणाः) : જે અમાગમાં વિદ્વાન અને
શ્રદ્ધાત હોય તેમનો મગ કર અને તેમની વાણીમા વિશ્વામ રાખ. (અહ્નયા
દેયમ્) પ્રીતિ, અપ્રીતિ, મપત્તિ, લગ્ન, લય અથવા પ્રતિજ્ઞા એમાના કોઈ
પણુ કારણથી મદેવ નિવાતું માન કર—અર્થાત્ પ્રતિમદ કરનાં દાન શ્રેષ્ઠ છે.
(૬ નં ચદિ,.... સ્યુઃ) જ્યારે તને જર્જર્ય કર્મ અથવા ધાર્મિક આચરણુ વિશે
સંશય ઉત્પન્ન થાય તારે વિદ્વાન, પદ્મપાતરહિત, યોગી, બ્રહ્મજ્ઞાની, અને ધાર્મિક
તથા પાપાચરણુ ન કરનાર શ્રદ્ધાળુને તે વિશે પૃચ્છ અથવા (યથાતે ..વર્તેયાઃ)
તેઓ જે પ્રમાણે આચરતા હોય તે પ્રમાણે તુ આચર. (એ આદેશઃ) આજ
આજઃ (એ ઉપદેશઃ) આજ ઉપદેશઃ (એવા વેદોપનિષત્) આજ વેઃ તથા ઉપ-
નિષદનો સાર, (એતદનુશાસનમ્) આજ પ્રમાણે તારે વર્તવું એવી અમારી આજા છે.
(એવમ્ ઉપાસિતવ્યમ્) એજ પ્રમાણે શ્રદ્ધા યુક્ત અનુકરણુવડે સન્નિધાનંદાદિ
લક્ષણુયુક્ત પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી.

ઋત તપઃ સત્યં તપ ઋતં તપઃ શાન્તં તપો દમસ્તપઃ
શમસ્તપો દાન તપો યજસ્તપો ઋર્ભુવ સુવર્ગસ્તપો
સ્વૈતત્તપ ॥ તૈત્તિ૦ આરણ્ય૦ પ્રપા૦ ૧૦ અનુ૦ ૮.

અથ — (ઋતમ) બ્રહ્મની ઉપાસના (સત્યમ્) સત્યભાષણ સત્ય
અરણ્ય (ઋતમ્) વિદ્યાનુ શ્રવણ (શાન્તમ્) મનને અધર્મથી દુઃખીને ધર્મ
લગાડવાની જે શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે (દા) છન્દિયોનો અધર્મ માર્ગથી
નિરોધ કરી તેને ધર્મમાં લગાડવી તે (દાન) મનોનિગ્રહ કરીને અધર્મને માર્ગમાંથી
સ્થાન ન આપવું તે (દાનમ) વિદ્યાદિ પદાર્થોનું દાન (યજ) પૂર્ણકર્ત હનનીય
પદાર્થોનો યજ કરવો આ અધ્યાત્મ તપ છે વળી (મુ મુવ સુવ૦ તપ)
સવ વ્યાપક બ્રહ્મની ઉપાસના કરી તે પણ એક મહત્ત્વપૂર્ણ તપ છે માટે તે પરબ્રહ્મની
તુ મહા ઉપાસના ૩૭

સત્ય પરં પર ૨ સત્ય ૨ સત્યેન ન સુવર્ગાલ્લોકાચ્ચ
વન્તે કદાચન સતા ૨ હિ સત્ય તસ્માત્સત્યે રમન્તે ॥
તપ ઇતિ તપોનાનજનાત્પર યદ્ધિ પર તપસ્તદુધર્પ તદુરા
ધર્પ તસ્માત્તપસિરમન્તે ॥ દમઙ્ગતિ નિયત વ્રહ્મચારિણસ્ત-
સ્માદમે૦ ॥ શમ ઇત્યરણ્યે મુનયસ્તસ્માચ્છમે૦ ॥ દાનમિ
તિ સર્વાણિશ્રુતાનિ પ્રજા સન્તિ દાનાન્નાતિદુષ્કર
તસ્માદને૦ ॥ વર્મ ઇતિ ધર્મેણ સર્વામિદ પરિગૃહીત ધર્માન્ના
તિદુશ્વર તસ્માદર્મે૦ ॥ પ્રજન ઇતિશ્રુત્યા સસ્તસ્માદ્ઋયિષ્ઠા
પ્રજનને૦ ॥ અગ્નય ઇત્યાહ તસ્માદગ્નય આધ્યાત્મવ્યા આગ્નિ
હોત્રમિત્યાહ તસ્માદગ્નિહોત્રે૦ ॥ યજ ઇતિ યજેન હિ દેવા
દિવગતાસ્તસ્માચ્છમે૦ ॥ માનનામિતિ વિદ્યા નસ્તસ્માચ્છિ-
દ્યાસ એવ માનસે રમન્તે ॥ ન્યાસ ઇતિ ત્રિપદાત્રિપદા હિ
પર પરીતિ ત્રિપદા તાનિ વા ઇત્યાન્યવરાણિ તપાસિ ન્યાસ
ન્યાત્યરચયત્ ॥ ય એવ વેદેત્યુપનિષત ॥ પ્રજાપત્યો જ્ઞાપિ
સુપર્ણેય પ્રજાપતિ પિતરમુપમમાર કિ ભગવન્ત પરમ

वदन्तीति तस्मै प्रोवाच सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो
 रोचते दिवि सत्यं वाचःप्रतिष्ठा सत्यं सर्वप्रतिष्ठितं तस्मा-
 त्सत्यं परम वदन्ति॥तपसा देवा देवतामग्रआश्रन्तपसर्षयः
 सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान्प्रशुदामारातीस्तपासे सर्व
 प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परम० ॥ दमेन दान्ताः किल्बिष
 पमघघ्नन्वन्ति दमेन ब्रह्मचारिणःसुवरगच्छन् दमो भृतानां
 दुराधर्षं दमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमं प०॥ शमेन शान्ताः
 शिषमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोन्यविन्दन्त्वमो भृतानां
 दुराधर्षं शमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माच्छमं प०॥दानं यजानां
 धर्मं दक्षिणा लोके दातार २ सर्वभृतान्पुपजीवन्ति
 दानेनरातीरपानुदन्त दानेन क्षिपन्तो मित्रा भवन्ति
 दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं प०॥ धर्मा विश्वस्य जगतः
 प्रतिष्ठालोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनु-
 दन्ति धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मप०॥ प्रजननं वै प्रति-
 ष्ठाालोकं साधुप्रजायास्तन्तुं नन्यानः पितृणमनृणो भव-
 ति तदेव तस्य अनृणं तस्मात्प्रजनं प०॥ अग्नयो वै अग्नी
 विद्या देवयानः पन्था गार्हपत्य ऋक् पृथिवीरथन्तरमन्या-
 हार्य पचनो यजुरन्तरिक्षं यामदेव्यमाएवनीयःसामसुवर्गो
 लोको बृहत्तस्मादग्नीन्प० ॥ अग्निहोत्र २ सायं प्रातरगृ-
 हाणां निष्कृतिः स्विष्ट २ सुहृतं यज्ञकतृणां प्रापण २
 सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्तस्मादग्निहोत्रं प० ॥ यज्ञ
 इति यजेन हि देवा दिवंगता यजेनासुरानपानुदन्त यजे-
 न क्षिपन्तो मित्रा भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं
 प०॥ मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन मनसा साधुं
 पठयति मानसा ऋषयः प्रजा असृजन् मानसे प्रतिष्ठितं

તસ્માન્માનસં પરમં વદન્તિ ॥ તૈત્તિ૦ આરણ્ય૦ પ્રપા.
૧૦, અનુ ૬૨૧૬૩॥

અર્થ:—(સત્યમ્.....રમન્તે) સત્યજ્ઞ, અરેખર ધેરુ છે; સત્યનું

પાસન કરતાં : સુખસ્થિતિ ઝોઝી જતી નથી, અને સત્પુરુષોનું સત્પુરુષ-
પણું સત્યથીજ રહે છે. માટે મનુષ્યોએ સત્યમાંજ રમ્યા કરવું, (તપ.....
રમન્તે) ખીજાના પદાર્થનું મદદણ ન કરવું એજ મોટું તપ છે. જો કે તપ કરવું તે
કંઈજ છે તથાપિ તે સર્વેએ કરવું જોઈએ. સત્પુરુષો તપમાંજ રમ્યા કરે છે (દમ.....રમન્તે)
જીતેન્દ્રિય રહેવાથીજ પ્રજ્ઞચર્ય પૂર્ણપણે રહે છે અને તેથી સર્વ વિજ્ઞા-
ઓનો અભ્યાસ પૂર્ણ રીતે થઈ શકે છે; માટે, સર્વેએ ચોતાની ઇન્દ્રિયોને વંશમાં
રાખવી. (દમઃ.....રમન્તે) મનના ચંચળપણાનો નાશ કરવાથીજ મનુષ્ય મદન
વિષયોનું મનન કરવામાં સમર્થ થાય છે. આ ગ્રામવડેજ અરણ્યમાં આશ્રમ
ખાંધીને રહેનાર મુનિઓ મોટી પદવીએ ગટે છે. માટે સર્વેએ શમ ધારણ કરવો
જોઈએ. (દાન.....રમન્તે) દાનની સર્વ મનુષ્યો સ્તુતિ કરે છે. દાન ધોખ
રીતિએ કરવું તે ધણુંજ અધર્મ કામ છે. દાન સર્વેએ કરવું. (ધર્મ૦) સર્વ કાર્યોમાં
ધર્માચરણ મુખ્ય છે. ધર્મથીજ સર્વ વ્યવસ્થાઓ ચાલે છે. ધર્માચરણ કરવું તે
ધણુંજ અધર્મ કામ છે. સત્પુરુષો ધર્મમાં રહેવું તેનેજ માન સમજે છે. (મજન૦)
પ્રજ્ઞની વૃદ્ધિ થવાને માટે વીર્યવાન થઈને શત્રુકાલમાં વીર્યદાન કરવું. (લગ્ન૦)
ત્રણ વેદ અને અગ્નિ એની સહાયથી સર્વ વિદ્યા અને કક્ષાઓની સિદ્ધિ કરવી.
(અગ્નિહોત્રમ્૦) દુષન કરીને વાયુશુદ્ધિદ્વારા સર્વનો ઉપકાર કરવો (માનસ૦) (વિચાર
કરનાર વિદ્વાન હોય છે) માટે વિદ્વાન લોક વિચાર—મનન કરે છે તેમ બધા
એ વિચાર કરવો (ન્યાસ૦) વિદ્યા શિખીને પ્રજ્ઞજ્ઞાન મેળવવું અને સન્યાસાશ્રમ
ધારણ કરીને ધર્મ અને વિદ્યા એનો લાભ સર્વને કરી આપવો. આ પ્રેમાર્જ મુખ્ય
ધર્મ છે તે સર્વેએ જાણવું. પ્રાણપત્ય આશ્લિ સુપશ્ચેયે પોતાના પિતાને પૂજ્યું
કે, સર્વમાં ઉત્તમ અને સર્વથી મોટું શું છે? પિતાએ કહ્યું (સત્યેજ) સત્સવરૂપ
બ્રહ્મ સર્વમાં મુખ્ય છે; તેનીજ સત્તાએ વાયુ વાય છે, સર્વ પ્રકાશે છે, સર્વનું અસ્તિ-
ત્વ તેનેજ આધારે છે, તેનાજ આધારે આ સઘળું જિવંત છે માટે તે પરબ્રહ્મને મુખ્ય
કહે છે. (તપસા) પૂર્વાકત તપનું આચરણ કરીનેજ વિદ્વાન લોકોએ તેની પ્રાપ્તિ કરી
છે. મંત્રદષ્ટા રૂપિઓ તપ કરીનેજ મુક્ત થયા. તપવડે કામ ક્રોધાદિ જતાય છે.
તપ વડે ધર્માચરણ કરાય છે. માટે તપ મુખ્ય છે. (દમેજ) મદ્રિયોનું દમન કરનાર
પાપથી દૂર રહે છે અને તેજ પૂર્ણ પ્રજ્ઞચર્ય પામી રહે છે. અને તેમનેજ વિદ્યાસાધ્ય
માય છે, તથા તેજ લોકો મુખ્ય ભોગવે છે. ઇન્દ્રિય દમન જો કે મધ્ય કંઈજ છે,

તથાપિ તેની સદાયથી સર્વોચ્ચતમ ક્ષોણી સિદ્ધિ થાય છે માટે તે તપ મુખ્ય છે (શમેન) મનનુ શમન-મનની ચચળતાને દૂર કરનાર લોકો ઉત્તમ આચરણ કરે છે માનસિક વિચરતાને લીધેજ મુનિઓને સુખ મળે છે. આ પણ ધણ કડક મત છે તથાપિ એના આધારે સર્વ સુખો હોવાથી તેમુખ્ય મનાય છે (દાનમ) દાન એ યદનુ મુખ્ય અંગ છે દાન કરનારાના આશ્રયથી અન્ય પ્રાણિઓનું જીવન દૃઢ છે, દાનથી શત્રુનો પરાજય થાય છે, અને ગતુ મિત્ર થાય છે તાત્પર્ય કે દાન પણ મોક્ષ મેળવવામા મુખ્ય સાધન છે (ધમ) ધર્મ એ સર્વ જગતનો આધાર છે. ધાર્મિક પુરુષના હિપ્ત સર્વે મનુષ્યો વિશ્વાસ રાખે છે ધર્માચરણથી પાપનો નાશ થાય છે, માટે ધર્મ પણ મુખ્ય છે. (વ્રજનનમ્) ઉત્તમ વ્રજ ઉત્પન્ન કર્પાથી પિતૃન્દણમાથી છૂટકારો થાય છે માટે વીર્યવાન અને વિદ્વાન સત્તાન ઉત્પન્ન કરવા એ એક મુખ્ય ધર્મ છે (અગ્નય) ત્રણ વેદ તે ત્રણ અગ્નિ છે તેમનું સાગોપાગ અધ્યયન કર્પાથી પૃથ્વી અને આકાશની સર્વવિદ્યાની સિદ્ધિ થાય છે માટે ત્રણ વેદ મુખ્ય છે. (અગ્નિહોત્રમ્) સનાતનની અગ્નિહોત્ર વ્યાપી તેમા જે પૂ યોક્ત સુગંધાદિ પદાર્થોનો દોષ થાય છે તેને લીધે વૃદ્ધિ વાયુ જલ આદિની શુદ્ધિ થાય છે અને સર્વે મનુષ્યોને સુખ મળે છે માટે અગ્નિહોત્ર મુખ્ય છે (વ્રજ) પૂર્વે વિદ્વાનોએ યત્ન કરીને સુખ મેળવ્યું યત્નથીજ શત્રુનો પરાજય થાય છે યત્નથી શત્રુ પણ મિત્ર થાય છે, યત્નથી સર્વ પ્રકારના સુખનું પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે યત્ન મુખ્ય છે (માનસમ) વિદ્વાન લોકો મનને શુદ્ધ કરીને પરિત પરમાત્માનું દર્શન કરે છે ગા શુદ્ધ થાયથીજ પરિત જ્ઞાનની પણ પ્રાપ્તિ થાય જ જ્ઞાનથીજ પ્રજાની ઉન્નતિ થાય છે મનના આવાગમીજ સર્વ દુઃખ છે માટે મન મુખ્ય છે-અર્થાત્ મન હિપ્ત ઉત્તમ વિદ્યાનો સન્મા કરવા તે પ મધર્મ છે આ ધર્મનું પાલન મનુષ્યોએ - વુ લેખ્યું

સત્યેન લભ્યસ્તપસા હોષ આત્મા સમ્યક્ જ્ઞાતેન વ્રહ્મ-
ચર્ચણ નિત્યમ્ । અન્ત શરીરે જ્યોતિર્મયોહિ શુભ્રો યં
પદ્યન્તિ યતથ ક્ષોણેદોષા ॥ મુંડ૦૩૦ મું૦૩ લે૦૧ મં૦૨

અર્થ — (અન્ત શરીરે શુભ્ર) શરીરની અદર શુભ્ર જ્યોતિર્મય એવા પરમાત્મા છે, (યમ્ - ક્ષોણેદોષા) તેને સર્વે દોષો (ગમ, ક્રોધ, અવિદ્યા આદિ) નાશ પામ્યા છે જેના એવા યોગીઓ જોઈ ગઈ છે (સત્યન નિત્યમ્) આ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સલા ધર્માય જ રૂપમય અને ઉત્તમ અલ્પચર્ચ પાવ કરનારીજ થાય છે

સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાન
 યેનાશ્રમન્તૃપયો શાસકામા યથ તત્સત્યસ્ય પરમં નિજ્ઞા-
 નમ્ ॥ મુણ્ઢકોપ૦ મું૦ ૩ ર૪૦ ૧ મં૦ ૬

અર્થ — (સત્યમ્ ** ન ભવતુમ્) સ પથીજ મનુ જોનો જય થાય છે
 અને અસત્યથી પગળાય પાળી દુ સાગમ્મા દુષ્ટ છે (સત્યે) અને એજ
 પ્રમાણે સત્યધર્મથી (દેવયાન) સાતી લોકોને પ્રાપ્ત થનારા (પન્થા) આનંદ
 મય મોક્ષ માર્ગ (વિતત) અષ્ટ દેખાય છે (યન) સત્યધર્મનુદાનથી પ્રકા-
 શિત આજ માર્ગે (શાસકામા જયય) પરમા માતી હચ્છા હગનારા, નિત્ય
 સતુષ્ટ રહેનારા માહાત્માઓ (આશ્રમન્તૃ) જય છે (પાવણ) સત્યનું
 ૧૨મ આશ્રમગ્યાન જે જ્ઞા, તેને પ્રાપ્ત થઈને મોક્ષાનંદ ભોગવે ॥ મારે
 સત્યધર્મનુ આનુદાન અને અધર્મનો ત્યાગ સર્વે એ કરવો જોઈએ વળી —

ચોદનાલક્ષણોર્થો ધર્મઃ પૂર્વમી૦ અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૨
 યતોઽભ્યુદયનિ શ્રેયસસિદ્ધિ સ ધર્મ ॥ વૈશેષિકે
 અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૨

અર્થ — (ચોદના) વેદદ્વારા સત્યધર્મની જે પ્રેરણા થાય છે તેજ ધર્મ છે
 અનર્થહારક અધર્મથી જે દૂર રહે છે તેજ અર્થ ધર્મની અતર્જીત હોય છે એમ
 જાણવું પરમેશ્વરે વેદોમા જેનો નિષેધ કરેલો છે તે અધર્મ છે એન જાણીને
 સર્વે મનુષ્યોએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ (યત) જે આચરણોથી (અભ્યુદ-
 યનિ શ્રેયસસિદ્ધિ) ઐદિક સર્વ મુખોની પ્રાપ્તિ થાય અને પારમાર્થિક મોક્ષ
 મુખની પણ પ્રાપ્તિ થાય તેને ધર્મ કહે છે એ નિનાના બીજા અથા અધર્મ છે
 એમ જાણવું

આ ૧માણે હવે વેદમાં ધર્મનો હિપદેશ કર્યો છે દસોજ તેમજ ઉપનિ-
 પદોમા પણ વેદનાજ જાવાર્થને સ્પષ્ટ કરેલો હોવાથી વેદાનુકૂળ મત જે આ
 પ્રથોમા જોવામા આવે છે તે પણ વેદાપદેશજ છે એમ કહેવાને કષપણ દરકત
 નથી આ ધર્મવિરોધિષ્ટ ધર્મ સર્વ મનુષ્યોનો એકજ છે આત્મા વિના બીજો
 કોઈ પણ ધર્મ જેજ નહિ મારે વૈદિકધર્મ પ્રમાણે પોતાનુ આચરણ રાખીને
 ઔદિક અને પારનામિક સુખ મેળવવું તે પ્રત્યેક મનુષ્યનુ આવશ્યક ધર્મ છે

इति वेदोक्तधर्मविषयः

અથ સૃષ્ટિવિદ્યાવિષયઃ સક્ષેપતઃ

નાસંદાસીન્નોસદાસીત્તદાનીં નાસીદ્રજો નો વ્યોમા
પરોયત્ । કિમાવંરીવઃ કુહકસ્ય શર્મન્નમ્ભઃ કિમા-
સીદ્રહનં ગમીરમ્ ॥ ૧ ॥ ઋં અં ૮ અં ૭ વ. ૧૭

ભાવાર્થ — આ સધળું દ્રશ્ય જગત્ પરમાત્માએ ઝમ્કું છે, તેજ એનું રક્ષણ કરે છે અને પ્રલયકાલે નાગ કરે છે આ પ્રમાણે વખતો વખત કરે છે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં (અર્થ) શન્ય આકાશ પશુ (જાણીત) નહોતું — તેના વ્યવહાર નહોતો (તદાનીમ્) સૃષ્ટિની પૂર્વે (યત્) પ્રકૃત્વાત્મક અવ્યક્ત એવું આ સૃષ્ટિનું સત સંગ્રહ પ્રધાન કારણ તે પશુ (જો જાણીત) ન હોતું ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનીજ પ્રધાન એ સંગ્રહ છે (રાજ) જરૂર પરમાણુ સૂક્ષ્મ ન હોતા (ઘ્વોમ) રમણ જગતને રહેવાનું સ્થાન આકાશ પશુ નહોતું, પશુ પરબ્રહ્મનું જાણે કે સાગર્યેજ — સૂક્ષ્મ અને સર્વતુ આદિકારણ જેને 'પ્રથમ કારણ, મહાકારણ' એવા નામો પશુ આપેલા છે તેજ માત્ર હવે (કુહકસ્ય) ધુમસતુ (અન્ન) પાણી અર્થ હોવાથી પૃથ્વીતે (કિમ્ આવરીષ) શું આત્મા દન કરી શકશે ? અગર તે પાણીનું નદીઓમાં પુર આવી શકે ? નહિ, અર્થાત્ ધુમસતુ પાણી (ગહનમ, ગમીરમ્ વિમ્) ગહનકિંવા ગભીર છે શું ? નહિ જેવી રીતે આ ધુમસતુ પાણી આતિ અર્થ હોવાને લીધે પૃથ્વીતે આત્માદન કરી શકતું નથી તેવી રીતે આ જગત્ (શર્મન્) શુદ્ધ અને કલ્યાણકારક બ્રહ્મના કરતા અર્થ હોવાને લીધે તેના ઉપર આવરણ કરવામાં અશક્ત છે ૧

ન મૃત્યુરાંસીદ્મૃતં ન તર્હિ ન રાઝ્યા અહં આંસીત્પ્રકેતઃ ।
આનીદિવાતં સ્વધ્યા તદેકં તસ્માદ્ધ્યાન્યત્પરઃ કિચ્ચ
નાંસ ॥ ૨ ॥ ઋં અં ૮ અં ૭ વ. ૧૭

ભાવાર્થ — (તર્હિ) તે વખતે (ન મૃત્યુ આસીત્ અમૃતમ્) મૃત્યુ કે જીવન પશુ નહોતા (ન રાઝ્યા શદ્ધ્વ આસીત્પ્રકેત) રાત્રિ દિવસનો પશુ વ્યવહાર ન

* કંઈપણ આકાશ જનાવના યોગ્ય થયેલા પરમાણુ

+ આ અને એની આગળના નગર ૬ સૂધીના મત્રોનું સામ્ય લામ્ય-બ્રહ્માના ન હોવાથી મે કહ્યું છે (૧૦ પાલકૃષ્ણ દામ્યા)

હોતો. ત્યારે તે વખતે શું હતું? (તત્ એકમ્) તે એક (અવાતમ્) નિમ્ન
પરબ્રહ્મ (સ્વધ્યા આત્મ) * સ્વધ્યાસદિત-પોતે ખારણ કરેલા સામર્થ્યસદિ
જાગૃત-હોતો. (તસ્માત્ હ અન્યત્ ન પરઃ કિञ્ચ આસ) તે સ્વધ્યાસદિત, અજ્ઞાન
ખીણું કંઈ પણ નહોતું ૨

તમ આસીત્તમસાં ગૂઢમગ્રે પ્રકેતં સલિલં સર્વમાદૃશ્મ
તુચ્છયેનાભ્વપિહિતં યદાસીત્તપસસ્તન્યહિના જાયતેક
મ્ ॥ ૩ ॥ ક્ર૦ અ૦ ૮ અ૦ ૭ વ૦ ૧૭

અર્થ:—(દૃશ્મ) આજગત (અગ્રે) ઉત્પત્તિની પૂર્વે (તમ આસીત્) અધિકા
થી આવૃત્ત હતું (તમસા ગૂઢમ) તેમાં ગતિનો અભાવ હોવાને લીધે, તે જાણવાને
અયોગ્ય (અપ્રકેતમ્ સલિલમ્) વ્યવહાર શૂન્ય આકાશવત્ હતું. (તુચ્છયેનાભ્વપિ)
પરમેશ્વરે પોતાના સામર્થ્ય વડે કારણ સ્થિતિમાંથી કાર્યરૂપમાં આ જગતને આપ્યું
તેની મહત્તર અધી સંજ્ઞા છે. જેની સત્તા નીચે આ સર્વ એક દેશી આગ્રહાદિત
થાયછે તેને વ્યવહારમાં આણવું, તે અનંત સામર્થ્યવાન પરમેશ્વરને સહજ કરેલા
જેવું કામ છે. ૩

અપ્રતીયમાન જગત્ના (વન્ધુમ્) સહાયક-જગત્ના ન ધનમા સાવનારા કર્મોને (નિરાવિન્દને) જાણે છે અને નિધનુમ્તા થાય છે ૪

તિરંશ્રીનો વિતતો રુમિરેપામધઃસ્વિદાસીરુપરિ
સ્વિદાસીરુ રેતોધા આસન્મહિમાન આસન્તસ્વધા
અવસ્તાત્પ્રયતિઃ પરસ્તાત્ ॥૫॥ ઋંઅ.૮અ.૭વ.૧૭.

અર્થ—આ સપુરુષ સૃષ્ટિના પ્રવય થયા પછી [અથાસ્વિદાસાત્ ઉપારિ સ્વિદાસાત્] ઉપર નીચે સર્વ અથગે શુ હતુ? [આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આજ મનમાં આગળ આપ્યો છે] (ભગવત) જગત્ના આ સર્વ સૂક્ષ્મ અને અન પદાર્થોના (રાક્ષ ૧) સમૂહ (તરચ્ચાન) પોતાના કારણ રૂપમાં અતર્હીત થઈને (વિતત) સર્વે ઉપર નીચે પ્રસરેલા હતા (રેતોધા ૨) પોતાના કર્મરૂપ બીજ સહિત આસપડ છપ ઉપર નીચે સર્વ અથગે (આસન્) હતા (માહમાન) કર્મરૂપ બીજનો નાશ કરીને મુખ્ય થઈના મહા માઓ પગ (જામન્) હતા સર્વ કથરનેજ આધીન હોવાથી (અવસ્તાત્) જિની રેડે જોણુ પ્રિમા હોનારી (સ્વધા ૩) નિમિત્ત રાગ પદ્માત્માના પોતાની મેળે પ્રયત્ન થવામ આસમર્થ સ્વધા પ્રકૃતિ ઉપર નીચે હતી અને (પરસ્તાત્) ઉપર રહેના સર્વ પદાર્થોના આધી (પ્રયતિ) પોતાને આશ્રિત રહેનારી પ્રકૃતિ । આધીન ન થઈને તેને નિયમમાં રાખનાર પરમાત્મા ઉપર નીચે હતો (આ મનમાં અનાદિકાલથી આવતા આવેના ૬૪ પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ એ ત્રણેનું પ્રત્યક્ષમા પણ અનિત્ય હતુ એમ જણા શુ છે) ૫

કો અદ્વાવેદકઙ્હ પ્રવોચત્કુત આજાતા કુતદયં વિમૃષ્ટિઃ ।
અર્વાગ્દેવા અસ્ય વિસર્જનેનાયા કો વેદયત્ આવ-
ભૂવં ॥ ૬ ॥ ઋં અં ૮ અં ૭ વં ૧૭.

અર્થ—(કુત દ્યમ્ વિશુદ્ધ અજાતા) આ વિવિધ સૃષ્ટિ કોનાથી ઉત્પન્ન થય તે (રહ) આ જગતમાં (ક માદાવદ) તત્વત કોણમાં છે અને (ક પ્રવોચત)

- ૧ અપૂર કાષ્ઠી મહાત્મા ચેત્યસ્માદ્વાતામિ મત્વય રતાદેશ ॥
- ૨ રેત કર્મરૂપ આર્જ દપતિ ત રેતાયા ગવા ॥
- ૩ સ્વયમીશ્વરો દધાતીતિ જ્ઞમાત્માનગીશ્વરણ ધાપયતાવિનાશયા ॥

કોણ કહી શકે છે? આ વાત નિદાન લોકો કહી શકશે ગેમ પ્રાપ્ત કહેતો (અથવા વિચાર તેન દેવા અર્વાક) આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પછી દેવ એમને નિદાન લોક ઉત્પન્ન થયા છે એ પછી તેઓ પોતાના જન્મ પહેલાની વાત કવી રીતે કહી શકશે (અથવા) સારે એ (કવેદ) કોણ જાણે છે? આનો જવાબ—(યત્ત જ્ઞાનમ્) ને નિમિત્ત કારણ પરમાત્માને આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે જ પરમાત્મા આ વાત જાણે છે :

इय विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वादधे यदिवान ।
यो अस्याध्यक्षः परम व्योमन्त्सो अङ्गवेदं यदिवान वेदं ॥

ક્રઃ અં ૮ અં ૭ વં ૧૭.

અર્થ — (इयम्) આ પ્રપક્ષ દેખાતી (विष्टि) વિવિધ પ્રકારની મૃદિ (यत) ને પરમેશ્વર પડે ઉત્પન્ન થઈ છે, (यदि वा दधे) તે પરમેશ્વર તેને ધારણ કરે છે (यदिवान) તથા તેનો વિનય કરે છે એટલે અતો ૧૫ (य) ને (अस्य) આ સર્વ નિમિત્તો (अध्यक्ष) ગ્રામી છે (परमव्यामन्) ને આકાશ પ્રમાણે વ્યાપ્ત છે તેમાં જ આ મૃદિ રહે છે—પ્રત્યક્ષ ધનમા આ સૃષ્ટિ પરમેશ્વરમાળ લીન થાય છે (जगत्) હે જગત્! (वेद) ને તુ તે પરમેશ્વરને જાણીશ તોજ તને પરમાત્મા પ્રાપ્ત થશે પણ (यदि) ને તુ તે (नाद) નહિ જાણે તો તને પરમશુભની પ્રાપ્તિ થવાની નથી ૭

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुत्तेमां कस्मै देवाय हविषा त्ववेम ॥

ક્રઃ અં ૮ અં ૭ વં ૩ મં ૧

અર્થ — (अग्ने) સૃષ્ટિની પૂર્વે (हिरण्यगर्भ) પરમેશ્વર (जातस्य भूतस्य) આ ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ સૃષ્ટિનો (एक पति) એકનો ગ્રામી (समवर्त्तता) દેવો તેના વિના બીજી કાળજ નહોતી પ્રત્યક્ષ થયેલી મૃદિ તેમાં જ લીન હતી (स) તેણે (इमां पृथिवीम् उत द्याम्) આ પૃથ્વી અને પ્રકાશમય જગતોનો ગ્રામી

(દાષા) ધારણ કરેલા છે. તે (કસ્મૈ) સુખ સ્વરૂપ (દેવાય) પરમેશ્વરની (દેવિયા વિધેમ) અમે ઉપાસના કરીએ છીએ.

**સહસ્રંશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રંપાત્ । સમૃમિન્
સર્વતસ્પૃત્વાઽત્યતિષ્ઠદ્દશાઙ્ગુલમ્ ॥૧॥ યજુઃ અ૦ ૩૧.**

અર્થ — (સહસ્રશીર્ષા) આ મનુષ્ય પુરુષ એ ૫૬ વિશેષ છે, અને સહસ્રશીર્ષા ઇત્યાદિ પદો વિશેષણ છે પુરુષ શબ્દને માટે પ્રમાણ —

પુરુષ પુરિશાય इत्याचक्षीरन् ॥ नि० अ० १ ख १३

પુરિ એટલે સ સાર તેમા સુનાવ અર્થાત્ સર્વમા વ્યાપીને એનાર તે પુરુષ અર્થાત્ પરમેશ્વર

**पुरुष. पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्य
न्तरपुरुषमभिप्रेत्य यस्मात्पर नापरमस्ति किंचियस्मा
घ्नाणीयो न ज्यायोस्ति किंचित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येकस्तेनेद् पूर्णं पुरिषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति॥**

नि० अ० २ ख ३.

બાવાર્થ — સર્વ સારમા વ્યાપક થઇને રહે છે તથા જે આ જગતને પોતાના સ્વરૂપથી પૂરે છે અર્થાત્ તેમા વ્યાપીને રહે છે, તથા જે જીવાતમામા પણ વ્યાપી રહેલ છે તે અતર્થામિ પરમાત્માના સ્વરૂપ અર્થે આ રૂપ છે જે પૂર્ણ પરમાત્માથી ઉત્તમ કોઇ પણ વસ્તુ પૂર્વે હતીજ નહિ, વર્તમાનકાલમા પણ તેની બરાબર અચક્ષ્ણ તેના કરતા ઉત્તમ કોઇ પણ વસ્તુ હેજ નહિ અથવા તેના કરતા કોઇપણ વસ્તુ સક્ષમ કે મહાન્ થઇ નથી, થવાની નથી એને જે પણ નહિ જેની રીતે વૃક્ષ પોતાની ઝાળાઓ પાદ્ય, ફૂલ તથા ફલાંદિને ધાગ્ય કરીને ઉભુ રહે છે તેવી રીતે પરમેશ્વર સર્વાદિ ઝાટો, આ પૃથ્વી અને આખા જગતમા વ્યાપીને રહે છે એ પરમેશ્વર એજ છે, અદિતીય છે તથા તેનો સખતીય, વિજીતીય અગર બીજો કોઇપણ ઇશ્વર નથી આજ પરમેશ્વર આખા જગતમા વ્યાપીને રહેલો છે માટે તેને પુરુષ કહે છે

■ 'ક' એટલે સુખ આ 'ક' શબ્દની 'કસ્મૈ' એ ચતુર્થી વિભક્તિ છે

સર્વે વૈ સંહસ્રં સર્વસ્ય દાતાસીત્યાદિ॥ શંકાં ૦૭અ ૦૬.
આ આપું જગત સંહસ્ર નામક છે.

(સંહસ્રણાં) સર્વ જગતનાં અસંખ્યાત માયા જે પૂણું પરમાત્મા રહેલાં છે તેને સંહસ્રણાં પુરૂષ કહે છે. (મહસાંસઃ) સર્વ જગતની અસંખ્યાત આખો તે પરમાત્મામાં રહેલી હોવાથી પરમેશ્વરને સંહસ્રાક્ષ કહે છે. (સંહસ્રણાં) તેજ પરમાત્મામાં આ જગતનો અસંખ્ય પગ રહેલા છે તેથી તેને સંહસ્રપાદ કહે છે (સઃ સૂર્યમ્ સર્વતઃ સ્પૃશ્વા) તે પરમાત્મા ભુમિથી પ્રકૃતિ બૂધીના પદાર્થોની અદર તેમજ બહાર આખા જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે (સત્યતિષ્ઠત્ દસાંદુગુલમ્) દશાંગુલ શબ્દ હૃદય તથા પ્રહારોનો વાચક છે, અંગુલી શબ્દ અંગનો વાચક છે. પૃથિ રચ્ય તથા સૂક્ષ્મ બૂત મળીને જગતનાં દશ અવયવ થાય છે તથા પૃથિ પ્રાણ, મન બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર તથા દશેશો જીવ અને સરીરમાં જે હૃદય દેશ છે તે પણ દશ આગળનાં પરિભ્રાણથી લેવાય છે. આ ત્રણેમાં વ્યાપક હોઈને એમની આરેતર વ્યાપી રહ્યો છે તેથી તે પુરૂષ કહેવાય છે, કારણ કે જે દશાંગુલ રચાતેથી પણ પર છે તેજ જગતનો રચનાર છે.

પુરૂષં એવેદં સર્વં યદ્ભૂતં યચ્ચ માન્યમ્ । ઉતામૃત-
ત્વસ્યેશાનો યદન્નેનાતિરોહંતિ ॥ ૨ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦૩૧

અર્થઃ—(યત્ભૂતમ્) પૂર્વગ્રાથમાં ઉત્પન્ન થયેલું વિશ્વ (યત્ માન્યમ્) જે અવિધ્યમાં ઉત્પન્ન થવાનું છે (ચ) અને જે વર્તમાનમાં છે (દ્દમ સર્વમ્) એ સર્વ વિશ્વોને (પુરૂષઃ એવ કૃતવાન્) તે પરમેશ્વરજ ઉત્પન્ન કર્યો છે. આ જગત તેના વિના બીજા કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યું નથી. (ઉત) અને તે પરમેશ્વર (અમૃત-ત્વસ્ય) મોક્ષનો (દેશાનઃ) સ્વામી અર્થાત મોક્ષ આપનાર છે. એના વિના મોક્ષ આપવાનું સામર્થ્ય બીજાકોઈનામાં નથી. (યતઃ) કારણકે તે (જગત) પૃથ્વી આદિ સર્વે ભોજ્ય પદાર્થોથી (ઐતરોહિતિ) ગિલક્રમ જૂદો છે. તે પોતે અજન્મા હોઈને સ્વસામર્થ્યથી સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. એજ સર્વનું આદિ—નિમિત્ત કારણ છે.

પુતાવાંનસ્ય મહિમાતો જ્યાર્યાંશ્ચ પુરૂષઃ । પાદોસ્ય
વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતંદિવિ ॥ ૩ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦૩૧

અર્થઃ—(મસ) આ પરમેશ્વરનો (મહિમા) મહિમા (પુતાવાન્) આ સપાટું બૂત, અવિધ્યન અને વર્તમાનમાંલું વિશ્વનું છે. આ વિશ્વ એન

સામર્થ્ય છે તે ખરું પણ એટલું જ એનું સામર્થ્ય અને મહિમા છે એમ કોઇએ સમજવું નહિ. તેનું વાસ્તવિક સામર્થ્ય અપરિમિત છે (અત) આના કરતાં (પુરુષ જ્ઞાયાથ) તે પરમેશ્વરનું સામર્થ્ય નહીં મહાન છે (અત્યપાદ) આ પરમેશ્વરના એક દેશમા (વિશ્વા) સર્વ (મૃતાનિ) પૃથિ યાદિ લોક રહેલા છે (અમૃતમ્) મોક્ષ સુખ (અસ્ય દિવિ) આ પરમેશ્વરના પ્રકાશાત્મક સ્વરૂપમા પૂર્ણ રીતે બરેલું છે. તેજ પ્રમાણે (દિવિ) ઘોતનાત્ = જગત્ પણ (ત્રિપાદ) ત્રિયુક્તિ છે પ્રકાશિત થનાર જગત એક પાસ ને પ્રમાણિત કરનાર જગત તેના કરતાં ત્રણ ગણ મોટું છે પરમેશ્વર પોતે મોક્ષ સ્વરૂપ, સર્વનો આશ્રય, સર્વનો ઉપારથ દેવ, આનાદ સ્વરૂપ અને સર્વને પ્રકાશિત કરનાર છે.

ત્રિપાદૂર્ધ્વ ઉદૈત્પુરુષઃ પાદોઽસ્યેહાભવત્પુનઃ । તતો
વિષ્ણુઃ વ્યક્રામત્સાશનાનશને અભિ ॥ ૪ ॥

યજુઃ અં ૩૧.

અર્થ — (પુરુષ) આ પરમાત્મા (ત્રિપાદ કર્ણમ્) ત્રિપાદરૂપી જગતની પેલી તરફ (ઉદૈત્) પ્રકાશિત થાય છે સર્વ કાર્ય અને કારણરૂપ સૃષ્ટિથી આ પરમેશ્વર તદન જુદો જ છે આ સર્વ સૃષ્ટિ તેના આધારે રહે છે, તેના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રવચકાલે તેનામાં જીન થાય છે એવી રીતે ત્રણે મહા-મા આ વિમરમય સૃષ્ટિમા જો કે તે વ્યાપ્ત છે તથાપિ અવિદ્યા, અધમાર, અજ્ઞાન જન્મ મરણ, જ્વરાદિ કુ ખો તેને સ્પર્શ કરી શકતા નથી—તે મર્વદા આ કુ ખોથી અનિર્મ રહે છે (અસ્ય) આ પરમેશ્વરના સ્વરૂપની સાથે પુનના કરતાં (દ્વિ પુન પાદ) આ કાર્યરૂપ વિશ્વ તો કેવળ અત્પ (અભવત્) છે (તત) તેના સામર્થ્યથી જ (વિષ્ણુ) આ વિરિધ પ્રકારના જગત્ ઉત્પન્ન થયા છે આ જગત્મા મુખ્ય બે પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે છે—(માશનાનશને) એક ભોજનાદિ વ્યવહાર કરનાર જીવ એતનાદિ સહિત જન્મ અને ખીલુ ભોજન ન કરનાર અર્થાત્ સ્થાવર જંગમ આ જન્મે પ્રકારના જગતને તેણે ઉત્પન્ન કરીને (અભ) તેમા સર્વ હેમણે (વ્યક્રામત્) તે વ્યાપે છે.

તતો વિરાડજાયત વિરાજો અધિપૂરુષઃ । સ જાતો

અત્યરિચ્યત પશ્ચાદ્ભૂમિમયો પુરઃ ॥ ૫ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૧

અર્થ — (તત) તે પરમાત્માના સામર્થ્યથીજ (વિરાટ) વિરાટ પુરુષવિશ્વ એજ જેનું સર્ગી છે તે (અજાયત) ઉત્પન્ન થયો. બ્રહ્મા એ ગરીગ, મૂર્ચચક્ર નેત્ર, વાયુ તે પ્રાણ પૃથ્વી તે પગ એવો આ વિરાટ પુરુષ છે. “ વિવિધ પદાર્થ રાજમાન સ વિરાટ ” જેમા અનંતપદાર્થ શોભે છે તેને વિરાટ કહે છે આ સર્વજ્ઞ તે પરમેશ્વરના સામર્થ્યથીજ ઉત્પન્ન થયું (વિરાજ અધિ) આ વિરાટરૂપી વિશ્વ બન્યા પછી તે તે પ્રત્યેક જોળ ઉપર (પુરુષ) જીવ રહેના થોડા ભિન્ન ભિન્ન શરીરો ઉત્પન્ન થયા (સ જાત) તે ઉત્પન્ન થયેલા વિરાટ અને જીવને રહેવાના શરીરો તે સર્વ (અત્યરિચ્યત) પરમેશ્વરથી તદ્દન વિરાજાજ છે (પુર) પ્રથમથી જ તે પરમેશ્વરે (ભૂમિમ્) પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી અને (મયો) ત્યાં પછી જીવોએ તેના ઉપર શરીર ધારણ કર્યા અર્થાત્ પરમેશ્વર જોડે પ્રેતા સર્વથા પ્રથમ છે અને તેનાજ સામર્થ્યથી આ સર્વ વિશ્વ યથા રીતિએ આક્રમ્ય છે.

તસ્માદ્વજ્ઞાત્સર્વહુતઃ સંમૃતં પૃષ્ઠદાજ્યમ્ । પશૂસ્તો-
શ્ચક્રે વાયુવ્યાનારण्या ગ્રામ્યાશ્ચ યે ॥ ૬ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૩૧

અર્થ — (તસ્માત્) તે (સર્વહુત) સવને પૂજવા થોડા એવા (યજ્ઞાત્ ૧) સર્વ વ્યાપક પરમાત્માના સામર્થ્યથીજ (૧ પૃષ્ઠ ૩ આજમ્) અન્ન અને ધૃતાદિ પદાર્થ (સમૃતમ) । ઉત્પન્ન થયા તાત્પર્ય કે જગતમાના સર્વ પદાર્થો તેના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા છે આ ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પદાર્થો નિસપ્રતિ સર્વ જીવોના ઉપયોગમાં આવેછે માટે સર્વેએ તે પરમાત્માની અર્ચન્યભારથી ઉપાસના કરી જેમજે (યે) જે (વારण्या) અરજ્યુપમા રહેનાર અને (ગ્રામ્યા) ગામમાં રહેનાર (પશન્) પશુઓને અને (વાયુવ્યાન્) વાયુમાં સચાગ કરનારા પક્ષીઓને પણ તેજોજ (ચક્ર) ઉત્પન્ન કર્યા અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓને તેજોજ ઉત્પન્ન કર્યા છે.

૧ યજ્ઞા ધૈ વિષ્ણુ વિષ્ણુ વ્યાપક પરમશ્વર ॥ ૨ વચન્તિ સિચન્તિ
શુક્તિશ્લોકાદિકારકમત્રાદિવસ્તુ અસ્મિન્સ્ટુપત્ ॥ ટુપદિતિ મહ્યાપાત્સજનમ્ ॥

૩ આજમિતિ વ્યર્જનોપલક્ષણમ્ ॥

તસ્માદ્વજ્ઞાતર્સર્વદ્રુતઃ ક્રવુઃ સામાનિજંજિરે। છન્દાઃ સિ
જંજિરે તસ્માદ્વજુસ્તસ્માદજાયત ॥૭॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૩૧.

અર્થઃ—તે પરમેશ્વરથી રૂઝવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ ઉત્પન્ન થયા. (આ મંત્રનો સ્પષ્ટ અર્થ વેદોત્પત્તિ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.)

તસ્માદર્શા અજાયન્ત યે કે ચૌભયાદતઃ। ગાર્વો
હ જંજિરે તસ્માત્તસ્માજ્ઞાતા અજાવયઃ ॥ ૮ ॥
યજુઃ ૦ અ ૦ ૩૧.

અર્થ—(તસ્માત) તે પરમેશ્વરના સામર્થ્યથી (અર્શા) ઘોડા (અજાયન્ત) ઉત્પન્ન થયા (હાં મંત્રમાં આમ તથા અરણ્ય પશુઓ ઉત્પન્ન થયાં એમ કહેતું છે તેનુંજ વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ અહીં કરેતું છે.) ઘોડા, માથ વગેરે પશુઓમાં ઉપયુક્ત શુદ્ધ વિશેષ હોવાને લીધે તેમનુંજ મહત્ત્વ આ મંત્રમાં કરેતું છે (જે કે ચ) અને જે પ્રાણીઓને (ઉભયાદત.) અને તરફ દાંત છે એવાં જાંઠ અને ગધેડાં આદિ ઉત્પન્ન થયા (ગાર્વ) ગામે (તસ્માત) તે અર્થશબ્દ પરમેશ્વરેજ (જંજિરે) ઉત્પન્ન કરી. (અજા) બકરીઓ અને (અવય) મેદા પશુ તે પરમાત્માના સામર્થ્યથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે

તે, યજ્ઞં વર્હિપિ પ્રૌક્ષન્ પુરુષં જાતમગ્રતઃ। તેનં દેવા
અયજન્ત સાધ્યા ઋપયશ્ચ યે ॥ ૯ ॥ યજુઃ અ ૦ ૩૧

અર્થ—(તમ્ અમત. જાતમ) આદંભ કાલથી વર્તમાન જગત્કર્તા (યજ્ઞમ્ પુરુષમ્) સર્વપૂજ્ય એવા પરમેશ્વરની (વર્હિપિ) અંતઃકરણમાં જે (પ્રૌક્ષન્) ઉપાસના કરે છે અથવા કરશેતેજ અર્શાલક છે એવો ઇશ્વરોપદેન છે. (તેન) તે પરમેશ્વરે વેદદ્વારા (સાધ્યા) જ્ઞાની લોકો તથા (દિવા) વિદ્વાનોને અને (ઋપય) મંત્રદષ્ટાઓને ઉપદેશ કર્યો એવી રીતે પરમેશ્વરનો ઉપદેશ ધારણ કરનારા પૂર્ણ-ગાત્રી લોક (અયજન્ત) તે પરમેશ્વરની પૂજન કરે છે. અર્થાત સર્વેએ તે પરમાત્માનીજ સ્તુતિ આર્ચના અને ઉપાસના કરીને સર્વ કામ કરવાં.

યત્પુરુષં વ્યદંધુઃ કતિવા વ્યકલ્પયન્। મુલ્લં

કિમસ્યાસીત્ કિં વાહુ કિમૂરુ પાદાં ઉચ્યેતે ॥ ૧૦ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૩૧

અર્થ:—(મુચ્યમ્) પૂર્વોક્ત પરમેશ્વરના ગુણોની (કતિધા) કેટલા પ્રકારે (વ્યક્તપયન્) કહવામાં કરી છે? (અંદધુઃ) તેની કારણા અર્થાત્ તેના ગુણોનું વ્યાખ્યાન કેટલા પ્રકારે કરાય છે. (મૂચમ્ કિમ્) એના મુખ્ય ઉત્તમ ગુણોથી શું ઉત્પન્ન થયું? (કિમ્ વાહુ) તેના બળ, વીર્ય આદિ ગુણોથી શું ઉત્પન્ન થયું? (કિમ્ ઝરુ) મધ્યમ ગુણોથી શું ઉત્પન્ન થયું. (પાદાં ઉચ્યેતે) ભૂર્ભૂતાદિ નીચ ગુણોથી યુક્ત એવું કોણ ઉત્પન્ન થયું. આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આમળનાં મંત્રોમાં આપેલો છે.

બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસિદ્ધિહ રાજન્યઃ કૃતઃ । ઝરુતદસ્ય
યદૈશ્યઃ પદ્મ્યા ૫ શૂદ્રો અજાયત ॥ ૧૧ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૧.

અર્થ:—(અસ્ય) આ પુરુષની આગથી (મૂચમ્) વિદ્યાદિ મુખ્ય ગુણો, સહ બાળ્ય અને ધર્મોપદેશાદિક મુખ્ય કર્મોથી યુક્ત એવા (બ્રાહ્મણઃ) બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા. (વાહુ) બળ વીર્યોદિ ગુણોથી યુક્ત એવા (રાજન્યઃ) ક્ષત્રિયો તેણે (કૃતઃ) ઉત્પન્ન કર્યા. (અસ્ય) તેના ઉપદેશથી (ઝરુ) કૃષિકર્મ અને બા-
પારાદિ મધ્યમ ગુણયુક્ત વૈશ્યને ઉત્પન્ન કર્યા. (પદ્મ્યામ્) પગ પ્રમાણે નરબુદ્ધિ
જેમની છે અને જેમનો સેવા કરવી એજ ધર્મ છે એવા નીચ ગુણયુક્ત શૂદ્ર
(શૂદ્રઃ) શૂદ્ર (અજાયત) થયા. આ મંત્ર ઉપરનાં પ્રમાણે વર્ણોશ્રમ પ્રકરણમાં
લખીશું. છંદોઃ છંદોઃ છંદોઃ । બ્રહ્મચર્યાં ૦ અં ૩૧ પા ૦ ૪ સૂ ૦ ૬. આ મંત્રથી
સામાન્યકાસમાં પણ ત્રણે લકારનું વિધાન થાય છે.

ચન્દ્રમા મનસી જાતશ્ચક્ષોઃ સૂર્યો અજાયત । શ્રોત્રા-
દાયુશ્ચ બ્રાણશ્ચ મુરવાદિમિરજાયત ॥ ૧૨ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૧

અર્થ:—(મનઃ) તે પરમાત્માના મનન સામર્થ્ય વડે (ચન્દ્રમા) ચંદ્ર
ઉત્પન્ન થયો. (ચક્ષોઃ) પ્રકાશ સામર્થ્યવડે (સૂર્યઃ અજાયત) સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો.
(શ્રોત્રાદિ) અવકાશરૂપ સામર્થ્યમાંથી આકાશ અને બીજાં તેતે સામર્થ્યવડે
વાયુ, પ્રાણ અને અન્ય કદિયો ઉત્પન્ન થયું. (મુરવાત) મુખ્ય જ્યોતિર્નિરૂપ સામર્થ્ય-
માંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો.

નામ્યાં આસીદન્તરિક્ષઃ શીર્ષ્ણો ઘૌઃ સમવર્તત । પદ-
યાં ભૂમિર્દિશ શ્રોત્રાન્તથાં લોકાં ૨ અકલ્પયન્
॥ ૧૩ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૩૧

અર્થઃ— (નામ્યા) તે જગદીશ્વરના અવકાશમય સૂક્ષ્મ સામર્થ્યમાંથી
તરિક્ષ ઉત્પન્ન થયું (શીર્ષ્ણઃ) મસ્તક જેવા ઉત્તમ-સામર્થ્યમાંથી (ઘૌઃ)
કોશાત્મક સૂર્યાદિ લોક ઉત્પન્ન થયા (પદ્મ્યામ્) અધારમય સામર્થ્યવડે પૃથ્વી
ઉત્પન્ન થઇ. (શ્રોત્રાન્) સપ્તમય સામર્થ્યથી દિશાઓ ઉત્પન્ન થઇ. (તથા) તેજ
માત્રે અન્ય સામર્થ્યના યોગે (લોકાન્) અન્ય લોક અને તે ઉપરની સર્વ
આવરઃ જગમાત્મક રુદિ ઉત્પન્ન થઇ. અર્થાત્ પરમેશ્વરેજ સ્વસામર્થ્યથી
રુદિને ઉત્પન્ન કરી.

યત્પુરુષેણ હવિર્પાં દેવા યજ્ઞમર્તન્વત । વસન્તોઽસ્યાસી-
દાઞ્યં ગ્રીષ્મ ઇધ્મઃ શરદ્ધવિઃ ॥ ૧૪ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૩૧.

અર્થઃ— (દેવાઃ) વિદ્વાન્ લોક, (પુરુષેણ હવિર્પાં) પરમેશ્વરે આપેલા
જ્ઞાનના યોગથી (યજ્ઞમ્) અગ્નિહોત્રથી અશ્વમેધ પર્યંત સર્વયજ્ઞ અને સિલ્પ વિદ્યા-
મય સર્વ ક્રિયાઓ (અતન્વત) કરતા હતા-કરે છે જે અને હવે પછી પણ કરશે.
જગત્ એ પણ એક મોટો યજ્ઞજ આલ્યો છે તે યજની સામગ્રી નીચે પ્રમાણે છે.
(વસન્તઃ અસ્ય આસીત્ આઞ્યમ્) આ વર્ષાઋષી યજ્ઞમાં વસન્તરુદ્ર થી પ્રમાણે
છે. (ગ્રીષ્મઃ ઇધ્મઃ) ગ્રીષ્મરુદ્ર સમિધા છે અને (શરદ્ધવિઃ) શરદરુદ્ર પુરોહારાદિ
હવિષ્યાન્નવત છે.

સપ્તાસ્યાસન્ પરિવયસ્તિસપ્ત સગિર્ધઃ કૃતાઃ । દેવા
યજ્ઞં તન્વાના અવધ્નન્ પુરુષં પશુમ્ ॥ ૧૫ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૩૧

અર્થઃ— (અસ્ય) આ વર્ષાઋષી (સપ્ત) સાત (પરિવયઃ) પ્રદારના
પરિવર્તે અથવા એક ઉપર બીજી એમ સાત આવરણ છે. આ આવરણ જેમ
આ વર્ષાઋષીને છે તેમજ તે પ્રત્યેક જાળને પણ છે. તે આ પ્રમાણે:—[૧]
સમુદ્ર, [૨] ત્રસરણ સહિતવાયુ, [૩] મેધમંડળ અને ત્યાજી વાતાવરણ, [૪]

પ્રશ્નજલ, [૫] તેની ઉપરનો સૂક્ષ્મવાયુ, [૬] એના કરતાં પણ સૂક્ષ્મ ધનંજય નામનો વાયુ અને [૭] ધનંજય કરતાં પણ સૂક્ષ્મ સર્વવ્યાપક મૂત્રાભાવાયુ આ સાત આયરણ ગોળાકાર એકની ઉપર બીજું એ પ્રમાણે છે. આગળ બેતા વેલાં (ત્રિસ્ર) એકવિંશ પદાર્થ (સામિધઃ) આ વિશ્વની સામગ્રી (કૃતાઃ) છે. [૧] આત્ર [૨] ત્વચા [૩] ચક્ષુ [૪] હૃદય [૫] નાસિકા [૬] વાણી [૭] પગ [૮] હાથ [૯] શુદ્ધાદાર [૧૦] શિશ્ન [૧૧] શંખ [૧૨] સ્પર્શ [૧૩] રૂપ [૧૪] રસ [૧૫] ગંધ [૧૬] આકાશ [૧૭] વાયુ [૧૮] અગ્નિ [૧૯] તાણી [૨૦] પૃથ્વી [૨૧] પ્રકૃતિ અને છુદ્ધિ આદિ અનંતકરણ યુક્ત, હવાત્મા, પ્રકૃતિ અને છુદ્ધિ આદિ સહિત હવાત્મા એ સર્વ સૂક્ષ્મ પદાર્થ હોવાથી એકજ વર્ગમાં આવે છે એમ જાણવું. પ્રત્યેક વિભાગમાં પેદાતત્વો અનેક છે. (યન્) ને (યજ્ઞમ્) પૂજનીય (૧ પશુમ્) સર્વદેહ (પૃથ્વમ્) પરમેશ્વરનાજ (દેવાઃ) વિદ્વાન્ લોક (તન્વાનાઃ) મહિમા વધુન કરેતા અને તેનાજ શુણ્ણાતું કીર્તન કરતા તથા તેનેજ (૨ અવજન્ત) આનાવસ્થામાં મનમાં સ્થિર કરતા હતા. અર્થાત્ તે પરમેશ્વર વિના બીજા કાઇની પણ ઉપાસના કાઇએ કરવી નહિ.

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्या-
सन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति
देवाः ॥ यजुः० अ० ૩૧ મં० ૧૬.

અર્થઃ—(દેવાઃ) વિદ્વાન્ લોક (યજ્ઞમ્) તે પૂજનીય પરમેશ્વરની (યજ્ઞેન) સ્તુતિ, પ્રાર્થના ઉપાસના કરીનેજ (અવજન્ત) પૂજન કરે છે (કરેતા હતા તથા કરશે). (તાનિ) તેજ (ધર્માણિ) ધર્મ (પ્રથમાણિ) પ્રથમજ, અર્થાત્ સર્વ કર્મોની પહેલાં કરવા યોગ્ય (અસન્) છે. અર્થાત્ મનુષ્યોએ સર્વ કર્મોના આરંભમાં જગન્નિયતા પરમેશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના તથા ઉપાસના કરીને તે તે કર્મોનો આરંભ કરવો. (તે) જે એવી રીતે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે તે (મહિમાનઃ). અરેઅરજ પૂજ્ય છે. તેમને (૧નાકમ્) સર્વ દુઃખ રહિત એવું મોક્ષસ્થાન (સચન્ત) મળે છે. (યજ્ઞ) આ મોક્ષ અવસ્થામાં (પૂર્વે) પૂર્વના (સાધ્યાઃ) સાધન સંપન્ન અને (દેવાઃ) વિદ્વાન્ લોક (સન્તિ) છે. મોક્ષમાં

૧. પરવતીતિ પશુઃ । પશુ એટલે જે સર્વ જીવે છે તે સર્વ સાક્ષી.

૨. ચિનખંધન એ બિંક યોમનો પ્રકાર છે. એજ વસ્તુ ઉપર ચિત્તસ્થિર કરવું.

મોક્ષા લોકો પ્રજાનાં સૌ વર્ગ સુધી લાંબું રહે છે. ત્યાં સુધી તેમને જન્મ મૃત્યુ-
નાં દુઃખ દોતું નથી. આ મંત્ર ઉપર નિરૂપકાર, યાજ્ઞકાર્ય નીચે પ્રમાણે
સ્થિતિરણ કરેલું છે:—

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવા અગ્નિનાગ્નિમયજન્ત દેવા
અગ્નિઃ પશુરાસીત્તમાલમન્ત તેનાયજન્તેતિ ચ બ્રાહ્મણમ્
તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્ત । તે હ નાર્ક મહિમાનઃ સ-
મસેવન્ત યદ્ર પૂર્વે સાધ્યાઃ સન્તિ દેવાઃ સાધનાઃ ।
શુસ્થાનો દેવગણ इति नैरुक्ताः॥ निरु० अ० ૧૨, સ્વં ૦૪૧.

અર્થ:—(અગ્નિના) જીવે (અગ્નિમ્) પરમેશ્વરની (અયજન્ત) પૂજા
કરી, (અગ્નિઃ) પરમેશ્વર એ (પશુઃ) સર્વદેશ છે તેનીજ વિદ્યાન લોક
(જાતમન્ત=અયજન્ત) ઉપાસના કરે છે. એવું બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં લખેલું છે.
સર્વોપકારક અગ્નિ હોનારથી અશ્વમેધ વર્ષત સર્વ યજ્ઞો કરીને અગ્નિની સેવા
કરે છે એવા પુણ્ય લોકો મોક્ષને મેળવે છે (શુસ્થાનઃ) “શુઃ” એટલે ‘પ્રકાશમય પશ્વર’
છે. સ્થાન જેવું તે શુસ્થાન (દેવ-વિદ્યાન) છે—તાની લોકોનું આશ્રયસ્થાન
પરમેશ્વરજી હોય છે. અથવા સર્વ અને પ્રાણ એ બેની પાસેથી અનુક્રમે પ્રકાશમય
કિરણ અને વિદ્યાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંજ (દેવગણઃ) વિદ્વાનોનો સમુદાય
રમણાણ થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપરના લેખમાં નિરૂપકારનો આશય છે.

અદ્ભ્યઃ સંમૃતઃ પૃથિવ્યૈ રસાંચ વિશ્વકર્મણઃ સર્મવર્તતાગ્રે ।

૧ જ + અકમ્ = નાકમ્. (ન) નથી (અકમ્) દુઃખ ત્યાં તે સ્થાનને નાક
કહે છે અર્થાત્ મોક્ષ સ્થાન. (૫૫ ૧૦૪ની લીટી ૨૪માંના નાકમ્ શબ્દ ઉપરની
આ ટીપ છે).

જા + સમ્ = સાલમ્. (જા) નજીક (સમ્) પ્રાપ્ત થવું-જવું. આ
મુળનો “જાલમ્” થાતુનો અર્થ છે પરંતુ આગળ કાંઈતરે “હર મારવું”
એ પ્રમાણે એ શબ્દનો અર્થ થવા લાગ્યો !! (૩૫) નજીક (જાસના) બેસવું
આ “ઉપાસના” શબ્દનો અર્થ અને ‘જાલમન્ત’ શબ્દનો ઉપરનો અર્થ વૈદિક
કાલમાં એકજ હતો, માટેજ “જાલમન્ત” શબ્દને ઉપરના બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના
ઉત્તારમાં “અયજન્ત” (પૂજા, સંગતિ, જ્ઞાન) એ પદોય શબ્દ આપેલો છે.
મતલબ, કે જાલમન્ત અને અયજન્ત શબ્દ પૂર્વે અર્થ વાચ્ય છે.

તસ્ય ત્વષ્ટા વિદધદ્રુપમેતિ તન્મર્ત્યસ્ય દેવત્વમાજાનમગ્રે
॥ ૧૭ ॥ યજુઃ અ૦ ૩૧.

અર્થ:—તે પરમેશ્વરે (ઇષ્ટિએ) પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરવા માટે (અદ્ય-
રણાત્ ચ) પાણીમાંથી તેના સારાંશ રસને (સંઘટ્ટ:) ગ્રહણ કરીને પૃથ્વી તથા
અગ્નિના પરમાણુ મેળવીને પૃથ્વી રંગી... તેમજ અગ્નિનાં પરમાણુ સાથે જલનાં
પરમાણુ મેળવીને જલ, વાયુનાં પરમાણુ સાથે અગ્નિનાં પરમાણુ મેળવીને અગ્નિ
અને વાયુનાં પરમાણુ વડે વાયુને રચ્યો છે. તેવીજ રીતે પોતાના સામર્થ્યથી આકા
શ રચ્યો છે. (વિશ્વકર્મણ:) વિશ્વકર્મા પરમાત્માનાં સામર્થ્યમાં આ જગત્
પહેલાં કારણરૂપ જગત્ (સમવર્તતિ) વર્તમાન હતું એવારે (તસ્ય) તે પરમેશ્વરે
પોતાના સામર્થ્યના અંશને (કારણરૂપ જગતને) ગ્રહણ કરીને (ત્વષ્ટા) વિશ્વની
રચના (વિદધત) કરે છે સારેજ (સ્પર્મ્ ઇતી) આપું વિશ્વ આપણને અહુણ
દેખાપ છે તેવું રૂપયુક્ત વાળું થાય છે. (તત્ મર્ત્યસ્યદેવત્વમ્) તેજ કારણરૂપ
જગત્ મરણ ધર્મયુક્ત વિશ્વ અને મનુષ્યના રૂપવાળું થાય છે. (આજાનમ્ અગ્રે)
પેદાના પ્રકાશ કરતી વખતે પરમાત્માએ મનુષ્યને પોતાની પેદરૂપ આંત્રા આપી
કે ધર્મયુક્ત સકામ કર્મોથી તમે દેવત્વને પામે અને તમારા શરીરજન્ય ઇષ્ટ
સુખને ભોગવો તથા નિષ્કામ કર્મો કરીને વિરાતને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષ સુખ ભોગવો!

વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ।
તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેડ્યનાય
॥ ૧૮ ॥ યજુઃ અ૦ ૩૧.

અર્થ:—મનુષ્ય શું જાણવાથી જાની થઈ શકે છે તેનો ઉત્તર આ મંત્રમાં
આપ્યો છે. પૂર્વોક્ત લક્ષણયુક્ત સર્વથી (મહાન્તમ્) મહાન્ (આદિત્યવર્ણમ્)
સ્વપ્રકાશવિરાત સ્વરૂપ, (તમસઃ પરસ્તાત્) અજ્ઞાન-અવિદ્યાધિકારથી પ્રથમ
એવા (પુરુષમ્) પરમેશ્વરને (અહમ્ વેદ) હું જાણું છું માટે જાની છું અર્થાત્
એને જાણ્યાવિના કોઈ જાની થઈ શકતો નથી. કારણ (તમ્ એવ વિદિત્વા)
મનુષ્ય તે પરમેશ્વરનેજ જાણીને (અતિમૃત્યુમ્ ઇતિ) મૃત્યુથી રહિત થઈને
મોક્ષાનંદને ભોગવે છે. (ન અન્યઃ પન્થાઃ વિદ્યતે અવનાય) આના વિના મોક્ષને
માટે બીજો એક માર્ગ નથી. તમેવ પદમાં એવ પદ મુકવાથી એમ સૂચવેલું છે કે
પરમેશ્વરવિના અન્ય કોઈની ઉપાસના ન કરવી જાઈએ. કોઈ પૂછે કે અન્યની ઉપા-

મના ન કરવી એમ શાથી જાણ્યું તે તેનો ઉત્તર એ છે કે એજ મનમાં (ન
અન્યઃ વન્ધ્યાઃ વિણ્ણે અવનાય) અર્થાત્ વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક સુખની
પ્રાપ્તિને માટે ખીન્ને કોઈ માર્ગ નથી પરન્તુ તેનીજ ઉપાસના સુખનો માર્ગ છે;
માટે તેનાથી વિરહ મુલુવાળાને ઇશ્વર ગણીને પૂજનાર દુઃખનેજ પ્રાપ્ત થાય
છે. એટલા માટે સર્વેએ એજ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

પ્રજાપતિશ્ચરતિ ગર્ભે અન્તરજાયમાનો बहुधा विजायते ।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुव-
नानि विश्वा ॥ यजु० अ० ૩૧ મં० ૧૯

અર્થઃ—(પ્રજાપતિઃ) તેજ પ્રજાપતિ પરમેશ્વર સર્વેનો સ્વામી, જીવ તેમજ
જડ જગતના (ગર્ભે) પ્રધાન—જીવ અને જડજગતમાં (અન્તરજાયમાનઃ)
અંતર્ધામિ રૂપથી અને ઉત્પન્ન થવાવિના રહેલો છે. તેના સામર્થ્યથીજ આ સર્વ
વિશ્વ (બહુધા વિજાયતે) અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. (તસ્ય યોનિમ્) તે
પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું કારણ સસધર્મનું અનુષ્ઠાન તેમજ વેદનું જ્ઞાન છે એમ
(ધીરાઃ) વિદ્વાન્ અને ધ્યાનાવસ્થિત યોગીયો (પરિપશ્યન્તિ) અસાધ્ય જાણે છે.
(તસ્મિન્ હ તસ્થુઃ ભુવનાનિ વિશ્વા) જેમાં સર્વ પ્રાણીઓ તથા સર્વ લોકલોકાંતરે
સ્થિતિ કરી છે તે પરમેશ્વરમાંજ જ્ઞાની લોકો મોક્ષાનંદની પ્રાપ્તિ કરીને
સ્થિત થાય છે.

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥
યજુઃ૦ અ૦ ૩૧ મં૦ ૨૦

અર્થઃ—(યઃ દેવેભ્યઃ) જે પરમાત્મા વિદ્વાનોનાં (આતપતિ) અંતઃકરણ-
માં પ્રકાશ કરે છે. (યઃ દેવાનામ્ પુરોહિતઃ) જે વિદ્વાનેનો પુરોહિત છે—જેમાં
વિદ્વાનો મોક્ષ સુખ પામીને આનંદમાં રહે છે, (પૂર્વઃ યઃ દેવેભ્યઃ જાતઃ) જે વિ-
દ્વાનેનો પશુ વિદ્વાન છે અને જે વિદ્વાનોના જ્ઞાનથીજ જાણ્યામાં આવે છે (નમઃ
રુચાય બ્રાહ્મણે) તે શ્રીકારક પ્રિય બ્રહ્મણે. અને નમસ્કાર કરીએ છીએ. તથા
જેમણે વિદ્વાનો પાસેથી અહોપદેશ લીધેને બ્રહ્મણે, એવાના પિતાસમાન માન્યો

છે તેવા વિદ્વાને મનુષ્યને પણ અમે નેમરકાર કરીએ છીએ.

રુચં વ્રાહ્મં જનયન્તો દેવા અગ્રે તદ્વ્યવનં । યસ્વે
વં વ્રાહ્મણો વિદ્યાત્તસ્ય દેવા અસન્વશે ॥ યજુઃ૦ અ
૩૧ મં૦ ૨૧.

અર્થ:—(રુચમ્ વ્રાહ્મમ્) બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિકર જ્ઞાનને (જનયન્ત
દેવાઃ અમૃતન અમુવન) વિદ્વાને લોકો પ્રકટ કરીને બીજાઓને તેને ઉપદેશ કરે
ચઃ તુ એવમ્ વ્રાહ્મણઃ વિદ્યાન્) જે બ્રાહ્મણ રીતિ બ્રહ્મને જાણે છે (તસ્ય દેવાઃ અસ
ન્વશે) તેનેજ મન આદિ સર્વ હેતુઓવડા થાય છે—બીજાને નથી થતી.

શ્રીશ્ચ તે લક્ષ્મીશ્ચ પત્ન્યાવહોરાત્રે પાર્શ્વે નક્ષત્રાણિ
રૂપમશ્વિનો વ્યાત્તમ્ । ઇષ્ણન્નિપાણામું મં ઇપાણ સર્વ
લોકં મં ઇપાણ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૧ મં૦ ૨૨

અર્થ:—હે પરમેશ્વર! (શ્રીઃ) સર્વ શોભા (લક્ષ્મીઃ) શુભ લક્ષણયુક્ત
મનાદિ એ મે (તે) તારી (પત્ન્યા) સ્ત્રી સમાન છે તથા (અહોરત્રે) રાત્રિ
દિવસ તારી (પાર્શ્વે) કક્ષાઓ છે. (નક્ષત્રાણિ) જે કાલચક્રના કારણુનુતની પણ
કક્ષાઓવત છે સર્વવંદ તારાં નેત્રસમાન (રૂપમ્) જેમજ નક્ષત્રો રૂપ સમાન છે.
(અશ્વિનો વ્યાત્તમ્) તથા હો અને પૃથ્વી એ તારા વિકસિત મુખસમાન છે
જેજ પ્રમાણે આ જગતમાં જે કંઈ સાર્થકયુક્ત વસ્તુઓ છે તે રૂપ પણ તારા
સામર્થ્યથીજ છે હે વિરાટ પરમેશ્વર! (મં) મને (અમુન્) પરલોકતું મોક્ષાખ્ય
પદ તારી કૃપાકટાક્ષ તથા (ઇષ્ણન્) ઇચ્છા વડે પ્રાપ્ત થાઓ અને (સર્વ લોકમ્)
સર્વ લોકતું રાખ તથા શુભ (મં) મને તારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય. એજ પ્રમાણે
હે પુરુષ પરમેશ્વર! સર્વ શોભા, લક્ષ્મી અને શુભ લક્ષણવંતી સર્વ ક્રિયાઓ તારી
કૃપાથી મને પ્રાપ્ત થાઓ. અને સર્વ શુભયુક્તો માણસો નિવાસ કરે અશુભ અને
દુષ્ટ શુભોનો નાશ થાઓ અને મને ને સર્વોત્તમ શુભોને ધારણ કરવા યોગ્ય બનાવો.

શ્રીર્હિ પઞ્ચવઃ ॥ શ૦ કાં૦ ૧ અ૦ ૮

શ્રીર્વે સોમઃ ॥ શ૦ કાં૦ ૪ અ૦ ૧

શ્રીર્વે રાષ્ટ્રે શ્રીર્વે રાષ્ટ્રસ્ય મારઃ ॥ શ૦ કાં૦ ૧૩ અ૦ ૧

લક્ષ્મીર્લાભાદ્રા લક્ષ્ણાદ્રા લપ્સ્યમાનાદ્રા લાન્ઠ-
નાદ્રા લપતેર્વા સ્યાત્પેપ્સા. કર્મણો લજ્જતેર્વા સ્યાદ્શ્લા-
ધાકર્મણઃ શિષ્રે इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ નિરુ-
અં ૪ સ્વં ૧૦

આ પ્રમાણેથી ઉપરના મંત્રમાં કરેલા શ્રી તેથા લક્ષ્મી સમ્પદના અર્ચની
સંગતિ બરાબર થાય છે.

इति पुरुषसूक्तव्याख्या ।

યત્પરમમવમં યત્ત્વ મધ્યમં પ્રજાપતિઃ સસૃજે વિશ્વરૂ-
પમ્ । કિયતા સ્કમ્મઃ પ્રવિવેશ તત્ર યન્ન પ્રાવિશત્
કિયત્ત્વદ્ભૂવ ॥ ૧ ॥ અથર્વં ૦ કાં ૦ ૧૦ અનુ ૦ ૪ મં ૦ ૮

અર્થઃ—(યત્ પરમમ) જિતમ (અવમમ યત્ ત્વ મત્યમમ) મધ્યમ અને
નિઃષ્ટ એવું ત્રણ પ્રકારનું જગત્ (પ્રજાપતિઃ) પરમેશ્વરે, (સસૃજે વિશ્વરૂપમ્)
સ્વસામર્થ્યરૂપ કારણ જગત્માંથી રચ્યું છે—જે આ જગતનું વિવિધરૂપ રચે છે
તે પ્રજાપતિ પરમેશ્વર (કિયતા સ્કમ્મઃ) એ ત્રિવિધ જગત્માં કેટલા સંબંધવડે
પ્રવેશ ધયેલો છે ? આ જગતે તેમાં પ્રવેશ કરેલો નથી ત્યારે (કિયત્ તત્
યન્ન :) તે જગત્ કેટલું યત્ ? અર્થાત્ આ ત્રિવિધ જગતમાં હવે સર્વત્ર વ્યાપ્ત
ધયેલો છે અને જગત્ના કરતાં ધણોજ મહાન છે એના આગળ જગત્ કંઈ
હિસાબમાંજ નથી.

देवाः पितरो मनुष्यो गन्धर्वाप्सरसश्च ये । उच्छि-
ष्टाज्जિरे सर्वे दिवि देवा दिवि श्रिताः ॥ અથર્વં
કાં ૦ ૧૧ પ્રપા ૦ ૨૪ અનુ ૦ ૪ મં ૦ ૨૭

અર્થઃ—(દેવાઃ) વિદ્વાન્ તથા સૂર્ણાદિ લોક, (પિતરઃ) જ્ઞાની પુરુષો,
(મનુષ્યાઃ) મનનશીલ લોક, (ગન્ધર્વાઃ) ગાનવિદ્યાવિત્ અથવા સૂર્યાદિ લોક,

જિતમ—પ્રકૃત્યાદિક જગત.

મધ્યમ—મનુષ્યદેહથી તે આપણા સુધીનું જગત.

નિઃષ્ટ—ધારા, માટી, કુદ કૃમિ, કીડાદિક જંતુઓ.

(અપ્સરાતઃ) તેમની સ્ત્રીઓ (જયે) તથા આ જગતમાં વસતાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ (ચન્દ્રિષ્ટાતઃ) સર્વથી એટલે પરમેશ્વરના સામર્થ્યથીજ (જાત્રે) ઉત્પન્ન થયાં છે તથા (દિવિદેવાઃ દિવિ પિતાઃ) સર્વાદિ લોકો અને તેમના આશ્રયે રહેનારાં એક તથા પૃથ્વી ઉપર રહેનાર લોકો પણ તેલેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ વિના આ વિષય પ્રતિપાદક મંત્રો વેદમાં પ્રજ્ઞા છે.

इति संक्षेपतः सृष्टिविद्याविषयः

अथ पृथिव्यादिलोकभ्रमणविषयः

હવે પૃથ્વી આદિ લોકો ફરે છે કે સ્થિત છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ. વેદાદિશાસ્ત્રોના મતપ્રમાણે તેઓ સર્વે ભ્રમણ કરે છે. પૃથ્વીના ભ્રમણ વિષય પ્રમાણ:—

आयंगोः पृथ्विरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च
प्रयन्त्स्वः ॥ यजुः० अ० ९ मं० ६.

અર્થ:—(આયંગોઃ) પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અન્ય ગોળ (પૃથ્વી) આકાશમાં (અક્રમીત) આક્રમણ કરે છે. તેમાંથી પૃથ્વી પોતાની (માતરમ્) જલ પરમાણુરૂપ આકાશરથ માતાને અને (પિતરમ્) અગ્નિમય (સ્વઃ) સૂર્ય પિતાને (મતસદત્) પ્રાપ્ત થઈને (પ્રચન્) પુનઃ પુનઃ જાય છે. અર્થાત્ જલ પરમાણુનું સ્થાન જે આકાશ તેમાં થઈને નિરંતરે સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. પૃથ્વી જલમાંથી થયેલી હોવાથી જલ તેની માતા અને અગ્નિમય સૂર્ય તેનો પિતા છે એમ સમજવું તેજ પ્રમાણે સૂર્ય પોતાના પિતા વાયુ અને આકાશમાતાની આસપાસ ફરે છે. અને ચંદ્ર પોતાના પિતા અગ્નિ અને જલ રૂપી માતાની આસપાસ ફરે છે. આજ પ્રમાણે બીજા ગોળ પણ પોતપોતાની કક્ષામાં ફરે છે.

ચારુકાચાર્યે નિર્ધટુમાં 'ગો' શબ્દથી પૃથ્વી અને 'પૃથ્વી' થી આકાશનું પ્રમાણ કરે છે. તેમજ નિશ્ક્રિયામાં:—

गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरंगता भवति
यचास्या भूतानि गच्छन्ति ॥ निरु० अ० २ खं० १

ગૌરાદિત્યો ભવતિ ગમયતિ રસાન્ ગચ્છત્યન્ત-
રિશ્વેઽથ દ્યૌર્યન્ પૃથિવ્યા અધિદૂરંગતા ભવતિ યચ્ચાસ્યાં
જ્યોર્તિષિ ગચ્છન્તિ ॥ નિરુ૦ અ૦ ૨ સ્વં ૧૪

સૂર્યરશ્મિચન્દ્રમા ગન્ધર્વ इत्यपि निगमो ભવતિ
સોપિ ગૌરુચ્યતે ॥ નિરુ૦ અ૦ ૨ સ્વં ૯

સ્વરાદિત્યો ભવતિ ॥ નિરુ૦ અ૦ ૨ સ્વં ૧૪.

અર્થ — (ગચ્છતિ પ્રતિજ્ઞા બ્રમતિ શા સા ગૌ પૃથિવી) બ્રહ્મેક ક્ષણમાં
બ્રહ્મણ કરે છે માટે પૃથ્વીને ગૌ કહે છે (દૂરંગતા) પૃથ્વી આકાશથી દૂર દૂર
જાય છે. સૂર્યને પણ ગૌ કહે છે કારણ તે પોતે બ્રહ્મણ કરે છે અને તેથી સર્વ
સૌંદર્ય ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે હો એટલે સુલોક અને પણ ગૌ કહે છે કારણ
એમાના સર્વ ચળકતા ગોળા દૂર છે સૂર્યગ્રસ્થિ અને ચંદ્ર એમને પણ ગૌ કહે છે.
કારણ કે તે પણ દૂર છે તે ગતિવાન છે સર્વને (સ્વ) સ્વર પણ કહે છે

અદ્ભ્યઃ પૃથિવી ॥ તૈત્તિરીયોપનિષદિ.

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ જલથી હોવાને કીધે તેને પૃથ્વીની માતા પ્રમાણે સમજવું.
ઉપરના મંત્રમાં અર્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ માન્ય પડે છે કે પૃથ્વી આદિ લોક, વાયુ,
આત્મા અને હૃદય એમની સત્તા હે પોતાના સ્થાનમાં રહીને પોતાની કક્ષામાં
દૂર છે.

યા ગૌર્વર્ત્તનિ પર્યેતિ નિષ્કૃતં પયો દુહાના વ્રતની-
સ્વાસ્તઃ । સા પ્રબ્રુવાણા વરુણાય દાશુપે દેવેભ્યો દાશ-
હ્રવિષા વિવસ્વતે ॥ ઋ૦ અ૦ ૮ અ૦ ૨ વ૦ ૧૦ મં૦ ૧

અર્થ — (યા) પૂર્વોક્ત (ગૌ) પૃથ્વી (વર્તનિ) પોતાના માર્ગમાં (સ્વાસ્ત)
નિરતર, મિત્રકુલ અટક્યા વિના, (વિવસ્વતે) સૂર્યની (પરિણતિ) આસપાસ
દૂર છે (નિષ્કૃતમ્) તે પૃથ્વી આદિ ગોળાઓના માર્ગે જરમેશ્વરે નિયત કરેલા
છે. (વય) તે સર્વ પ્રકારનો રસ તા ૪ ઈ ૦ ૫ વ૦ ૧૦ થોને આપીને
વારંવાર વૃક્ષ કરે છે ૪ । તોને સામર્થ્યથી (વેદ્યાય) મુખે (રોષણપૂર્વક)
પાવન કરે છે આ પૃથ્વી અને બ્રહ્મિને (વ્રસન્મ ૧) માત્રુ ૩૦ ૩ માટે ગૌ

લોકોને નિગમમાં રાખનાર એવો તું સર્વેનો. (મિત્રઃ) - મિત્ર છે. - (અદ્ભુતઃ
આશ્ચર્યકારક મૂર્ધ (ઝ્યોતિષા) પોતાના પ્રકાશવટે (તમઃ) અધકારનો (અન્ત
કુળોન્) સમૂળમાં નાશ કરે છે. (વાવત્) તેમજ (વિવેકે) વસ્તુમાર્ગને ધારણ
કરનાર યાત્રા અને પૃથ્વીના આકર્ષણથી (વ્યવસ્થાત્) ચોક્કસ જગ્યાએ રાખેલા છે.
(ચમંચિ દય) જે પ્રમાણે આમડીમાં વાળ રહેલા છે તેજ પ્રમાણે સૂર્યાદિ
આકર્ષણથી એકંદર અન્ય ગોળ રહેલા છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે, (જ્ઞાનમ્) વીર્ય
વાત્ વિશ્વને (અષ્ટતઃ વૈશ્વનારઃ) સૂર્યાદિ ગોળે આકર્ષણ કરીને ધારણ કરેલા છે.
અને મૂર્ધાદિ ગોળને પરમેશ્વરે ધારણ કરેલા છે.

આકૃષ્ણેન રજંસા વર્તમાનો નિવેશયન્નમૃતં મર્ત્યં ચા
હિરણ્યયેન સવિતા રથેના દેવો યાંતિ ભુવંનાનિ પશ્યન્ ॥

યજુઃ૦ અં૦ ૩૩ મં ૪૩

અર્થઃ—(સવિતા) પરમાત્મા અને સૂર્ય (રજસા) સર્વ ગોળાઓની સાથે
(આકૃષ્ણેન) આકર્ષણ વડેજ (વર્તમાનઃ) સંબંધ રાખનારા છે. સૂર્ય અને પર-
માત્મા (હિરણ્યયેન) જ્યોતિર્મય અને (રથેન) રથજી, આનંદ ઇલાદિ જેવો
ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાન અને તેજથી યુક્ત છે. તે (મર્ત્યમ્) મનુષ્યાદિ મર્ત્ય સોડ
અને (અમૃતમ્) સત્ત્વ વિજ્ઞાન કિરણ સમૂહ વગેરેને (નિવેશયન્) બંધરંધાથી
પોતપોતાની કક્ષામાં રાખે છે તેજ પ્રમાણે (મર્ત્યમ્) પૃથ્વી આદિ લોક ઉપર
(અમૃતમ્) જ્ઞાન, વૃદ્ધિ અથવા રસનું (નિવેશયન્) સેવન કરે છે. એવો આ
(દેવઃ) પ્રકાશમાન મૂર્ધ (ભુવંનાનિ) સર્વ લોકોનો આશ્રય છે. તેજ પ્રમાણે
(પદયન્) સર્વને જગત્તા પદાર્થમાત્રનું સ્વરૂપ દેખાડતો દેખાડતો (યાંતિ)
ગમન કરે છે. આ મંત્રમાં પૂર્વના મંત્રમાંથી સુમિઃ અને દાક્ષમિઃ એ બે પદો
અનુવૃત્તિ દ્વારા આવે છે. તે પદોનો અંતર્ભાવ કરીને આમંત્રને અર્થ કરીએ
તો નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

લોકા રજાંસ્યુચ્યન્તે ॥ નિરુ० અ० ૪ સ્વં ૧૯

રથો રંહતેર્ગતિકર્મણઃ સ્થિરતેર્વા સ્યાદ્વિપરીતસ્ય

રમમાણોઽસ્મિંસ્તિષ્ઠતીતિ વા રયતેર્વા રસતેર્વા ॥

નિરુ० અ० ૯ સ્વં ૧૧

વિશ્વાનરસ્યાદિત્યસ્યા ॥ નિરુ० અ० ૧૨ સ્વં ૨૧

અર્થ — “ રજ ” એટલે પૃથ્વી આદિ લોક “ રય ” એટલે ગતિ, અસ્થિતતા, જ્ઞાન, પ્રાપ્તિ, ગ્રમણ, આનંદ, લાભ રૂપિ ઇત્યાદિ ગુણો જેમાં છે તે અર્થાત્ રથ એટલે આનંદરૂપ જ્ઞાન અથવા તેજોમય વિશ્વાનર એટલે સૂર્ય

આ પ્રમાણે આકર્ષણ નિધાવખત્રા વેદમાં અનેક છે

હૃત્પાકર્પણાનુકર્પણવિષય સંશ્રેયસ

— ૦ —

અથ પ્રકાશ્યપ્રકાશકવિષય સક્ષેપત

સૂર્યવડે ચદ્રાદિ ગોળ પ્રકાશિત થાય છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સૂર્ય પ્રકાશ્ય અને ચદ્ર આદિ પ્રકાશ્ય પ્રદેશા છે

સત્યેનોત્તંભિતા મૂમિઃ સૂર્યેણોત્તંભિતા દ્યૌઃ ।

કૃતેનાદિત્યાસ્તિષ્ઠન્તિદિવિ સોમો અધિશ્રિતઃ ॥

અર્થર્વં કાં ૦ ૧૪ અનુ ૦ ૧ મં ૦ ૧

અર્થ — (મૂમિ) આ પૃથ્વી (સત્યન) નિભ્યવડે સ્થિત વાયુ અને સૂર્યવડે (ઉત્તંભિતા) આકાશમાં ધારણ થયેલી છે (સૂર્યન) અર્થએ (દ્યૌ) પ્રકાશ (ઉત્તંભિત) ધારણ કરેલો છે (જ્ઞાન) કાલ મન અને વાયુ વડે (કૃતિર્યા) બારે મહિના, મિત્ર અથવા સસરેલ ગાનુકૂળ (તિષ્ઠન્તિ) રહે છે (દિવિ) સૂર્યમાં પ્રવેશમાં (સોમઃ અધિશ્રિત) ચંદ્રઆશ્રય કરેલો છે અથવા ચંદ્રની પાસે પોતાનો પ્રમાણ નથી પણ ચદ્રાદિ ગોળ અર્થે પ્રમાણથી પ્રકાશિત થાય છે

સોમેનાદિત્યા વલિનઃ સોમેન પૃથિવી મહી । અથો
નક્ષત્રાણામેપા મુપસ્થે સોમ આહિતઃ ॥

અથર્વં કાં ૧૪ અનુ ૧ મં ૨

અર્થઃ— (સોમેન) ચંદ્રની સાથે સંયુક્ત ચંદ્રને (આદિત્યાઃ) સૂર્યનાં કિરણ
પૃથ્વી ઉપર આવે છે તેથી તે (વલિનઃ) વિશિષ્ટ બલયુક્ત યાવ છે. જે ઠેકાણે
પૃથ્વીને લીધે સૂર્યનાં કિરણો જઈ ચક્રનાં નથી ત્યાં વિશેષ ટાક હોય છે. સૂર્યનાં
કિરણો સાક્ષાત્ ન પડવાને લીધે ટાક વિશેષ હોય છે. અને તેથી ત્યાંનાં પ્રાણિ
વિશેષ બળવાન હોય છે. (ચંદ્રનાં કિરણો પણ તેજ પ્રમાણે પરાવૃત્ત થઈને
આવેલાં હોવાથી હંડક અને બળ ઉત્પન્ન કરનારાં છે.) (સોમેન) ચંદ્રના પ્રકાશથી
અથવા સોમાદિ આપણિઓ વડે (પૃથિવી) આ ભૂમિ (મહી) બળવાન, બળદાતા
થયેલી છે. (ત્યામ) આ (નક્ષત્રાણામ્) નક્ષત્રોની (ઉપસ્થે) પાસે (સોમઃ)
ચંદ્રને (આહિતઃ) સ્થાપન કરેલાં છે.

કઃ સ્વિદેકાકી ચરતિ ક ઉસ્વિજ્જાયતે પુનઃ
કિ ૫ સ્વિદ્દિમસ્ય મેપજં કિં વા વપનં મહત્ ॥

યજુઃ અ ૦ ૨૩ મં ૧

અર્થઃ— (કઃ એકાકી ચરતિ) આ પ્રકાશમાં કોણુ એકલો ફરે છે? સ્વપ્રકા-
શથી કોણુ પ્રકાશે છે? (કઃ પુનઃ જાયતે) કોણુ બીજાથી પ્રકાશિત યાવ છે?
(કિમ સ્વિત્ દિમસ્ય મેવજમ્) હંડકનું આપણે શું? (કિમ વા વપનમ્ મહત્)
બીજાને પાણુને સાર મહાન ક્ષેત્ર કયું છે? (આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આગલા
મંત્રમાં છે.)

સૂર્ય એકાકી ચરતિ ચન્દ્રમા જાયતે પુનઃ । અમિ-
દિમસ્ય મેવજં મૃમિરાવપનં મહત્ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૨૩ મં ૧૦

અર્થઃ— (સૂર્યઃ એકાકી ચરતે) સૂર્યજ સ્વપ્રકાશી હોવાથી બીજા બોળાં
ગ્રહોને પ્રકાશ આપતો આપતો આકાશમાં વિચરે છે. (ચન્દ્રમા જાયતે પુનઃ)
ચંદ્રમાં પોતાનો પ્રકાશ ન હોવાથી તે સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત યાવ છે.

(અમિ હમસ્ય સપજ્ઞમ્) અગ્નિ ૬૩૩૫ ઔ ૧૫ છે (અમિ ~ આવપતમ્ મદન) જમીન મી~તે~પર માટે ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે આ પ્રમાણે આ વિધાનું પ્રતિષ્ઠાદા કરનારા મેં પેદમા વશા છે

इति प्रकाश्यप्रकाशकाविषयः संक्षेपतः

—o—

अथ गणितविद्याविषय

एकाच मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च
 च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे एकादश च मे
 एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश
 च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे
 नवदश च मे नवदश च मे एकविंशतिश्च मे
 एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयोविं
 शतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविं
 शतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे न
 वविंशतिश्च मे एकत्रिंशच्च मे एकत्रિंशच्च मे
 त्रयत्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ૧ ॥ चतस्रश्च
 मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च
 मे षोडश च मे विंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विं
 शतिश्च मे चतुर्वિंशतिश्च मे ष्ठाविंशतिश्च मे
 ष्ठाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रિंशच्च

મે પદત્રિંશચ મે પટ્ટત્રિંશચ મે ચત્વારિંશચ મે
 ચત્વારિંશચ મે ચતુશ્ચત્વારિંશચ મે ચતુશ્ચત્વારિંશચ
 મેઽષ્ટાચંત્વારિંશચ મે યજ્ઞેનં કલ્પન્તામ્ ॥૨॥ યજુઃ
 અ૦ ૧૮ મં૦ ૨૪-૨૫.

આ મંત્રોમાં મળણે અઠગણિતવિદ્યા છે એકમાં એક (૧+૧=૨) મેળવીએ
 તે બે થાય, બેમાં એક (૨+૧=૩) મેળવવાથી ત્રણ થાય છે (૩+૨=૫)
 (૫+૨=૭) આ પ્રમાણે આમળ પાણસમંત્ર લેતું એ વિષય અંક એટલે એક
 સંખ્યાને માટે થયું તેને મે ચાર ચારને ચાર આઠ (૪+૪=૮ (૮+૪=૧૨)
 (૧૨+૮=૨૦) એજ પ્રમાણે અનંત સંખ્યાઓ વિગે જનણુ આ
 મંત્રોમાંના અનેક જગત ગણિતના અનેક પ્રશ્નો દેખાડે છે એ સર્વ પ્રશ્નો
 વેદાંગ ત્રય જોડાતિ તમામમાં આપેના હોવાથી આ હેતુએ વિશેષ વિચાર કરવું
 અપોચ્ચ છે તે ન ગમ્યા ॥ ગણિતવિદ્યા મુન ઉપગના મંત્રોમાં છે આ અંક
 ગણિતનું જાણીતાનું પોના દિસાવમાં કામ આવે છે, અને અત્યંત પદાર્થોની
 સંખ્યા જનણુવાને માટે જે દિસાવ કરાય છે તેને જીજ્ઞગણિત—(Algebra)
 કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે

(૨) જીજ્ઞગણિત.

અંત્રં ઓ ચાંહિ ચીતયે ગણોનો હૈવ્યદાતયે । નિ-
 હોતો સત્તિ ચાંહોયે ॥ સામ૦ છ૦ । પ્રપા૦ ૧ સ્વ૦ ૧॥

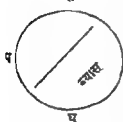
અર્થ — (અર) ઓ ચિન્હ “અ” પરિમાણનું દ્વિત્વ ગતાવે છે [જીજ્ઞ
 ગણિતમાં અત્યંતસંખ્યા “અ, ક, ગ” હસાદિ અક્ષરોથી દેખાડાય છે, અને
 તેની કીમત “અ, કે, ગ,” એ પ્રમાણે દેખાડાય છે] આ મંત્રમાં આ અંક
 જોડે સ્વગદર્શક છે નવાપિ એ અંક રસરની બે અથવા ત્રણમણિ વધારે કિમત
 દેખાડે છે માટે આ મંત્ર જીજ્ઞગણિતના મુનમૂત છે આ પ્રમાણે વેદમંત્રોમાં
 દુષ્કળ હેતુએ એક ક્રિયાથી મે અથવા વધારે ઉદ્દેશ સાધેના હોય છે ગણિતનો
 વિજ્ઞે ભાગ વેખાગણિત અથવા ભૂમિતિ (Geometry) છે તે નીચેના મંત્રમાં
 આપીએ છીએ

(૩) રેખાગણિત અથવા ગુણિત.

इयं वेदिः परां अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥

यजुः० अ० ૨૩ મં० ૬૨

અર્થ — (હયમ્ વેદિ) આ વેદિ ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ ગોળ, શેનાકાર અથવા બીજા અકારનાળી છે (વાચના પર અન્ત)

પૃથ્વીની જે ચાર માનુની છે તેને તે પરિધ છે (અયમ્ યજ્ઞઃ) પરિધની બન્ને માનુઓ જોડનાર લીનીને વ્યાસ કહે છે (ભુવનસ્ય નાભઃ) આ લીની તે પૃથ્વીની અધ્યરેખાજ છે (અયમ્ સોમ) ચંદ્રને પશુએજ પ્રમાણે પરિધવ્યાસ વગેરે છે (જગ) વૃદ્ધિક્રતા સૂર્ય, વાયુ અને અગ્નિ (અશ્વસ્ય) એ વેગના હેતુઓને પશુ એજ પ્રમાણે

પરિધ વગેરે હોય છે (રેત) નેમનુ વીધં આ એ ધિરૂપ સામર્થ્ય ચોતરફ પ્રસારેલું છે આ મત્રમા વેદિનો આકાર, પૃથ્વીનો પરિધ અને વ્યાસ એ ગાંધ રેખાગણિત સૂત્રો છે (બ્રહ્માયમ્) બ્રહ્મ વાણીથી પણ પર હોઈને સર્વની પર વ્યાપક રહેતો છે

कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत्
परिधिः क आसीत् । छन्दः किमासीत् प्रउंगं किमुक्थं
यद्देवा देवमयंजन्त विश्वे ॥

• ઋઘ્ ૦ અ ૦ ૮ અ ૦ ૭ વ ૦ ૧૮ મં ૦ ૩.

અર્થ — (પ્રમા કા આસાત્) સંકલ્પે પધાય ચાતા કોણ છે ? (કિમ્ પ્રતિમા) જગત્પ્રમાત્રનુ માપ કરનાર કોણ છે ? (કિમ્ નિદાનમ) જગત્પ્રમાત્રનુ આદિમારણ કોણ છે ? (કિમ્ આજ્યમ્) આ જગત્પ્રમા આનંદયુક્ત અથવા તો ધૂતની પેટ જગત્પ્રમા જાણવા યોગ્ય સારબૂત કોણ છે ? (ક પરિધિ આસીત્) આ સ સારની

+ યજ્ઞ દેવપૂજાસર્ગાત્કરણદોષ ૧. આ ધાતુ ઉપરથી યજ્ઞ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે સગતિકન્ધ એકે જોડનુ, એકત કરવુ, સાધવુ માટે આ દેઝણે યજ્ઞ શબ્દનો અર્થ સાધનાર એજ થાય છે

પરિધિ કોણુ છે ? (ઉન્નદં કિમ્ આસાત્) સ્વતંત્ર કોણુ છે ? (મં ઇ યમ્ ; પ્રયોજ-
અને શબ્દોથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય કોણુ છે ? આ સાત પ્રયોજનો ઉત્તર મંત્રના
ઉત્તરાર્ધમાં આપેલો છે કે (યત્ત્વિશ્વદેવાં દેવમ્ અગમન્ત) એને સર્વ વિદ્યાનો
પૂજ્યતા હતા-પૂજ્ય છે અને લલિષ્યમાં 'પૂજ્યો તે પરમાત્મા છે. આ વિદ્યા સંધે-
તિપ્રશ્નમાં વિસ્તારપૂર્વક લખેલી છે. આ વિષયના પ્રતિપાદક ધણા મંત્રો વેદમાં
છે પરંતુ મંથવિસ્તારના અર્થથી અત્રેજ વિરમણ પડે છે.

इति संक्षेपतो गणितविषयाविषयः

अथेश्वरस्तुतिप्रार्थनायाचनासमर्पणोपासनाविषयाविषय

સ્તુતિસંખ્યે યોગ્યત્વ ધર્યાદિ મંત્રોમાં લખી ગયા છિએ અને યજ્ઞ આગ
પણ લખીશું. આ ઠેકાણે પ્રાર્થના વિશે લખીએ છીએ.

तेजोसि तेजो मयि धेहि वीर्यं मसि वीर्यं मयि धेहि
बलं मसि बलं मयि धेहि आजोऽस्योजो मयि धेहि
मन्युरसि मन्युं मयि धेहि सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥

यजु० अ० ૧૯ મે ૯.

અર્થ:—હે પરમેશ્વર ! (તેજઃ અસિ) તું અનંતવિદ્યા અને વિજ્ઞાનરૂપ
તેજપડે પ્રદાશિત છે, માટે (તેજઃ) તે તારું તેજ (મયિ) મારામાં ઉત્પન્ન
કર. (વીર્યમ્ અસિ) હે પરમાત્મન ! તું અનંત વીર્યવાન છે માટે (વીર્યમ્ મયિ
ધેહિ) મારા શરીર, બુદ્ધિ, મન, સ્ત્યાદિમાં પણ શાય, સર્જનઆદિ વીર્ય ઉત્પન્ન
કર. (બલમ્ અસિ) હે જગદીશ્વર ! તું સર્વથી બલવાન છે (બલમ્ મયિ ધેહિ)
માટે મારામાં પણ બલ ઉત્પન્ન કર. (ઓજઃ શામ) હે પરબ્રહ્મન ! તું અનંત,
વિદ્યાઓના બ્રહ્મથી સુક્ષ્મ છે (ઓજઃ મયિ ધેહિ) માટે મારામાં પણ વિદ્યાદિ
જ્ઞાન વગેરે બુદ્ધિનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કર. (મન્યુઃ અસિ) હે પરમગ્રાણ્થિક પરમા-
ત્મન ! તું દુષ્ટો ઉપર ક્રોધ કરનાર છે (મન્યુમ- મયિ ધેહિ) મને પણ દુષ્ટો
ઉપર ક્રોધ કરવાનું સામર્થ્ય આપ. (સહઃ અસિ) હે દેવાધિપતે ! તું સહન
કરનાર છે માટે મને પણ (સહ મયિ ધેહિ) સુખ દુઃખાદિ દુઃકારને સહન કરવાનું
સામર્થ્ય આપ. હે દેવાધન ! એ પ્રમાણે મારામાં સર્વ સદ્ગુણ ઉત્પન્ન કર.

મયીદમિન્દ્રં ઇન્દ્રિયં દંધાત્વસ્માન્ રાયો મુઘવા
નઃ સચન્તામ્ । અસ્માકઃ સન્ત્વાશિષઃ સત્યા નઃ
સન્ત્વાશિષઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨ મં૦ ૧૦

અર્થ—૯ (ઇન્દ્ર) પરમેશ્વરના પગનાં ૧૦ (મયિ) મને (૨૨મ શાસ્ત્ર
ક્રમ) સર્વોત્તમ ઇન્દ્રિયો અને મન આપ અથવા મારી સર છદિયો તથા મન
ઉત્તમ થાય—ઉત્તમ પદાથ અમો મને અને સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા અરયનાતુ પો (૭
૧૦મ પ્રાદેશાય (મુઘવા) તુ રિગ્વેદિ અર્થે ધાતુ ત ઓ મ ટે (યજ્ઞાન્)
અમને (રાય) પગેસમ રિયા તથા રાજ્યાનિ ધા । આપ (સચન્તામ્) અને
અમને સર્વ સદ્ગુણુ મુક્ત કર (અસ્માકઃ) અમારી (આશિષ) ૬૨ મ અર્થ
(રાજા) સ ધ યાઓ—ચક્રવર્તિ રાજાદિની પ્રાપ્તિરપ અમારી ૬૨ મ
સંકલ ૧૧૩૫ યાઓ

યાં મેઘાં દેવગુણાઃ પિતરશ્ચોપાસતે । તયા મામધ
મેઘયાગ્ને મેઘાવિનં કુરુ સ્વાહા ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૨ મં૦ ૧૪

અર્થ—(દેવગુણા) મારી રિયા ૧ અ । (પિતર) રાત્રી લાગે (યામ મેઘમ)
જે ધારાશુદ્ધિયુક્ત (ઉપાસત) હોય છે અથવા રિયાનાં જે ધારાશુદ્ધિ પ્રાપ્ત
ધર્મેથી હોય છે (તયા) તે (મેઘયા) વારણાવક્રિયુક્ત (અધ) આજ અધાત
સાત—આ જન્મમા (અમ) હ માન ૨૧ ૫ પગેશ્વર (મામ) મને (મેઘાવિનમ)
શુદ્ધિમાત્ર (કુરુ) કર અધાત ધારણામ્નિ ૩૧મા ઉત્પન્ન કર (સ્વાહ) આ
મનો અર્થ નિરૂતમા નીને પ્રમાણે આ ૧૨ —

સ્વાહાકૃતયઃ સ્વાહિત્યેતત્સુ આહંતિ વા સ્યા વાગા-
હેતિ વા સ્વ પ્રાહેતિ વા સ્વાહુત હવિર્જુરોતીનિ વા ।
તાસામેવા ભવતિ ॥ નિરૂ૦ અ૦ ૮ નવ૦ ૨૦

અર્થ—(૧) (સુ + આહ) = આહા અત્યંત ૧૧મ મધુ રિય અને
દેવતાણામ્ આ ૧૭ કરુ

* મધ વિજ્ઞાન વિષય કસ્મિં ન વગા જેવામા ન પૂર્ણ ના છે તે
અથાત પગેશ્વર

(૨) (સ્વા + વાગ + આહ) = સ્વાદા - પોતાના અન કાળમા જેનું જ્ઞાન હોય તેનું નિષ્કર્ષ પાપછો અપાપણુ નુનુ

(૩) (સ્વમ + પ્ર + આહ) - પોતાના પતર્થનેજ પોતાનો કહેવો અંતે બીજા ॥ પદાર્થને પોતાનો ન બતાવતા બીજાનોજ કહેવો

(૪) (જુ + આસ્તમ્ દ્વિ જુહોતિ) - ઉત્તમ સરકાર કરીને તેના રેલા દ્વિદ્રવ્યનોજ દોમ ગુણ

આ પ્રમાણે આદા ગ્રહના આગ અર્થ છે હે પરમેશ્વર ! આ પ્રમાણે વત્તાની અમને શુદ્ધિ આપ

સ્થિરા વેઃ સન્ત્વાયુંધા પરાણુદં વીઙૂ ઉત પ્રતિષ્કમે ।
યુષ્માકમસ્તુ તર્વિપી પનીયસી મા મર્ત્યસ્ય માયિનઃ ॥

ઋં ૦ અં ૧ અં ૩ વં ૧૮ મં ૨

અર્થ — પરમેશ્વર મનુષ્યોને આશિર્વાદ આપે છે કે (વ આયુધા) તમારે આગનેયાદિ અન્ન, રાતની (તોપ) બુશુબડી (બુદ્ધિ) આદિ આયુધો અને ધતુપ્ બાણ તનનાર આઠ શસ્ત્રો (સ્થિરા) માગ અનગ્રહરી દહ થાઓ, અને તેથી (પરાણુદ) તમે દુષ્કોષિનો પાલવ કરો તે દુષિયાગે (વાદ) આપત મજાશુત અને સર્વશુદ્ધ ન હોના જોએ (ઉત પ્રતિષ્કમ) તેની સહાયથી તમે શત્રુના મે નો દાખા કરો (યુષ્માકમ) તમ ૩ (તર્વિપા) સૈન્ય ઉત્તમ રાખો નર્પા સૂધી તમે ઉત્તમ સૈન્ય ગણશે ત્યામધીજ તમારે અઘવાતે રાત્ર્ય રહેશે અને તમે જાણોના પરાજય કરી શરો આ આશિર્વાદ સદ્ગતન રાખ નાર માણુઓનેજ છે પણ (માયિન) જે ભગિવા દુષ્ટ છે તેવા (મલ્લસ) મનુષ્યોને માટે (મા) આ આશિર્વાદ નથી - અચાન સતચરણી ઉપરજ ઇશ્વર ના કર છે અને દુષ્ટાચારીઓ ઉપર નથો રતો

इपे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्वस्व क्षत्राय पिन्व-
स्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्मासि सुधर्मा मे न्य-
स्मे नृम्णानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥

યજુઃ ૦ અં ૩૮ મં ૧૪.

અર્થ - હે ભગવાન (શ્વે) અમારી હૃદયો શુભ અને ઉત્તમ તથા

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे
वीतिश्च मे ऋतुश्च मे० ॥

आ अने अनी आगणां ओले यजुर्वेद अध्याय अदारना सगणा मनी
ध्वरेने सर्वेच सभर्षण करवाना विधायक छे अर्थात् सर्वथी उत्तम भो
मुभयी ते भद्र आदिः भुयो सधीनी वायना मनुष्याओ देवत ध्वरे पसिथी
करणी तेदेओ.

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन
कल्पतां ५ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो
यज्ञेन कल्पतां मात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां
ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां ५ स्वर्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन
कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमंश्च यजुश्च ऋक्
च सामं च बृहज् रथंतरं च ॥ स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद् स्वाहा ॥ यजुः० अ० १८ मं० २९
यज्ञो वै विष्णुः ॥ अ० कां० १२-१३.

મોગે, શિલ્પવિદ્યાગ્રન્થ વસ્તુ આ સર્વ વસ્તુઓ ઇશ્વરને સમર્પણ કરીએ છીએ કે જેથી અમે કૃતજ થઈએ; અને એમ કરવાથી પરમકારણિક પરમાત્મા અમને સંવૃત્તિમ મુખ આપે કે જેથી અમે (સ્વઃ દેવાઃ) સુખથી પ્રકાશિત અને (અમૃતા) મોક્ષની (અગ્નિ) સર્વદા પ્રાપ્તિ કરીએ તથા (પ્રજાપતેઃ) અમે પરમેશ્વરનીજ (પ્રજા) પ્રજા (અમૃત) થઈએ. અર્થાત્ પરમેશ્વર વિના અન્ય કોઈને કદાપિ પણ રાજા ન માનીએ. તથા (વેદ સ્વાહા) અમે સદા સત્ય બોલીએ; અને હે પરમાત્મા! આપની આજ્ઞા પાલન કરવામાં પરમ પ્રયત્ન અને ઉત્સાહવાન થઈએ. આપની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ કદિપણ વર્તીએ નહિ કિન્તુ આપની સેવામાંજ સદા પુત્રવત્ રહીએ.

इति प्रार्थना याचनासमर्पणविषयः संक्षेपतः

अधोपासनाविषयः संक्षेपतः

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो
विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही
देवस्य सवितुः परिष्टुतिः॥

ऋ० अ० ૧ અ० ૪ વ૦ ૨૪ મં० ૧.

અર્થઃ—(વિપ્રાઃ) ઇશ્વરોપાસક (હોત્રાઃ) યોગિનો (વિપ્શ્ચ) જે સર્વે પરમેશ્વરમાં પોતાનું (મનઃ યુજ્જતે) મન યુક્ત કરે છે, (ઉત્) વળી (ધિયઃ) પોતાની બુદ્ધિ યુક્તિ પૂર્ણ નેમાંજ યુક્ત કરે છે. તે પરમેશ્વર કેવો છે કે ને આ સર્વ જગતને (વિદધે) ધારણ કરે છે તથા (વયુનાવિદે) સર્વ જીવોનાં શુભાશુભ કર્મો તથા જ્ઞાનને જાણનાર (બૃહતઃ) સર્વથી મહાન્ (વયનાયિતઃ) વિદ્વાન્ (એકઃ) અદિતીય, (ઇન્) સર્વે વ્યાપ્ત, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને એનાથી કૃતમ કોઈપણ પદાર્થ નથી તે (દેવસ્ય) સર્વ જગત્ પ્રકાશક (સવિતુઃ) સર્વ જગદુત્પાદક ઇશ્વરની સર્વ મનુષ્યોએ (મહો પરિષ્ઠિતિ) સર્વ પ્રકારે મહાન્ એવી સ્તુતિ કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી જાતમા ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम् । अग्ने

જ્યોતિર્નિચાચ્યપૃથિવ્યાઅધ્યામરત્ ॥યજુઃ૦અ૦૧૧મં૧

અર્થ — (યુક્તન) યોગ કરનારા મનુષ્યો જ્યાં (તત્વાય) બ્રહ્મજ્ઞાન આદિ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે (મયમમ) પ્રથમ (મન) પોતાના મનને ધારમાં યુક્ત કરે છે ત્યારે તેની શુદ્ધિને કૃપાથી (સવિતા) પરમેશ્વર પોતાનામાં નિયુક્ત કરી લે છે સારપછી (અગ્ને જ્યાત) અગ્નિ પરમાત્મા ॥ પ્રપ્રસારરૂપને તે યોગી (નિચાચ્ય) યથાવત્ જ્ઞાતીને (અધ્યામરત્) પોતાના આત્મામાં ધારણ કરે છે ઉપાસક યોગીઓનું આજ્ઞ લક્ષણ જાણુ નોંધો

યુક્તેન મનસા વયં દેવસ્ય સવિતુઃ સવે । સ્વર્ગ્યાય શક્ત્યા ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૧ મં૦ ૨

અર્થ — સર્વ મનુષ્યોએ એની ઇચ્છા કરી નોંધો કે અમે (સ્વર્ગવાય) મોક્ષ સુખને માટે (શક્ત્યા) યોગમયની ઉત્તતિથી (દેવસ્ય) સ્વપ્રપાદ જ્ઞાનદરરૂપ (સવિતુ) સર્વ તથામિ પરમેશ્વરના (સવ) અનન્ત ઐશ્વર્યમાં (યુક્તન મનસા) યોગયુક્ત પોતાના શુદ્ધ અત્તરણરૂપે રહીએ

યુક્તવાય સવિતા દેવાન્તસ્વર્યતો ધિયા દિવમ્ ।
બૃહજ્જ્યોતિઃકરિષ્યતઃસવિતા પ્રસુવાતિ તાન્ ॥યજુઃ૦
અ૦ ૧૧ મં૦ ૩

અર્થ — એની રીતે યોગાભ્યાસ કરનાથી (સવિતા) અતથામિ કૃપારૂપે (સ્વયત) શુદ્ધ નમણથી (દેવાન્) ઉપાસ યોગીઓ (યુક્તવાય) પોતામાં યુક્ત કરી તેમના આત્મામાં (ધિયા) સ્વકૃપાધાર દત્તિરૂપે પોતાના (વૃહજ્જ્યાતિ) અત્તર પ્રપાદનો (દિવમ્) દિ સ્વરૂપો (પ્રસુવાતિ) પ્રપ્રસાર કરે છે તથા (કરિષ્યતઃ) અત્યભગિન પ્રનાર (તાન્) ઉપાસક યોગી યોને મોક્ષ દાન આપીને જ્ઞાનદામાં ગણે છે

યુજે વાં વ્રહ્મ પૂર્વ્ય નમોભિર્વિશ્લોકે એતુ પૃથ્યેવ સૂરઃ । શૃણ્વન્તુ વિશ્વં અમૃતસ્ય પુત્રા આયે ધાર્માનિ દિવ્યાનિ તસ્થુઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૧ મં. ૪.

અર્થ — ઉપાસકો ઉપજ કરનાર યો તેને પ્રદણ કરીને પામે

પ્રતિષ્ઠા કરે છે કે (બ્રહ્મ પૂર્વ્યમ્) અથવા તમે સનાતન બ્રહ્મની (નમોઽમિઃ) સિદ્ધિ આત્મા અને સત્યભાવથી નમસ્કારાદિ સહ ઉપાસના કરશો તમારે હું તમને અંશિવાદ આપીશ કે (સુરોઃ પવ્યા દવ) જેમ પરમ વિદ્વાનોને ધર્મમાર્ગ થયાવત પ્રાપ્ત થાય છે તેમ (વામ્) તમને બુદ્ધિને (શ્લોક) સત્યગીર્તિ (વિષ્ણુ) પ્રાપ્ત થાઓ. અને (અમૃતસ્ય પુત્રાઃ) હે મોક્ષમાર્ગના પાલન કરનારા મનુષ્યો (ધૃષ્ણવન્તુ વિદ્યે) તમે સર્વ સાંભળો કે (યે) પૂર્વે જે ઉપાસકો હતા તે (દિવ્યાનિ પામાનિ) પ્રકાશસ્વરૂપ, વિદ્યા, ઉપાસનાયુક્ત. કર્મો તથા મુખસ્વરૂપ, જન્મ, મુખ સાધનમાં (આત્મસુ.) સ્થિત થયેલા છે એવી રીતે ઉપાસના કરનારા તમને પણ હું ઉપાસના યોગમાં યુક્ત કરું છું.

સીરાં યુજ્જન્તિ કવયોં યુગા વિતન્વતે પૃથક્ ।
ધીરાં દેવેષુ સુમ્નયા ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૨ મં૦ ૬૭

અર્થ:—(કવયઃ) વિદ્વાન (ધીરાઃ) ધ્યાની યોગીઓ (પૃથક્) યથાયોગ્ય વિભાગરૂપે (સીરાઃ) યોગાભ્યાસ, ઉપાસનાને માટે નાડીઓને (યુજ્જન્તિ) પરમાત્માને વાજવાને માટે અભ્યાસમાં યુક્ત કરે છે, તથા (યુગાઃ) યોગને લાયક કર્મોને (વિતન્વતે) વિનાશ કરે છે એ પ્રમાણે જે કરે છે તે (દેવેષુ) વિદ્વાન્ યોગીઓમાં (સુમ્નયા) મુખપૂર્વક રહિને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે.

યુનક્ત સીરા વિયુગા તંબુધ્વં કૃતે યોનોં વપતે હ વીજમ્ ।
ગિરા ચ શ્રુટિઃ સમરાં અસન્નો નેદીય ઇત્સુષ્યઃ પદ્મમેયાત્ ॥
યજુઃ૦ અ૦ ૧૨ મં૦ ૬૮.

અર્થ:—હે યોગી લોકો તમે યોગાભ્યાસરૂપે પરમાત્માના યોગથી આનંદ (યુનક્ત) યુક્ત થાઓ અને મોક્ષ મુખને સદા (વિત્તનુવમ્) વિસ્તાર કરો; તથા (યુગા) ઉપાસનાયુક્ત કર્મોને (સીરાં) પ્રાપ્ત, આદિત્ય યુક્ત નાડીઓને ઉપાસના કર્મમાં યુક્ત કરો. એ પ્રમાણે (કૃતે વોર્ગ) અંતઃકરણને શુદ્ધ કરીને પરમાનંદના કારણરૂપ આત્મામાં (વપતે હ વીજમ) ઉપાસના વિધિથી યોગ ઉપાસનાના વિજ્ઞાન નામક બીજનું રોપણ કરો તથા (ગિરા ચ) વેદવિદ્યારૂપ વાણીથી (યુનક્ત) યુક્ત થાઓ અને (પદ્મ) શુદ્ધાનંદ સિદ્ધ (શ્રુટિઃ) યોગરૂપ (નઃ નેદીયઃ અવત્) અમને શિષ્ય પ્રાપ્ત થાઓ એવી ધ્યેય કરો. (ઇત્

ઘણ્ય) ઉપાસના સુકત યોગવૃત્તિઓ મત્ર મનો પ્રાપ્ત છે તે તથા તેના વડે
ઉપાસક યોગી (સમરા) ગ્રાન્તાદિ ગુણોને વારંગુ રૂં છે મત્રના કુટા અને
સર્ગિ શબ્દ આવેના છે તેને માટે પ્રમણ —

શ્રુટીતિ ક્ષિપ્રતામાશુ અટ્ટીતિ ॥ નિરુ० અ० ૬ સ્વં ૧૨
દ્વિવિધા સૃણિર્ભવતિ મર્ત્તા ચ હન્તા ચ ॥ નિરુ०
અ० ૧૩ સ્વં ૫

અટ્ટાવિંગાનિ શિવાનિ ગર્ગમાનિ સહયોગં ભજન્તુ
મે । યોગં પ્રપદ્યે ક્ષેમં ચ ક્ષેમં પ્રપદ્યે યોગં ચ નમોઽહો-
રાત્રાભ્યામસ્તુ ॥

અર્થવં કાં ૧૯ અ ૧ વ ૮ મં ૨

અર્થ — હે મનો ! આપની પાથી (મ) મારી (અટ્ટા વિંગાનિ શિવાનિ)
આમવિશ સુખમગ્ધ વસ્તુઓ-દર્શનો વગેરેના નામ નામ જુદા ચિત્ર અદ્ભુત
નિદા, સ્વભાવ, મરીર તથા અન્ય (ગર્ગમાનિ) નુબધના થઈ (અહારાત્રાભ્યામ)
સાનાવિનસ ઉપાસના થે મને (ભજન્તુ) સેવે તથા આપની પાથી (યોગમ્ મપય)
યોગને પ્રાપ્ત થઈ (ક્ષેમમ્) ક્ષેમને પ્રાપ્ત રૂં અં ક્ષેમની મદદથી યોગનનને
વધાર આ જાળનમા તમે અમારા સદ્વાનમરી યાઓ તેના મટે અમે તમને
ક્રમેના નમર ૭ મીએ પિએ

મૃયાન્નરાત્ર્યાઃ ગચ્ચ્યાઃ પતિસ્ત્વમિન્દ્રાસિ વિમ્બ પ્રમ્-
ગિતિ ત્વોપાસ્મહે વ્યમ્ અર્થવં કાં ૨૩ અનુ ૪ મ ૪૭

અર્થ — (દત્ત) હે ક દ પતિસ્ત્વર ' તુ (ઘણ્યા) મળને વાળીને
તથા કમનો (પતિ ગણિ) આમિ છે તથા (મયાત્) સર્વ સમિમ નુ તથા
મદંથી ઉત્તમ હોવાથી તુ સતથી શ્રેષ્ઠ છે (અસત્યા) અમારી ચતુરથી
કુદ પ્રજા, અસત્ય વાળી તથા પાપ મોનો તુ ચતુ છે અચાત્ર તેમનો તાર

ક્રમાર્માં (પ્રમુ) તું સમર્થ છે તથા (વિન્) તું આપક છે (રતિ) એમ
જાણીને (વયમ્) અમે સદા (ત્વા ઉપાસ્મહે) તમારી ઉપાસના કરીએ છીએ.

વાચો નામસુ શર્ચીતિ પઠિતમ્ ॥ નિવં. અ૦ ૧ મ્વં૦ ૧૧
તથા કર્મણાં નામસુ શર્ચીતિ પઠિતમ્ ॥ નિધં. અ૦ ૨ મ્વં૦ ૧
તથા પ્રજા નામસુ શર્ચીતિ પઠિતમ્ ॥ નિધં. અ૦ ૩ મ્વં૦ ૧

ઉપરના પ્રમાણોમાં વાસ્તવ્યાર્થ બતાવે છે કે વાણી, કર્મ તથા પ્રજા એ
ત્રણ અર્થમાં શર્ચો શબ્દ વપરાય છે

નમસ્તે અસ્તુ પર્યત્ પર્ય મા પર્યત ॥

અથર્વં કાંં ૧૩ અનુ૦ ૪ મંં ૪૮

અર્થ—૪૨વર ઉપદેશ કરે છે કે હે મનુષ્યો ! તમે હમેશા ઉપાસનાની
રીતે (મા) મને (વચ્ચત) સમ્યક્ જાણીને તે પ્રમાણે વર્તો તથા હે ઉપાસકો !
તમે એમ જાણો અને જાણો કે હે અર્નત નિદ્રા યુક્ત પરમેશ્વર ! (નમસ્તે અસ્તુ)
તમે અમે હમેશા નમસ્કાર કરીએ છીએ યજ્ઞ ૬ —

અન્નાર્ધેન યશંસા તેજસા બ્રાહ્મણર્વર્ચસેન ॥

અથર્વં કાંં ૧૩ અનુ૦ ૪ મંં ૪૯

અર્થ —તુ (આભાવેન) અન્નાદિથી, મન્યાદિ અર્થર્થથી (યશંસા) સર્વ
મંથો થયેલી સનાતન કીર્તિથી (તેજસા) તેજથી અને (બ્રાહ્મણર્વર્ચસેન) પૂર્ણો
વાધી યુક્ત હે પરમેશ્વર તું અમને (વચ્ચ) જો, જેના માટે અમે હમેશા તારી
ઉપાસના કરીએ છીએ

અમ્મો અમો મહઃસહુ ઇતિ ત્વોપાસ્મહે વયમ્ ॥

અથર્વં કાંં ૧૩ અનુ૦ ૪ મંં ૫૦

અર્થ—હે ભલન ! [અમ્મ] [આ મહ આજ્ઞા ધાતુને અમુન્ પ્ર અય ય
ગાઢવાથી થયેલો છે] તું આપક, શાન્ત, રાજ્ય અને પ્રાણનો પણ પ્રાણ [અમ]
જાન અપક [મહ] સર્વથી મહાન્ તથા પૂર્ણ [સહ] સદનગીન છે [ઇતિ વા]
એમ તમે જાણીને તારી [વયમ્ ઉપાસ્મહે] ઉપાસના અમે કરીએ છીએ.

અમ્મો અરુણં રજતં રજઃ સહ ઇતિ ત્વોપાસ્મહે વયમ્ ॥

અથર્વં કાં ૧૩ અનુ ૪ મં ૫૧

અર્થઃ--(અમ્મઃ) હે વ્યાપક પરમાત્મનૂ તું (અરુણમ્) પ્રકાશસ્વરૂપ (રજતમ્) પ્રીતિના કારણરૂપ આનંદસ્વરૂપ (રજઃ) સર્વ લોકના અધ્યવધુક્ત (સહઃ) સદ્ગુણશક્તિનો દાતા છે (ઇતિ ત્વા વયમ્ ઉપાસ્મહે) માટે અમે તારી ઉપાસના કરીએ છિએ. તારાવિના અમારા જીવો દોષ પણ ઉપાસ્ય નથી.

ઉરુઃ પૃથુઃ સુભૂર્ભુવ ઇતિ ત્વોપાસ્મહે વયમ્ ॥

અથર્વં કાં ૧૩ અનુ ૪ મં ૫૨

અર્થઃ--(ઉરુઃ) હે સર્વ શક્તિમાન! (પૃથુઃ) મહાન વ્યાપક વિશ્વ! (સુભૂઃ ભુવઃ) તું પ્રત્યેક પદાર્થમાં ધરાવતર વ્યાપક દોવાથી સુખ છે અન્તરીક્ષની પોં આકાશ રૂપ દોવાથી ભુવઃ છે એમ જાણીને (ત્વા) તારી અમે (ઉપાસ્મહે) ઉપાસના કરીએ છિએ.

પ્રથો વરો વ્યચો લોકં ઇતિ ત્વોપાસ્મહે વયમ્ ॥

અથર્વં કાં ૧૩ અનુ ૪ મં ૫૩

અર્થઃ--હે પરમાત્મનૂ! તું (પ્રથઃ) સર્વ જગતનો વિસ્તારકર્તા (વરઃ) શ્રેષ્ઠ, (વ્યચઃ) અખિત જગતનો માતા અને (લોકઃ) વિદ્વાનોવડે જાણુવા યોગ્ય છે (ઇતિ ત્વા) એવા તારા સર્વત્ર સ્વરૂપની (વયમ્ ઉપાસ્મહે) અમે ઉપાસના કરીએ છિએ.

યુજ્જન્તિ વ્રધ્નમરુપં વરુન્તં પરિતસ્થુપઃ । રોચન્તે રોચનાં દિવિ ॥ કં ૦ અં ૧ અં ૧ વં ૧૧ મં ૧

પ્રથમ અર્થઃ--જો વિદ્વાન યોગિઓ (પરિતસ્થુપઃ) અખિત જગતના પદાર્થો તથા મનુષ્યોને જાણનાર સર્વેશ (અરુણમ્) કરુણામય (આશુદ્ધ સ્વર્ણસાયામ) વ્યાપુ ઉપરથી થયો છે. તથા સર્વાનંદપ્રદ મહાન પરમેશ્વરની સાથે પોતાના આત્માને (વ્રધ્નમ્) વિદ્યા તથા યોગાભ્યાસદ્વારા (યુજ્જન્તિ) જોડે છે તે (રોચના) આનંદથી યુક્ત થઈને (દિવિ) પ્રકાશ સ્વરૂપ પરામાત્મામાં (રોચન્તે) પરમાનંદ પામે છે.

દ્વિતીય અર્થ — (પરિતસ્થુષઃ) સર્વે લોક અને તત્ત્વસ્થ પદાર્થો (અરુપમ્) અતિમય, રક્તવર્ણુ (વ્રજનમ્) મર્ચના (યુક્તિ) આકર્ષણથી યુક્ત છે અર્થાત્ મૂર્તના આકર્ષણ વડેજ પોતાના સ્થાનમા નિષ્ક્રિય રીતે ધ્રુવ કરે છે અને તે સર્વે એનાજ (દિવિ) પ્રકાશમા આપણને (રોચનાઃ) રચિત થઈને (રોચન્તે) પ્રકાશ આપે છે.

તૃતીય અર્થ — જે ઉપાસકો (પરિતસ્થુષ) સર્વે પદાર્થોની સિદ્ધિ કરનાર (અરુપમ્) સર્વ મર્મસ્થાનોમા રહેનાર તથા (વ્રજનમ્) સર્વ અવયવોની વૃદ્ધિ-કર્તા પ્રાણને પ્રાણાયામની રીતે (દિવિ) પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મામા (રોચનાઃ) પ્રેમપૂર્વક (યુક્તિ) જોડે છે તેઓ મોક્ષાનંદ મેળવીને નિત્ય, યુક્ત, પગમે-સ્પર્શની સાથે (રોચન્તે) સદૈવ પ્રકાશે છે.

આ મંત્રના ત્રણ ગીતે અર્થ કર્યા છે તેને ચાટે નિઃકંડુના પ્રમાણે —

મનુષ્યનામસુ તસ્થુષઃ પન્નુજના ઇતિ પઠિતમ્ ॥ નિઘં ૦

અં ૨ સ્વં ૩

તસ્થુષ તથા પન્નુજના વચ્ચેના નામો મનુષ્યના સાચક છે

મહત્, વ્રજ મહાનામસુ પઠિતમ્ ॥ નિઘં ૦ અં ૨ સ્વં ૩

મહત્ તથા વ્રજ એટલે વાચી છે પરમાત્મા સંસ્પર્શી મહાન હોવાને લીધે પ્રથમ અથમા બ્રહ્મન સંસ્પર્શી પરમાત્માનું મહત્ત્વ વ્યૂં છે.

યુક્તિ વ્રજમરુપં ચરન્તમિતિ । અસૌ વા આદિત્યો નધોઽસ્પોઽસ્તુમેવાસ્મા આદિત્યં યુનક્તિ સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય સમૃષ્યૈ ॥ ઠાં ૦ કાં ૦ ૧૩ અં ૦

યુક્તિ વ્રજમરુપ ચરન્તમ્ એ મંત્રમા જ ન સમૃધી લેાતિક આદિત્ય અર્થાત્ સૂર્યનું ચક્રણ ચાલે છે. તે પ્રમાણે જીવન અર્થમા બ્રહ્મન સંસ્પર્શી સૂર્યનું ચક્રણ વ્યૂં છે

આદિત્યો હ વૈ પ્રાણો રયિરેવ ચન્દ્રમા રયિર્વા. તત્-ત્સર્વં યન્મર્ત્તં ચામૃત્તં ચ તસ્માન મર્તિરેવ રયિ. ॥ પ્રશ્નો-પતિં ૦ પ્રશ્ન ૦ ૧ મં ૦ ૦

આદિત્ય એજ પ્રાણ ૫ અને ચન્દ્રમા નિ છે આ પ્રમાણથી ત્રીજા અર્થમા બ્રહ્મન સંસ્પર્શી પ્રાણનું ચક્રણ વ્યૂં છે. કાઈ કાઈ વખત નિઃકંડુના જન અને

૧. ભરુપ મેન્દો યો ના વાય પણ ખતાવેલા છે પરંતુ આ મત્રમા એ અર્થ શત પથાદિ ઉપરા ત પ્રમાણોવા અને મૂન અથથી પણ વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તથા એક નમ્દના અનેમર્થ ચતા દોનાથી ધની નમ્તો નથી આમ છતાં ભદ્ર મેકત મૂલને પોનાના રૂએના ભાષ્યમા આમ નવી વ્યાખ્યા કરતી વખતે ગોણુ ગ્રહણ કયુ છે તે આતિમતકજ છે વગાં માયલાચાર આ મત્રના અર્થમાં જન ગખથી સૂર્યનુ ગ્રહણ કયુ છે તે ગોં અશમા ઠીક છે પરંતુ ગણુ જાલે ભદ્ર નમ્દનમ્પર ઉપગ્રેમત અવ કયાથી લા યા—આમશમાથી કે પાનાળમાથી ? માન એમજ નાનૂમ પગ ૬ પોતાની કે નાથીજ લખેનો છે માટે તે અર્થ નિર્ભાગે માનના યોગ નથી

દ્વે ઉપાસના કેની રીતે વી જોઇએ તે લખીએ ડિયે પ્રથમ શુધ્ધ એજાન્ત અ. મનોનુકૂન અનમા શુદ્ધ મમથી બેસીને સવ ઇન્દ્રિયા તથા મનને એ ભાગીને સચિચત. ૧. અગ્ર અતનામિ ન્યાય રી પ માતમાનુ ચિન્તન કરીને પોનાના આ માટે તેમા જોગી. ૨. ગુતિ પ્રાર્થ ૥ જગજગ ગીતે કર્યા પછી તેની ઉપાસનામા વા. ૩. માતમાને નિયુ ત યવા આ નિો પતજલી મુનીના રાગદર્શ. ૪. નેના ઉપગ ૫. વેદકથામના ભાષ્યમા નીચે પ્રમાણે ગીતિ ખતાની છે

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ યોંદંસંપાધિપાદે સ્તં ૨

અર્થ — ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિગેવ મરનો તેનુ નામ યોગ ઉપાસના અર્થ ૧ વ્યવહારની વખતે ગમેશ્વરથી બિન બીજા દોષ પણ વિવિધ તેમજ અધમથી મનોવૃત્તિને રમે ૥ રાગી રાગી નિ. ૧. ત્વાથી આ વૃત્તિ કયા ઝિયન ગય છે તે વાન આગગના નૂનમા મ્દ છે

તદા જ્ઞ્ સ્વરૂપેઽવધ્યાનમ ॥ યોંદંસંપાંસ્ટં ૩

અર્થ — ત્યારે તદા ૥ અથા બચતાઆથી મારો રોગવામા આવે છે ત્યારે તે ઉપાસકનુ મન સરજ પરમેશ્વરના વ્યવધમા સ્થિર થાય જે ત્યારે ઉપાસક યોગી ઉપાસનાને ઊગીને આસાગિ વ્યવહારમા પ્રવત છે ત્યાર તેની પ્રવતિ સાધાગળુ મામમેના જે રી હોય છે કદેમ તે હવે મ્દ છે

વૃત્તિમારુપ્યમિતરત્ર ॥ યોંદંસંપાંસ્ટં ૪.

૧. — વિરુદ્ધાપ્ત્યાથી બિન દ્વાયોમા ચિત્તવૃત્તિના રૂપો મા નુ દે છે ગોં ન કે નિરુદ્ધાપ્ત્યાથી બિન દ્વાયોમા ગો ધીની વૃત્તિ ના. ૧. ૫મ ૧

યુક્ત, વિદ્યા વિજ્ઞાન પ્રકાશક, સતતતત્ત્વને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા અને નાધારણ માણુમોના દરતા સ્થિતિમાં અને અપૂર્વ હોય છે અનુપાસકાની દૃષ્ટિ એની કદાપિ પણ થતી નથી હોયે વૃત્તિઓ કેટલી છે તે કહે છે—

વૃત્તયઃ પંચતય્ય. ક્ષિપ્રાક્ષિપ્તાઃ। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૬

અર્થ—મનુ થતી વૃત્તિઓ પાંચ જાતની છે અને તેના મે બેદ છે. જોકે ક્ષિપ્ર અને બીજી અક્ષિપ્ર જે વૃત્તિઓથી કલેશ થાય છે તેને ક્ષિપ્ર કહે છે અને જેનાથી મુખ થાય છે તે અક્ષિપ્ર કહેવાય છે.

પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૬

અર્થ—પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિઓ પાંચ વૃત્તિઓ છે આ પાંચેના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમા. પ્રમાણાનિ। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૭

અર્થ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ (સાદ) ને પ્રમાણ કહે છે.

વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્વૃપપ્રતિષ્ઠમ્। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૮

અર્થ—જેનાથી ખોટું જ્ઞાન થાય તે વૃત્તિને વિપર્યય કહે છે

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતીવસ્તુશૂન્યોવિકલ્પઃ। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૯

અર્થ—શબ્દ માનવીજ્ઞાન જ્ઞાન થાય પરંતુ તે વસ્તુ વાસ્તવમાં હોય નહિ. જેમકે “વન્યાપુત્ર” વગરે આને વિકલ્પવૃત્તિ કહે છે

અભાવપ્રત્યયાવલચનાવૃત્તિર્નિદ્રા। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૧૦

અર્થ—અજ્ઞાનાનસ્થાને નિદ્રા કરે છે

અનુભૂતવિષયાસમ્પ્રમોષ સ્મૃતિઃ। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૧૧

અર્થ—જો કંઈપણ દેરામાં અનુભવે જેના વિષયને જૂની ન જાનારી વૃત્તિને સ્મૃતિ કહે છે આ વૃત્તિઓનો નિરોધ કે ભીરત થાય છે તે આગમ જ્ઞાનને છે

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાન્તાન્નિરોધઃ। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૧૨

અર્થ—જો વૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે ઉપાસનાનું પરમ આત્મજ્ઞાન સાધન થાય છે તે વિશે આ ૧૨ સૂત્રમાં કહે છે.

ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ્યાઃ। યો. દ. સ. પા. સૂ. ૧૩

અર્થ—ઈશ્વરના ભક્તિ, વિશેષ જ્ઞાનથી થતી વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે

હવે પ્રકૃતિ અને હવથી જિજ્ઞાસે એવો ઇશ્વર કાણ છે તે વિનિયતજા
આગળ સખે છે કે:—

રૂઝકર્મવિપાકાશર્પરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः ॥

યો૦ ૬૦ સ૦ પા૦ મૃ૦ ૨

અર્થ:—અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશ, શુભાશુભ કર્મ, તેનું દુઃખ તથા તેની શર-
ના ॥ રહિત પુરુષ વિશેષને ઇશ્વર કહે છે.

પ્રશ્ન—ઉપરોક્ત બંધનોથી રહિત અર્થાત્ મુક્ત પુરુષને જો ઇશ્વર કહેત
હોતો એવા મુક્ત પુરુષ કણ છે અને તેઓ ત્રણે જાનના બંધનોને છોડી
દેવશ્યને પામ્યા છે માટે ઇશ્વર કણ થશે?

ઉત્તર—નહિ. ઇશ્વરના જેવો કોઈ અર્થજાનથી, છે પણ નહિ અને ધર્મે પણ
નહિ. જેમ મુક્ત પુરુષો મુક્ત થયા પહેલાં બંધકાટિમાં હોય છે તેમ ઇશ્વર
નથી હોતો. ઇશ્વર તો અદા મુક્ત છે. જેવી રીતે પ્રકૃતિમાં લીન અર્થેલા થો
ગીની ઉત્તરાવસ્થા બંધકાટિ છે તેવી રીતે ઇશ્વરના વિગપમાં નથી. કારણ કે તે
નિલ બંધ રહિત છે અને તેનું અશ્વર્ય પણ નિત્ય છે.

પ્રશ્ન—ત્યારે ઇશ્વરનું સર્વોત્તમ ગુણ અને નિત્ય અશ્વર્ય સનિમિત્ત છે કે
નિર્નિમિત્ત?

ઉત્તર—સર્વોત્તમ અશ્વર્ય વેદનું નિમિત્ત છે અને તે જાને અઘોર વેદ અને
સર્વોત્કૃષ્ટ અશ્વર્ય ઇશ્વરની સત્તામાં વિદ્યમાન છે; એટલા માટે તેમનો નિલ સ-
બંધ છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઇશ્વર નિલ બંધ રહિત છે અને તેનું
અશ્વર્ય શમાનતા અર્થવા અધિકતાથી રહિત હોવાથી એના સરખા અર્થવા એ-
નાથી વિશેષ આમર્યવાળો કોઈ નથી. જો એક પુરુષથી બીજો અધિક અશ્વર્ય-
વાળો હોય નેતે ઇશ્વર કહિએ તો એમ કરતાં કરતાં દેખાં અશ્વર્યની સીમા
આવશે તેને ઇશ્વર કહીશું. એટલા માટે જેમાં અશ્વર્યની પરાકાષ્ટા તેજ
ઇશ્વર છે.

તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞબીજમ્ ॥ યો૦ ૬૦ સ૦ પા૦ મૃ૦ ૨૬.

અર્થ:—બૂત, ભવિષ્યત્ તથા વર્તમાન ત્રણે કાલનું જેને જ્ઞાન છે
અને જેનું દિગ્વિધી મહત્ત્વ થતું નથી હિન્તુ મન અને શુદ્ધિની સાથે જેનો સંબંધ
છે તે જ્ઞાનની ઇશ્વરમાં સીમા થઈ ગયેલી છે અર્થાત્ એના કરતાં વિશેષ કોઈપણ
જાણી શકતું નથી તેમજ એને સર્વજ્ઞ કહે છે. આ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરના જ્ઞાનાદિ.

મુખ તથા વ્યાર્પક વિષય આદિ નામોનો નિર્ણય વેદમાંથી કરવો જોઈએ. તે ગોનાનું દિન નહિ કરનાં અન્ય પ્રાણિઓનુંજ દિતસાધન જ્ઞાન તથા ધર્મના ઉપદેશ વડે કરે છે. વળી પ્રાણ તથા ગરીરના છૂટા પડતી વખતે અને મહાપ્રત્યક્ષની વખતે સર્વે જીવોનો ઉદ્ધાર કરીશ એમ આજ્ઞાપ્રત્યક્ષોમાં પણ લખ્યું છે. પ્રથમ વિધાવિત પરમેશ્વરે વેદનો પ્રકાશ કરવાની રચિતે સ્થિર કરીને અનુચ્છેદથી પરમ જ્ઞાનમય ઇશ્વરે જીવને વેદનો ઉપદેશ કર્યો.

સ ગ્વ પૂર્વેવામપિ શુભઃ કાલેનાનવચ્છેદાન્ ॥

યોં દં સં પાં સૂં ૨૬

અર્થ:—પૂર્વોક્ત શુભયુક્ત પરમેશ્વર પૂર્વેના મરણોએનો પણ શરૂ છે. કારણ કે તેનામાં કાલકૃત સીમા નથી.

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ યોં દં સં પાં સૂં ૨૭

અર્થ:—તે પરમેશ્વરનો વાચક પ્રણવ અર્થાત એમકાર છે, જેની દ્વારા જાણવામાં આવે તેને વાચક અને જે જાણવામાં આવે છે તેને વાચ્ય કહે છે આ કેશવે વાચક પ્રણવ અને વાચ્ય ઇશ્વર છે.

પ્રશ્ન:—ઈશ્વર અને પ્રણવનો વાચ્ય વાચક ભાવ કેવલ સાંકેત માત્ર છે કે દીપક અને પ્રકાશવત્ છે ?

ઉત્તર:—ઈશ્વર અને પ્રણવનો વાચ્ય વાચક સંબંધ સાંકેતિક છે, કલ્પિત નથી કિન્તુ અત્ત દિ છે કારણ કે મકેત પણ ઇશ્વરમાં જે વાચ્યભાવ છે તે તેના સંબંધનેજ દેખાડે છે. જેમ પિતા પુત્રનો સંબંધ સંકેતથીજ જાણી શકાય છે કે આ એનો પિતા છે અથવા આ તેનો પુત્ર છે બીજા સર્ગોમાં પણ આવીજ રીતે વાચ્ય વાચકનો સંકેત કરવામાં આવે છે કારણ કે સંપ્રતિપત્તિ નિત્ય હોવાથી મન્દાર્થ અર્થ પામુ નિત્ય છે તેમ મન્દતાન્ત્રો સાગીરીતે જાણે છે. અને યોગીઓ પણ વાચ્ય અને વાચકનો અર્થ નિત્ય છે એમ અનુભવે છે.

તજ્જપસ્તદર્થમાવનમ્ ॥ યોં દં સં પાં સૂં ૨૮

અર્થ:—પ્રણવનો જપ કરવો અર્થાત પ્રણવ શબ્દથી વાચ્ય પરમાત્મા તું ધ્યાન અર્થવિચારપૂર્વક કરવું. પ્રણવનો જપ કરતાગએનું ચિત્ત, તેનો જપ તથા અર્થવિચારપૂર્વક પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાથી એકાગ્ર થાય છે. ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે:—

સ્વાધ્યાયાયોગમાર્મીત યોગાત્વાધ્યાયમામનેત્ ।

સ્વાધ્યાયયોગસંપત્યા પરમાત્મા પ્રકાશતે ॥

અર્થ:—(સ્વાધ્યાયાત્) સ્વાધ્યાય અર્થાત્ વેદ અથવા પ્રણયના જરૂરી (યોગમ્ આતીત) ઉપાસકે યોગાન્યાસ કરવો. (યોગાત્) યોગ અર્થાત્ સમાધિસ્થ થઈને [સ્વાધ્યાયમ્ લાભનેત્] જપ કરવો. (સ્વાધ્યાયયોગસંપત્યા) સ્વાધ્યાય અને યોગના બંધથી [પરમાત્મા પ્રકાશતે] ઇશ્વરનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આવી રીતે ઉપાસના કરનારની શુદ્ધિ થાય છે તે કહે છે. —

તતઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમોઽપ્યન્તરાયામાયશ્ચ ॥

યો૦ દ૦ સ૦ પા૦ સૂ૦ ૨૯.

અર્થ:—ઉપર પ્રમાણે ઉપાસના કરનાર ઉપાસકને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા આધિતી લઈને જે યોગનાં વિધો છે તે બધાં ઇશ્વરની પ્રેમપૂર્વક ઉપાસના કરવાથી નાશ પામે છે. પરમાત્મા જેવો સર્વ વ્યાપક, શુદ્ધ, પ્રસન્ન અર્થાત્ અવિદ્યાદિ કલેશોથી તથા જન્મ મરણથી રહિત છે તેને યોગી પોતાની શુદ્ધ શુદ્ધિને કીધે તેવોજ અનુભવે છે.

પ્રશ્ન—ચિત્તને વિશેષ કરનારાં વિધો કેટલાં તથા ક્યાં છે ?

વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસાચિરતિથ્યાન્તિદર્શના-
લબ્ધશૂનિકત્વાનવાસ્થિતત્વાનિષ્ઠિતવિક્ષેપાસ્તેઽન્તરાયાઃ ॥

યો૦ દ૦ સ૦ પા૦ સૂ૦ ૩૦

અર્થ:—વ્યાધિ, સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અચિરતિ, આન્તિદર્શન, અજ્ઞાન મુમિકંત્વ અને અનવાસ્થિતત્વ એ નવ યોગનાં વિધો છે. આ બધા ચિત્તની વૃત્તિની સાથેજ હોય છે. ચિત્તવૃત્તિના અભાવેજ તેઓનો પેન્ અભાવ થાય છે. શરીરની ધાતુ તથા રસમાં ગિચાડ થયો તેને વ્યાધિ કહે છે. જે અવસ્થામાં ચિત્ત કંઈપણ કામ કરવા આહુતું નથી અથવા દુષ્ટ કર્મો કરવા તત્પર થાય છે તે અવસ્થાને અ્યાન કહે છે. બન્ને પશુનું અંદન કરનાર જાન અર્થાત્ કંઈપણ વિચાર ન થતાં અન્યાં સંજ્ઞા રહે કે અમ્મ રમે કે તેમજ આવા ઠીકારની શિથિને સંશય કહે છે. યોગનાં સાધનોનું ચિન્તન ન કરવું તેને પ્રમાદ કહે છે. શરીર અથવા ચિત્ત બારી થઈ જવાથી કર્મ કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિ ન થતી તેને આલસ્ય કહે છે. વિયોગના સંસર્ગથી મોહિત થઈ આત્માનું તેમાં

યોગમાં જવું અને તેમાંજ રૂપ્પણ રહેવી તેને અવિરતિ કહે છે. વિપરીત અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનને પ્રાપ્તિદર્શન કહેછે. સમાધિની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત ન થવું તેને અલબ્ધભક્તિ કહેછે. સમાધિમાં ચિત્તવૃત્તિનું સ્થિર ન રહેવું તેને અનવસિયત્વ કહે છે. આ નવ યોગના મત્ત, વિરોધી અથવા યોગનાં વિદ્વેષ કહેવાય છે.

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेप-

सहभुवः ॥ यो०द०स०पा०सू० ३१.

અર્થ:—જેનાથી પ્રાણિમાત્ર દૂર થવાનો—છુટવાનો—અપત્ન કરે છે તથા જેથી મન શરીર નથા ઇન્દ્રિયો દુઃખી થાય છે તેને દુઃખ કહે છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક. મુશ્કેલીનું નિર્મિત થવાથી મનનું ક્ષુભિત થવું તેને દૌર્ભાગ્ય કહે છે. શરીરના કંપવાને અંગમેજ્યત્વ કહે છે. બહારના વાયુને અંદર લેવો તે શ્વાસ તથા અંદરના વાયુને બહાર કાઢવો તે પ્રશ્વાસ કહેવાય છે. આ બંધાં વિક્ષિપ્ત થયેલા ચિત્તની સાથેજ પેદા થાય છે; અને સમાધિસ્થ ચિત્તવાળાને નથી થતા. આ બંધાં વિખેલને અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યથી દૂર કરવાં જોઈએ. હવે તેમને દૂર કરવા માટે કેવી રીતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેને માટે આગલા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

तत्प्रातिपेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः॥ यो०द०स०पा०सू०३२

અર્થ:—આ વિશેષોને દૂર કરવા માટે એક તત્વનો અભ્યાસ કરવો. અર્થાત
ચિત્તના વિશેષની નિવૃત્તિ માટે એક અદિતીય પરમાત્માનાજ વિચારમાં મગ્ન
થવાનો અભ્યાસ કરવો. જેનું ચિત્ત જૂદા જૂદા વિષયોમાં જોડાયેલું છે, તે
મનુષ્યનું જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થવું નથી પણ નિર્દિષ્ટ દશા
વાળુંજ રહે છે, પરંતુ જ્યારે તે ચિત્તને સર્વ વિષયોમાંથી ખેંચી મઠ એકજ
વિષયમાં સ્થિર કરવામાં આવે છે ત્યારે એકાગ્ર થઈ જાય છે. આદત્ત માટે જૂદા
જૂદા વિષયોને માટે ચિત્ત નિયત નથી. જે કાર્મિક જોડા કહે કે સમાન જ્ઞાનના પ્ર
તીકાથી ચિત્તની એકાગ્રતા સંભવ છે તો પ્રવાહ ચિત્તનો ગુણ થયો અને
પ્રવાહ ક્ષણિક હોવાથી ચિત્ત પણ ક્ષણિક થયું. જે પ્રવાહાંશના જ્ઞાનનોજ
ગુણ એકાગ્રતા હોય તો સંપૂર્ણ પ્રવાહ સમાન જ્ઞાનના પ્રવાહવાળો છે કે અસ
માન જ્ઞાનના પ્રવાહવાળો છે? પ્રત્યક્ષમાં નિયત થવાથી ચિત્તની એકાગ્રતાને
ચિત્તનો ગુણમાનો તો જિનની નિર્દિષ્ટ દશા સિદ્ધ નહીં થઈ શકે. માટે જે એક
અનેક વિષયોમાં સ્થિત છે તેને ચિત્ત કહે છે. જે કોઈ કહે કે ચિત્ત કોઈ પદમાં
નથી પણ સ્વભાવથીજ સિત્ત સિત્ત અનેક જ્ઞાન હિતન થવા કરે છે, તે

એમા એ દોષ આવશે કે અન્ય પુત્રપતા જોયેના પતયનો જોખતા અન્ય પુત્ર
યદ્દ જશે પરન્તુ આ તાત મૃદ્ધિકમયી વિરુદ્ધ છે વળી આખના જોયેનાપદાર્થનું
રમરણ પણ ખીછ ગમ્ભિ કેની ગીતે મ્હી ને જો હાર પ્રમાણેજ માનીએ તો
કોષ્ઠપણ પ્રગરે એમમ ચિત્ત થવા છતા પણ જ્યેમયપાયસીય ન્યાયાનુસાર પોતાના
આત્માના અગ્નિત્વમા પણ મિથ્યાત્વ ચિત્તની બિન્નતામાં પ્રાપ્ત થાય છે જો કહે
કે ચિત્ત લિન્ન લિન્નજ છે તો " જે મે જોયુ હતુ તેને અડકુ છુ અને
જેને અડક્યો હતો તેને જોઉ છુ ઇલાખિ પ્રયોગોમાં જે "મે" નું જ્ઞાન છે તે
અત્યન્તાભિન્ન ચિત્તોમા વર્તમાન સામાન્ય રીતિએ એક જ્ઞાનીનાં આશ્રયે ટકી
રીતે ગ્હી શકે? પોતાના અનુભવથી પ્રદણ મગ્વા યોગ આ એમજ આત્મા 'હુ'
ના જ્ઞાનથી જલજ્વાલામા આવે છે અને પ્રેસક્ષ પ્રમાણનું મહાત્મ્ય અથાત્ પ્ર
બળતા ખીલા પ્રમાણોથી ખડિત નથી થતી પરન્તુ પ્રવક્ષા ॥ આશ્રયથી ખીલા
પ્રમાણોની સિદ્ધિ છે માટે જે એકજ અનેક સિપોમા સ્થિત છે તેને ચિત્ત કહે છે
હવે ચિત્તની પ્રમન્નના કેની રીતે થાય છે તે બતાવે છે

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુસ્વદુઃસ્વપુण्याપુણ્યવિપયાણા
ભાવનાતશ્ચિત્તમસાદનમ્ ॥ યો૦ ૬૦ સ૦ પા૦ સુ૦ ૩૩

અર્થ — સુખી તથા સપત્તિવળા મનુષ્યો સાથે મિત્રતા દુખી મનુષ્યો
ઉપર દયા, પુત્રપાત્રાની સવે પ્રીતિ તથા દુષ્ટ મમ મરનારાઓનો લાગ
ઝૂંપે અર્થાત્ 'તેનાથી' નું રહેવાથી ઉપાસકના આત્મામા સત્ત્વ મર્મનો
પ્રકાશ થાય છે તથા ચિત્ત ॥ પ્રસન્નતા થાય છે અને પ્રસાદ થોડુ ચિત્ત ઈશ્વરમાં
એકાગ્ર થઈ ગિચ્છતાને પ્રાપ્ત થાય છે

મચ્છર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥

યો૦ ૬૦ સ૦ પા૦ સુ૦ ૩૪

અર્થ — ઉત્તરગ્રંથ સાયુને ॥ સિંહ ॥ ॥ ઝિદ્દોનારા પ્રવૃત્તિવંતે બદ્ધાર મનવાની
ક્રિયાને પ્રવૃત્તિ કહે છે તથા બદ્ધાર ॥ સાયુને યથાસમિતિ અદર ખેચી ખારણ
મ્હી ગખવાની ક્રિયા ॥ ચિવારણ કટ છે આવી રીતની પ્રવૃત્તિને જો નિધારણની

* ॥ મમપાયસીય ન્યાયનો જે ન્યાય છે જેમકે હેા જે માલગ્યુ તાત કે
જલમાથી ખીજ થાય છે અને તેજે દુધની અને ॥ ખીજ ખાખી તાત જેવું તેમ ॥ તે
માયનુ ઝાલ લાને તેની ખીજ બનાવવાને તેમા ચાખા નાખાને અગ્નિપર મૂકીને ॥
ખાખા મારે આને ॥ મમપાયસીય ન્યાય કહે છે

ક્રિયાને પ્રાણાયામ કહે છે, અને તે કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતા થઇ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે

યોગાદ્ગાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેક-
ત્યાતેઃ ॥ યો. ૬૦ સા. ૫૦ સૂ. ૨૮

અર્થ - યોગનુ અનુષ્ઠાન કરવાથી અશુદ્ધિનો દામ થઇ ઉપાસક યોગીનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતા સુધી વધતું જાય છે

યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસ-
માધયોઽષ્ટાવંગાનિ ॥ યો. ૬૦ સા. ૫૦ સૂ. ૨૯

અર્થ - યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગ છે

તદ્વાહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥

યો. ૬૦ સા. ૫૦ સૂ. ૩૦

અર્થ - અહિંસા-સર્વથા સવદા પ્રાણિઓ પ્રત્યે અનિશ્ચિત ચિન્તન નકરવું તેને અહિંસા કહે છે આગળના ચાર યમ અને પાંચ નિયમનો આધાર અ અહિંસા ઉપર રહેલો છે. તેની સિદ્ધિ થયા પછી તેને ૬૬ કરના માટે બીજા યમા દિનું સેવન કરવાની જરૂર છે શાસ્ત્રોમા કહે છે કે -

સ સ્વલ્પયં બ્રાહ્મણો યથા યથા વ્રતાનિ વ્રહ્મણિ
સમાદિત્સતે તથા તથા પ્રમાદકૃતેભ્યો હિંસાનિદામ્યો
નિવર્તમાનસ્તામેવાવદાતરૂપામહિસાં કરોતિ । બ્રહ્મણે
જાણવાની ઇચ્છાનાથી ઉપાસક યોગી જેમ જેમ વણા ગતોને ધારણ કરવાની
ઇચ્છા કરે છે તેમ તેમ પ્રમાદથી રહી હિંસાના નાશુરૂપ પાપોથી નિવૃત્ત થઇને
નિર્મળ રૂપવાળા અહિંસાને ધારણ કરે છે

સસ-મત્ય યથાર્થે વાદ્મનસે યથાદૃષ્ટં યથાનુમિતં
યથા શ્રુતં તથા વાદ્મનશ્ચેતિ પરત્ર સ્વબોધમંક્રાન્તયે
ચાગુક્તા મા યદિ ન વંચિતા આન્તા વા પ્રતિપત્તિવન્ધ્યા
વા ભવેત્ હત્યેષા સર્વભૂતોપકારાર્થ પ્રવૃત્તા ન ભૂતોપધા-
તાય યદિ ચૈવમપ્યમિધીયમાના ભૂતોપધાતપરૈવ મ્યાન્ન

સત્યં ભવેત્ પાપમેવ ભવેત્ તેન પુણ્યામાસેન પુણ્યપ્રકૃતિરુપકેન કષ્ટાન્તમઃ પ્રાપ્ન્યાન્ તસ્માત્પરીક્ષ્ય સર્વભૂતહિત સત્યં જ્ઞયાન્ ॥

અર્થઃ—જેમાં મન અને વાણી યથાર્થ રહે અર્થાત્ જેવું જોમું હોય—અનુમાન કર્યું હોય અથવા જેવું સાંજિગ્યું હોય તેવું જ પોતાની વાણી તથા મનવડે કહેવું. બીજા મનુષ્યનામાં પોતાના જ્ઞાનની પ્રરણા કરવા માટે કહેવું જે વાક્ય તે જલકપટ ભરેલું, ભ્રમેત્પાદક અને નિરર્થક ન હોવું જોઈએ પરંતુ તે સર્વ પ્રાણિઓનો ઉપકાર કરનાર હોવું જોઈએ પ્રાણિઓનું નાશક ન હોવું જોઈએ. જો તે કહેલું વચન પ્રાણિઓનું નાશક હોય તો તે સત્ય નથી. તે વાક્યને અનુસરી વર્તવાથી પાપજ થાય છે. પુણ્યાભાસ અર્થાત્ પુણ્યના નામે જે સ્વાધ્યાસાધન કરે છે તે અત્યંત કષ્ટ પામે છે માટે પરીક્ષા કરીને જેથી સર્વ પ્રાણિઓનું હિત થાય તેવું સત્ય જાણવું.

અસ્તેષા—જીજ્ઞાસુ પરાયુ દ્વંચ લેવું તે ચોરી તે ચોરીનો મનવચન તથા કર્મવડે ભાગ કરવો તેને અસ્તેષા કહે છે.

અભયય—ઉપશ્ચેન્દ્રિયનો નિરોધ કરવો અર્થાત્ અદૃષ્ટા મિથુનનો ભાગ કરી ધીર્યની રક્ષા કરવી.

અપરિમદ—વિષયોનો સંગ્રહ, રક્ષા અને તેના નાશમાં સર્વત્ર દિશાસ્પદ હોય જોઈને તેમનો ભાગ કરવો તેને અપરિમદ કહે છે. આ પાંચ યમ છે.

જાન્યસન્તોષતપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિર્યમાઃ ॥

યોં દો સાં પાં મૂં રૂં

અર્થઃ—શાન્ત-પરિવ્રતા જે પ્રકારની છે. આશ્વ-નંતર અને આદ્ય ગદારનો અવધવાની શુદ્ધિ જગદિથી થાય છે અને અંદરની શુદ્ધિ રાગદોષ તથા અસંતોષાદિનો ભાગ અને શાસ્ત્રોના અધ્યયનદ્વારા મેળવેલા જ્ઞાનથી થાય છે.

સંતોષઃ—દાનિ અથવા લાભમાં દર્પ શોક ન કરતાં ધર્માનુકૂલ જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ રાખી ધર્મનું આચરણ કરવામાં સદા પ્રસન્નતા રાખવી.

તપઃ—જ્યેષ્ઠ, પ્રકૃત, મુખ્યદુષ્કર્મદિ દુરેકલ, ચલત, કર્તા, જ્ઞાતી, પદ્મ, ધર્મ, ના આચરણમાં પ્રમાદ ન કરવો તેને તપ કહે છે.

સ્વાધ્યાય—યેગદિ સંગમસ્થાન પાનપાન કરવું તથા કન્યાયુ અગ્નિ પ્રજુવતો જપ અર્ચાચારપૂર્વક કરવો તેને સ્વાધ્યાય કહે છે.

ઈન્દ્રિયપ્રતિષ્ઠાન—પગમચ્છ પરમાત્માને મન પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા આત્મા
દિ પ્રિય જાયાતુ સમર્પણ મનુ અથાત્ તેની આત્માને અને વ વર્તન કરવામાં
પુણ કરના આ પાપ તિયમ છે દુવે એ વચનથી નિયમનું ફા શુ છે તે
ભાવે છે

અદિસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધો વૈરત્યાગ ॥ યોં દં
પાં પાં સૂં ૩૬,

અર્થ —અદિ સા ધમ ૫ પા ૧૧ કરવાથી તે પાન કરનાર મનુષ્યની સાથે
જીભાત્ર નિરત થઇ જાય છે

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ॥ યોં દં સાં
પાં સૂં ૩૭.

અર્થ —મન, વચન અને કર્મનું સત્ય પાન કરવાથી વચન સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત થાય છે

અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ ॥ યોં દં સાં
પાં સૂં ૩૮

અર્થ —ચોરી ત્યાગ કરવાથી સર્વ પ્રમરના રત્નાં અમૂલ્ય પદાર્થોની
પ્રાપ્તિ થાય છે અથાત્ મનુષ્ય જ્યારે ચોરીનો ત્યાગ કરીને સત્યાચરણથી વર્ત
તે ત્યારે ખીન મનુષ્યોનો તેનાપર વિશ્વાસ બેસે છે અને તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા
વધવાથી સર્વ રત્નોની પ્રાપ્તિ તેને થાય છે

બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૩૯

અર્થ —બ્રહ્મચર્યનું જાનન કરવાથી અધાન જ્ઞાનનિરાદ ૧ રતા ઉપ થે
ન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી શકાતી ૨ ૧ અને વાંચ્યવન ૨ ૫ ૧ ગૃધ્યાધમમાં
પણ નિયમમાં મનુ તથા પરસ્ત્રીચમ ૧૧૬ સ્ત્રિયાગ પ્રમાણે મન નચન અને
કર્મનું ત્યાગ કરવો એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય જે પ્રકારે વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે
અથાત્ શાગિરિ બનદિ થાય છે તથા જુદી પણ ચપન થઈ આત્મિક બનતી
પણ પ્રાપ્તિ થાય છે આથી મનુષ્ય શાગિરિ તથા આત્મિક રોગોથી સત
મુક્ત થઈ જ્ઞાનદા રહે છે

અપરિગ્રહસ્થૈર્યં જન્મકથંતાસચોધ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૪૦.
અર્થ —અપરિગ્રહથી ૦ સાર મનુષ્ય વિનાશક્રિયા ૨ ૨૮ છે અથાત્
દાનાદિથી પ્રાપ્ત થતા ધનાદિમા લોભક્રિયા નથી મળતો ત્યાગ ૨ ૨૯ થાય છે ?

કયાથી આવ્યો છું તથા મારું કર્તવ્ય શું છે અને મારું કાર્ય શું ની રીતે થશે
પ્રત્યાદિ શુભશુભોના પ્રિયાગ્રામ તેનું મન સ્થિર થાય છે

‘શૌચાત્સ્વાદ્ગજુગુંપ્સાપરેરમસર્ગઃ ॥ યોં દં સાં
પાં સૂં ૪૦

કિંચસત્વશુદ્ધિ સૌમનસ્યૈકાગ્રેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયો-
ગ્યત્વાનિચ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૪૧

અર્થઃ—હમેશા આભ્યન્તર અને બાહ્ય રીતે કરના પના પણ દુઃખ ન થતી
શરીરની મક્કીનનાને જોઈને ઉપાસક યોગી આ મળી શરીરપર ધૃતિ થાય
છે અને તેથી ખીજા લોકોના શરીરસાથે પણ સંમોગ કરવાથી સંમોગ પામી
અલગ રહે છે તેથી બહારના અવયવો તથા મન પરિત અને શુદ્ધ થાય છે તમા
પ્રસન્નતા અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે

સન્તોષાદનુન્નમસુપલાભ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૪૨

અર્થ —સંતોષ રાખવાથી સર્વથી ઉત્તમ સુખ મળે છે

કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિસ્ત્યાત્તપસ ॥ યોં દં સાં
પાં સૂં ૪૩

દેહાસન આદિ અનેક પ્રકારનાં આસન છે. આમાંથી કોઈપણ પ્રકારનું આસન કરવું; અથવા ઇચ્છાનુસાર સુખપૂર્વક જેસી શકાય તેવું કોઈ પણ આસન સ્થિર કરવું.

તતો દ્વન્દ્વાનમિઘાતઃ ॥ યોઃ દઃ સાઃ પાઃ સૂઃ ૪૮

અર્થ:—ત્યારે આસન સિદ્ધ થાય છે ત્યારે શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વો સહન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને શરદી અથવા ગર્મી કંઈપણ બાધ કરી શકતાં નથી.

તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥

યોઃ દઃ સાઃ પાઃ સૂઃ ૪૯

અર્થ:—બંદારના વાયુને અંદર લેવામાં આવે છે તેને પ્રાણ કહે છે અને તે અશુદ્ધ વાયુ અંદરથી બહાર કાઢવામાં આવે છે તેને પ્રશ્વાસ કહે છે તે ગંભીરી ગતિને રોકી રાખવાની ક્ષિપાને પ્રાણાયામ કહે છે. આસન સિદ્ધ થયા પછી અંદર અને બહાર જવાના સ્વભાવવાળા વાયુને યુક્તિપૂર્વક અને ધીમે ધીમે નિસળા અભ્યાસથી છત્તીને સ્થિર કરવો અર્થાત્ તેની ગતિને રોકી રાખવી તેને પ્રાણાયામ કહે છે, તે ચાર પ્રકારના છે.

સ તુ વાહ્યાભ્યન્તરસ્તંભવૃત્તિર્દેશકાલસંખ્યાભિઃ

પરિવૃષ્ટો દીર્ઘતૂલ્કમઃ ॥ યોઃ દઃ સાઃ પાઃ સૂઃ ૫૦

અર્થ:—૧ વાયુને અંદરથી બહાર કાઢીને બહારજ રોકી રાખવો તે બાહ્ય; (૨) વાયુને બહારથી અંદર લઈ અંદરજ રોકી રાખવો તે આભ્યન્તર; (૩) વાયુને બહારપણ ન કાઢવો કે અંદર પણ ન લેવો પણ જોમનો તેમ સુખ પૂર્વક રહી શકાય ત્યાં સુધી રાખવો. આ પ્રાણાયામ પ્રયત્ન અને અભ્યાસ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. જોમ અગ્નિમાં બાજેલા બાણા ઉપર પાણી ડાંટવાઈ તે પાણી તરતજ સંકુચિત થઈ જાય છે જોમ પ્રાણાયામથી પણ શ્વાસ પ્રશ્વાસન મનિનો અભાવ થાય છે અને પ્રાણવશમાં આવે છે.

અસાની મનુષ્યો નાસિકાનાં છિદ્રને આંગળી તથા અંગુઠાવડે બંધ કરીને પ્રાણાયામ કરે છે તે સિષ્ટોએ ત્યાગ્ય યોગ્ય છે પરંતુ બાહ્ય અને આભ્યન્તર બંધોની શાંતિ અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને બસાગર જેસીને બહાર કાઢેલા વાયુને પપાસકિત બહારજ રોકીને પ્રથમનો આભ્યન્તરપ્રાણ કરવો અને એજ પ્રમાણે ઉપાસકે બહારથી અંદર લેધેલા વાયુને અંદરજ રોકીને પ્રમાણે રોકી રાખીને આભ્યન્તર નામક બીજો પ્રાણાયામ કરવો એવીજ રીતે બાહ્ય અને આભ્યન્તર

પ્રાણાયામ કરતાં કરતાં બંનેનો એકજ વળતે નિરોધ કરીને સ્તંભરૂપિ તામ્રવ
ત્રીજા પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો.

બાહ્યાભ્યંતરવિષયાક્ષેપી ચતુર્યઃ ॥ યોં દં સાં

પાં સૂં ૫૧

અર્થ—દેશકાલ અને સંખ્યાનો નિયમ કરીને અર્થાત્ અમુક ધ્યાનમાં
અને અમુક સમયમાં ત્રણ અથવા ચાર પ્રાણાયામ કરીશ એ પ્રમાણે વિચારીને,
બાહ્ય અને આભ્યંતર વિષયોનો ત્યાગ કરીને દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ એ બંને બેઠ
સુક્ષ્મ હંમપૂર્વક યોગબુધિકાઓને છતરાંથી પ્રાણનીશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ નામક
બંને ગતિયોનો અભ્યાસ કરીને જે પ્રાણાયામ કરવામાં આવે છે, તે એથી પ્રાણા
યામ છે. આ પ્રાણાયામમાં ઉભયગતિનો અવરોધ થવો એજ વિશેષતા છે.

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાંચરણમ્ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૫૨

અર્થ—આવી રીતે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી સર્વાંતર્યામિ પરમાત્મા
નો પ્રકાશ થાય છે અને સત્ય તથા વિવેકનું અંતઃપરિણામ આંધરણુ નાશ પામે છે.

કિંચ ધારણાંસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૫૩

અર્થ—તથા પ્રાણાયામ કરવાથી ઉપાસકનું મન અલગનું ધ્યાન કરવાને
સારી રીતે યોગ્ય થાય છે. હવે પ્રત્યાહાર ધોને કહે છે તે વિશે લખે છે—

**સ્વવિષયાસમ્પયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રસા
હારઃ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૫૪**

અર્થ—જ્યારે ચિત્ત વશ થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થાય છે; અને
પરમેશ્વરના ચિંતનનિગા બીજા કોઈ પણ વિષયમાં ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયો જતાં નથી
તેને પ્રત્યહાર કહે છે. કારણ કે ચિત્ત વશ થવાથી તે ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં પ્રેરનાર
હોવાથી ઇન્દ્રિયો પણ વશ થાય છે.

તતઃ પરમાવગ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ યોં દં સાં પાં સૂં ૫૫

અર્થ—જ્યારે ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયથી નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે, ત્યારે
તે પૂર્ણતયા વશમાં આવે છે; અને ઉપાસક જ્યારે જ્યારે ઉપાસના કરવામાં
પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે ત્યારે ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોને એકદમ વશ કરી શકે છે.

દેશવન્ધ્યસ્થિતસ્ય ધારણા ॥ યોં દં વિમૂર્તિપાદે સૂં ૧

અર્થ—તામિચેદ, હૃદયકમલ, મૂર્દાસ્થાન, જૂમધ્ય, નાસિકામ, આગવા

વહાના અગ્રભાગમાં અથવા કોઈપણ વિષયમાં જે ઇચ્છાનું ચિંતન કરવામાં ચિત્તની વૃત્તિને જોડી તેને ધારણ કહે છે.

તત્ત્વ પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ યોં દં વિં પાં સૂં ર

અર્થ—નાભિ આદિ સ્થાનોમાં ધ્યેય (પરમાત્મા) ના ચિન્તનમાં ચિત્તની સ્થિતતા થઈ પીઠ કોષ્ઠપણુ વિષયમાં ન જવું તેને ધ્યાન કહે છે.

તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ ॥ યોં દં વિં પાં સૂં ૩

અર્થ—એજ ધ્યાન સરકારમાન રહે અને સ્વરૂપશૂન્ય પ્રતીત થાય ત્યારે તેને સમાધિ કહે છે. ધ્યાન અને સમાધિમાં ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે ધ્યાનમાં મનની વૃત્તિ ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનાકાર ટોચ છે, અને સમાધિમાં તો માત્ર પરમેશ્વરના સ્વરૂપાનંદમાજ્ઞાન થાય છે.

ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ॥ યોં દં વિં પાં સૂં ૮

અર્થ—ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણે ત્યારે એકન થાય ત્યારે એને સમાધિ કહે છે. એકજ વિષયના તણે સાધનો હોવાથી એને યોગસાત્તની પરિભાષા પ્રમાણે સંયમ કહે છે આ સંયમ ઉપાસનાનું તત્ત્વ અંગ છે.

ઉપાસનાવિધયાં ઉપનિષદાનાં પ્રમાણા.

નાવિસ્તો દુશ્ચરિતાન્નાશાન્તો નાસમાદિતઃ નાશાન્તમાનસો
વાપે પ્રજાનેનૈનમામુયાત્ ॥ કઠોપનિં ૧ મં ૦ ૨૪

અર્થ—આ ઉપાસના યોગ દુષ્ટ મનુષ્યો સિદ્ધ નથી કરી શકતા માગ્નુ કે ત્યાં સુધી મનુષ્ય દુષ્ટ કર્મોથી દૂર નથી પોતાના મનને શાન કરી પુણ્યકર્મ નથી કરતો તથા આત્મિક નિવૃત્તિને મેળ નથી આપી મને તેટલું બહો અચર્યા સામગ્રે તો પણ તેને દુષ્ટની પ્રાપ્ત નિવૃત્તિ નથી.

તપઃ શ્રદ્ધે ચે શુભસન્ત્યરણ્યે જાન્ના વિદ્વાન્મો મૈષ્ઠાચર્યા ચરન્તઃ
સ્યેદ્દામેણ તે ચિરજા પ્રમાન્તિ યત્રામૃત. મ પુરુષો દ્યવ્યયાત્મા ॥

મુળ ૧ સ્વં ૦ ૦ મં ૧૦

અર્થ—જો મનુષ્ય ધર્માચરણ વાંચી પરમેશ્વરના અને તેની અજ્ઞાતા અત્યંત પ્રેમ રાખી અરપય અર્થાત્ શુદ્ધ હૃદયથી વનમા સ્થિતના સદિત

નિર્વાસ કરે છે તે પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે. જે મનુષ્યો અધર્મને છોડીને દૃઢતા પૂર્વક ધર્મનું આચરણ તથા વેદાદિ સત્યશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી બૈશ્વાચર્ય આદિ દેશ કરી સંન્યાસ અથવા કાષ્ઠપણુ આશ્રમના ધર્મનું પ્રયાથેચ્છા પાલન કરે છે તેવા શુશ્રુવાળા મનુષ્યો સર્વદોષોથી મુક્ત થઈ પ્રાણુદ્વારા પૂર્ણપુરુષ, સર્વગ્યાપક બને અવિનાશી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી આનંદમાં રહે છે.

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽ
स्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासित-
व्यमिति ॥ १ ॥ तं चेद् द्रुयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेदमदहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव
विजिज्ञासितव्यमिति ॥ २ ॥ स द्रुयाद्यावान्वा अयमाकाशस्ता-
वानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समा-
हिते उभावग्रिश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसांबुधौ विगुणसंज्ञाणि यन्मा-
स्पेहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्
द्रुयुरास्मि ५ यदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं ५ समाहित ५ सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामा यदैज्जरा वाप्नोति प्रध्व ५ सत्वे वा किं ततोऽति
शिष्यत इति ॥ ४ ॥ स द्रुयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरास्मिन् कामाः समाहिता एष आत्माऽ
पहतपाप्मा विजरो विमृष्टविशोको विजिघत्सोऽपिपासः ससकामः
सत्यसंज्ञकल्पो यथा ह्येव प्रजा अन्वाविशन्ति ययानुशासनं यं
यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रमागं तं तमेवोपजी-
यन्ति ॥ ५ ॥ छान्दोग्योपनि० प्रपा० ८ मं. १-२-३-४-५

અર્થ:- કંઈની નીચે તથા ઉદરની ઉપર સ્તનોની વચ્ચેમાં હૃદયદેશ કે જેને બ્રહ્મપુર અર્થાત્ પરમેશ્વર પ્રાપ્ત કરવાનું સ્થાન કહે છે તેમાં કમનના આકારનું એક અવકાશરૂપ સ્થાન છે તેમાં શોધવાથી સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા જે અંદર બંધાર સર્વેજ એકરસ થઈ બ્યાપી રહે છે તે પ્રાપ્ત થાય છે. એને મેળવવાનું બીજું કાષ્ઠપણુ ઉત્તમ સ્થાન નથી. જે કાષ્ઠ પૃથ્વી કે હૃદયાકાશમાં એવું શું છે કે જેની શોધ કરવી નોંંછએ. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે હૃદય-દેશમાં જે આકાશ છે તે પરમાત્માથી પરિપૂર્ણ બરેકું છે અને તે હૃદયાકાશમાં

સૂર્યાદિ પ્રકાશક લોકે તથા પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, ચંદ્ર, વિજળી અને નક્ષત્રાદિ સર્વ લોક છે જેટલા દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થો છે તે પણ એની સત્તાનકે નહે છે આમા કોઇ એવી ગંઠા કરેકે જે હૃદયાકાશમા સર્વ જૂત તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો રહે છે તે હૃદય દેશને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી થાય છે ત્યાં તેમા હજી માકી રહે છે કે જે તમે જાણવાને માટે પ્રયત્ન કરો છે એને ઉત્તર એ છે કે તે જલપુરમા પરિપૂર્ણ પરમેશ્વર રહે છે કે જેને કદી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ જેનો નાશ પણ નથી થતો તેનું નામ જલપુર છે કે જેને જાણવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો પૂર્ણ થઇ જાય છે. તે પરમેશ્વર સર્વ પાપોથી રહિત, જરા, મૃત્યુ, ગોક તથા ખાવાપીવાની ઇન્દ્રિયો રહિત, સત્યસકંપ, સત્યકામ આદિ ગુણોથી યુક્ત છે અને પ્રવચ સમયે સર્વ પ્રજા તેમાજ પ્રવેશ કરે છે તેમાથીજ ઉત્પત્તિ સમયે પણ પ્રકાશિત થાય છે. પૂર્વોક્ત ઉપાસના રીતિ પ્રમાણે જે જે ઉપાસક એની કામના કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપાસના એ પ્રકારની છે સગુણ અને નિર્ગુણ ત્યારે - સર્વગંગાત્ પ્રસાદિ મન્ત્રોમાના સર્વવ્યાપક, શુદ્ધ, જગતકર્તા, વીર્યવાન, શુદ્ધ, કમિ મનીષી, આદિ ગુણોના ચિત્તન સદિત પરમાન્માની ઉપાસના કરવામા આવેછે ત્યારે પરમેશ્વર સગુણ હોવાય છે અને ત્યારે અદ્વાય, અગ્રણ્ય, અસ્તાનિય જ્યોતિ શબ્દોથી તેની મુક્તિ પ્રાપ્ત થવાનું છે ત્યાર તેને નિર્ગુણોપાસના હો છે

एकोदेवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापः सर्वभूतान्तरात्मा ।

सर्वाध्यक्ष सर्वभूताधिवासः माक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ।

એકજ, સર્વભૂતોમા રહેતો, સાવ્યાપક સાભૂતોના અન્તર્ધામિ અનાદ્ય સાક્ષી વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોનાથી સગુણ અને અનિષ્ટાનિ જ્ઞેત, પરિમાણ ત્યાં સખ્યા મન્દ, અર્પન રૂપ, અ તથા જગદિ ગુણોથી રહિત હોનાથી પરમાને નિર્ગુણ મ્દ છે. આથી મ્દ ત્યારે દેવનાગર જે ત્યારે અગુણ દેવત્યાગ કરે છે ત્યારે નિર્ગુણ હોવાય છે એવી જ અર્પન પુરુષાની કંપના સદા વેદાદિશાસ્ત્રોના પ્રમાણોથી અને વિદ્વાનોના અનુમનથી નિર્ણય છે અમ/ મિત્ર થા છે માટે સન્મનોએ અને નય સમજને ત્યારી જોએ

इत्युपांमनाविषयः संक्षेपतः

अथ मुक्तिविषयः संक्षेपतः

ઉપર પ્રમાણે પરમેશ્વરની ઉપાસનાથી તથા અનિષ્ટા અને અધર્મોનરિ-જુથી નિવૃત્તિ થવાથી જીવાત્મા શુદ્ધ મિત્રાન તથા ધર્માનુષ્ઠાનથી ઉત્થાનને પ્રાપ્ત

અવિદ્યા તે નાશ થાય છે ત્યારે ચોખીને કેવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમિતિ ॥ યોં દં વિં પાં સૂં

અર્થ:—ત્યારે સત્વ અર્થાત્ શુદ્ધિ અને પુરુષ અર્થાત્ શ્વાત્મા બંને શો થાય છે ત્યારે મોક્ષ પ્રમાપ છે.

તદા વિવેકનિમ્નં કૈવલ્યપ્રાગ્ભારં ચિત્તમ્ ॥ યોં દં કૈવલ્ય પાદે સૂં ૨૬

અર્થ:—ત્યારે મનુષ્ય અજ્ઞાનરૂપ, નિપયજોગના ભારથી ન દબાતાં મોક્ષને માટે વિવેક અને જ્ઞાનમાં નિમગ્ન થાય છે ત્યારે મોક્ષ થાય છે.

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપસવઃ કૈવલ્યં સ્વરૂપમતિષ્ઠા વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ યોં દં કૈં પાં સૂં ૩૪

અર્થ:—ત્યારે શ્વાત્મા વિજ્ઞાનથી વધાવત્ શુદ્ધ થઈ પરમાત્માના શુદ્ધ અને વિજ્ઞાન સ્વરૂપમાં નિત્ય આનંદપૂર્વક રહે છે ત્યારે તે દેશને મોક્ષ કહે છે.

શુદ્ધિત વિષયે ન્યાયદર્શનમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે:—

દુઃખજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનનાનામુત્તરોત્તરાપાથે તદનન્તરાં ત્રાયાદપવર્ગઃ ॥ ન્યાં દં અં ૧ આઠનિક ૧ સૂં ૨

અર્થ:—મિથ્યાજ્ઞાન અર્થાત્ અવિદ્યાથી દોષની ઉત્પત્તિ, દોષથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી જન્મ અને જન્મથી દુઃખ થાય છે માટે અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી સતેરાતરે બીજાં કહેશે પણ નાશ થઈ ત્રિવિધ દુઃખનો નાશ થાય છે અને તિથી ચમુદ પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રાથજ્ઞાલક્ષણં દુઃખમિતિ ॥ ન્યાં દં અં ૧ આં ૧ સૂં ૨૧

અર્થ:—સર્વ પ્રકારની પ્રતિબંધતા અર્થાત્ ધૃત્ત્યનો વિદ્યાત્ અને પરતંત્રતા ને દુઃખ કહે છે.

તદત્યન્તાવિમોક્ષોડપવર્ગઃ ॥ ન્યાં દં અં ૧ આં ૧ સૂં ૨૨

અર્થ:—તે દુઃખનો અત્યન્ત અભાવ અને પરમાત્માના નિત્ય ચોખીને મોક્ષ કહે છે.

મુક્તિવિષયે વેદાન્તશાસ્ત્રનાં પ્રમાણા.

અભાવં વાદારાહસ્યેવમ્ ॥ વે० દં અ. ૪ પાં ૪ સૂં ૧૦

અર્થ:—વ્યાસજીના પિતા બ્રાહ્મણઆચાર્ય મુક્તિમાં ઇન્દ્રિયાદિ સાધનોનો અભાવ માને છે.

ભાવં જૈમિનિર્નિકલ્પામનનાત્ ॥ વે० દં અં ૪ પાં ૪ સૂં ૧૧

અર્થ:—વ્યાસજીના શિષ્ય જૈમિનિનો એવો મત છે કે જેવી રીતે મોક્ષમાં મન રહે છે તેવી રીતે શુદ્ધ સંકલ્પમય શરીર, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધાક્રિયા પણ મુક્તિ અવસ્થામાં જીવની સાથે બચ્ચર રહે છે.

દ્વાદશાહ્વદુભયવિધં વાદરાયણોત્ ॥ વે० દં અં ૪ પાં ૪ સૂં ૧૨

અર્થ:—આ વિષયમાં વ્યાસજીનો એવો મત છે કે મુક્તિમાં જીવ અને અભાવ બંને રહે છે અર્થાત્ અજ્ઞાન અને અશુદ્ધિ આદિ દોષોનો સર્વથા અભાવ થાય છે અને પરમાર્ત, જ્ઞાન તથા શુદ્ધતા આદિ સત્યગુણોનો જીવ હમેશાં રહે છે. જેમાં દૃષ્ટાન્ત પણ આપ્યું છે કે જેવી રીતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં બાર દિવસનું પ્રાણોપવૃત્તિ જાત કરવામાં આવે છે તેમાં થોડું બોજન કરવાથી ક્ષુધાનો કંઈક અભાવ અને પૂરું બોજન ન કરવાથી કંઈક ક્ષુધા પણ રહે છે તેવીજ રીતે મોક્ષમાં પણ જીવ અને અભાવ સમજ લેવા.

મુક્તિવિષયે ઉપનિષદાનાં પ્રમાણા.

સદા પંચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ । શુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટે તામાહુઃ પરમા ગતિમ્ ॥ કઠોપનિ ૦ વહ્ની. ૬ મં. ૧૦

અર્થ:—જ્યારે મનસદિન પાંચે જાનેદિયો પરમેશ્વરમાં સ્થિર થઈને સદા તેમાં નિમગ્ન રહે છે, અને જ્યારે શુદ્ધિ જ્ઞાનથી વિશદ્દ્યેષ્ટ કરતી તથા જ્યારે તેવી દશાને મોક્ષ કહે છે.

તાં યોગામિત્રિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અમમત્સત્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રમવાપ્સ્યૌ ॥

કઠોપનિ. વહ્ની. ૬ મં. ૧૧

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને મન તથા શુદ્ધિની સ્થિરતાને વિદ્વાન પુરુષો યોગની ધારણા માને છે. જ્યારે મનુષ્ય ઉપાસના યોગથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી

પ્રમાદ રહિત થાયછે ત્યારે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપાસના યોગ અશુદ્ધિ આદિ દોષો તથા દુર્ચ્છેનો નાશ કરનાર છે; માટે ઉપાસનયોગ મુક્તિનું સાધન છે.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समनुते ॥

કટોપનિ० વહ્ની० ૬ મં० ૧૪

અર્થ:-જ્યારે મુક્તિપ્રાપ્તિની સર્વે ઇચ્છાઓથી જીવો મુક્ત થઈ શકે ત્યારે તે અમૃત અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી આનંદયુક્ત થાય છે. આ ઉપરથી મુક્તિ દશા જોગવવા માટે દોષ સ્થાન નિર્ણય છે એમ સંમત થવાનું નથી પરંતુ સર્વવ્યાપક પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છે તેમાંજ રહીને જીવો મોક્ષના આનંદને અનુભવે છે.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतો भवत्येतावदनुशासनम् ॥

કટોપનિ० વહ્ની० ૬ મં० ૧૫

અર્થ:-જ્યારે જીવાત્માનાં અવિદ્યાદિ બંધનોનો નાશ થાયછે ત્યારે તે મુક્તિ પામે છે. આ વિષયમાં દોષ પ્રશ્ન કરે કે મોક્ષમાં જીવ સરીર અને ઇન્દ્રિયોનાં સાધન રહિત હોવાથી વ્યવહારને કેવી રીતે જાણી અથવા જોઈ શકે છે, તેનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે:-

दैवेन अक्षया मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥१॥

ય જને બ્રહ્મલોકે તં વા જનં દેવા આત્માનમુપાસતે નસ્માત્તેષા ૫ સર્વે ચ લોકા આત્તાઃ સર્વે ચ કામાઃ સં સર્વા ૫ ૫૨ લોકાનાપ્નોતિ સર્વા ૫ ૫૩ કામાન યસ્તમાત્માનમનુવિચ જાનાતીતિ હ પ્રજાપતિરુવાચ પ્રજાપતિરુવાચ ॥૨॥ પ્રવન્તરાપસ્તદ્વદ્ય તદમૃત ૫ મ આત્મા પ્રજાપતેઃ સર્મા યેષમ પ્રપચે યશોદે મયામિ વ્રાત્મણાનાં યજ્ઞો રાજાં યજ્ઞો

વિજ્ઞાં યશોઽદ્યમનુપાપત્તિમ સજ્ઞાતં યજ્ઞસાં યજ્ઞઃ ॥ ૩ ॥
 ઝાન્દોગ્યોપનિ० પ્રપાઠ ૮

અર્થ - તે જ્ઞાતમા શુદ્ધ ઇદ્રિયો તથા નતરડે આત્મવ્યવસ્થા ઝામોને જાગે છે તથા ભોગવે છે, અને તેમા સર્ગ-અમર ૨ છે કાષ્ઠકે તેનો આ મા અને ઇદ્રિયો જ્ઞાનરૂપ અમરપુત્ર થઈ જાય છે । તે મુક્ત જ્ઞાતમા પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી સર્વજ્ઞતા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરતા એનેજ આત્મરૂપે છે તેજ રજાને બીધે સધળા લોક લોભાન્તરોમા તેઓ આત્મી તથા જઈ શકે છે એમને માટે મોટું પળુ સ્થાનમા પ્રતિબંધ નથી તથા એમની કાષ્ઠપત્ર મમતા અપૂર્ણ ન રહેતાં સર્વ પૂર્ણ થાય છે માટે જે મનુષ્ય પુરુષાર્થ રીતે પરમેશ્વરને સર્વજ્ઞતા સમજીને તેની ઉપાસના કરે છે તે પોતાની અપૂર્ણ કામનાઓની પ્રાપ્તિ કરે છે જાજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષપતિ પરમાત્મા પણ જીવોને વેદોમા ઉપદેશ કરે છે ॥ ઉપર પ્રમાણે મરેએ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની પ્રયત્નપૂર્વક ઇચ્છા કરવી જોઈએ, જે બ્રહ્મ સર્વ આત્માઓ (જ્ઞાતમા)નો પણ અતર્કામિ અને પોતે નિલ મત્તવરૂપ તથા જેનો અતર્કામિ કાષ્ઠજ નથી એવા મત્તવરૂપ પરમેશ્વરના આશ્વિનપ નભામ્થાનને પ્રાપ્ત થાઉં અને આત્મા સારમા જે પૂણ વિદ્યાન બ્રાહ્મણો છે તેમા પ્રાપ્તિને પામુ તથા જ્ઞાનિયો અને વૈશ્યોમા પણ મગસ્ત્રો થાઉં તે પરમેશ્વર । હુ પ્રાપ્તિનો પણ પ્રાપ્તિરૂપ થઈને આપને પ્રાપ્ત થરા આહુ છુ આપ કૃપા કરીને સર્ગ અને આપની પામે રાગો

હવે મુક્તિના માર્ગના સ્વરૂપનું ચર્ચા કરે છે

અણુઃ પન્થા વિતર પુરાણો માત્સ્પૃષ્ઠો વિત્તો મયૈવ ।
 તેન ધીરા અપિયન્તિ બ્રહ્મવિદ્ ડત્કમ્પ સ્વર્ગ લોકમિતો
 વિમુક્તા ॥૧॥

અર્થ - મુક્તિનો માર્ગ એક જ છે જન્મ ત મદમ છે જેમ દરજ્ઞામાયે સમુદ તરી જરાય છે તેમ આ મા । સર્વ હુ મોનો પાર સુમગલાવી પમાય છે આ માન પ્રાપ્તી । છે તે મો.પરમાત્માની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયે છે અને એજ માર્ગરૂપે મુક્ત મનુષ્યો સર્વ દોષોથી નિવૃત્ત થઈ હુ નાથા ધુરીને નિચારશીલ વે વિદ્યા તથા બ્રહ્મવિદ્ થઈને મોતાના સ્વરૂપ પુરુષાર્થરૂપે તર ફરે છે જીવન અને કડી સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મરોમને પામ્યા છે

તાસ્મિન્નુદ્ધમુત નીલમાહુ પિદ્ગલ દારિત લોહિત ચા

અથ પન્થાં વ્રાહ્મણા હાનુવિત્તસ્તેનૈતિ વ્રહ્મવિત્તૈજસઃ
પુણ્યકૃત્ત્વ ॥૨॥

અર્થ:—એજ મોક્ષપદમાં શ્વેત, ધનરથામ, પીંગા, લીલા તથા લોહ એ
સર્વેશ્વરયાના લોકલોકાંતરનું જ્ઞાન મુક્ત પુરુષોને થાય છે. આ મોક્ષનો ભાગ
પરમેશ્વરની સાથે જોડાયે પડીજ પ્રાપ્ત થાય છે. એજ માટે જાણને વળતીરા
તથા શુદ્ધસ્વરૂપે અને પુણ્ય કરનારા મનુષ્યો મોક્ષ મુખને પામે છે. ખીણ કોઈ
પણ રીતે આ ભાગ મેળા શકતો નથી.

પ્રાણસ્ય પ્રાણસુત ચક્ષુષશ્ચક્ષુરૂત ઓત્રસ્ય ઓત્રમસઃ
સ્પાન્ન મનસો યે મનો વિદુઃ ॥ તે નિચિક્યુર્દ્રક્ષ પુરાણ-
મદ્ય મનસૈવાત્તવ્યં નેહ નાનાસ્તિ કિશ્ચન ॥૩॥

અર્થ:—જે પરમેશ્વર પ્રાણનો પણ પ્રાણ, ચક્ષુનો પણ ચક્ષુ, ઓત્રનો
પણ ઓત્ર, અન્નનું પણ અન્ન, તથા મનનો પણ મન છે અર્થાત્ એ સર્વે એનીજ
સત્તાથી પોતપોતાનું કામ કરી રતાં છે તેને જે વિદ્વાન નિશ્ચયપૂર્વક જાણે છે,
તેઓ પુરાતન અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ જાણને, પ્રાપ્ત થઈ મનથી પ્રાપ્ત કરવા થોડું
મોક્ષાત્કરણને જોગવે છે. આ મુખમાં દુઃખનો લેશ પણ નથી.

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય હહ નાનેવ પદ્યતિ ।

મનસૈવાનુદ્રષ્ટવ્યમેતદમમેયં ધ્રુવમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જે અનેક જાણ અર્થાત્ એક, બે, ત્રણ ચાર, દશ, પીચ એમ જાણે
છે અર્થાત્ તેને અનેક પદાર્થોના જોગથી બનેલો માને છે તે વારંવાર જન્મ-
મરણ પામે છે. કારણ કે ને જાણ એકજ અને ચેતન સ્વરૂપ છે તથા પ્રમાદ
રહિત છે; તથા સર્વે પદાર્થોમાં વ્યાપીને રહેલો છે. એ પરમાત્માને મનથીજ જોઈ
શકાય છે. કારણ કે જાણ આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે.

વિરજઃ પર આકાશાદિજ આત્મા મહાધ્રુવઃ ।

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજાં કુર્વાતિ વ્રાહ્મણઃ ॥

શં ૦ કાં ૦ ૧૪ અં ૦ ૭

અર્થ:—જે પરમાત્મા વિશેષ રહિત. આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ, જન્મરહિત

અને નિશ્ચય છે તેને જ બાણીને જ્ઞાની લોકો પોતાની બુદ્ધિને વિશાલ કરે છે અને તેથી જ તેઓ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. (છેવટના પાંચ શ્લોકો સતપથ બ્રાહ્મણના છે.)

સ હોવાચ । एतच्चै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्य-
स्थूलमनएवहृस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवा-
स्वनाकाशसमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्र-
मवागमनोऽतेजस्कमगममुखमनामागोत्रमजरममरम-
भयममृतमरजोऽशङ्कमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरम-
बाह्यं न तदश्नोति कञ्चन न तदश्नोति कश्चन॥

શ. કાં. ૧૪ અ. ૬ કં. ૮.

અર્થ:

—પાસવસ્તુ કહે છે હે ગાર્ગિ । જે પરબ્રહ્મ નાશ, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, લઘુ, લીલ, સ્નિગ્ધ, ઊંચા, અન્ધકાર, વાયુ, આકાશ, સંગ, શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, નેત્ર, કર્ણ, મન, તેજ, પ્રાણ, મુખ, નાભ, ગોત્ર, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, ભય, આકાર, વિકાર, જીવંત, પૂર્વ, અપર, અંદર, બહાર, આ સર્વે દોષ તથા ગુણોથી રહિત અને મોક્ષ સ્વરૂપ છે. તે સાકાર પદાર્થની પેઠે અર્થાત મૂર્ત દ્રવ્યોની પેઠે અશ્લુથી જોઈ શકાતો નથી. કારણ કે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી રહિત જે અર્થાત, ઇન્દ્રિય પ્રાણ નથી.

મુક્તિ વિધયનાં વહિક પ્રમાણો.

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्त्वमानश ।
तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृम्णीत मानवं सुमे-

થસઃ ॥૧॥ ઋ. અ. ૮ અ. ૨ વ. ૧ મં. ૧

અર્થ:—પૂર્વાકલ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ, તેના આત્માદિ દ્રવ્યોની પરમેશ્વરને દક્ષિણા આપવાથી મુક્તપુરુષો મોક્ષ મુખમાં પ્રસન્નનાયક રહે છે. જે પરમેશ્વરની સખ્ય અર્થાત મિત્રતાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થતા છે, તેમને માટે સર્વ ગુણો નિવળ કપા છે. તેમના પ્રાણ તેમની બુદ્ધિને અસન્ન વધારે છે; અને તે મોક્ષ પ્રાપ્ત મનુષ્યને પૂર્વે મુક્ત મગેલા લોકો પોતાની પાસે આત્મદમાં રાખે છે તારપછી તેઓ પરસ્પર પોતાના જ્ઞાનથી એક બીજાને પ્રાણિપૂર્વક લુચ્ચે નમા મળે છે.

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धर्मानि वेद भुवनानि

વિશ્વાં । યત્ર દેવા અમૃતં માનશાનાસ્તૃતીયે ધામન્નધ્યૈર-
યન્ત ॥૨૦॥ યજુઃ અં ૩૨ મં ૧૦

અર્થ — સૌ મનુષ્યોએ એમ સમજવું જોઈએ કે એજ પરમાત્મા અમારા
પૃથુ દુર્બળો નાથક, સર્વ સુખાનો ગાતા સર્વ ઇચ્છાઓનો પૂર્ણ કરનાર અને
નવનો માતા ઇ એનેજ પાપ કરીને રિહાનો આનંદમા ગદ છે

इति मुक्तिविषय सक्षेपतः

— ૦ —

अथ नोविमानादि विद्याविषयस्तक्षेपतः ।

મુક્તિ વિષે લખનામા ૬૪ સક્ષેપમા વિમાનવિદ્યારિતે ૧૭૫મો ઊંચે

તુગ્રોહ મુજ્યુમશ્વિનો દમેધેરયિ ન કશ્ચિન્મમૃવાં અવાહાઃ ।
તમૃદધુનાંભિરાત્મન્વતીભિરન્તરિક્ષપુદ્ગિરપોદકાભિઃ ॥

ઋં ૦ અં ૧ અં ૮ વં ૮ મં ૩

અર્થ — (તુગ્ર હ) તુગ્રિ હિમાલયકાશનાનકતનેયુ આધાતુને આપ્તાદિક રજૂ
નયય નગાજાથી તુમ્મ ૧ ૮ સિદ્ધથાય છે હિસા ૬૦ ૫૨ બલવા ૧ ધનાદિ મેળ
રાણી ઇચ્છા કરનાર અથવા ધનમારુરી રહેનારને તુમ્મ કહે છે એવા પ્રકાર
ના (દલિમ) ધનની અને (મુજ્યુમ) ભાગી ઇચ્છા કરનારે પદાધિષ્ઠાની
અહા તાર્થી પાનાની ઠગ નરેન કરી તેજે (અશ્વિના) પ્રાર્થિતારના મહો
લાહાદિ પદારાની નાગ ગચ્છીને અગ્નિ તથા જ સોદિ ॥ પ્રયોગથી તેમા ગતિ આણીને
(હદમવ) સમુદ્ર તથા પગ અને મુખાદગી ડગી (જાત્રાહા) ન વ નામ રથુ આ
પ્રમાણે રનાર (કશ્ચિત્) કેવળપણ (ન મમવાન્) યોગક્ષમ રિગદિન થનો નથી
મરતો નથી તથા પુરુષ થક વાધી તેની ચિંતિ ઉત્તમ થાય છે મારેજ નયની
ઇચ્છા રાખનારે નો અમન આવડે ડગીને ઇચ્છા સપાદન ગા (અશ્વિના)
દોષા દુરિતી-પ્ર ૧ ૫૮મમ્ અગ્નિ નિનુત્ત્વા પિપાસના યોગ (નો મ તાશુ સીમુ
તેજે ધાતુ અથવા ૫૫૬ વગરે પાર્થિવ દ્રવ્ય) થી બનેલી ના ૧ (જહધુ)
એક પ્રકારની જેમ નહગની (ત્રિવિ) જ્યા આવવામાં મુખમ ૧ અને

આત્મનંદતામિઃ) પોતે સજ્જુરો તથા વ્યાપારિયો જેમાં એવી શકે એવી નોકા બનાવીને સમુદ્રમાં ગમનાગમન કરવું. આજ પ્રમાણે (અંતરિક્ષમાં) આકાશમાં ચાલનારાં જિનો પણ બનાવવાં. (અવોદકામિઃ) વળી આ નોકા પાણીને કાપનારાં ચક્રોવાળી, ત્યાં પાણીને અંદર ન આવવા દે એવી મજબુત દોવી બેઠાં; અને ચિકણ દાયચી મંદેલી દોવી બેઠાં. પાણી, જમીન અને આકાશમાં ચાલનાર નોકા, તે અને વિમાન એ પ્રમાણે અનુક્રમે ત્રણ જાતનાં વાહન છે. તેમનો ઉપયોગ મનુષ્યો કરીને પોતાની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવી. આ મંત્રમાં કેટલાક શબ્દો આવેલા તેને માટે પ્રમાણ:—

અધાતો યુસ્થા દેવતાસ્તાસામશ્વિનૌ પ્રથમગામિનૌ
ભયતોઽમિ... ય વ્યઘ્રવાતે સર્વ રસેનાન્યો જ્યોતિ-
ષાન્યોઽશ્વૈરશ્વિનાચેત્યૌર્ણવામસ્તત્કાવશ્વિનૌ ઘાવાપૃ-
થિવ્યાંવિત્યેકેઽહોત્રાવિત્યેકે સૂર્યાચન્દ્રમસાવિત્યેકે ॥

નિરુ૦ અ૦ ૧૨ લ્લ૦ ૧

તથાશ્વિનૌ ચાપિભર્તારૌ જર્મરીભર્તારાવિત્યર્થસ્તુર્ક-
રી ત્વ હન્તારૌ । ઉદરજવેત્યુદકજે હ્ય રત્ને સામુદ્રે ॥

નિરુ૦ અ૦ ૩ લ્લ૦ ૬

અર્થ:—સર્વ દિવ્યશુભુકપદાર્થોમાં અશ્વિન મુખ્ય છે. તે (પ્રથમગામિની) મહાવેગવાન (વ્યઘ્રવાતે સર્વ પ્રવેશક અને સર્વમાં વ્યાપક છે. તે (રસેન) જમમય, (જ્યોતિષા) અગ્નિ અને (અર્થઃ) વેગમય છે. (ઘાવાપૃથિવ્યી) ઘાવાપૃથ્વી, (અહોત્રાવિત્યેકે) (સૂર્યાચન્દ્રમસી) સૂર્યચંદ્ર જર્મરી અને તુર્મરી (માગ અને રયિ) પુરુષશક્તિયા સ્ત્રીશક્તિ (Negative અને Positive) એનેજ અશ્વિન કહે છે (જર્મરીન્દ પોષકશક્તિનો વાયક અને તુર્મરી વિધાતક શક્તિનો વાયક છે) આ પ્રમથી (અશ્વિન) નો અર્થ પૃથ્વી તત્ત્વોનાં ધાતુ, લોક, ઇત્યાદિ પદાર્થ, ૧ સો: પ્રકાશક તત્ત્વોના અગ્નિ, વિદ્યુત્ આદિ પદાર્થ, ૨ સતતવતું પાણી અને જીવન ત્રી પદાર્થો એ પ્રમાણે આવે છે.

તિસઃ ક્ષપાસિરહાતિત્ર દિર્નાસંત્યા મુજ્યમુંહયુઃ પતઃૈઃ ।

તદા દાત્રં મહિ કીર્ત્તેન્યં મૂત્પૈદ્રો વાજી સદમિદ્વવ્યો
અર્ચઃ ॥ ક્રૂં અં ૧ અં ૮ વં ૧ મં ૧

અર્ચઃ—ઉપરોક્ત સાધનોથી અનંત મુખ મળે છે માટે મનુષ્યોએ એવાં
સાધનો બનાવીને ઉપયોગમાં આણવાં. (અગ્નિ) અગ્નિ અને જ્વલના સંગો-
ગથી (મૈત્ર) સદૈર રંગનો આખ નામક (અમ્) અત્યંત વેગવાન પદાર્થને
(અપાશ્વ) ધીમ્મતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ઉત્તમ વિશ્વવિદ્યા બાણનારા લોક
ઉત્પન્ન કરે છે. એના મોગથી ચાલનારાં વાદનો (દાશ્વ નામ) નિત્યમુખકારક
લોક છે. (અગ્નિ) વિદ્યુત, અગ્નિ, આદિ પદાર્થો (વા) તમને સરને આગળ
કહેલા ગુણ (દદુઃ) આપે છે. (દાત્ર) દાન, મુખ, મોખણ, (મહિ) મદત્વ
(કૌતમ્ય) પ્રશંસનીયતા ઇત્યાદિ ગુણનું આપનાર આ યાન (મૂ) ગુણ છે,
તેમજ (પૈદ્ર) યાનને અનંત વેગથી ચલાવનાર વિનુતરથી સાધન છે એવું
(તદમુદ્) વેગવાનું યાન અથવા વિમાન (અર્ચઃ) ધૈર્ય સેડોએ (હવ્યઃ)
સ્તીકારનું જોઈએ. વેપારીએ વેગવાન વિમાનો અને બાહ્યરથ પોતાની પાસે
રાખવા અને દેશાંતરમાં જઈને વ્યાપાર કરી “અર્ચ” એ બીજી પરમપુરુષાર્થ
સાધ્ય કરવો. (અર્ચઃ સ્વામિર્વચનોઃ) અર્ચ એટલે સ્વામિ અથવા ધૈર્ય.
વૈદ્યપતંગાવધનામ્ની । નિષં ૦ ૪ ૧ ૪ ૧૫ ૧૬ તથા પતંગ
એ. એ. સંજ્ઞા “અગ્નિ વેગવાજા” એવા અર્થસૂચક છે (દુ કાનાકાનયોઃ)
આ ધાતુ ઉપરથી દવ્ય શબ્દ થયો છે. માટે એનો અર્થ આપવા અથવા લેવા
યોગ્ય એવો ધાય છે.

ત્રયઃ પવયો મધુવાહને સ્યે સોમસ્ય વેનામનુ વિશ્વ
દ્વિદુઃ । ત્રયઃ સ્કમ્માસઃ સ્કમિતાસં આરમે ત્રિર્ન-
ક્તં યાયસ્તિર્વિશ્વિના દિવાં ॥ ક્રૂં અષ્ટં ૧ અં ૩
વં ૪ મં ૧

યોજના કરવી (વિશે) સર્વે વિદ્વાન્ લોક (મોમત્વ) ઐશ્વર્ય યુક્ત સુખની (વેનામ્) ધન્ય સિદ્ધિ-કામનાસિદ્ધિ (વિદુ) જાણે છે અર્થાત્ આ શીવ ગતિ યુક્ત વાદનો વડે વિદ્વાનો અનેક સુખ મેળવે છે (અશ્વિના) પૂર્વોક્ત પૃથ્વી, જલઅગ્નિ, વિદ્યુત્ આદિ પદાર્થો વડે વાદનોની શીઘ્ર ગતિ (આરમે) સાધ્ય કરે (ત્રિ નક્ષત્ર ત્રિ દિવા) આથી ત્રણ અહોરાત્રમા (યાત્ર) ધણે દૂર સુધી જઈ શકાશે

ત્રિનોં અશ્વિનાં યજ્ઞતા દિવે દિવે પરિ ત્રિધાવું
પૃથિવી મંશાયતમ્ । તિસ્રો નાંસત્યા રથ્યા પરાવતં
આત્મેવ વાતઃસ્વસરાણિ ગચ્છતમ્ ॥ ૩૦ અષ્ટ ૧
અ ૦ ૩ વ ૦ ૬ મં ૦ ૭

અર્થ — (ન) અમાગ (ગ્રય) નૌકા, ગય અને વિમાન એ ત્રણે વાદનો (યજ્ઞતા) યોજના કરેના (અશ્વિના) ત્રિજુતાદિ પદાર્થોવડે (દિવે દિવે) પ્રતિદિન (પૃથિવીમ્ અશાયતામ્) પાણી, પૃથ્વી અને આકાશમા આનંદપૂર્વક સંચાર કરે (પરિ) તે વાદનોની યોગરક્ષ (ત્રિધાવું) ત્રણ પ્રકારની ધાતુ-લોક, તામાદિ હોવી જોઈએ અર્થાત્ તે વાદનો એ ધાતુઓ વડે મરેલાં હોવા જોઈએ, (તિસ્ર) આ ત્રણે વાદનો (નાસત્યા) ત્રિજુત્, અગ્નિ આદિ પદાર્થાના યોગથી (રથ્યા) તેમના રથતા ઉપરથી (આ મા દ્વવાત) આત્મા, વાયુ અને મના જેવી શીઘ્ર ગતિએ (રવગરાણિ ગચ્છતમ્) સુખપૂર્વક ગત્ય

૩૪ ઉપ થી વાદનો મોટા હોવા લેખએ અને તેમા ગતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પાણીનો ઉપયોગ કરવો લેખએ એમ મિદ્ધ થય છે

વિ યે ભ્રાજન્તે સુમંસાસ ક્ષણિભિઃ પ્રચ્યાવંયન્તો
અચ્યુતા ચિદોજંસા । મનો જુવો યન્મંરુતો રથેષ્વા
વૃષંત્રાતાસઃ પૃષંતીર્યુગંત્રમ્ ॥ ક્રઠં અં ૧ અં ૬
વં ૯ મં ૪

અર્થ — (રથ) પેનાડત નણુ પ્રાપ્તના વાદનામા (મનીષવો) મન ॥
જેવી શીઘ્રગતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે (મહત) વાયુની અને (જ્ય પ્રાતાસઃ વૃષતા)
વાયુ અને પાણીના મિશ્રનની (અયુગ્મ્યમ) મેળવવા કરી આવા પ્રકાર ॥ (કવિણિ)
કથાઓથી (ય વિગ્રાજત) જે સુક્ત હોય છે અર્થાત લેખે એવી વ્તાઓ વિશે
જ્ઞાન હોય છે અને જે (સુમસાસ) ઉત્તમ કૃત્યો કરે છે, (જાતમા અચ્યુતા ચિત)
તેમને હમેશા સુખપ્રાપ્તિજ ધાય છે કારણ તેઓ વેગથી (પ્રચ્યાવંયન્ત) એક
સ્થાનથી બી ૧ ગ્યામા જઈ પહોંચે છે

આ નો નાવા મંત્રીનાં યાતં પારાય ગન્તવે । યુ-
જ્ઞાથામશ્વિના રથમ્ ॥ ક્રઠં અષ્ટં ૧ અં ૩ વં ૩૪
મં ૭

અર્થ — (પારાય ગ તવ) સમુદ્ધ ભૂમિ અવરા અન્તરિક્ષમા જના યોગ
મા દ્વારા જના મટે (મતીતાર) શુદ્ધિમા પ્રવેશી (નાવા) નામ જેવી (ન)
અમારી નામ પણ થાય (રથમ્) તે રથોમા અગ્નિ અને વિષ્ણુ આદિનો (ગ-
યુજાવામ્) સંયોગ વિધા ઉપયોગ કરે તથા પેનપાગ જાવ અર્થાત્ મુસાફરી કરે

કૃષ્ણં નિયાનં હરયઃ સુપર્ણા અપો વસાના દિવસુ-
ત્પંતન્તિ । ત આવંવૃત્તન્ત્સરના દૃતસ્યાદિદ્ ધૃતેનં
પૃથિવી વ્યુદયતે ॥ ક્રઠં અષ્ટં ૨ અં ૩ વં ૨૩ મં ૪૭

અર્થ — (સુપર્ણા) ઉત્તમ ગતિયુક્ત (હરય) અગ્નિ ધિરણુ વિષ્ણુઆદિ
શીઘ્રગામી પદાર્થોનો (અપાવગાના) પાણીની સાથે સળધ કરાયા અર્થાત્
કનાકે શત્રુવર્ગ પાણી તથા અગ્નિ આદિ પદાર્થોનો યોગ કરાયાથી (જ્ઞગામ્)

આકર્ષિત થયેલા અથવા પાર્થિવ તત્ત્વોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં (નિવાનમ) ઉત્તમ
વાદન (દિવમ્) આકાશમાં (ઉત્પત્તિ) ઉડે છે અર્થાત્ તે પદાર્થો વાદનોને
આકાશમાં ઉડવાની ગતિ આપે છે. જે ઠેકાણેથી (પૃથ્વે) પાણીનડે (પૃથ્વી)
ભૂમિ (વિચરતે) રસાયણ થાય છે અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર, ત્યાંથી પાણી આવે છે
તે (શ્વેતસ્ય સરનાત્) મેઘમંડળમાં થઈને તે વાદનો, ગમન કરે છે—આકાશમાં
ગમ્ય છે અર્થાત્ ગતિવાન વિમાનો મેઘમંડળથી, પણ ઉપર ગમ્ય છે. અને
આકાશમાં આમતેમ કરે છે.

દ્વાદશ પ્રધયશ્ચક્રમેકં ત્રીણિ નમ્યાનિ કં ઉત્તશ્ચિકેતા
તસ્મિન્સાકં ત્રિંશતા ન શદ્ધકર્વોઽર્પિતાઃ પટ્ટિર્ન ચલા

ચલાસઃ ॥ ક્ર૦ અષ્ટ૦ ૨ અ૦ ૩ વ૦ ૨૪ મં૦ ૪૮

અર્થઃ—(દ્વાદશ પ્રધયઃ) વાદનને આગ જેસાડવાને માટે બાર થાંભલા
કરવા જોઈએ. (ચક્રમ્ એકમ્) એક ચક્ર બીજા ચક્રોને ફરવાનાર હોવા જોઈએ.
(ત્રીણિ નમ્યાનિ) બીજા ત્રણ ચક્રો એક બીજામાં ગમેલા દાંતાવાળાં મધ્યચક્રો
હોવા જોઈએ. (ત્રિશતા શદ્ધક્રમ) ત્રણસો શદ્ધ અર્થાત્ કોન (સાકમ્ અર્પિતા)
એક બીજાની સાથે જોડેલા હોવા જોઈએ. (ચલાચલાસઃ પટ્ટિઃ) તે ચક્રો અથવા
કોનોમાંના કેટલાંક ફરનારા અને કેટલાંક સ્થિર અને એકદર સાડ હોવા જોઈએ.
માનમાં આવી સર્વ વ્યવસ્થાઓ કરવી જોઈએ (કં: ઉત્તશ્ચિકેતા) આ સર્વ
વ્યવસ્થા કોણુ જોઈ છે ? (ન) સર્વ જણુતા, નથી અર્થાત્ આ વિદ્યાવિષેનું
જ્ઞાન થોડાકનેજ હોય છે આ પ્રમાણે નૌકા અને વિમાન બનાવવા વિષેના વેદમાં
પુષ્કળ મંત્રો છે.

इतिनौविमानादिविद्याविषयः संक्षेपतः ॥

0:

अथ तारविद्यामूलं संक्षेपतः ॥

युवं पेदवे पुरुवारमग्निना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवं
स्यथः । शर्यैरभिद्यु पृतनासु दुष्टरं चकृत्यमिन्द्रमिव
चर्पणीसहम् ॥ ક્ર૦ અષ્ટ૦ ૧ અ૦ ૮ વ૦ ૨૧ મં૦ ૧૦

અર્થઃ—(અગ્નિના) વિદ્યુત અને અગ્નિવેદે મથાપેલા અથવા વિદ્યુત ગુણથી
યુક્ત (પુરુવારમ્) હિપ્તમ્ ગુણગ્રસ્ત અર્થાત્ વિદ્વાનોએ સ્વીકાર કરવા મોખ

(મેતમ્) શુદ્ધ ધાતુમાથી બનાવેલો વિદ્યુન્મય (અમિલમ) જેમા વિદ્યુતનો પ્રકાશ સર થયેલો હોય, (વૃત્તનાયુ) સર્વસંધ્યામા (દુષ્ટમ) અતિ દુસ્તર (ચક્રવર્ત) સર્વ દિવાઓમા વાગેના વાપરના યોગ્ય એવું (તરતારમ્) તાર નામ યન્ત્ર છે તે સર્વે મનુષ્યોએ બનાવતું જોઈએ (સર્વ) આ તારમા ફરી ખરી જ્ઞાન અને પ્રેરણા થાય છે, (વેદવે) તેથી મોગી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે આ (સ્વવામ્) સંન્યતી સ્વર્ધા રખતે શત્રુનો નાશ અને સ્વપક્ષનો વિજય કરવા માટે ઉપયોગી છે, માટે (ચર્વણાસહમ) મન્યોને ઉપયોગી અને (દ્વન્દ્વમ્ દ્વ) સૂર્યની માફક દૂરથી જ કામ કરનાર છે (યુવમ્ દુવસ્યમ) માટે હું મનુષ્યો તમે વિદ્યુતાદિ પદાર્થોને ઉત્તમ રીતિએ સિદ્ધ કરીને આ તાર નામક યન્ત્રને સિદ્ધ કરો.

આ પ્રમાણે અગ્નિ, વિદ્યુત અને આરંભના યથાર્થ જ્ઞાનથી એ શક્તિ અ, મણિત લોકોપયોગી શિ પદાર્થમા ઉપયોગી થઈ પડે છે આ વિદ્યાના વિધાયક પુરૂષ મન્ત્રા વેદમા છે રોધકને એનો પત્તા લાગે છે પરના આયાયા આ જ્ઞાનકાશમાથી બહારિધા, દેવિધા, નરિધા, પ્રાણિધા, નરિધા, વગેરે ઓ વિદ્યાઓનો પ્રભાવ કરના આ થા છે

इति तारत्रिग्रामल संक्षेपत ॥

— ૦ —

अथ वैद्यकशास्त्रमंलोद्देश संक्षेपतः ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु । बुर्मित्रिया-
स्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टु यं च वयं द्विष्मः ॥

यजुः० अ० ૬ મેં ૦ ૨૨

અર્થ - આ મન્ત્ર વચ્ચે રાસતુ જન છે તે પરમવેદ પરમાત્મા । તારી કૃપાથી (ન) અમને (ઓષધય) દોષોનો નાશ કરનારી સોમાદિ પનમ્પતિ (સુમિત્રિયા) શુભદાયક અર્થોત્ આરોગ્ય રમ્ થાઓ અને તેનું પશુ જન પશુ અમને થાઓ (સુમિત્રિયા ગન્દો દ્યારિયાની સારણાનુવતારહયાનમ્ આ વાર્તિથી જસ ના સ્થાનમા દિવાન આદેશ થયેલો છે) ઓ એજ પ્રમાણે પ્રાણ અને જન પશુ અમને જિતમરી થાઓ નથા (ય) જે (અન્નાન દ્વેજ) અધર્મોત્મા, ભક્ષાદિ શત્રુ અથવા રોગ જે અમારા વિરોધિઓ છે અને (યમ ન વયમ દ્વિષ્મ) જે ગેગળિઓ અમે દ્વેશીએ ઊરે (તર્મ) નેમો

આ ઔષધી (દુર્મિત્રિયા) અદિતકારક થાઓ. અર્થાત્ જે સર્વ પ્રકારના પથ્થરી, ચાલનારો-હોય તેનેજ આ ઔષધી મિતવત્ સુખદાયક અને દુઃખવિનાશક થાય છે; અને જે કુપથ્થરી ચાલે છે તેમને દુઃખદાયી થાય છે. આ પ્રમાણે વેદકક્ષા-સ્વના વિધાયક મૂલમંત્રો વેદમાં અનેક છે. પરંતુ અદિ પ્રસંગ ન હોવાથી માત્ર દિગ્દર્શનજ કરાવ્યું છે. વેદનું સાધ્ય કરતી વખતે તે તે જગ્યાએ યથાર્થ પ્રુક્ષાસો કરીશું.

इति वैद्यकविद्याविषयः संक्षेपतः ॥

अथ पुनर्जन्मविषयः संक्षेपतः ॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो
 वेहि भोगम् । ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमर्ते मृडया
 नः स्वस्ति ॥ ऋ० अ० ८ अ० १ व० २३ मं० ६

અર્થ:-આ મંત્રમાં પુનર્જન્મ અને પુનર્જન્મ નિવેશન વર્ણન છે. (અસુનીતે) હે પ્રાણ પ્રેરક પરમેશ્વર ! મરણ પછી ખીલુ શરીર ધારણ કરતી વખતે તારી કૃપાથી અમે સુખરૂપ રહિયે એમ કર. (પુનઃ અસ્માસુ) પુનઃ શરીર છોડીને જ્યારે અમે ખીલું શરીર ધારણ કરીએ ત્યારે અમને (ચક્ષુઃ) ચક્ષુઆદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો (પુન પ્રાણમ્) પ્રાણ તથા અન્તઃકરણ આદિ આપ, તેમજ આગમના જન્મમાં (નઃ) અમારા (ભોગમ્) બોગ્યપદાર્થો (જ્યોક્) નિરંતર (મોહિ) આપ; તથા અમે સર્વ જન્મોમાં (અચરન્તમ્) ઉર્ધ્વભાગમાં રહેતાર (સૂર્યમ્) મૂંઝ તથા જ્વાસોમુવાસ રૂપી પ્રાણને નિરંતર (પરમેશ્વર) નેહએ એવી શક્તિ તથા (અનુમર્તે) હે માનવર પરમાત્મા ! (નઃ) અમને સર્વ જન્મોમાં (મૃદય) સુખ આપ. તારી કૃપાથી પુનર્જન્મમાં અમને સર્વ (સ્વસ્તિ) સુખ મળે એવી અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्दिवी पुनरन्तरि-
 क्षम् । पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पुषा पथ्यांश्च या
 म्वस्तिः ॥ ऋ० अ० ८ अ० १ व० २३ मं० ७

અર્થ:-હે બમવત્ (નઃ) અમને (પુનઃ) પુનર્જન્મમાં (મમુમ્) પ્રાણ અને તથા બસ અને (પૃથિવી) આમૃતિ (દદાતુ) કરીથી આપો. (પુનઃ દ્યૌઃ)

અન્નાદિદામ્ સોમ પુન દદાતુ) અને પુનર્જન્મમા દાતા અર્થાત્ પ્રકાશમાન મૂર્તિઓ
નિ પ્રાણ તથા અતિશય એ હનન, મોમ અર્થાત્ વનસ્પતિ સમૃદ્ધ ઉત્તમ
શરીર અને હે પુષ્ટિ- તો પગમા મનુ' હુ અમને (વ ગમ) પુનર્જન્મમા ધમમાર્ગ
દેખાડ અને સર્વજન્મમા (યા સ્વાહિ) જે સુખકર્તા અને ક વાચુમાઝ દાય
તે આપની કૃપા રી અમને માર્ગ દાઓ

પુનર્મનઃ પુનરાયુર્મ આગન્ પુનઃ પ્રાણઃ પુનરાત્મા મ
આગન્ પુનશ્ચક્ષુઃ પુનઃ શ્રોત્રી મ આગન્ । વૈશ્વાનરો
અદબ્ધસ્તનૂપા અમિર્નઃ પાતુ દુરિતાદવઘ્યાત્ ॥

યજુઃ અં ૪ મં ૧૫

અર્થઃ—(પુન મા) દે જમદીયર' આપની કૃપાથી વિદ્યાદિ શ્રદ્ધ
શુભ્યુ ન મન તથા (પુનઃ આયુ) આયુ (મ) અમને પુનર્જન્મમા પ્રાપ્ત
થાય તથા (પુન આત્મા) મારો આત્મા શુદ્ધ વિચારમારો, (વન જાતુ) અશુ
તથા ત્રે' । પણ મને પ્રાપ્ત થાય હે (વૈશ્વાનર) સમગ્ર જન્મનું નામ । તો ।
(અદબ્ધ) દહાદિ રહિત (સનવા) શરીરરક્ત (અમિ) રિતા પ્રાપ્ત રનપ
પગમેયર' । (પાતુ દુરિતાદવઘ્યાત્) જન્મજન્માનરમા દુષ્ટશુભ મરનમારથી
અમને પૃથક્ રીતે આમા રમણુ નર જેથી અમે નિષ્કાપ થઈને સર્વ જન્મોમાં
શુભી થઈએ

પુનર્મેત્વિન્દ્રિયં પુનરાત્મા દ્રવિણં બ્રાહ્મણં ચ । પુનર્-
મયો વિષ્ણુર્વા યથાસ્વામ કત્પન્તામિહૈવ ॥

અથર્વં કાં ૭ અનુ ૬ વં ૬૭ મં ૧

અર્થ —(પુન દ્વિન્દ્રિયમ્) હે ભગવાન । પુનર્જન્મમા સર્વ ડિન્દ્રિયો તથા
માણુને ધારણુ કરનારો સામગ્રીમા આત્મા (દ્રવિણમ) વિદ્યાદિ પ્રેક્ષણુરૂપી
ધન (વ્રત્તણમ ચ) તત્ત્વિનપણુ, (પુન ગમ્ય) તથા મનુષ્ય શરીર ધારણુ
કરીને આહુતીસાદિ અન્યાધાન (માણુ) અમને પ્રાપ્ત થાય (વિષ્ણુવા યથાસ્વામ)
હે જમદીયર' । પુનર્જન્મમા જેવી રીતે આમારી ધારણુશક્તિ અર્થ તુ શુદ્ધિ આ
શરીર તથા પ્રવિદ્યાદિ આધે ઉત્તમ હતા તેવીજ રીતે આ સ સા મા પુનર્જ-

વીરીતે તરતનો જન્મેલી નાનો સરખો કૃમિ નામક જંતુ પણ મરણના ત્રાસનો અનુભવે છે, તેવીજ રીતે જાની પુરુષોને પણ અનુભવ થાય છે. આથી હવે અને જન્મ ધારણ કરે છે, એ સિદ્ધ થાય છે. જે પૂર્વ જન્મમાં મરણનો અનુભવ ન કર્યો હોય તો તેનો સંસ્કાર પણ ન હોવો જોઈએ અને સંસ્કારના અભાવમાં રમ્ભતિ પણ ન હોવી જોઈએ અને જે રમ્ભતિ પણ ન હોય તો મરણનો ત્રાસ કેવી રીતે થઈ શકે અથવા નજ થઈ શકે. પરંતુ પ્રાણીમાત્ર મરણનો ભય અનુભવે છે તેથી પુનર્જન્મ છે એમ સિદ્ધ છે. મદાગુની જોતમે પોતાના ન્યાયદ્દીનમાં તથા ભાષ્યકાર વાસ્તવ્યાયને પણ પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ માન્યું છે :—

પુનરુત્પત્તિઃ પ્રેત્યજ્ઞાવઃ ॥ ન્યાં ૦ ૬૦ અં ૧ આં ૧ સૂં ૧૯

અર્થ :—પૂર્વશરીરને છોડીને શરીરને બીજા શરીરને ધારણ કરવામાં આવે છે તેને પ્રેત્યજ્ઞાવ અથવા પુનર્જન્મ કહે છે.

આ વિષે કોઈ પુનર્જન્મ ન માનનાર એમ કહે કે જે પૂર્વજન્મ હોય તો તેનું સ્મરણ કેમ નથી થતું ?

ઉત્તર—જરા જાનગેજ ઉઘાડીને જુઓ કે આજ શરીરમાં જન્મથી પાંચ વર્ષ સુધીમાં જે જે સુખદુઃખ થાય છે તેનો તથા જનમન અવસ્થાના સર્વ અવધારનો સુપ્રતિ અવસ્થામાં અનુભવ તથા સ્મરણ નથી થતું તો ૫૪ી પુનર્જન્મના સ્મરણની તો વાતજ શી કરી ?

અન—જો પૂર્વજન્મના કરેલાં પાપપૂણ્યનાં સુખદુઃખરૂપી પ્રજા સંપર આ જન્મમાં આવે છે તો તે પાપપૂણ્યોનો સાક્ષાત્કાર આપણને નથી છતાં છપ્પર તેનું ફળ આવે તેથી તો તે અન્યાયકરી કરે છે અને આપણે તે ન જાણવાથી શુદ્ધ નથી થતા.

દુ.ખ આપતો નથી. મનુષ્યે ગનનગ્રીવ થઈ સચારમા ઉચનીય દશા તથા સુખી અને દુ.ખી મનુષ્યો જોઈને વિચારવું જોઈએ કે પૂર્વ જન્મના કૃત્યનુજ્ઞ આ ક્ષય છે પુનર્જન્મ ન માનનાગએના આવા ખીચા કેટલુંક પ્રયત્નો છે જેઓના ઉત્તર વિચારપૂર્વક આપવા જોઈએ. શુદ્ધિમાનોને માટે વધારે લખવું ચોક્કસ નથી. કારણ કે તેઓ ઉદ્દેશમાનથીજ વધારે જાણી લેશે. વળી ચ ચક્રિસ્તાર ભવથી પણ સહોપમાંજ લખીએ છીએ.

इति पुनर्जन्मविषयः संक्षेपतः ॥

अथ विवाहविषयः संक्षेपतः ।

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जग्दष्टि-
र्यथासः । भर्गो अर्यमा संविता पुरन्विर्मह्यं त्वा दुर्गहि-
पत्याय देवाः ॥ ऋ० अ० ८० अ० ૩ व० ૨७ मं. ૧

અર્થ, - આ મંત્રમા વિવાહનું નિધાન છે હે કુમારિ ! (સામગત્વાય) સત્તાનોત્પત્તિ આદિ પ્રયોજનસિદ્ધિને માટે (તે) તારો (હસ્તમ) હાથ (ગૃભ્ણામિ) ગૃહણ કરે છું - તારી સાથે હું વિવાહ કરું છું માટે હે સ્ત્રી ! (મયા) જે મીને (મયા પત્યા) મારી સાથે (જગ્દષ્ટિ) વૃદ્ધાવસ્થા આવે ત્યાં મધી (આન) ગદેનું જોઈએ તેજ રીતે મારે પણ તારી સાથે રહેવું જોઈએ આ પ્રમાણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પરસ્પર ધર્મપૂર્વક આનંદ સોગીએ (ભગ) સઠન મંત્રવર્તે અપન (અર્યમા) બ્યવસ્થાપૂર્વક ન્યાયકર્તા, (સંવિતા) સર્વ જુગમદુન્પાદક (પુરન્વિ) અર્થ જગત્તે ધ્યાણુરના પગમેશ્વરે (મત્તમ મર્હિષ્યાય) મારી આરે ગૃહ-સ્થાશ્રમના કાર્યને માટે (ત્વામ્) તારો વિવાહ કયા છે (દેવ) જેમા વિદ્વાન પુરોહિત સાક્ષી છે. તે આપણામાથી કાઈપણ આ પ્રતિજ્ઞાન ઉપર નહીં નીચો તો પરમા મા નથા નિદાનોના દંડને પામી શકે.

इहैवस्तं मा विषोष्टं विश्वं मायुर्व्यश्रुतम् । कीदन्तो

પુત્રેર્નપ્તુમિર્મોદમાનો સ્વે ગૃહે ॥ ક્રુ० અ० ૮ અં

૩ વ૦ ૨૮ મં ૨

અર્થ:—નિવાહ-કર્તા પત્ની સ્ત્રીપુરુષે પરસ્પર કેવી રીતે વર્તવું તે વિશે આ મંત્રમાં ઇશ્વર આજ્ઞા આપે છે કે:—(રહ) હે સ્ત્રી પુરુષો! તમે અને આ લોકમાં મદ્, આશ્રમમાં-સંદોદિત સુખપૂર્વક (માવસ્તમ્) રહો. (મા વિ ચૌટમ્) કાંઈ પણ કારણથી તમારા બેમાં વિરોધ કિંવા વિરહ ઉત્પન્ન થાય નહિ. આ પ્રમાણે મારા આશીર્વાદથી ધર્માચરણ તથા પરોપકાર કરીને મારી બક્ષિત કરો અને (વિશ્વમ્ આયુઃ) સર્વ આયુષ્માં (વ્યશ્વતમ્) સુખી રહો. વળી (સ્વેગૃહે) તમારા ઘરેમાં (પુત્રઃ નત્પ્રભિઃ) પુત્ર અને તેમની સ્ત્રીઓસંદિન (મોદમાનો) આનંદપૂર્વક રહીને (શ્રીજન્તૌ) સર્વદા સદ્ધર્મ ક્રિયા કરતા રહો. આ મંત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ માનુષ પડે છે કે એક સ્ત્રીએ જોઈ એકજ પતિ કરવો જોઈએ, તેજ પ્રમાણે એક પુરુષ પણ એકજ સ્ત્રી કરવી જોઈએ સર્વ વેદોમાં એક વચન નિર્દેશથી માનુષ પડે છે કે એક પુરુષનો અનેક સ્ત્રી સાથે નિવાહ અથવા અનેક પુરુષોનો એક સ્ત્રી સાથે નિવાહ ન થયો જોઈએ આવી રીતનું વિધાન કરનારા વેદમંત્રો પણ છે.

इति संक्षेपतो विवाहविषयः ।

अथ संक्षेपतो नियोगविषयः ।

कुहस्त्रिदोषा कुहवस्तोरश्चिना कुहाभिपित्वं करतः
कुहोपतुः । को वां शयुत्रा विधेव देवरं मर्यु न योषा कृ-
णुते संवस्थ आ ॥ ક્રુ० અ० ૭ અ० ૮ વ૦ ૧૮ મં ૨

અર્થ:—નિવાદિત સ્ત્રીપુરુષને સંતાન થતા પહેલાં વેદવ્યં અને વિપુર-દશા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો નથા તેમને આપનકાલમાં સંતાનોત્પત્તિની આવશ્યકતા હોય તો તેમણે કેવું આચરણ કરવું જોઈએ તેનું આ નિયોગ પ્રકરણમાં વિધાન છે. હે વિચારિત સ્ત્રીપુરુષો! તમે (ગૃહ) કથા સ્થાનમાં (દોષ) રાત્રીમાં (વસ્ત્રાઃ) રજા કરતાં, તથા (અગ્નિના) દિવસમાં (જૃહ) કથા

રજા હતાં? (કુદ ઇમ્પિયલ્સ) ક્યાં તમે એક બીજાને મળો છો? (કુદ કપનુ) તમારું નિવાસસ્થાન ક્યાં છે? (ક: વામૂ શંચુત્રા) તમારું સયન-સ્થાન ક્યાં છે? આ મંત્રમાંના દ્વિવચનાં શબ્દોએ એક પુરુષે એક જ સ્ત્રી અને એક સ્ત્રીએ એક જ પુરુષ કરવો ઇચ્છે છે એમ સિદ્ધ થાય છે: તથા સ્ત્રી પુરુષોમાં પ્રેમ હોવો જોઈએ કદીપણ તેમનો નિયોગ ન થવો જોઈએ અથવા તેમાંના કોઈએ પણ બ્યલિયારી ન થવું જોઈએ. (વિધવા દેવરમ્ દ્વ) જે પ્રમાણે વિધવા સ્ત્રી સંતાનોત્પત્તિને માટે બીજા વર પાસે જાય છે તે પ્રમાણે તમારે બંનેએ પણ સંતાનોત્પત્તિને માટે જ એક જ થવું. (બ્યં પીર્વનાથ ન કરવો). આ મંત્રમાં દેવરમ્ પદ આશ્યું છે તેને માટે પ્રમાણ:—

દેવરઃ કસ્માદ્ દ્વિતીયો વર ઉચ્યતે ॥ નિરુ૦ અ૦૩ સ્ત્ર૦ ૧૫

અર્થ:—બીજા વરને દેવર કહે છે. વિધવા સ્ત્રીને બીજા પુરુષ સાથે અને વિધુર પુરુષને વિધવા સાથે નિયોગ કરવાની આજ્ઞા છે. વિધવા સ્ત્રીએ સંતાનોત્પત્તિને માટે વિધુર પુરુષ સાથે જ નિયોગ કરવો પરંતુ કુંવાગ સાથે નહિ કરવો જોઈએ; તેમજ વિધુર પુરુષે પણ કુંવારીકા સાથે લગ્ન નહિ કરતાં વિધવા સ્ત્રી સાથે જ નિયોગ કરી સંતાનોત્પત્તિ કરી લેવી જોઈએ. આજ્ઞા, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિજોનાં સ્ત્રી પુરુષોને માટે એક જ વાર વિવાહ કરવાની વેદોમાં આજ્ઞા છે. દ્વિજોએ પુનર્વિવાહ ન કરવો એજ તેમનો વૈદિક ધર્મ છે. આપકાલમાં સંતાનોત્પત્તિની આવશ્યકતા હોય તો નિયોગ કરવો. શુદ્રોમાંજ (તેઓ વિદ્યાહીન હોવાથી) સ્ત્રી અથવા પુરુષનો પુનર્વિવાહ થઈ શકે છે. નિયોજીત સ્ત્રી પુરુષોએ પરસ્પર દેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે વિષે આજ્ઞા કહે છે—(મર્ચમ ન ચંપા) જેવી રીતે વિદ્યાહિત પુરુષની પાસે વિવાહિત સ્ત્રી (સમસ્યે) એક પ્રમાણે સંતાનોત્પત્તિને સંપ્રેયે (શાકુતું) રહે છે તેજ પ્રમાણે નિયોગ કરેલાં સ્ત્રીપુરુષોએ પણ રહેવું.

**इयं नारीः पतिलोकं वृणान्ता निर्वद्यत उपत्वा मर्त्यं
प्रेतम् । यमं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं
चेह धेहि ॥ अथर्व० कां० १८ अनु० ३ व० १ मं० १**

અર્થ:—(દ્વમ્ નારી) આ વિધવા સ્ત્રી (પ્રેતમ્) મૃતપતિને છોડીને (પતિલોકમ્) પતિસુખને (વૃણાન્તા) મેળવવાની ઇચ્છા કરનારી (મર્ત્યં) હે મનુષ્ય! (ત્વા) નારી પાસે (અવિગચને) આવે છે, અર્થતઃ નારી પાસે નિયોગ

કરવાની ઇચ્છાથી આવે છે. તેને તું અદૃશ્ય કરાવે અને સંતાનોત્પત્તિ કર. કારણ કે તે (દુરાણમ્ ધર્મમ્) સનાતનના વેદધર્મેનું (અનુપાલબ્ધતા) પરિપાકન કરવારી છે. તેને નિયુક્તિ હોવાને લીધે આપત્ક્રાંતના ધર્મપ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છા રાખે છે માટે (તસ્ય) એ વિધવાને માટે (રૂઢ) આ લોકમાં અર્ધવા આ સમયે (પ્રથમ યોદ્ધે) સંતાનોત્પત્તિ કર. (દ્વિષ્ણમૂચ) દ્રવ્ય અર્ધવા વીર્ય આપ.

उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकं गतासुमेतसुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिपोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिसंबभूथ ॥
ऋ० मंडल १० सू० १८ मं० ८

અર્થ:—(નારિ) હે વિધવા સ્ત્રી ! તારે સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા હોય તો (એતમ્ ગતામમ્) મૃત પતિને (પતિના વિચાર) છેડીને (અભિજીવલોકમ્) અવિત દેવર-શ્રીલા વરને (એહિ) પ્રાપ્ત થા. (સુપશેષે) તેની સાથે શ્રીધર્મપ્રમાણે આશ્ર તેનાથી ઉત્પન્ન થનારાં સંતાન (હસ્તગ્રામસ્ય) તારા પાણી અદૃશ્ય કરનાર (વિવાહિત પતિ) નાં થશે. એ નિયુક્ત પતિને માટે નિયોગ હશે તો માત્ર (દિધિપોઃ) તે સંતાન એનાં થશે; તદિ તો (તવ રૂઢમ્ જનિત્વમ્) એ સંતાન તારાં થશે. હે વિધવે ! (ઉદીર્ષ્વ) ધાર્મિકત્વ પ્રમાણેજ નિયોગની ઇચ્છા કર, કામિચ્છાથી નિયોગ કરવો તે પાપ છે. માટે (આમસંબભૂથ) ધર્મ પ્રમાણે તમે બન્ને સંતાનોત્પત્તિ કરીને સુખપૂર્વક રહો.

इमां त्वमिन्द्र मीद्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां
पुत्रानावेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ऋ० अं० ८ अ० ३
व २८ मं० ५.

અર્થ:—(ઇન્દ્ર) હે વિવાહિત પતિ ! (મીદ્વઃ) કે વીર્યદાન કરવામાં સમર્થ (ત્વમ્ દમામ) તું આ વિવાહિત સ્ત્રીને (સુપુત્રામ્) ઉત્તમ પુત્રોથી યુક્ત અને (સુભગામ્) ઉત્તમ સુખથી યુક્ત (કૃણુ) કર. (અસ્ત્ર) એમાં (દશ પુત્રા-ટ) દશ પુત્રો (આયોદ્ધે) ઉત્પન્ન કર. એથી અધિક નહિ કરવો. કારણે પુરુષને દશ સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનીજ આજ્ઞા આપી છે. હે સ્ત્રી ! (વાનેમ્ એકાદશમ્ કૃધિ) તું વિવાહિત પતિથી લઈને અગિયાર પતિ પર્વત નિયોગ કર. અર્થાત્ કદાપિ.

આપનુકૂળ પ્રાપ્ત થાય તો એડ્યેકના ઐલાવે માત્ર સંતાનોત્પત્તિને માટેજ દ્વા પુરુષ સૂધીજ નિયોગ કરવો એજ પ્રમાણે પુરુષ પાણી વિશદિતા મિત્રના મૃત્યુ પછી સંતાનના અભાવે, એડ્યેકના અલાવે દન વિધવા સ્ત્રી નિયોગ કરે જે સંતાનોત્પત્તિની ધુણ ન હોય તો નિયોગ ન કરે સંતાનોત્પત્તિને માટે નિયુક્ત થયેના સ્ત્રીપુરુષોનો અવધ મનઃસ્થાપનાં પર્યંતજ અનુકૂળતા એટલે મહિનામા એડ્યેકવાર થશે જોઈએ. પ્રથમ મંગલચિહ્નોસાગી તૃપ્તિને માટે નિયોગ નથી જો કે આપનુકૂળતા નિયોગ કરવો એવી આત્મા છે તોપણ વિધવા અથવા બિધુરે પતિ અથવા પતિનના મૃત્યુ પછી મનોનિગ્રહ કરીને નિયોગ ન કરતાં આમરુપુ બ્રહ્મચર્યમાં રહિને બીજાઓ ઉપર પડોપકાર કરવો તે ધણુજ શ્રેષ્ઠ છે.

સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદ્ ઉત્તરઃ । તૃ-
તીયો અમિષ્ટે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજાઃ ॥ ક્વં ૦ અં ૮
અં ૩ વં ૨૭ મં ૫.

અર્થ —હે મિત્ર ! (સોમ પ્રથમ વિવિદ) જે તારે પ્રથમ પતિ કે તેને સાહુગાર્ય રિગિષ્ટતાને લીધે સોમ કહે છે, (ગન્ધર્વ વિવિદ ઉત્તર) બીજો જે નિયુક્ત પતિ છે તેને ગન્ધર્વ કહે છે (તે તૃતાય અમિષ્ટ) ત્રીજાને અમિષ્ટ કહે છે કારણ કે તે ભુવનભોગ હોવાને લીધે તેના શરીરની વીર્યાદિક ધાતુ બજેની હોય છે, (સુરીય સ્તે) ત્રીજા નાથા અને તેની આગમનાની (મનુષ્યજા) સામાન્ય મનુષ્ય સમાજ છે આજ પ્રમાણે પ્રથમ સ્ત્રી સોમના, બીજાને ગન્ધર્વ, ત્રીજાને આગેથી અને ચોથી તથા તેની આગમનીને મનુષ્ય કહે છે.

અદેવૃદ્યર્પતિગ્રીહૈર્ધિ શિવા પુશુભ્યઃ સુયમા સુવ-
ર્ચાઃ । પ્રજાર્વતી વીરસૂદેવૃકાંમા સ્પોનેમમૃમિ ગર્હિપત્યં
સપર્ય ॥ અયર્વં ૦ કાં ૦ ૧૪ અનુ ૦ ૨ મં ૦ ૧૮.

અર્થ —હે મિત્ર ! (અપતિમિ) તુ શિવાદિન પતિની ઉત્તમ મેના કર, (મંદાગ્રિ તુ દેવરત્ની મે સકલ-પતિ તથા દેવ (બી નામ) ને કુષ્ઠ દશ નહિં (મનુષ્ય) કરના ગાય, બગદ વગેરે મનુષ્યો ॥ ત્રસમર ગમ્યથી સભાગ રાખ

(સિવા) કલ્યાણકારી યા. (મુચના) પું સુનિયમોથી યાજ્ઞ. (સુર્જાઃ) શરીરના કાંતિ સારી રાખ. (પ્રજાવતી) સંતાનવતી થઇને તેમનું ઉત્તમ રીતે પોષણ કર અને (વીરસઃ) તારા પુત્રો સુર નિષજે-તેવીરીતે તેમનાં આચરણ કર. (દેવતામા) દેવર-દીપર-નિયુક્ત પતિની ધૃષ્ટા પ્રમાણે ચાલઃ (સ્વોના) સર્વેને સુખ આપ (હમમ્ ગાર્હપત્યમ્ અગ્નિમ્) આ ગાર્હપત્ય અગ્નિ અને ગૃહમંજીથી સર્વ કામની (સંપર્ચ) સંભાળ રાખ. આ મંત્રમાં સ્ત્રીપુરુષોના નિયોગની આવશ્યકતા બતાવી છે.

इति नियोगविषयः संक्षेपतः ।

अथ राजप्रजाधर्मविषयः संक्षेपतः ।

त्रीणि राजानां विदथे पुरुषाणि परिविश्वानि भूपथः
सदांसि । अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्त्रते गन्धर्वा अपि
वायुकेशान् ॥ ॐ. अ. ૩ અ. ૨ વ. ૨૪ મ. ૬

અર્થ:-આ અને એની આગળના મંત્રોમાં રાજધર્મનું વર્ણન છે. જેવી રીતે સૂર્ય, ચંદ્ર, સર્વ મૂર્તિ દ્રવ્યના પ્રકાશક. અર્થાત્ તેઓના રાજ છે તેવી રીતે સૂર્ય ચંદ્રના ગુણવાળા પ્રકાશ તથા ન્યાયયુક્ત અવહાર (ત્રીણિ રાજાંઁ) તથા સભાઓને (ભૂપથઃ) અલંકૃત કરે છે. (વિદથે) તે સભાઓ વડેજ યુદ્ધમાં (પુરુષા) તમામ વિજયાદિ સુખમંતુષ્ય મેળવે છે. તથા (પરિવિશ્વાનિ) રાજધર્મથી યુક્ત સભાઓ વડેજ સર્વ વસ્તુઓ તથા પ્રાણીઓનો 'સમૃદ્ધ' શોભે છે-મુખ્ય ત્રીણે છે ઉપરોક્ત તથા સભાઓ આ પ્રમાણે છે:- (૧) રાજ્યસભા, એમાં મુખ્યત્વે કરીને રાજસંબંધનાં કાર્યો ચાલવાં જોઈએ. (૨) આર્થવિદ્યાસભા; આ સભા મુખ્યત્વે કરીને વિદ્યાપ્રચાર અને દેશોત્થતિ સંબંધી કાર્યોનો પ્રયત્ન કરે. (૩) આર્થધર્મસભા; આ સભાએ વિશેષે કરીને ધર્મની ઉત્થતિ અને અધર્મનો નાશ કરવાને માટે ઉપદેશાદિકની આવશ્યકતા કરવી જોઈએ. પરંતુ એ ત્રણે સભાઓએ સર્વસામાન્યને લાભકર્તા ઉત્તમ વ્યવહારોનો પ્રચાર પરસ્પર મંચીને કરવો જોઈએ. જે દેશમાં આવા પ્રકારની સભાઓમાં ધર્મોત્તમ વિદ્યાત્ મનુષ્યોવડે સારાસાર વિચારવડે કર્તવ્યકર્તવ્યનો પ્રચાર તથા નિષેધ માપ છે લાંબી સર્વ પ્રાણીઓ સદૈવ સુખી અને ઉત્તમ થાય છે; અને જ્યાં એકેજ રાજા હોય છે ત્યાંથી પ્રાણી દુઃખી

હોત છે (અપદયમ્ અગ્ર) છત્ર ઉપર છે કે ત્યાં સનાતને ગાંગ્રાન્યધર્મ થાય છે ત્યાં સર્વ પ્રાન્યોનુ દિન થયા છે (વ્રતે) જે મનુષ્ય મત્યાગ્યજીમાં (મનજા) વિતાનતે સત્યન્યાયને (અગ્રાન્નાત્) જાણે છે તેજ ગાંગ્રાન્યધર્મને માટે યોગ્ય છે. (અગ્રાન્નાત્) પૂર્વોક્ત અભાઓમાં પૃથ્વી, રાજ્યાનનાં વ્યવહાર કરાવ (અપિ વાયુ રેચાત્) તથા વાતુની પેટ દૂતને એકીને પરરાત્ય તેમજ સ્વગાન્યના મધ્યમાં વ્યવહારને - પાનુનારને સભાસ કરવો જોઈએ સર્વનાં શિરોની પેટે સત્યન્યાયના પ્રધાન, સર્વનું દિત આહવાન ધર્મભાગ્યોનેજ સભાસને હોવા એવી છત્રવરની આજ્ઞા છે તે મને એ માની જોઈએ

**ક્ષત્રસ્ય યોનિરસિ ક્ષત્રસ્ય નાભિરસિ । મા ત્વા
હિસીન્મા માહિસીઃ ॥ યજુઃ ૦ અઃ ૨૦ મં ૦ ૧**

અર્થ — (ક્ષત્રસ્ય યાને અસિ) જે પરમેશ્વર । તુ જેમ ગાંગ્રાન્યધર્મનું નિમિત્ત કાગળ છે (ક્ષત્રસ્ય નાભિ અસિ) તેથીજ ગાંગ્રાન્યધર્મનો તું પ્રાન્યધર્મતા છે તેજ પ્રમાણે અમને પણ કૃપા કરીને રાજ્યપાનન માટે ક્ષાત્રધર્મના પ્રમથ કરા ૨ (મા ત્વા હિસીન્મા મા મા હિ મા) તથા અમારામાંથી કાષ્ઠપણુ માણુમ આપેલો તિગ્રહારીને નાભિતક ન થાય, અને આપ આપણે તિગ્રહાર કદાપિ ન કર્યો કે જેથી અમે આપની રાષ્ટ્રિયા સદા નાન્યાધિારી થઈએ.

**યત્ર વ્રહ્મં ચ ક્ષત્રં ચ સમ્યજ્ઞો ચરતઃ સહ । તં લોકં
પુણ્યં યજ્ઞેષ્ઠ યત્ર દેવાઃ સહામિનાઃ ॥ યજુઃ ૦ અઃ ૨૦ મં ૦ ૨૫**

અર્થ — (યત્ર વ્રહ્મં ચ ક્ષત્રં ચ) જ દેશમાં પરમેશ્વર, વેદ અથવા શાસ્ત્રો અથવા અન્યનિત્ત એ સર્વ ત્યાં સોય ધર્મોદિયુષ્કુલ ક્ષત્રિયો (સમ્યજ્ઞ) થયાવત વિજ્ઞાનયુક્ત અને પરમાર મળી (ચરતઃ સહ) રહે છે તેજ દેશ સર્વ પ્રાન્ય ઉન્નતિમયો થાય છે તથા (યજ્ઞેષ્ઠ) યજ્ઞાતિની રિત કરી તે પ્રમાણે પરનારો હોય છે (યત્ર દેવા સહામિનાઃ) જે દેશના વિદ્વાનો યનાદિ સત્ક્રિયાઓ તથા છત્રવરની આજ્ઞાનુ થયાવત પાનન કરે છે તેજ દેશની પ્રાન્ય ઉપદ્રવ રહિત થઈને અખડ રાજ્યની બે કતા થાય છે

દેવસ્ય ત્વાં સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યાં પૂર્ણો

હસ્તાભ્યામ્ । અશ્વિનોમૈર્વિજ્યેન તેજસે વદ્યવર્ચસા યામિ
 પિન્ધામિ ॥ ઇન્દ્રસ્યેન્દ્રિયેણ વલાય શ્રિયૈ યજ્ઞસેઽમિ
 પિન્ધામિ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૦ મં૦ ૩.

અર્થ:—(દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ) હે સઆધ્યક્ષ ! સ્વપ્રકાશમાન સર્વ જગતના ઉત્પાદક પરમેશ્વરની (પ્રસવે), પ્રજનનું પાત્રન કરવાને માટે (અશ્વિનો વાહુભ્યામ્) સૂર્યચંદ્રના ખસીવીધેથી (પૂણઃ હસ્તાભ્યામ્) પુષ્ટિ કરનારા પ્રોત્થને મદદથી અને દાનના શક્તિરૂપ હાથથી (અશ્વિનોઃ મૈર્વિજ્યેન), પૃથ્વી, અંતરીક્ષ અને આપંધિસમુદયે સર્વ રાગોથી તારું રક્ષણ કરીને (તેજસે) ન્યાયાદિ સદ્ગુણોના પ્રકાશ-કરવાને તથા (વદ્યવર્ચસા) પૂર્ણ વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાને (અર્ધિપન્ધામૈ) શુભંધીમય જાતથી તારું માનન કરીએ છિયે; તથા (ઇન્દ્રસ્યેન્દ્રિયેણ) પરમેશ્વરના પરમશ્રેય અને વિજ્ઞાનથી (વલાય) ઉત્તમ બળને માટે, (શ્રિયૈ) ચક્રવર્તિ રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે, (યજ્ઞસે) અતિવ્રથ કીર્તિને માટે તથા રાજધર્મનું પાલન કરવાને માટે (અમિપિન્ધામિ) તારી સ્થાપના કરું છું.

કોસિ કતમોસિ કસ્મૈ ત્વા કાર્ય ત્વા । સુશ્લોક
 સુમેદ્ગલ સત્વરાજન્ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૦ મં૦ ૪

અર્થ:—(કોસિ) હે પરમાત્મન ! તું સુખસ્વરૂપછે; અમને પણ સુખ જપથી સુખયુક્ત કર (કતમઃ સિ) તું અત્યન્ત આનંદયુક્ત છે ; અમને પણ રાજસભાના સારા પ્રબંધવડે અત્યંત આનંદયુક્ત કર, (કસ્મૈ ત્વા) આપીજ નિયમુખની પ્રાપ્તિને માટે અમે તારો આશ્રય લઈએ છિયે. તથા (કાર્ય ત્વા) સુખરૂપ રાજ્યની પ્રાપ્તિને માટે તારીજ ઉપાસના કરીએ છિયે. (સુશ્લોક) હે સત્ય કીર્તિ ! (સુમેદ્ગલ) હે સુમંગલકારક ! (સત્વરાજન્) હે સત્પ્રકાશક પરમાત્મન ! અમારી રાજસભાના આપજ મદાગમનિરાગમને એમ અમે માનીએ છિયે.

શિરો મે શ્રીયશો મુલં ત્વિપિઃ કેશાંશ્ચ શ્મશ્રુણિ ।
 રાજાં મે પ્રાણો અમૃતં સપ્રાદ ચક્ષુર્વિરાદ શ્રોત્રમ્ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૨૦ મં૦ ૫

અર્થ:—સઆખસે કોવો નિધય રાખનાં કોઈએ કે (શિરઃ મે શ્રીઃ) રાજ્યની માટે તે મારા શિરઃસ્થાની, (યજ્ઞઃ મુગદ) ઉત્તમ પ્રાણ સુખવત, (ત્વિપિઃ

કૌશલ્યદેવમૂળિ) સત્ય-વાત્સલ્યનો પ્રકાશ માગ કેશ અને દારીમહત્, (રાજામેઃ પ્રણ) ધર્મ-ર કે જે શરીર તથા તેના છાનના હેતુઓનો આધાર છે તેજ મારો રાજ (અમૃતમ્ સમ્રાટ) મોક્ષસ્થળ, જ્ઞાત તથા વેદ ચક્રવર્તિ રાજવત્ (સહુ વિષાદ ધોત્રમ્) સત્ય વિદ્યાદિ મુશ્કેલીનો પ્રકાશ કરવો તે જ્ઞાન અને ચમુનત છે આ-જ પ્રમાણે સલાસદો અને સલાના અધ્યક્ષના અંગ છે એમ સર્વેએ જાણવું જોઈએ

વાહુ મે વલમિન્દ્રિય હસ્તૌ મે કર્મ વીર્યમ્ । આત્મા ક્ષત્રમુરો મમ ॥ યજુઃ ૦ અ ૨૦ મં ૭

અર્થ — (વાહુ મે વલત્) ઉત્તમ જન તે મારા જાનુ છે, (મિન્દ્રિયમ્ હસ્તૌ મે) શુદ્ધ નિષ્કામકૃત મન તથા જ્ઞાનાત્મિક મારા મહત્ત્વ સાધનવત્, (કર્મ વીર્યમ્) ઉત્તમ પરાક્રમનુ ધારણ કરવું તે માત્ર કર્તવ્યકર્મ અને (આત્મા ક્ષત્રમ્ મમ) મારા હૃદય ક્ષત્રવત્ છે

પૃષ્ઠિર્મે રાષ્ટ્રમુદરમ્ સૌ ગ્રીવાશ્ચ શ્રોણી । ઝરુ અર-લી જાનુની વિશો મેઽશ્વગાનિ સર્વતઃ ॥

યજુઃ ૦ અ ૨૦ મં ૮

અર્થ — (પૃષ્ઠિર્મે રાષ્ટ્રમ્) રાજ્ય મારા પૃષ્ઠ ભાગવત (ઉદરમ્ બ્રમો) સેના તથા કોશ સંબંધીના કર્મ મારી ખાધ તથા ઉદરવત્ (ગ્રીવા ચ શ્રોણી) પ્રભને સુખયુક્ત તથા પુરુષાર્થ બનાવવી તે મારા નિતબવત્ (ઝરુ અર-લી) પ્રભને વ્યાપાર તથા ગણિતનિવામા કૃત્ય કરવી તે મારા ઉદરવત છે (જાનુની વિશો મેઽશ્વગાનિ સર્વતઃ) પ્રજા તથા રાજસભાનો સર્વથા મેળ રાખવો તે કર્મ મારા જાનુવત્ છે. 'ઓની રીતે સમાધ્યક્ષે તથા પ્રભએ પૂરોભા સધળા પોતાના અગવત્ જાણના જોઈએ જેવી રીતે પોતાના શરીરની રક્ષા કરવામા પુરુષ શક્તિ તથા પુરુષાર્થ કરે છે તેવી રીતે રાજપાલનમા પણ કરવું જોઈએ

પ્રતિક્ષત્રે પ્રતિતિષ્ઠામિ રાષ્ટ્રે પ્રત્યથેષુ પ્રતિતિષ્ઠામિ, ગોપું પ્રત્યક્ષેષુ પ્રતિતિષ્ઠામ્યાત્મન્ પ્રતિપ્રાણેષુ પ્રતિતિષ્ઠામિ

પુષ્ટે પ્રતિધાવાપૃથિવ્યોઃ પ્રતિતિષ્ઠામિ યજ્ઞે ॥ યજુઃ૦
અ૦ ૨૦ મં૦ ૧૦

અર્થ:—(પ્રતિદ્યવે પ્રતિતિષ્ઠામિ યજ્ઞે) પરમેશ્વર ઉપદેશ કરે છે કે ઉપ-
રોક્ત રીતે જે રાત્રિય યજ્ઞાવે છે તેમના ધ્યાનધર્મ તથા આખા રાત્રિયમાં હું
પ્રકાશિત થાઉં છું; અને તેઓ સદા મારી સમીપમાં રહે છે (પ્રત્યક્ષેષુ) એમની
સેનાના અંગેમાં તથા મૌ આદિ પશુઓમાં પણ મારી સ્વસૃતાથી હું રહું છું
(મત્યંગેષુ) તથા સર્વ સેના તથા રાજાનાં અંગે અંગ અને આત્મામાં પણ સદા
રહું છું (પ્રતિમાણેષુ પ્રતિતિષ્ઠામિ પુષ્ટે) એમના પ્રાણ તથા સત્ત્વ વ્યવહારોમાં
પણ હું રહું છું. (પ્રતિધાવા પૃથિવ્યોઃ પ્રતિતિષ્ઠામિ યજ્ઞે) સૂર્યાદિ પ્રકાશરૂપ
અને પૃથિવ્યાદિ અપ્રકાશરૂપ જગત્ તથા અન્નમેદાદિ યજ્ઞમાં પણ સર્વદા વ્યાપક
હોવાથી પ્રતિષ્ઠિત રહું છું. મારો આશય તમને જે રાત્રિયધર્મને અનુસરશે તેમનો
સદા વિજય અને ઉન્નતિ થશે. એજ રીતે રાત્રિપુરોષોએ પણ પ્રજાપાતનમાં
ન્યાય વિજાનનો પ્રકાશ કરવો કે જેથી અન્યાય અને અવિદ્યાનો નાશ થાય.

ત્રાતારમિન્દ્રમવિતારમિન્દ્રઃ હવે હવે સુહવઃશૂરમિ-
ન્દ્રમ્ । હયામિ શક્તિં પુરુહૂતમિન્દ્રઃસ્વાસ્તિ નો મધવા
ધાત્વિન્દ્રઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૦ મં૦ ૫૦

અર્થ:—અમે (ત્રાતારમ્ દન્દ્રમ્) જે વિજાનારક્ષક પરમેશ્વરવાન (સુહવમ્
શૂરમ્) સાથે યુદ્ધમાં અન્નના શૂર, જગત્નો રાજા, અંનન બલવાન (શક્તિમ્)
શક્તિમાન તથા શક્તિમદ્ (પુરુહૂતમ્) પાળા શૂરવીરોપરો સેવિન (દન્દ્રમ્)
ન્યાયથી રાત્રિય પાતન કરનાર (દન્દ્રમ્ દંવે દરે) યુદ્ધમાં સ્વવિજયને મારે દૃઢપર-
માતમાનો (સુહવમિ) અહમ્ અહમે ક્રિયે, (સ્વાસ્તિ ન મધવા ધાત્વિન્દ્રઃ) તે
પરમધનપ્રતાપી હૈં સર્વ શક્તિમાન હૈં પર સર્વે રાત્રિકાર્યમાં અમને નિરં-
તર વિજય મુખ આપે.

इमं देवा असपत्नः सुवध्यं महते वज्राय महते ज्ये-
ष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ॥ इममसुप्य

પુત્રમસુષ્યૈ પુત્રમસ્યૈ વિશં એવં સ્મી રાજાં સોમોઽ
સ્માકેં બ્રાહ્મણાનાં રાજાં ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧ મં૦ ૪૦

અર્થ:—(દેવા:) હે વિદ્વાન સભાસદો ! (મહેત સુત્રાય) અતુલ રાજ્યધ-
ર્મને માટે, (મહેત જ્ઞેષ્ઠ્યાય) અસંત જ્ઞાન વૃદ્ધવ્યવહારની સ્થાપનાને માટે
(મહેત જ્ઞાન રાજ્યાય) વિદ્વાનોમાં પરમ રાજ્ય કરવાને માટે, (સુત્રસ્ય સુત્રિયા-
ય) સૂર્યના પ્રકાશ જેવો ન્યાયવ્યવહારનો પ્રકાશ કરવા તથા અન્યાય રૂપી અ-
ધિકારનો નાશ કરવાને માટે (અસ્યૈ વિશે) રાજ્યમાં રહેનારી પ્રજાઓને યથાવત
સુખ આપવાને માટે (હમસ્ અસપત્તમ્ ગુરુધ્વમ્) આ પ્રત્યક્ષ શત્રુના ઉદ્ભવ
વિનાના નિષ્કંટક ઉત્તમ રાજધર્મને અશ્વર્થયુક્ત કરો. (સાંમઃ અમાકમ્ બ્રાહ્મણા-
નામ્ રાજા) વેદવિદ્ સભાસદોમાં જે મનુષ્ય સામ્ય યુક્તસંપન્ન તથા સક્ષ
વિદ્યાયુક્ત હોય તેનેજ સભાધ્યક્ષ કરીને રાજ બનાવવો જોઈએ. હે સભાસદો !
(સમી) જે પ્રજામાંના મનુષ્યો છે તેમને પણ એવીજ આજ્ઞાકરો કે (એવઃ
રાજા) આપણો આ સભાધ્યક્ષ રાજ-સભાવ્યવહારજ રાજ છે એટલા માટે
અમે (હમસ્ અમુષ્મણ્ પુત્રમ્ અમર્થ્ય પુત્રમ્) પ્રખ્યાત પુત્ર અથવા સ્ત્રિ અથવા
બાળકને અધ્યક્ષ કરીને રાજ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ.

ઇન્દ્રો જયાતિ પરાંજયાતા અધિરાજો રાજસુ રાજ-
યાતૈ । ચક્રૈત્ય ઈંડયો વન્દ્યંશ્રોપસદ્યો નમસ્યો ભવેહ ॥
અર્થ૦ કાં૦ ૬ અનુ૦ ૧૦ વ૦ ૧૮ મં૦ ૧

અર્થ:—(ઇન્દ્રઃ જયાતિ) એજ પરમેશ્વર અથવા સર્વા પ્રમંથ સદા
વિજય—ઉત્કર્ષ પામે. (ન પરાંજયાત) તે કદાપિ પણ પરાજય ન પામે, (અધિ-
રાજઃ રાજસુ રાજયાતૈ) તે રાજધિરાજ વિશ્વેશ્વર અશ્વર્થિગત્ય તથા ગાંડધિક
રાજ્યમાં પોતાના સત્ક્રિયા સહિત અમારાં સદા રહે. (ચક્રૈત્ય.) જે જગદીશ્વર
સર્વ મનુષ્યોને વારંવાર ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. (ઈંડય) તે એકજ અમારો
પણ સુતિ કરવા યોગ્ય, (વન્દ્યંશ્ર) પૂજનીય, (શ્રોપસદ્યઃ) આશય લેવા યોગ્ય
અને (નમસ્યઃ) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે (ભવેહ) હે મહારાજેશ્વર આપ અમારા
રાજ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારે સદૃત થાઓ. આપના સત્કારની સાથે અમે પણ સદૃતિ
રાજ્યમાં સદા સદૃત થઈએ.

ત્વમિન્દ્રાધિરાજઃ શ્રવસ્યુસ્ત્વં મૂરભિમૂર્તિર્જનાનામ્ ।

ત્વં દૈવીર્વિશં દુમા વિરાજા યુષ્મત્સત્રમજરં તે અસ્તુ ॥

અર્થવં કાં ૦ ૬ અનુ ૦ ૧૦ વં ૦ ૧૮ મં ૦ ૨

અર્થ — (ત્વમ્ દન્દ્રાધિરાજ મવસ્યુ) હે ઇદ્ર પરમેશ્વર ! તુ સર્વ જગતનો અધિગજ છે, તથા અર્વનો ઓતા છે અને પણ આપ કૃપા કરીને તેવો બનાવો (ત્વમ્ મૃ અભિભૂતિઃ જનાનામ) હે ભગવન ! તુ સદા નિત્યરૂપ અને સજ્જ નોને એશ્વર્યનો દાતા છે માગપર પણ અનુગ્રહ કરીને અને અશ્વર્યવાન કરો (ત્વમ્ દવા વિશ દુમા વિરાજા) હે જગદીશ્વર ! જેવો તુ દિ પશુસુ સપત્ન વિવિધ ઉત્તમગજ પાસિત પ્રલક્ષ રિચ પ્રજાઓનું સર્વ ન્યાયથી પાનન કરે છે તેવો અને પણ કર. (યુષ્મત્ સત્રમ્ અજરમ્ તે અસ્તુ) હે મહારાજાધિરાજેશ્વર ! અમા આ જે રાનાતન ગજધર્મ યુક્ત નારા રહિત રિશ્વરૂપ રાજ્ય છે તે તાર જ આપેનું અમારું છે આ પ્રમાણે માગવાથી પરમેશ્વર આશીર્વાદ દે છે કે માર રચનુ જગતનું ગજન નમારે આરીન રહો

સ્થિરા વઃ સન્તવાયુધા પરાણુદં વીઠૂ ઉત પ્રતિષ્કર્ભે
યુષ્માકમસ્તુ તર્વિપી પનીયસી મા મર્ત્યસ્ય માયિનઃ ॥

ઋ ૦ અ ૦ ૧ અ ૦ ૩ વ ૦ ૧૮ મં ૦ ૨

આ મનો અર્થ પ્રાચનાનિપયર્મા પૃષ્ઠ ૧૨૨ ઉપર કરેલો છે ત્યા જોઇ લેવો

તં સુમા ચ સમિતિશ્ચ સેનાં ચ ॥

અર્થવં કાં ૦ ૧૫ અનુ ૦ ૨ વં ૦ ૯ મં ૦ ૨

અર્થ — (તમ્ સમાચ) પ્રજા તથા સભાસદો સર્વ રાજાઓના રાજ્ય પરમેશ્વરને જાણીને સર્વે સભાઓમા મહાઅધક્ષનો અભિરેક કરવો જોઇએ (સમિતિ ચ) સર્વે મુખોએ પ મંત્ર અને સર્વોપધર્મ ધર્મને જ એ થી લઇને યુદ્ધ કરનું જોઇએ તથા (સેના ચ) સેનાપતિ અને સભાઅધક્ષ સભાના આશ્રયથી રિગા ૧૧ ઉત્તમ મેના બનાવી ! સર્વ પ્રજાપાત્ર અને (પ્રજા પડે ના)

૩૬ ૫૬

દુમં વીરમનુર્હર્ષશ્વસુગ્રમિન્દ્રં સલાયો અનુસંરમધ્વમ્ ॥

ગ્રામજિતં ગોજિતં વઙ્ગવાહું જયન્તમર્મ પ્રમૃણન્તમો-
જંસા ॥ અર્થવં કાં ૬ અનુ ૧૦ વ ૧૭ મં ૩

અર્થ:—૪૨ મનુષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે (સહાય:) હે બંધુઓ! (શ્વમ્ ચીરમ્) હે સર્વરીશ ન્યાય અને દૃઢભક્તિથી અત્યંત બલવાન ૪૨ને ધૃષ્ટદેવ કરીને (અનુદયંચમ્) સર્વરીશ લોકોને સદા આનંદમાં રાખો (કમમ્ દમ્દમ્) તમે અત્યંત ઉચ્ચ પરમેશ્વરની સદાયથી એક સંમતિ ધરો (અનુસરમદ્યમ્) દુષ્ટોને યુદ્ધમાં હાલવાના ઉપાય કરો. (ગ્રામજિતમ્) જેણે ગ્રામો ભૂગોલ તથા (ગોજિતમ્) સર્વનાં મન તથા હૃદયોને જીતી લીધાં છે. (વઙ્ગવાહુમ્) પ્રાણ જેના બાહુ અને (જયન્તમ્) અમને જે વિજય અપાવનાર છે (મર્મ) તેનેજ ધૃષ્ટ ભણીને અમે અમારો રાજા માનીએ (પ્રમૃણન્તમ્ ઓજંસા) કે જે પોતાનાં અનંત પરાક્રમથી દુષ્ટોનો પરાજય કરીને અમને સુખ આપે છે.

સમ્યં સુભાં મેં પાહિ યે ચ સમ્યાઃ સમાસદઃ ।
ત્વયેદ્ગાઃ પુરુહૂત વિશ્વમાયુર્વ્યશ્વમ્ ॥

અર્થવં કાં ૧૧ અનુ ૭ વ ૫૫ મં ૬

અર્થ:—(વ્ય સમામ્ મે પાહિ) હે સમ્ય પરમેશ્વર આપ અમારી રાજ-સભાની રક્ષા કરો, (યે ચ સમ્યાઃ સમાસદઃ) અમે સભાસદો આપની કૃપાથી સમ્યતાયુક્ત થઈને સારીરીતે સત્યન્યાયની રક્ષા કરીએ. (ત્વયેદ્ગાઃ પુરુહૂતઃ) હે સર્વના ઉપાસ્ય દેવ! (વિશ્વમ્ આયુઃ વ્યશ્વમ્) અમે આપનીજ સદાયથી આપની આત્માનું પાલન કરીએ કે જેથી સંપૂર્ણ આયુને સુખથી ભોગવીએ.

આ રાજધર્મ વ્યાખ્યા સંક્ષેપથી વેદ રીતે લખી હવે આગળ ઐતરેયાદિ બ્રાહ્મણ મંથરીતે (તે તે ગ્રંથોનાં પ્રમાણોથી) સંક્ષેપમાં લખીએ છિયે.

જનિષ્ઠા ડગ્રઃ સહસે તુરાયેતિ સૂક્તમુગ્રવત્સહ સ્વ-
ત્તક્ષત્રસ્ય રૂપં મન્દ્ર ઓજિષ્ઠ ઇત્યોજસ્વત્તક્ષત્રસ્ય રૂપમ્ ॥

છે ૦ ગ્રા ૦ ૫ ૦ ૮ કં ૦ ૨

અર્થ:—રાજાઓની સભામાં તથા મેનામાં જે પુરૂષ હોય તેણે દુષ્ટો ઉપર તેજધારી અને મેહો ઉપર હાંનરૂપ, સુખદુઃખના સંકલન કરનારા અને ધનને

માટે પુરુષાર્થી યત્ન જોઈએ. કારણ કે કુષ્ટો ઉપર કુદસ્તેલોવે અને એટલે ઉપર સદનશીલ યત્ન જોઈ રાજ્યનું સારૂ છે. અને આનંદિત તથા પરાક્રમ યુક્ત યત્ન તેજ રાજ્યનું સ્વરૂપ છે.

बृहत्पृष्ठं भवति क्षत्रं वै बृहत्क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं सम-
र्चयत्यथो क्षत्रं वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्केवल्यं त-
द्यद् बृहत्पृष्ठं भवति ॥ ऐ० ब्रा० पं० ८ कं० २

અર્થ:—રાજવ્યવહાર સર્વથી મદાન છે. કારણકે રાજ્ય સાથે હોવાથી પ્રજામાં શાંતિ હોય છે અને સર્વ જાતનાં મુખ્ય સંપાદન કરી શકાય છે, માટે એમાં શૂરવીરતાઆદિ મુખ્યયુક્ત પુરુષોની સલાહ અને સેના રાખીને સારી રીતે રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

ब्रह्म वै रथन्तरं क्षत्रं बृहद्ब्रह्माणि खलु वै क्षत्रं
प्रतिष्ठितं क्षत्रे ब्रह्म ॥ ऐ० ब्रा० पं० ८ कं० ३

અર્થ:—બ્રહ્મ અર્થાત્ પરમેશ્વર અને વેદવિદ્યાથીયુક્ત જે પૂણ્ય વિદ્વાન આદિઓ છે તેજ રાજ્યની પ્રજાધોર્મા મુખ્ય પ્રાપ્તિનો દેતુ થાય છે, માટે સાથે રાજ્ય હોવાથીજ વિદ્વાનો પણ પ્રકાશ થાય છે. સત્ય વિદ્યા વિના ક્ષાત્ર ધર્મનું વૃદ્ધિરક્ષણ થતું જ નથી. અને રાજ્યો વિના (રાજ્યોના આશ્રયવિના) વિદ્યાની પણ ઉન્નતિ થતી નથી. માટે વિદ્યા અને રાજવ્યવહાર બન્નેની ઉન્નતિથીજ રાજ્યના મુખ્યની ઉન્નતિ શક્ય છે.

ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, ओजः क्षत्रं वीर्यं
राजन्यस्तदेनमोजसाक्षत्रेण वीर्येण समर्चयति तद्भारद्वाज
भवति भारद्वाजं वै बृहत् ॥ ऐ० ब्रा० पं० ८ कं० ३

અર્થ:—ઉત્તમ વિદ્યા અને ન્યાય-યુક્ત રાજ્યનું નામ ઓજ છે. દંડના ભયથી અને કોઈ પણ ઉત્સંધન અથવા અન્યથા કરી શકતું નથી કારણ કે ઓજ અર્થાત્ બલનું નામ ક્ષત્ર અને પરાક્રમનું નામ રાજ્યનું છે. એ બે જ્યારે પરસ્પર મળે છે ત્યારે સંસારની ઉન્નતિ થાય છે. માટે રાજ પુરુષોએ સર્વજ્ઞ જીતેન્દ્રિય રહીને પોતાનાં અંગ, બલ તથા પરાક્રમથી યુક્ત કરવાં જોઈએ. એજ તેમનું મહત્ કાર્ય છે.

तानहमनु राज्याय साम्रज्याय भौज्याय स्वारा-
ज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय महाराज्या-

યાધિપત્યાય સ્વાવશ્યાયાંતિષ્ઠાયાં રોહામીતિ ॥ નમો
 બ્રહ્મણે નમો બ્રહ્મણે નમો બ્રહ્મણે નમો બ્રહ્મણે નમો બ્રહ્મણે
 નમસ્કરોતિ । બ્રહ્મણ એવ તત્ક્ષણે વશમેતિ તદ્યત્ર વૈ બ્રહ્મણ
 ક્ષત્રે વશમેતિ તદ્વાંધ્નું સમૃદ્ધં તદ્વીરવંદાહાસ્મિન્ વીરોજા-
 યતે ॥ એ૦ બ્રા૦ પં૦ ૮ કં૦ ૬ । ૧

અર્થઃ—સંસારની ઉત્તતિ થવાથી પરમેશ્વરની કૃપાથી મનુષ્યના રાજ્ય-
 ધર્મ, ચક્રવર્તિ રાજ્ય, ભોગનું રાજ્ય, પોતાનું રાજ્ય તથા વિવિધ રાજ્યોમાં મન-
 હતથી પ્રકાશવાને પરમેશ્વરરાજ્ય, પ્રકાશરૂપ રાજ્ય, મહારાજ્ય, રાજ્યોના આ-
 ધિપત્યનું રાજ્ય, પોતાથી પ્રજાને વશ કરવાનું ઇલાદિ ઉત્તમ ઉત્તમ કૃષ્ણોની
 રહિત થાય છે. પરમેશ્વરને નણુ અથવા ચાર વાર નમસ્કર કરીને રાજ્યધર્મનો
 આરંભ કરવો. જે રાજ્ય પરમેશ્વરનો આશ્રય લે છે તેનું રાજ્ય બરાબર ઐશ્વર્ય-
 યુક્ત થઈને વીરવાંધું થાય છે; અને એજ રાજ્યમાં વીરપુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ પ્રજાપતિઃ કા અયં વૈ દેવાનાનોજિષ્ઠો બલિષ્ઠઃ સ-
 હિષ્ઠઃ સત્તમઃ પારયિષ્ણુતમ ઇમમેવાભિપિશ્વા મહા इति
 તથેતિ તદ્વૈતદિન્દ્રમેય ॥ સમ્રાજંસામ્રાજ્યં ભોજં ભોજ-
 પિતરં સ્વરાજં સ્વારાજ્યં વિરાજં વૈરાજ્યં રાજાનં રાજ-
 પિતરં પરમેષ્ઠિનં પારમેષ્ઠ્યં ક્ષત્રમજાનિ ક્ષત્રિયોઽજાનિ
 વિશ્વસ્ય જૂતસ્પાધિપતિરજાનિ વિશામત્તાજાનિ પુરાં ભેક્તા
 જન્યસુરાણાં હન્તાજાનિ બ્રહ્મણો ગોક્તાજાનિ ધર્મસ્ય
 ગોક્તાજાનીતિ ॥ એ૦ બ્રા૦ પં૦ ૮ કં૦ ૧૨

સ પરમેષ્ઠી પ્રાજાપત્યોઽભવન્ ॥ એ૦ બ્રા૦ પં૦ ૮ કં૦ ૧૪

અર્થઃ—સર્વે રાજાસહો અને પ્રજાનાં કૃષ્ણોએ પૂજ્યતમ પરમાત્માની
 ઉપાસના કરવી જોઈએ; અને સર્વેએ મળીને એજ વિમાર કરવો કે કદાપિ અમારી
 સુખદાનિ કે પરજન્ય ન થાય. જે વિદ્વાનોમાં પરબ્રહ્મણો, સર્વોત્તમ બલવાન,
 અનિશ્ચય સમન્વીત, સર્વે યુગોમાં શ્રેષ્ઠ તથા સર્વે કૃષ્ણોથી રહિત છે એવા
 પરમાત્માને અમે અભિષેક કરીને અમારે ન્યાયકરી રાજ્ય માનીએ છીએ. એજ
 પરમાત્મા અમારે સમ્રાટ તથા એજ અમારા ચક્રવર્તિ રાજ્યનો દાતા છે. એજ

અમારા ઉત્તમ ભોગોનો સાધક અને રક્ષક છે એજ રાજકર્મમાં પ્રકાશમાન અને સદ્વિદ્યાદિગુણોથી દેદિધ્યમાન છે, અને તેથી અમારા રાજ્યનો પણ પ્રકારાક અને પાતનકર્તા છે વિવિધ રાજ્યનો પ્રકારાક અને પ્રાપ્તિ કરાવનાર પણ એજ છે એશ્વર્યથી વિભૂષિત પણ એજ છે તથા અમારા રાજ્યઓનો રક્ષક પણ એજ છે એ પરમેષ્ઠ રાજ્યમા સ્થાપવા યોગ્ય છે તેથી અમે એ સર્વોદ્દેશ પુરૂષને અભિષેક કરીએ છીએ એવી રીતે અભિષેક કરેલા રાજ્યમા ક્ષાત્ર સ્વભાવ હોય છે તેજ ક્ષત્રિય વીરપુરૂષ સર્વ પ્રાણિઓનો અધિપતિ, દુષ્ટ પ્રજાનો નાશક, શત્રુઓનો સહારક, અસુરોનો ધાતક, વેનો રક્ષક અને ધર્મનુ સરક્ષણ કર્તા થાય છે આવો રાજધર્મ સલાધ્યક્ષાદિ મનુષ્યોએ ઈષ્ટ ગણુવો જોઈએ અને ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ

સ एतेनैन्द्रेण महाभियेकेणामिषिक्त क्षत्रिय सर्वा
जित्तिर्जयति सर्वान् लोकान् विन्दति सर्वेषां राज्ञां
अप्यप्रतिष्ठां परमतां गच्छति साम्राज्य भौज्यं स्वाराज्य
वैराज्य पारमेष्ठ्य राज्यं माहाराज्यमाधिपत्य जित्वा-
स्मिह्लोकेस्वयम्भूःस्वराडमृतोऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्
कामानाप्त्वामृतः सम्भवति यमेतेनैन्द्रेण महाभियेकेण
क्षत्रिय शापयित्वाऽभिषिञ्चति ॥ ऐत० ब्रा० पं ८ क० १९

અર્થ —જે મનુષ્ય રાજ્ય પ્રનાની ઈન્દ્ર રાખતો હોય તેણે પૂરોકત સર્વ ઉત્તમોત્તમ ગુણો પ્રાપ્ત કરીને પછી અભિષેક ગણવો જોઈએ એજ મનુષ્ય સર્વ યુદ્ધોનો જોતા થાય છે તથા ઉત્તમ મુખ અને લોકોનો અધિકારી થઇને સર્વ રાજ્યઓમા અત્યંત ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થાય છે જેથી આ લોકોમા ચક્રવર્તિ રાજ્ય અને લક્ષ્મીને ભોગવીને મરણાનંતર પરમેશ્વરની સમીપમા સર્વ મુખોને ભોગવે છે કેમ કે મહા અશ્વર્યે યુક્ત અભિષેકથી ક્ષત્રિયને પ્રતિતા પૂરક રાજ્યાધિકાર મળે છે માટે જે દેશમા આત્રા પ્રમરનો ગભ્ય પ્રબંધ કરવામા આવે છે તે દેશમા હમેશાં પ્રજા મુખ પામે છે અને કાંઈ પણ જાતનું અનિદ્ય થતું થતી

ક્ષત્રં વે સ્વિષ્ટકૃત્ ક્ષત્રવૈ સામ । સામ્રાજ્ય વૈ સામ ॥

શ૦ કા૦ ૧૨ અ૦ ૮ બ્રા૦ ૨.

અર્થ —રાજ સલા પ્રબંધથી જે યથાવત્ પ્રજાનું પાલન કરવામા આવે છે

તે સ્વિકૃત અર્થાત્ સારા પ્રકારનું ઇચ્છિત સુખ આપનાર છે. જે રાજકર્મ દુષ્ટો-
નો નાશ અને શ્રેષ્ઠોનું પાલન કર્તા છે તેનેજ સામ્રાજ્ય કહે છે.

ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं ५ राजन्यस्तदस्य ब्रह्मणा च
क्षेत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति । युद्धं वै राज-
न्यस्य वीर्यम् । श० कां० १३ अ० १ ब्रा० ५

અર્થ—જે મનુષ્ય બ્રહ્મ અર્થાત્ પરમેશ્વર અને વેદનો રાજા છે તે બ્રાહ્મણ
પદને યોગ્ય છે. જે ઇદ્રિયોને છતનારો, નિદાન અને શરત સુલુસુકત શ્રેષ્ઠ
વીર પુરૂષ ક્ષાત્ર ધર્મને સ્વીકારે છે તે ક્ષત્રિય થવાને યોગ્ય છે. એવા બ્રાહ્મણ અને
ક્ષત્રિયના સાથથી ન્યાયપાલ રાજાને અનેક પ્રકારે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, અને
એના ખજાનાની કદીપણ હાનિ થતી નથી. રાજાએ જો પણ્ય ધ્યાનમાં રાખતું
જોઈએ કે પુદ્ગલ કરતું એજ રાજાનો પરમધર્મ અને તેનું ખર્ચ અથવા છે અને
એના વિના મહાન સુખ તથા ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે નિવૃત્તિ
'કથું' છે કે :—

संग्रामस्यैव महाधनसंज्ञवात् । महान्ति धनानि
प्राप्तानि भवन्ति यस्मिन् स महाधनः सङ्ग्रामो नास्मा-
द्विना कदाचिन् महती प्रतिष्ठा महाधनं च प्राप्नुतः ॥
निघं० अ० ૨ સ્વં ૧૭.

અર્થ—સંગ્રામનું જ નામ મહાધન છે. એને મહાધન એટલા માટે કહે
છે કે એનાથી હિતભોક્તમ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે સંગ્રામીના અત્યંત
પ્રતિષ્ઠા અને ધન કદીપણ પ્રાપ્ત થવું નથી.

राष्ट्रं वा अश्वमेधः ॥ श० कां० १६ अ० १ ब्रा० ९.

અર્થ—રાષ્ટ્રનું ન્યાયપૂર્વક પાલન કરવું તેનેજ અશ્વમેધ કહે છે. યોદ્ધાને
મારીને એનાં અંગોનો હોમ કરવો તેને અશ્વમેધ નથી કહેતા.

राजन्य एव शौर्यं महिम्नानं दधाति तस्मात्पुरा
राजन्यः शूर इषव्योतिव्याघ्री मदारयो जज्ञे ॥ श० कां०
१३ अ० १ ब्रा० ९.

અર્થ—પૂર્વોક્ત રાજા બ્યારે ગતારૂપ મર્તિને ધારણ કરે છે ત્યારેજ
સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવાને સમર્થ થાય છે. માટે જે દેશમાં પુદ્ગલે આહવાર,

નિર્મય, ગસ્ત્રાન્ન દ્વકામા કુશન, શુભ્રગોના ઘાત અને જેમની પાસે પાણી તથા પૃથ્વી અને અતરિક્ષમા આનનારા વાહનો છે એવો રાજ્ય હોય લાભ્ય કે દુઃખ નથી હોતું.

શ્રીર્વં રાષ્ટ્રમ્ । શ્રીર્વં રાષ્ટ્રસ્ય ભારઃ । શ્રીર્વં રાષ્ટ્રસ્ય
મન્થમ્ । ક્ષેમો વૈ રાષ્ટ્રસ્ય રીતિમ્ । વિદ્ધૈર્વં ગમ્ભો રાષ્ટ્રં
પસો રાષ્ટ્રમેવ વિદ્યાદ્યં હન્તિ તસ્માદ્રાષ્ટ્રી વિશં ઘાતુક ।
વિશમેવ રાષ્ટ્રાયાચ્યાં કરોતિ તસ્માદ્રાષ્ટ્રી વિશમત્તિ
ન પુષ્ટં પશુમન્યત ઇતિ ॥ શ્લોકાં ૧૩ અં ૨ ગ્રાં ૩.

અર્થ — નિઘાદિ ઉત્તમ ગુણગુપ્ત નીનિનેજ રાજ્ય કહે છે એજ રાજ્ય
શ્રી રાજ્યની સામગ્રી છે ગદ્ગો મન્થમાગ પશુ એજ છે રાજ્યનું રક્ષણ
તેજ ગન્તાની નયન અર્થાત્ નિરપદ્ધવાગુ સુખ છે જ્યાં સભા વિના એ
કનો રાજ્ય ગત્ય રે છે લાની પ્રજા હમેશા દુઃખી હોય છે માટે એકજ મનુ
ષ્યના હાથમા રાજ્યન ન ન આપવું જોઈએ કારણ કે એક મનુષ્ય રાજ્ય પ્રજા
ગરાળ કરી રાકતો નથી જ્યાં એવા રાજ્ય ॥ હાથમા રાજ્યત્ર હોય છે
ત્યારે રાજ્યને માટે પ્રજાને ખાધ જાય છે અને પોતાના સુખને માટે
પ્રજા ॥ ઉત્તમ પદ્ધતિ લખ લે છે નથા તેને પીડા દે છે જેવી રીતે માંસાહારી
પુષ્ટિગ્ને જોઈને તેને હાનિની ક્રમ કરે છે તેવી રીતે એકજો રાજ્ય પોતાનાથી
ક્રાંતિ અધિક ન થાય એવી ક્રમથી પ્રજામાના ક્રાંતિપણ મનુષ્યની ઉન્નતિ
સાખી રાખતો નથી માટે સજાવડેજ ગત્યવ્યવહાર ચલાવવો તે સુખકર છે
આવી રીતે રાજ્યધર્મ ॥ પ્રતિપાદન ધણા મંગલ વેદમા છે

ઇતિ સંક્ષેપનો રાજપ્રજાધર્મવિષય

અથ વર્ણોશ્રમવિષય સંક્ષેપત

વર્ણગુણગુપ્ત પ્રતિપાદન ગ્રાંથગોચર મલમાસાન્ પુરપસુક્રમા લખી આંધ્યા
છે, અને તેની વિશેષ વ્યાખ્યા જે લાક્ષણ્ય મયોમા તથા નિરૂક્તમા આપેલી
છે તે લખીએ છીએ —

વર્ણો વૃણોતે ॥ નિરૂં અં ૨ સ્લૂં ૩

બ્રહ્મ હિ બ્રાહ્મણઃ ॥ ક્ષત્ર્વીન્દ્ર ક્ષત્ર્વરાજન્ય. ॥ શાં
કાં ૦ ૬ અં ૧ વ્રાં ૧

વાહૃ વૈ મિત્રવરુણૌ પુરુષો નર્ત્તઃ । વીર્યં વા એતદ્વા-
જન્યસ્ય ઘદ્વાહૃ વીર્યં વા એતદપાસરસ. ॥ શાં કાં ૦ ૬
અં ૪ વ્રાં ૩

ઇપવો વૈ દિશવઃ ॥ શાં કાં ૦ ૬ અં ૪ વ્રાં ૪

અર્થ — ગુણકર્મને જોઈને યથાયોગ્ય જે શ્રદ્ધા કરાય તે વધુ વૈદવડે
પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર અને વિદ્યાદિ ઉત્તમગુણસુક્ત પુણ્ય પ્રાપ્તિ
થવાને યોગ્ય છે, તેમજ જે પુરુષ ઇદ્ર અર્થાત્ પરમૈશ્વર્યવાન, શત્રુઓનો ક્ષય
કરનાર, પુદ્ગલા ઉત્સાહવાળો અને પ્રજાપાલનમાં તત્પર હોય તે ક્ષત્રિય થવાને
યોગ્ય છે સર્વેને સુખનો દાતા ઉત્તમગુણકર્મનો ધ્યાન કરનાર આ બે અથવા
ધીર, પરાક્રમ, બળ એ ક્ષત્રિયના બે બાહુ છે પ્રાણોનો રક્ષ જે આનંદ તે પ્રજાને
આપનાર ક્ષત્રિયુ ઊર્ધ્વ પદે છે અને તેનાજ સંસ્પર્શ પણ સર્વના પ્રજાશમાન
રહે છે

આશ્રમ ચાર છે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ. બ્રહ્મ-
ચર્યમાં સદ્વિદ્યા તથા શિક્ષણ લેવું ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઉત્તમ આચરણ તથા
જેવ પદાર્થોની ઉન્નતિ કરી, વાનપ્રસ્થમાં એકાન્ત મેરન, બ્રહ્મોપાસન અને
પૂરંપકિત વિદ્યાનો વિચાર કરવો અને સન્યાસાશ્રમમાં પન્થક પદમાત્માની
પ્રાપ્તિ કરીને સર્વેને સદુપદેશ કરી સર્વેને આનંદનું દાન દેવું આ પ્રમાણે ચાર
આશ્રમથી ધર્માર્થકામ મોક્ષની સિદ્ધિ સપાદન કરી એમાં મુખ્યત્વે કરીને
બ્રહ્મચર્યમાં સદ્વિદ્યા, સુશિક્ષાદિ ગુણગુણોનું પ્રાપ્તિ કરાવવું કરવું નેદ્ર એ બ્રહ્મ-
ચર્યાશ્રમને માટે પ્રમાણ —

આચાર્ય ઉપનયમાનો વ્રહ્મચારિણં કુંણતે ગર્ભમન્તેઃ ।
તં રાત્રીસ્તિસ્ત ઉદરં વિભર્તિ તં જાતં દ્રઘમભિસંયન્તિ
દેવાઃ ॥ અર્થર્થ ૦ કાં ૦ ૧૧ અનુ ૦ ૩ વં ૫ મં ૦ ૩

અર્થ — આચાર્ય બ્રહ્મચર્યને વિદ્યા બાધ્યાવાને માટે ઉપનીત આત્મીને દૃઢ
પ્રતિજ્ઞા ઉપદેશ કરીને ગર્ભની યોગે ગમે છે ને તે ગર્ભ સર્વે જો દિવસ ચર્યામાં

રાખે છે. અર્થાત્ એ મુદતમાં સર્વ શિક્ષા અને પકતની રીતિનો ઉપદેશ કરે છે. બપોરે તે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાનુયાયી થાય છે ત્યારે વિદ્વાનો તેની પાસે જાય છે ; અને તેને માન આપે છે તથા કહે છે કે આમારાં મહાભાગ્યથી અને ઇશ્વરના અનુમદથી સર્વ મનુષ્યોનો ઉપકાર કરવાને તું વિદ્વાન થયો છે.

इयं समितृथिवी द्यौर्द्वितीयोत्तान्तरिक्षं समिधा पृणाति ।

ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकास्तपसा पिपत्ति ॥

अथर्व० कां० ૧૧, अनु० ૩, व० ૫, मं ૪

અર્થ:—એ બ્રહ્મચારી પૃથ્વી, દુરધાન અને અંતરિક્ષની વિદ્યાદીપી હોમયજ્ઞ સર્વે પ્રાણિઓને પ્રસન્ન કરે છે. તથા અગ્નિહોત્રાદિ, તપો મેખલા અને બ્રહ્મચર્યના ચિન્હધારણુવડે, પરિશ્રમ, ધર્માનુક્રાંત, અધ્યાપન અને ઉપદેશથી સર્વ પ્રાણિઓને પ્રસન્ન કરે છે.

पूर्वो जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी धर्म वसानुस्तपसोदतिष्ठत् ।

तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन

साकम् ॥ अथर्व० कां० ૧૧, अनु० ૩, व० ૫, મં ૫

અર્થ:—તે બ્રહ્મચારી અત્યંત તપશ્ચર્યા કરીને વેદ તથા પરમેશ્વરને વતશ્રુતિ, સર્વે આશ્રમોમાંના પ્રથમના તથા સર્વે આશ્રમોના બુદ્ધિશીલ બ્રહ્મચર્યમાં (તપસા) ધર્માનુક્રાંતવડે, (ઉદતિષ્ઠત્) ઉત્કૃષ્ટ આચારમાં રહે છે. માટે (બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠમ્) એવા વેદ અને બ્રહ્મને જ્ઞાતુનાર વિદ્વાનો (દાક્ષણ્યમ્ જાતમ્) બ્રહ્મચારીની વિદ્યાનો પ્રસન્ન કરે છે.

ब्रह्मचायंति समिधा समिद्धः कार्णवसानो दी-

क्षितो दीर्घइमंश्रुः। स सद्य एति पूर्वस्मादुत्तरं समुद्रं

લોકાન્તસદ્ગમ્ય મુહુરાચરિકૃત્ ॥ અથર્વં કાંં ૧૧
અનું ૩ મંં ૬.

અર્થ — (બ્રહ્મચાર્ય) તે બ્રહ્મચારી પૂરોક્ત (સમિષા) વિધાવડે (સમિ-
ષા) પ્રકાશિત (કાર્ણમ્) મૃગ્યર્મદિક (વસાન) પહેરેલો (દીર્ઘશ્મશ્રુ) દીર્ઘશ-
લ્મથી કેરા ધારણ કરેલા છે એવો અને (દક્ષિત) દિશા પામેલો પરમાનંદ
પામે છે, તથા (પર્વસ્માત્) બ્રહ્મચર્યના અનુગાન રૂપી સમુદ્રમાથી (ઉત્તરમ્)
મુદ્ગધાશ્રમરૂપી સમુદ્રમા (સઘ ઘાત) જલદીથી પેમે છે, અને ઝોરી રીતે
નિનાસને યોગ્ય એસઓનો (લોકાન્ત સદ્ગમ્ય) સંગ્રહ કરીને (મુહુ) વ્રાગવાર
(આચરિત્) ધર્માપદેશજ કરે છે

બ્રહ્મચારી જનયન્ બ્રહ્માપો લોકં પ્રજાપતિં પરમેષ્ઠિનં
વિરાજમ્ । ગર્ભો ભૂત્વા મૃતસ્ય યોનાવિન્દ્રો હ ભૂત્વા
સુરાંસ્તતર્હ ॥ અથર્વં કાંં ૧૧ અનું ૩ મંં ૭

અર્થ — (બ્રહ્મચારી) તે બ્રહ્મચારી (બ્રહ્મ) વેદવિદ્યા બાધીને (અપ) પ્રાણ
(લોકમ્) દર્શન, (પરમેષ્ઠિનમ્) મનપતિ અને (વિરાજમ્) સર્વ પ્રકાશક પરમેશ્વ તે
(જનયન્) પ્રકટ કરીને (અમૃતસ્ય) મોક્ષની (યોના) વિદ્યામા (ગર્ભ ભૂત્વા)
ગર્ભની પેઠે નિયમથી રહીને યથાવત્ વિદ્યા પ્રદણ કરીને (કન્દ્ર હમૂત્વા) સૂર્યના
પ્રકાશક યધને (અસુરાન્) દુષ્ટકર્મ કરનારા મૂર્ખ અને પાપ ઢી જનોનો (તતર્હ)
નિરરગર કરે છે અર્થાત્ જોડીરીતે સૂર્ય વાદળા અને રાત્રિનો નાશ કરે છે તેવીજ
રીતે બ્રહ્મચારી સર્વ દુષ્કર્મોનો પ્રકાશ કરીને અશુભ ગુણોનો નાશ કરે છે

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા રાજા રાષ્ટ્રં વિરક્ષતિ । આચાર્યો
બ્રહ્મચર્યેણ બ્રહ્મચારિણમિચ્છતે ॥ અથર્વં કાંં ૧૧
અનું ૩ મંં ૧૭

અર્થ — (બ્રહ્મચર્ય) બ્રહ્મચર્ય રૂપી (તપસા) તપવડે (રાજા રાષ્ટ્રમ્) જિ
રુપિ) નાશ નાશની રૂપાડી રહે છે (આચાર્ય બ્રહ્મચર્યેણ) આચાર્ય

અહમર્થથી (બ્રહ્મચારિણમ્ દચ્છતે) વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મચારીને સ્વીકારી શકે છે. આચાર્ય કેને કહેવો તેને માટે મહર્ષિ ચારકેઆર્થ લખે છે કે:—

આચાર્યઃ કાસ્માંદાચારં ગ્રાહ્યત્યાચિનોત્યર્થાના-
ચિનોતિ બુદ્ધિમિતિ વા ॥ નિરુક્ત૦ અ૦ ૧ સ્વ૦ ૪.

અર્થ:—અસત્યાચારને ઊડાપીને સત્યાચારનું અને અનર્થને ઊડાવી સત્ય અર્થનું અહણ કરાપીને જ્ઞાનની શક્તિ કરાવે છે તેને આચાર્ય કહે છે.

બ્રહ્મચર્યેણ કન્યાયુવાનં વિન્દતે પતિમ્ । અનદ્-
વાન્ બ્રહ્મચર્યેણશ્ચો ઘાસં જિગીપતિ ॥ અથર્વ૦ કાં૦
૧૧ અનુ૦ ૩ મં૦ ૧૮.

અર્થ:— (બ્રહ્મચર્યેણ કન્યા) એજ પ્રમાણે કન્યા પંથુ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીનેજ યુવાપરધામાં પોતાના જેવા (યુવાનમ્ વિન્દતે પતિમ્) યુવાન પતિને મેળવે છે. એમાં દૃષ્ટાંત છે કે જેમ (અનદ્વાન્ અમઃ) અશ્વાદિપશુઓ (બ્રહ્મચર્યેણ) બ્રહ્મચર્યમુક્ત હોવાથી ખીજાં પ્રાણીઓને (જિગીપતિ) શત્રુ શકે છે.

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવા મૃત્યુમુપામ્નત । ઇન્દ્રો હ બ્રહ્મચ-
ર્યેણ દેવેભ્યઃ સ્વ રામંસ્ત ॥ અથર્વ૦ કાં૦ ૧૧ અ-
નુ૦ ૩ મં૦ ૧૯

અર્થ:— (બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવા) વિદ્વાનો બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યાધ્યયન, બ્રહ્મ-
વિજ્ઞાન, તપ અને ધર્માનુષ્ઠાનથી (મૃત્યુમ્ ઉપામ્નત) જન્મમરણ રૂપી દુઃખને દૂરે છે. અર્થાત્ તેનાથી છૂટે છે. જેવી રીતે (ઇન્દ્રઃ) સૂર્ય પરમેશ્વરના મુનિયમ-
માં રહીને સર્વ લોકોનો પ્રકાશક છે તેમજ મનુષ્યનો આત્મા બ્રહ્મચર્યથી પ્રકાશિત થઈને સર્વને પ્રકાશિત કરે છે. માટે બ્રહ્મચર્ય સેવન કરનારા પુરુષોજ ચૈત્રયામમા-
દિ ત્રણ આયુષોમાં સુખ પામે છે. નહિ તો જેમ મૃગનો નાશ થવાથી વૃક્ષને પણ શાખા પત્રાદિ યતાં નથી તેવી મનુષ્યની ગતિ થાય છે.

इति ब्रह्मचर्याश्रमचिंयः संक्षेपतः ।

અથગૃહાશ્રમવિધય.

યદ્ગ્રામે યદરણ્યે યત્સભાયાં યદિન્દ્રિયે । યદેનશ્ર-
કૃમાવયમિદં તદવયજામહે સ્વાહા ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩ મં ૦ ૪૫

અર્થ — (યદ્ગ્રામે) અમે ગૃહસ્થો ગૃહસ્થાશ્રમમાં વસીતે જે જે વિદ્યા-
પ્રયાગ, સતાનોત્પત્તિ, સર્વસામાજિકનિયમો તથા । સર્વોપકારક (યત્ એનઃ
ચક્રમા વયમ્) કામો કરીએ (યદરણ્યે) તથા વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં બ્રહ્મવિચાર,
વિદ્યાભ્યાસ, તપશ્ચર્યા (યત્ સભાયામ્) તથા સભા સંબંધી જે જે શ્રેષ્ઠ નિયમો
કરીએ, (યત્ ઇન્દ્રિયે) છતેન્દ્રિયતાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરીએ તે સર્વ હે હ્રસ્વર ।
મોક્ષના સાધક થાઓ । અને અમથી જે જે પાપકર્મ કરીએ (તત્) તે સર્વો
(અવયજામહે) આશ્રમોના અનુષ્ઠાનરૂપી તપથી નાશ કરીએ

દેહિ મે દદામિ તે નિમે દેહિ નિતે દધે । નિહારં
ચ હરાસિમે નિહારં નિહારાણિ તે સ્વાહા ॥ યજુઃ૦
અ૦ ૩ મં ૦ ૫૦

અર્થ — પરમેશ્વર ઉપદેશ કરે છે કે હે હ્રસ્વ ! તમે એક બીજા પ્રત્યે સહ-
તાથી વર્તો તે આવી રીતે — (દેહિમે દદામિ તે) તુ મને સુખને માટે વિદ્યા
તથા દ્રવ્યાદિક આપ અને, હું તને પણ આપુ. (નિમે દેહિ નિતે દધે) તું મારા
તથા ઉત્તમ સ્વભાવ, ઉદારતા તથા સુચીનતા ધારણ કર અને હું પણ તારા
પ્રત્યે ધારણ કરું. (નિહારં ચ હરાસિમે) તેવીજ રીતે ધર્મેશ્વરદાગમા પશું એક
બીજાને દાન આપવા લેનારો અને વસ્તુઓનું વેચાણ કરવામા પણ તું વર્ત અને
(નિહારમ્ નિહારાણિ) તુ પણ તેજ પ્રમાણે તારી સાથે વર્તશિ (સ્વાહા)
મનુષ્યોએ અત્યશાપણ, મલ માનવું, સત્યાચરણ, સત્યવચનનું શ્રવણ કરવું તથા
સર્વેએ પરસ્પર સત્યથીજ વાતલાગ ચલાવવો જેથી ઉન્નતિને પામે.

ગૃહા મા વિર્ભીત મા વેપધ્વમૂર્જ વિભ્રંત એમસિ ।

ઝર્જ વિવ્રદઃ । સુમનાઃ સુમેધા ગૃહાનૈમિ મનસા
મોદમાનઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩ મં૦ ૪૧

અર્થ — (ગૃહ) હે ગૃહસ્થાશ્રમની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્યો તમે સ્વયં
રિવાજ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમને પ્રાપ્ત થાઓ, અને ઝેનાથી (મા વિર્માન) ડરશે
અથવા (મા વેપસ્વમ્) કે પરો નદિ (ઝર્જમ્ વિવ્રત ઇમાસિ) પરંતુ બન પરાક્રમદા
તા પદાર્થોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરો (ઝર્જમ્ વિવ્રદ) તથા અન્ય ગૃહસ્થાશ્રમી
પુરુષોને કહો કે અમે પરમાત્માની કૃપાથી તમારી સાથે રહીને પરાક્રમ (સુમના)
શુદ્ધ મન, ઉત્તમ બુદ્ધિ અને (મનસા મોદમાન) આનંદ પ્રાપ્ત કરીને (ગૃહાન
૦મિ) ગૃહસ્થાશ્રમ કરીએ

યેપામધ્યેતિ પ્રવસન્યેપું સૌમનસો વહુઃ । ગૃહાનુપ-
હ્વયામહે તે નો જાનન્તુ જાનતઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩ મં૦ ૪૨

અર્થ — (યેપામ્ અધ્યતિ પ્રવસન્ યેપું) જે ધરોમા રહેનારા મનુષ્યોને
(વહુ સૌમનસ) અધિક આનંદ થાય છે તેમા તે મનુષ્યો પોતાના સભધી,
મિત્ર, બધુ અને આચાર્ય આદિનું સ્મરણ કરે છે, અને (ગૃહાનુપહ્વયામહે)
તેમને રિવાજાદિ શુભ કાર્યોમા સત્કારપૂર્વક જોવાનીને ઇચ્છા કરે છે કે (તેજ)
તે સર્વે અમને (જાનન્તુ જાનત) સુવાવસ્થા યુક્ત અને રિવાજાદિના નિયમોની
બરાબર પ્રતિષ્ઠા કરનારા બનશે અર્થ ત્ અમારા સાક્ષી થાય

ઉપંદૂતા ઇવ ગાવ ઉપંદૂતા અજાવયઃ । અથો અ-
ન્નસ્ય કીલાલ ઉપંદૂતો ગૃહેપું નઃ ॥ ક્ષેમાય વઃ શાન્ત્યૈ
પ્રપંચે શિવઃ શૃગ્મઃ શંયોઃ શંયોઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩
મં૦ ૪૩.

અર્થ — હે પરમેશ્વર આપની કૃપાથી (ઇવ) આ ગૃહાશ્રમમાં (ગાવ)
પૃથુ, પૃથ્વી, ધૃતિવા, વિદ્યાપ્રમણાદિ આનંદ (ઉપંદૂતા) અમને સારી રીતે
પ્રાપ્ત થાઓ, તથા (અજાવય) તેઓ સદા અમને અનુકૂલ થાઓ. (શયો

અમ્મલ કીલાલ) પૂર્વોક્ત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ પછી અમારા ઘરમાં તે ભોક્તાન્ય પદાર્થોના સમૂહનો ઉત્તમ રસ (ઉપદ્રુતઃ) પ્રાપ્ત થાઓ અર્થાત્ તેઓ સુદૃઢ, તાજાં અને નિરોગી રહો. (ક્ષેમાય વઃ શાન્ત્યૈ પ્રણમે) અમે તે પૂર્વોક્ત પદાર્થોની રક્ષાથી તેનાથી મળતા સુખને પ્રાપ્ત થઈએ અને તેથી (સિદ્ધમ) નિઃશ્રેયસ-કલ્યાણ-મોક્ષ તથા (શમ્મમ્) સાંસારિક સુખને પ્રાપ્ત થઈએ. પરોપકારને માટે શૂદ્ધસ્થાશ્રમમાં રહીને પૂર્વોક્ત દ્વિવિધ સુખની ઉન્નતિ કરીએ.

इति गृहाश्रमविषयः संक्षेपतः ।

—:0:—

अथ वानप्रस्थाश्रमविषयः संक्षेपतः ॥

अथो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप
एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्य कुलवासी तृतीयोऽन्त्यन्त-
मात्मानमाचार्यकुलेऽवसादन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति॥
छान्दोग्य उ० प्र० २ खं० २३.

અર્થ:—(જયઃ ધર્મસ્કન્ધાઃ) સર્વે આશ્રમોમાં ધર્મના તથા અવયવો હોય છે. (૧) અધ્યયન (૨) યત્ન (ક્રિયાકાંડ) અને (૩) દાન તેમાં પ્રથમ અનુસેવન કરનાર આચાર કુલમાં વસીને તપ કરે છે તથા શુશિક્ષા અને ધર્મનું શિક્ષણ લે છે. ખીજે ગૃહાશ્રમ અને ત્રીજામાં જોક્ષાન્ત દેશમાં બેસીને હૃદયમાં પરમાત્માનો વિચાર કરીને સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરે છે તેને વાનપ્રસ્થાશ્રમી કહે છે. અર્થાત્ ત્રીજા આશ્રમનું નામ વાનપ્રસ્થાશ્રમ છે, અને જે અનુપ્પ તેનું સેવન કરે છે તેને વાનપ્રસ્થાશ્રમી કહે છે. આ તથા આશ્રમો સુખ દેનાર છે. અક્ષયપાંચમમાં વિદ્યા તથા ધર્મ અને ધૈર્ય સંબંધી જ્ઞાન મેળવીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવી અને સાર પછી વનમાં જોક્ષાન્ત આશ્રમમાં જઈને સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમને પૂર્ણ કરવો ત્યાગપછી સંન્યાસ લેવો અર્થાત્ અક્ષયપાંચમ પુરો કરીને ગૃહસ્થી થવું પછી વાનપ્રત્યી અને અતે સંન્યાસી થવું જો જોઈ પડે છે; અને ખીજે પણ એમ છે કે:—

यदहरेव विरजेत तदहरेव प्रयजेदनाथा गृहाथा ॥

આ પક્ષમાં વાનપ્રસ્થ કર્મણિના પણ જોઈએ જુદાથાત્રમમાંથી સન્ધાત્ર
 ગ્રંથજી ક્રમ છે જમ્બુદ્વર્ષમાંથી પણ સન્ધાત્રી થવાય છે. જો ત્રીજો પક્ષ છે સર્વ

આશ્રમોનો વિન્યાસ જોઈ છે પણ અભ્યાસયાત્રમ તો જરૂર કરવો જોઈએ
જરૂર કરવો તેના વિના ખીન્ન આશ્રમોની ઉત્પત્તિ તથા સિદ્ધિ નથી.

ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । छान्दो० प्रपा० २ ख० १३.

તમેદ વેદાનુવચનેન વિવિદિપન્તિ । બ્રહ્મચર્યેણ ત-
પસા શ્રદ્ધયા યજ્ઞેનાનાશકેન ચૈતમેવ વિદિત્વા મુનિર્ભવ-
ત્યેતસેવ પ્રવાજિનો લોકમીપ્સન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ । एतद्ध स्म वै
तत्पूर्वं ब्राह्मणाः । अनृचाना विष्ठां स. प्रजां न कामयन्ते
प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माय लोक इति ते ह स्म
पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय
भिक्षाचर्य चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या
वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥

श० कां० १४ अ० ७ ब्रा० २

અર્થ — (પ્રજા સ્થ) મોક્ષની ઇચ્છા કરનારા ચતુર્થ આશ્રમ અર્થાત્
સન્યાસાશ્રમનું અર્થ કરે છે. (તમ એતદ્ વેદાનુવચન) સર્વ આશ્રમો
પ્રિયો કરીને સન્યાસિ યજ્ઞને વેદના અધ્યયન તથા શ્રદ્ધાદ્વારા અને તેમજ પ્રતિ-
પાદન કરેના ધર્માનુગતરૂઢે સર્વ પ્રાણિમાત્રમા રહેના પરમેશ્વરને (વિવિદિ-
પન્તિ) જાણનાની ઇચ્છા કરે છે (પ્રજાચરણ તપસા ધદ્યા) બ્રહ્મચર્ય, તપ,
ધર્મનુગત અને શ્રદ્ધા તથા યજ્ઞ નામ રત્ન ત્રિજાનથી તે સન્યાસી પરમેશ્વરને
જાણીને મુનિ થાય છે કેટલા શ્રદ્ધાશ્રમી યજ્ઞને સન્યાસી થાય છે અને કેટલાક
(એતદ્ હ બ્રહ્મ) જાણને પ્રાપ્ત થવાની વેગશન ઇચ્છાવશા, અત્યુત્તમ બ્રહ્મવિદ
નિ શક, પૂર્ણજ્ઞાની, જી તની રાક્ષા નિવારણ કરનારા શિદ્ધાનો શ્રદ્ધાશ્રમની ઇચ્છા
કયા વિનાજ સન્યાસી થાય છે તેઓ રપ્ત કરે છે કે (મિમ પ્રજયા કરિષ્યામ
યપા ન. અયમ જાતમા અયમ લોક કામ) અમારે પ્રજા નુ કરવી છે કે કેમ
નહિ અમાર તો માત્ર પાપકર્મનીજ પ્રાપ્તિ સ્વી છે (તે હ સ્મ પુત્રૈપણાયા ..
... ચરન્તિ) આ પ્રમાણે તેઓ પુત્રૈપણા, ધનેશ્વર તથા લોકૈપણાને ત્યાગી
ને સન્યાસાશ્રમનું અર્થ કરે છે (પુત્રૈપણા સા .. મવત) જેને પુત્ર
પાપા થાઈ તેને વિનાશ પાપ થાય છે અને જેને વિનાશ થાય છે તેને
લોકૈપણા પણ માત્ર તથા જેને એકની લોકૈપણા થાય છે તેને પુત્રૈપણા તથા

ધર્મેષુ બન્ને થાય છે જેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે તેની એ ત્રણે ઇચ્છાઓ નષ્ટ થાય છે બ્રહ્માનંદ વિષ્ણુની બરાબરી લોકીકવિત્ત કદીપણુ કદી શકતુ નથી. અને એ સંન્યાસી સર્વદા, સત્યોપદેશવડે લોકોના અજ્ઞાનાધર્મનુ નિવારણુ કદી લોકોને પણુ સુખાનંદમા મગ્ન કરે છે.

પ્રાજાપત્યામિષ્ટિં નિરૂપ્ય તસ્યાં સર્વં વેદસં હુત્વા
બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદિતિ શતપથે શ્રુત્યક્ષરાણિ । યં યં લોકં
મનસા સંવિભાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વં કામયતે યાંશ્ચ કામાન્ન
તં તં લોકં જાયતે તાંશ્ચ કામાંસ્તસ્માદાત્મજં હર્ષયં-
જ્ઞાતિકામ ॥ મુણ્ડકોપનિં ० મુણ્ડકં ૩ સ્વં ૧ મં ૧૦

અર્થ:—(પ્રાજાપત્યાસુ ઇષ્ટિમ્ નિરૂપ્ય) એ સંન્યાસી પરમેશ્વર પ્રાપ્તિરૂપી ઇષ્ટિ હૃદયમા કરીને (તત્ત્વામ્ સર્વવેદસમ્ હુત્વા) તેમા પોતાના શિષ્યામુત્તમ દ્વિતો હોમ કરીને (બ્રાહ્મણ પ્રવ્રજેદ્ શ્વિ શતપથે શ્રુત્યક્ષરાણિ) મનનરૂપી યજ્ઞને સંન્યાસનુ ગ્રંથુ કરે છે આ પ્રમાણે શતપથની આજ્ઞા વેદોન્ત છે પણુ આ સંન્યાસ લેનાનો અધિગાર પૂર્ણ મિદાન, ગગદ્ગેરહિત અને સર્વ પ્રાણિઓ ઉપા ઉપગાર કરવાની ઇચ્છા જેને હોમ એવા પુરોહિતે છે, આ ૫ વિદ્યાપ્રાણાઓને મટે નથી એ સંન્યાસિયોનો અગ્નિદેવ પોતાના પ્રાણુસાધુને બપાનસાધુમા હોમોને ઇદ્રિયો તથા મનને દોષોથી નિવૃત્તિ કરના અને સત્યધર્મનુ અનુદાન કરતુ તે છે કિન્તુ પૂર્વોક્ત ત્રણ આશ્રમિયોના જે ક્રિયામય અનુભવો કે તે સંન્યાસિને માટે નથી સત્યોપદેશ ગ્રંથો તે સંન્યાસિયોના પ્રવ્રજન છે પ્રવ્રજી ઉપાના માટે નથી સત્યોપદેશ ગ્રંથો તે સંન્યાસિયોના પ્રવ્રજન છે પ્રવ્રજી ઉપાના માટે કરી તે દેવયજ્ઞ છે વિજ્ઞાનવાન પુરોહિતી પ્રતિ । સ્ત્રી તે પિતૃયજ્ઞ અને અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાનદાન અને મર્મ પ્રાપ્તિમાનને પીડા નકેવી તે જનકન જે મર્મ મનુષ્યોના ઉપદાને માટે બ્રમણુ અને અભિમાન શૂન્યતા તથા અત્યોપદેશવડે સર્વ મનુષ્યોનો સત્કાર કરવો તે અતિપ્રિય જ છે આ પ્રમાણે સંન્યાસિના પગ મહાપદ નિજાનન છે પણુ મર્મ આગમોઓને માટે એક પગથાવ, સર્વ ગમ્નિ માનાદિ વિશેષણોયુક્ત પગમાત્રાની ઉપાસના કરવી તે એક છે એમા કદી પણુ ફેર નથી (વિશુદ્ધ સં) ગુદ્ધ અન્ત ગુણુઓ મનુ ૧૪ જે યોન્તી ધ્યાનરૂં છે ઇચ્છા કરે છે તથા જેને મનોરથ કરે છે તેને લોક અને નન્દાઓને તે પામે છે માટે અર્ચની ઇષ્ટિ જનાળા મનુષ્યો પરમેશ્વરન જાણુનાર સંન્યાસીની નિન્ય પન્દો અત્યારે દેવો તેનીજ સન્નિધી મનુષ્યોની સર્વ દામ્નિઓ સિદ્ધથાય છે મિધ્યા ઉદ્દેશ કરનારો અને સ્વાર્થ સાધનમા તત્પર પાપીયો કે જે પશુ પૂન ત

અર્થ, તેમનો વાણીથી પણ સત્કાર ન કરવો, કારણ કે તેઓના સત્કારથી દુઃખની ઉત્પત્તિનિબીળી કંઈક મળતું નથી.

इति सन्यामाश्रमाविषयः संक्षेपतः ।

इति वर्णाश्रमविषय संक्षेपतः ॥

अथ पञ्चमहायज्ञविषयः संक्षेपतः ।

મનુષ્યોએ નિત્ય એ પંચમહાયજ્ઞ કરવા જોઈએ તેમનું વિધાન અહિં સંક્ષેપમાં કરીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ અહાયજ્ઞ છે. તેનીરીત એ છે કે સર્વેએ સગીપાંગ વેદાદિ સાંસ્નાનું પાનપાનન તથા સંધ્યોપાસન કરવું જોઈએ. આમાના પાનપાનનો ક્રમ વંધીરીતે આમગ બખીયું તેનીરીતનો રાખવો; અને સંધ્યોપાસનને માટે પંચમહાયજ્ઞવિધિ નામનું પુસ્તક છપાઇ જહાર પડેયું છે તેમાં તેની રીતિ જોઈ લેવી. બીજો અગ્નિહોત્ર છે તેને માટે પ્રમાણ:—

समिधाग्निं हुवस्यत घृतेर्वोधयतातिथिम् । आस्मिन्
हव्या जुहोतन ॥ यज्ञः० अ० ३ मं० १

અર્થ — હે મનુષ્યો ! તમે વાયુ, આંપણિ, વૃષ્ટિજલાદિની શુદ્ધિદારા પશુ-પક્ષર કરનાને માટે (ઘૃત) ઘૃતાદિ ગોધિત દ્રવ્યો તથા (સમિધા) સમિધાવડે (જાતિધિમ અગ્નિમ્) અતિથિરૂપ અગ્નિને નિલ પ્રત્યવિત કરો, અને (અસ્મિન્) એ અગ્નિમા (હવ્યા) દોમવા ગોચ પુષ્ટિકાક, મધુર, સુગંધયુક્ત તથા રોગનાશક માફ રસી દ્રવ્યો (જાજુહોતન) વિધિપૂર્વક હોમો એ પ્રમાણે નિલ અગ્નિ હોત્ર (હુવસ્યત) કરો અને આ કર્મથી સંવત્સર ઉપજાર કરો.

अग्निं दूतं पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रुवे देवाँ २ ॥ आ-

દ હવ્ય પાણ્યો નીલે પમાર્થ છે —

પુષ્ટિકાર:— ઘી, ડુધ, જહામ આદિ મેસ વગેરે.

મધુર—સાકર, ખીર, વગેરે જળવા પદાર્થો.

સુગંધયુક્ત—ચંદન, અગર, તમર, કેસર, કરતુરી, બાવડ વગેરે.

રોગનાશક—ગો, મૂત્ર, મળી, જુગળ, નાયકળ વગિની વગેરે.

સાંદયાદિહ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૨ મં૦ ૧૭

અર્થ:—(અગ્નિમ્ દત્તમ્) અગ્નિહોત્ર કરનારે આ પ્રમાણે ધૃત્વા કરંત્રી કે હું નેધમંડળમાં આ દ્રવ્યને પહોંડ્યાડવાને માટે અગ્નિને દૂન તરીકે (પુરોદધે) મારી આગળ રજાપું છું. તે અગ્નિ (હવ્યવાહમ્) હવ્ય દ્રવ્યને દેશાંતરમાં લઇ નીચે છે, માટે હું બીજાઓને પણ એ હવ્યવાહ છે એવો (ઉપનુવે) ઉપદેશ કરું છું. (દેવાઃ) તે અગ્નિ આ અગ્નિહોત્ર કરેલે વાસુદેવિ બ્રહ્માદિના શુદ્ધિ કરીને તે દ્વારા (આસાદયાત્ રૂદ્ર) આ સંસારમાં દિવ્ય ગુણોનો ફેલાવો કરે છે. અથવા બીજો અર્થ એ છે કે:—હે પરમેશ્વર! (દત્તમ્) હે સર્વને સંતોષદેશ કરનાર! (અગ્નિમ્) અગ્નિ પરમાત્મા હું તને (પુરોદધે) મારે ઉપાસ્ય દેવ માનું છું; તથા (હવ્યવાહમ્) શુભગુણ તથા વિજ્ઞાનરૂપી હવ્ય અમને પ્રાપ્ત કરાવનાર હું છે એવો હું (ઉપનુવે) અન્યોને પણ ઉપદેશ કરું છું. હે પરમાત્મા તારી કૃપાથી અમે (રૂદ્ર) આ સંસારમાં (દેવાન્) દિવ્યગુણોને (આસાદયાન્) પ્રાપ્ત થઇએ.

સાયં સાયં ગૃહપંતિર્નો અગ્નિઃ પ્રાતઃ પ્રાતઃ સૌમ-
નસ્ય દાતા । વસોર્વસોર્વસુદાનં एधि वयन्त्येन्वा-
स्तन्वं पुंषेम ॥ અથર્વ૦ કાં૦ ૧૯ અનુ૦ ૭ મં૦ ૩.

અર્થ:—(અગ્નિઃ) આ લૈાતિક અગ્નિ તથા પરમેશ્વર (નઃ) અમારે (ગૃહપતિઃ) ગૃહ તથા આત્માના પાલક અને (પ્રાતઃ સાયમ્) પ્રાતઃકાળ તથા સાયંકાલે અમારા સારી રીતે ઉપાસિત છે. અને (સૌમનસ દાતા) આરોગ્યનાંદ તથા (વસો વસોઃ) ઉત્તમોત્તમ પસંદના દાતા છે. માટે પરમેશ્વરને (વસુદાન) વસુદાન ઝોનું નામ આપેવું છે. હે પરમેશ્વર આપ અમારા સંસ્થાદિ વ્યવહાર અને દુષ્ટતામાં પ્રાપ્ત થાઓ. એજ પ્રમાણે બાનિક અગ્નિનું પણ સમજવું. (વયમ્) હે પરમેશ્વર! આપનાવડે પ્રમતમાન થયેલા અમે (તન્વમ્) અમારાં મગીરને (પુષેન) પુષ્ટ કરીએ તથા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોવડે બાનિક અગ્નિને પ્રવસિત કરતા અમે સર્વે પુષ્ટ થઇએ.

પ્રાતઃ પ્રાતઃગૃહપંતિર્નો અગ્નિઃ સાયં સાયં સૌમનસ્ય દાતા ।

વસોર્વસોર્વસુદાનં. ઇંધીન્ધાંસ્ત્વા શતહિંમા ઋધેમ ॥

અથર્વં ૦ કાં ૦ ૧૯ અનુ ૦ ૭ મં ૦ ૪

અર્થ:—(પ્રાતઃ પ્રાતઃ યદ્યપિતિઃ નઃ). આમંત્રનો અર્થ પણ પૂર્વવત્ છે. વિશેષતા એટલીજ છે કે—એ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર અને ઇન્દ્રવરોષાસના કરતા કરતા અમે (શતહિમાઃ) સો હેમંતશત્રુઓ જાણ ત્યાં સુધી (ઋધેમ) જીવીએ; અને એવાં કર્મો કર્યાથી અમારી કદાપિ પણ હાનિ નથાય. અગ્નિહોત્ર કરવાને માટે તાં ત્ર અથવા માટીનો એક ટુંક જનાવી, કાઠ અથવા ગાંધી કે મુવણના ચમચા (સુવા) આલ્પ સ્થાલી (ધીરાખવાની યાગાં) જનાવીને વદિમાં ખાખર, આંબો, ઉમરંડો, પીપળો અથવા બીજાં સમિધ પૃથોની સમિધાઓવડે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરીને તેમાં પૂવોકત દ્રવ્યોનો પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલે અથવા પ્રાતઃકાલમાંજ જન્ને વખતનો હોમ નિમ્મસિખિન મંત્રોવડે કરવો.

અગ્નિહોત્ર કરવાનાં મંત્રો.

સૂર્યો ય્યોતિર્જ્યોતિઃ સૂર્યઃ સ્વાહાઃ ॥ સૂર્યો વર્ચો
જ્યોતિર્વર્ચઃ સ્વાહાં ॥ જ્યોતિઃ સૂર્યઃ સૂર્યોઃ જ્યોતિ સ્વા-
હાં ॥ સજૂર્દેવેન સવિત્રા સજૂરૂપસેન્દ્રવત્યા ॥ જુપાણઃ
સૂર્યો વેતુ સ્વાહાં ॥ ઇતિ પ્રાતઃકાલમન્ત્રાઃ । યજુઃ ૦ અ ૦
૩ મં ૦ ૧

અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિર્ગમ્નિઃ સ્વાહાં ॥ અગ્નિર્વર્ચો જ્યો-
તિર્વર્ચઃ સ્વાહાં ॥ અગ્નિર્જ્યોતિઃ એ મંત્ર ફરીથી મનમાં ઉચ્ચારીને
ત્રીજી આહુતિ આપવી. સજૂર્દેવેન સવિત્રા સજૂરાદ્યેન્દ્રવત્યા ॥
જુપાણો અગ્નિર્વેતુ સ્વાહાં ॥ ઇતિ સાયંકાલમન્ત્રાઃ ॥
યજુઃ ૦ અ ૦ ૩ મં ૦ ૧૦

અર્થ:—(સૂર્યઃ) જે આ ચરાચર જગત્નો આત્મા તથા સર્વ દિવ્ય પદ્ધ-
થોનો પ્રકાશક તથા સર્વના પ્રાજ્ઞરૂપ પરમેશ્વર છે તેની આજ્ઞા પાલનાર્થ તથા સર્વ

જગત્નો ઉપકાર કરવાને માટે આ એક આદુતિ અમે આપીએ છીએ. (સૂર્યઃ વર્ચઃ) ને સર્વ જીવોને અંતર્યામિરૂપથી સત્યોપદેશ કરે છે એવા પરમાત્માની આજ્ઞા પાલનને માટે આ બીજી આદુતિ અમે આપીએ છીએ. (જ્યોતિઃ સૂર્યઃ) ને સ્વયં પ્રકાશ તથા સર્વ જગત્નો પ્રકાશક છે એવા સૂર્ય પરમાત્માની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે આ ત્રીજી આદુતિ આપીએ છીએ. (સજ્ઞઃ દેવનઃ) ને પરમેશ્વર સૂર્યાદિ લોકોમાં વ્યાપ્ત, વાયુ અને દિવસની સાથે સંસારનો પરમ દિતકર્તા છે તે અમારા કંઠેલા હોમનું ગ્રહણ કરો. આ ચાર આદુતિ એવડે પ્રાતઃકાલમાં હોમ કરવો (અગ્નિઃ જ્યોતિઃ) ને જ્ઞાનસ્વરૂપ અગ્નિ પરમાત્મા છે તે અમારી આપેલી આદુતિનું ગ્રહણ કરો (અગ્નિઃ વર્ચઃ) પૂર્વોક્ત પરમાત્મા છે તે અમારી આપેલી આદુતિનું ગ્રહણ કરો (અગ્નિઃ જ્યોતિઃ) એજ પહેલા મંત્રગટે ત્રીજી આદુતિ આપવાની છે પણ આ વખતે એ મંત્ર મનમાં બોલવાનો છે (સજ્ઞઃ દેવનઃ) ને પૂર્વોક્ત અગ્નિ પરમેશ્વર સૂર્યાદિ લોકોમાં વ્યાપ્ત તથા રાત્રિ આદિની સાથે સંસારનો મહાક્ષિતકારક છે તથા મોક્ષ સુખનો દાતા છે તે અમારા કંઠેલા હોમનું ગ્રહણ કરો. આ મંત્રોવડે સાયંકાલે હોમ કરવો; અથવા તો બધા મંત્રોવડે સવારમાંજ અગ્નિહોત્ર કરવો હે જગદીશ્વર ! આ ને અમે પરાપકારને માટે કર્મ કરીએ છીએ તે, આપની કૃપાથી અમને દક્ષિણતથાએ અને તે તમને સમર્પણ કરીએ છીએ. એતરેય બ્રાહ્મણની પાસથી પંચિકાની એકત્રીસમી ઠિકામાં સાયંપ્રાતઃ હોમ કરવાના બીજા મંત્રો આપ્યા છે તે ત્રીએ પ્રમાણે છે —

બન્ને કાલમાં અગ્નિહોત્ર કરવાના મંત્રો.

ઓમ્મૂરગ્રયં પ્રાણાય સ્વાહા ॥ ૧ ॥ ઓમ્મુવર્વાયવેડ
પાનાય સ્વાહા ॥ ૨ ॥ ઓં સ્વરાદિત્યાય-વ્યાનાય સ્વાહા
॥ ૩ ॥ ઓમ્મૂર્મુવઃ સ્વરગ્નિવાર્યાદિત્યેભ્યઃ પ્રાણાપાનવ્યા-
નેભ્યઃ સ્વાહા ॥ ૪ ॥ ઓમાપો જ્યોતીરસોમૃતં વ્રહ્મમૂર્મુવઃ
સ્વરોં સ્વાહા ॥ ૫ ॥ ઓં સર્વં વૈ પૂર્ણં સ્વાહા ॥ ૬

આ સર્વે મંત્રો તેતિરીય ઉપનિષદ્માં આશય ઉપરથી એકત્ર કરેલા છે. આ મંત્રોમાં મૂઃ ક્ષણાદિ સર્વે નામો ધ્રુવરનાજ છે. એના અર્થ આપત્રિ મંત્રમાં વેદક લેરા પરમાત્માની આજ્ઞા પાલન તથા વાયુ વૃદ્ધિવાદિની શુદ્ધિને માટે ને દવન, જ્ઞાન વગેરે કરવામાં આવે છે તે કર્મને અગ્નિહોત્ર કહે છે. સગધિ, મિષ્ટ, પૌષ્ટિક,

શુદ્ધિવદ્ધક, શાયંદાતા, ધૈર્યંદાતા બલકર્તા તથા રોગ નાશક શુભોવાળા દ્રવ્યોથી હોમ કરવાથી વાયુવૃદ્ધિજલાદિની શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી, પૃથ્વીસ્થ પદાર્થોનો શુદ્ધ વાયુજલની સાથે સંયોગ થવાથી અર્થે જીવોને પરમ મુખ ધાય છેજ. માટે આ કર્મકર્તા મનુષ્યોને મહાન ઉપકાર તથા ધર્મવરની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે.

इत्यग्निहोत्रविषयः संक्षेपतः ॥

—:—:—

अथ पितृयज्ञविषयः संक्षेपतः ॥

એનો એ ભાગ છે. એક તર્પણ અને બીજો શ્રાદ્ધ. જે કર્મવડે વિદ્વાન્, દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે તેને તર્પણ કહે છે; અને જે કર્મમાં તેમની શ્રદ્ધાપૂર્વક મેવા કરવામાં આવે છે તેને શ્રાદ્ધ કહે છે. આ કર્મ જીવિત વિદ્વાનોમાંજ થતી શકે છે. દારણ કે જનકોની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોવાથી તેમની સેવા થવી અશક્ય છે. તેઓને માટે કરેલાં કર્મોમાં માફ્યમાત્ર નામનો વ્યર્થતાપતિ દોષ આવે છે. માટે જીવિતોને માટે આ કર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. સેવ્યસેવક પાસે હોય તોજ આ કર્મ થઈ શકે છે. સત્કાર કરવા યોગ્ય તથા જાણ છે. (૧) દેવ, (૨) ઋષિ અને (૩) પિતૃ. તેમાં દેવને માટે પ્રમાંયુઃ—

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वाभूतानि जातवेद पुनीहि मां ॥ यजुः० अ० १९
મં ૩૯

દ્રવ્યં વા ઇદં ન તૃતીયમસ્તિ । સત્યં ચૈવાનૃતં ચ સત્યમેવ દેવા અનૃતં મનુષ્યા ઇદમદમનૃતાત્સત્યમુપૈમીતિ તન્મનુષ્યેભ્યો દેવાનુપીતિ ॥ સ યૌ સત્યમેવ પૈદેત્ ॥ એતદ્દ વૈ દેવા વ્રતં ચરાન્તિ યત્સત્યમ્ । તસ્માચ્ચે યશો થશો હ યજાતિ ય એવં વિદ્વાન સત્યં વદતિ ॥ શ૦ કાં ૨ અ૦ ૧ બ્રા૦ ૧

विद्वाप्सोहि देवा ॥ श० कां ३ अ० ७ ब्रा० ६

અર્થ:—(જાતવેદ:) હે પરમેશ્વર ! (મા) મને (પુનીહિ) સંવેદ્યા પવિત્ર કરો. આપની આજ્ઞા પાલનારા (દેવજના:) વિદ્વાનો વિદ્યાધનવડે (મા)

મને (પુનન્તુ) પવિત્ર કરે. તથા (પુનન્તુ મનસા) આપના આપેલા જ્ઞાનવડે અથવા આપના ધ્યાન વડે અમારી (ધિયઃ) શુદ્ધિને પવિત્ર કરો વળી (પુનન્તુ વિશ્વામૃતાનિ) સર્વ સંસારના પદાર્થો આપની કૃપાથી પવિત્ર થઈને અમને મુખ-દાયક થાઓ. (દ્વયમ્ વા) મનુષ્યોની બે લક્ષણોથી બેજ સંજ્ઞા થાય છે. એક દેવ અને બીજી મનુષ્ય. (સત્યમ્ વા એવ અનૃતમ્) તેમાં સત્ય અને અસત્ય બે બેજ કારણો છે. (સત્યમ્ એવ દેવાઃ) જે સત્યવાદી, સત્યમાની અને સત્યદારી છે તેઓ દેવ છે અને (અનૃતમ્ મનુષ્યાઃ) જે અસત્ય બોલનારા, માનનારા તથા કરનારા છે તેઓને મનુષ્ય કહે છે. માટે જે અસત્યને તથા સત્યનોજ આશય લે છે તેમની દેવમાં ગણના થાય છે; અને જે સત્યને તથા અસત્યને વળગે છે તેની મનુષ્યમાં ગણના થાય છે. માટે સર્વેએ સત્યજ બોલવું, માનવું તથા કરવું જોઈએ. જે સત્ય પ્રતિધારી દેવ છે તેજ યજ્ઞસ્ત્રિઓમાં પણ યજ્ઞસ્ત્રી થાય છે એનાથી વિરુદ્ધ ચાલનાર મનુષ્યની નિંદા થાય છે. આ ઉપરથી એજ નિશ્ચય થાય છે કે વિદ્વાનોનેજ દેવ કહે છે.

ઋષિઓને માટે પ્રમાણ.

તં યજ્ઞં વર્હિષિ પ્રૌક્ષન્ પુરુષં જાતમગ્રતઃ । તેનં દેવા
અંયજન્ત સાધ્યા ઋપ્યશ્ચ યે ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૩૧ મં ૦ ૧

અથ યદેવાનુગ્રયીત । તેનર્ષિભ્યઃ ઋણં જાયતે તદ્દેયમ્
પતત્ કરોત્પૃષીણાં નિધિગોષ ઇતિ હનૂચાનમાહુઃ ॥ શ ૦ કાં ૦ ૧
અ ૦ ૭ વ્રા ૦ ૬ કં ૦ ૩

અર્થાર્પણં પ્રવૃત્તીતે । ઋષિભ્યઃ શ્રૈવૈનમેતદેવેભ્યશ્ચ નિવેદય-
ત્વયં મહાવીર્યો યો યજ્ઞં પ્રાપદિતિ તસ્માદાર્પણં પ્રવૃત્તીતે ॥ શ ૦ કાં ૦
૧ અ ૦ ૪ વ્રા ૦ ૬ કં ૦ ૩.

અર્થ— (તમ્ યજ્ઞમ્ વર્હિષિ) આ મંત્રનું વિચરણ સદ્વિધિવાપિયમાં ૫૪
૧૦૧ ઉપર કરેલું છે ત્યાં જોઈ લેવું. (અથ યઃ દેવાઃ) સર્વ વિદ્વા બ્રહ્મણે તેનું
અધ્યાપન કરવું તેને ઋષિકૃત્વ કહે છે. પાનપાકન કર્મ કરનારાને ઋષિ કહે
છે. આ કૃત્વથી મનુષ્યો ઉપર જે ર્ષિઓનું ઋણ ચરે છે તે તેમની મેવા કરનાથી
છૂટે છે. જે સર્વ વિદ્વા બ્રહ્મણે લાગુ પડે છે તેનેજ ઋષિ તથા વિગ્રાહકારનો સ્થાન

કહે છે. (અથ આર્ષેયમ્) મનુષ્ય જે બાણાવવાનું કર્મ કરે છે તેને આર્ષેય કર્મ કહે છે. અને જે એવા રૂપિઓની તથા વિદ્યાર્થીઓની તેમને પ્રિય પદાર્થોથી સેવા કરે છે તથા તેમની પાસેથી વિદ્યા ગ્રહણ કરે છે. તે મહાવીર્યવાન થઈને વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે આ આર્ષેય કર્મનો સર્વે મનુષ્યોએ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

પિતૃઓને માટે પ્રમાણ.

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परितुतम् । स्व-
धास्थं तर्पयन्त मे पितॄन् ॥ यजुः० अ० ૨ મં० ૩૪

અર્થ:—સર્વે મનુષ્યોએ પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર તથા નોકર વગેરેને એવી આજ્ઞા કરવી જોઈએ કે (મે પિતૃન્) અમારા માન્ય માતા, પિતા, પિતામહ તથા આચાર્યદિને (ऊर्जम्) બળદાતા તથા સુગંધયુક્ત ઘૃત (અમૃતમ્) અનેક જાતના અમૃત સમાન પેય રસો, (घृतम्) ઘી, (पयः) દૂધ, (कीलालम्) અનેક પ્રકારે સંસ્કૃત કરેલાં વિરિધ અન્ન (परितुतम्) ગંધ તથા અનેક જાતના ફળોના રસયુક્ત (तर्पयन्त) તમે તૃપ્ત કરો. તથા (स्वधास्थं) તેમને તૃપ્ત કરીને તેમની પાસેથી સત્યવિદ્યા આદિ તેમના ઉચ્ચમ શુભો શિખો.

आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभि-
र्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिष्ठवन्तु
तेऽवन्त्वस्मान् ॥ यजुः० अ० ૧૯ મં० ૫૮.

અર્થ:—જે (સોમ્યાગઃ) સોમના જેવા સાંત શુભવાળા તથા સોમસત્તા આદિના રસ કાદવામાં નિષ્ણાત, (अग्निष्वात्ताः) અગ્નિ નામક પરમાત્માને આગિક ઉન્નતિને માટે જેણે સારી રીતે વર્ણ્યો છે અથવા જેણે શિશ્યવિદ્યાની શિક્ષિતિને માટે ન્યાયિક અગ્નિને સારીરીતે વર્ણ્યો છે તેના વિજ્ઞાનવાન પિતૃઓ (आयन्तु नः) અમારી સમીપમાં આવો. અથવા અમે તેમની સમીપમાં જઈએ. (पथिभिर्देवयानैः) તેના વિદ્વાનોને (યેષ સ્વાધ્યાયવાળા વિદ્વાનોને પિતૃ કરે છે) આવના જોઈને ઉઠી તેમના સામા જઈને એમ કહો કે હું પિતરો । આપ આવો. એમ કરીને તેમને આગમ, ઘૃત વગેરે આર્પણે બોજવ કરાવો. પછી કહો કે (अस्मिन् यज्ञे) દે પિતર । આ સત્કારણ પદમાં (स्वधया) અમૃતરૂપી સેવાવડે

(મદન્તઃ) દુર્યધામી (અવન્તુ અસ્માનુ) અમારું રક્ષણ કરો અને (અધિયુવન્તુ) અમને સહવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો.

અત્ર પિતરો માદયધ્વઃ યથા ભાગમાવૃપાયધ્વમ્ ।
અમીમદન્ત પિતરો યથાભાગમાવૃપાયિપત ॥ યજુઃ૦

અ૦ ૨ મં ૦ ૩૧

અર્થઃ—(પિતરઃ) હે પિતૃઓ ! આપ (અત્ર માદયધ્વમ્) આ પાઠશાળા અથવા સંભાગાં આપી અમને વિદ્યાવિજ્ઞાનદાનથી આનંદયુક્ત કરો. (યથા ભાગમ્) આપની હિચ્છાનુકૂલ ભોજનવસ્ત્રાદિ ભોગ લઈને આપ આનંદિત થાઓ. (અમી મદન્ત) સત્યોપદેશ તથા વિદ્યાદાનરૂપી કર્મમાં દુર્યધડે સદા ઉત્સાહવાળા બને તથા અમારા તરફથી યથાયોગ્ય સત્કાર પામીને અમારાં મેધાગરજોષડે પ્રસન્ન થાઓ.

નમો વઃ પિતરો રસાય નમો વઃ પિતરઃ શોપાય
નમો વઃ પિતરો જીવાય નમો વઃ પિતરઃ સ્વધાયૈ ।
નમો વઃ પિતરો ધોરાય નમો વઃ પિતરો મન્યવે નમો
વઃ પિતરઃ પિતરો નમો વઃ । ગૃહાન્નઃ પિતરો દત્ત સુતો
વઃ પિતરો દેધ્મૈ તદ્વઃ પિતરો વાસઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨ મં ૦ ૩૨

અર્થઃ—હે પિતર ! (રસાય) અમે આપની પાસેથી સોમસત્તાદિ આપ-પિઓ તથા અનેક પ્રકારના પદાર્થોના વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે (વઃ નમઃ) આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. તથા અસ્મિન્, વાયુ, વિષ્ણુતાદિમાં જે શોપણરૂપ શક્તિ છે તેનું (જીવાય) એવું વર્તન-દૃશ્યનવિદ્યા (સ્વધાયૈ) મોક્ષવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે, (ધોરાય) આપલક્ષ્ય નિવારણાર્થે, (મન્યવે) દુષ્ટોનું નિવારણ કરવાને, અને અનેક પ્રકારની વિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. (ગૃહાન્નઃ) હે પિતરો ! અમને ગૃહસંબંધી વ્યવહારનું શિક્ષણ આપો. (સુતો વઃ) હે પિતરો ! જે જે અમારા લાભાના પદાર્થો છે તે સર્વે અમે આપને આપીએ છીએ કે જેથી અમે આપની પાસેથી વિના પ્રાપ્ત કરીને કદી પણ દોષી

ન થઇએ. (एतत् वः पितरः०) હે પિતર ! અમે આપને જે જે વસ્તુઓ આપીએ તે આપ પ્રીતિપૂર્વક ગ્રહણ કરો અને સંતુષ્ટ થાઓ.

આધત્ત પિતરો ગર્ભે કુમારં પુષ્કરસ્રજમ્ । यथेह
પુરુષોઽસત્ ॥ यजुः० अ० ૨ મં० ૩૩.

અર્થ:—(आधत्त पितरः गर्भम्) હે પિતર ! આપ અમારામાં વિદ્યારથી ગર્ભનું દાન કરો અને વિદ્યાદાનને માટે (पुष्करस्रजम्) પુષ્પમાલા ધારણ કરેલા આ કુમાર બ્રહ્મચારીની આપ ગર્ભની પેઠે રક્ષા કરીને આપની પાસે રાખો તથા (यथा इह पुरुषः असत्) જેવી રીતે આ સંસારમાં એ વિદ્યાશુચિક્ષાપુકત પુરુષ થાય અને મનુષ્યોમાં ઉત્તમ વિદ્યાની ઉન્નતિ થાય તેવી રીતે આપ ચતન કરો.

ये समानाः समनसो जीवा जीवेयुं मामकाः ॥ तेषां
श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतसमाः ॥

यजुः० अ० ૧૯ મં० ૪૬.

અર્થ:—(ये समानाः) જે આચાર્ય (जीवाः) જીવતા છે (समनसः) અને જે ધર્મ, ધર્મવર તથા સર્વનું દિત કરવામાં ઉદ્યત અને (समानाः) સસ-વિદ્યાદિ શુભશુદ્ધોનો પ્રચાર કરવામાં તથા (जीवेयुं) ઉપદેશ કરવાયોગ્ય સિદ્ધોને વિદ્યાદાન આપવામાં ઇત્દકપટાદિ દોષ રહિત થઇને પ્રીતિ કરનારા વિદ્વાન છે (तेषाम्) તેમની શ્રી અર્થાત્ સત્યવિદ્યાદિ શ્રેષ્ઠ શુભશુદ્ધોત્તરોભા અને રાજ્યવક્ત્રી છે. તે અમારામાં (अस्मिँल्लोके शतसमाः) આ લોકમાં સો વર્ષ પર્વત સિંધર રહે જેથી અમે નિલ શુભશુદ્ધ થઇને પુરુષાર્થ કરીએ.

उदीरतामवर उत्परास उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरौ हवेपु ॥

यजुः० अ० ૧૯ મં० ૪૯

અર્થ:—(उदीरताम्) જે માતા, પિતા, આચાર્ય તથા વિદ્વાન-લેતા (अवरे) કનિષ્ઠ (उन्मथ्यमाः) મધ્યમ તથા (उत्परासः) ઉત્તમ (पितरः)

સોમ્યાસં) ચંદ્રમાની પેઠે સર્વ પ્રજાઓને આનંદ કરાવનારા તથા (અસુમ્ યઃ સ્ય) પ્રાણધારી અર્થાત્ જીવિત તથા (અટકા) શત્રુ રહિત અર્થાત્ સર્વની સાથે સત્ય અને પ્રીતિથી વર્તનારા છે (ક્રત્તજ્ઞા.) તથા જે બ્રહ્મ, યથાર્થ ધર્મ અને સત્ય વિદ્યાને જાણનારા છે. (તે ન. અવન્તુ પિતર દેવેષુ) તે પિતરો સર્વ બ્યવહારેમા અમારી રક્ષા કરે.

અઙ્ગિરસો નઃ પિતરો ન વગ્વા અર્થર્વાણો મૃગવઃ
સોમ્યાસઃ । તેષાં વયસ્સુમતૌ યજ્ઞિયાનામપિ મદ્રે
સૌમનસે સ્યામ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૯ મં૦ ૫૦

અર્થ — (અઙ્ગિરસ. ન) જે બ્રહ્માંડભરના પૃથ્વી આદિ સર્વ આંગેની મર્મવિદ્યાને જાણનારા, (ન વગ્વા) નરી નરી વિદ્યાઓનું ગ્રહણ કરનાર તથા કર્ણવર્ણો (અયોર્વાણ) અર્થર્થવેદ તથા ધનુવદને જાણનારા (મૃગવ) પરિપક્વ શાની તથા શુદ્ધ, (સોમ્યાસ) પરમેશ્વરની ઉપાસના અને પોતાની વિદ્યાના શુરોનો લીધે સાતર-૧૩૫ (તેષામ વયમ સુમતૌ) તથા થઈના શાના અને કર્તા (પિતર) પિતૃઓ છે તથા જે ક'પાણુકારક વિદ્યાને તેમની સુમતિ (મદ્રે) ક'પાણુ અને (સૌમનસે) મનની શુદ્ધિ થાય છે તેમા (અવિદ્યામ) અમે થોડ પણુ ધિર થઈએ જેથી અમે બ્યવહાર અને પરમાર્થમા સુખ પ્રાપ્ત કરીને આનંદિત થઈએ.

યે સમાનાઃ સમનસઃ પિતરો યમરાજ્યે । તેષાં લોકઃ
સ્વધા નમો યજ્ઞો દેવેષુ કલ્પતામ્ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૯
મં૦ ૪૫

અર્થ — (યે સમાના પિતર) જે પિતર અર્થાત્ વિદ્વાન લોક (યમરાજ્યે) યમરાજના અર્થાત્ પરમેશ્વરના આ રાજ્યમા સલાસદ અથવા ન્યાયાધીશ થઈને રાજ્ય કરનારા અને (સમનસ) સર્વ સૃષ્ટિનું હિત કરવામા સમાન-શુદ્ધિવાળા છે (તેષામ્ લોક સ્વધા) જેમનો દેશ સત્ય ન્યાયની પ્રા-પ્તિથી સુખી રહે છે તેમને (નમ) અમે વારવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ કારણુ કે તેઓ પદ્ધતાત રહિત થઈને સત્ય-યશસ્થામા આવી પોતાના દૃષ્ટાન્તથી બીજાન-

એને પણ તેજ મા । ચનાવનરા છે (યજ્ઞ દત્તેન જ્ઞતામ) આ સત્ય ધર્મ
સળધી પ્રગ્નપાતન રૂપ જે અશ્વમેધ યજ્ઞ છે તે યજ્ઞાત્માની કૃપાથી વિદ્વેતોમા
સત્યચવસ્થાની ઉન્નતિને માટે સદા પ્રયત્નમા । ૨૯

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनृहिरे सोमपीथं वसि-
ष्ठाः । तेभिर्यमः स ५ रराणो हवी ५ ज्युगन्नुशद्धिः प्रति
काममंत्तु ॥ यजुः अ० १९ मं० ५१

અર્થ - (યે સામ્યાસ) સોમ વિદ્યાનિત્, (વસિષ્ઠા) સર્વ વિદ્યાદિ ઉત્તમ
શુણોમાં અતિ નિપુણ (સોમ પીથમ) સોમ વિદ્યાનુ રજાણુ કરનારા (અનૃહિરે)
પૂર્વે સર્વ વિદ્યાઓને બાણી તેનુ અધ્યાપન કરાવનારાઓ (૪ પૂર્વ પિતર) અ
મારા પૂર્વ પિતરો છે (ત મિ) એના (જગદ્ધિ) સર્વ કામોમા પરમાત્મા તથા
ધર્મને પોતાના આધાર તરીકે જાણનારા એના પિતૃગોત્રી સાથે સમાગમ થયાથી
(સ-રરાણ) સહનિદાનુ દા કરનારા (યમ) ન્યાયમયી પરમાત્મા નિ સદેહ
જાણુવામા આને છે કારણુ કે તેઓ (દાવિ-પિ) વિજ્ઞાનાદિનુ જ્ઞાન પ્રવાની છૂટકા
વાળા હોય છે માટે સર્વે મનુષ્યાએ એના ધર્માત્મા પિતૃઓનો સત્સંગ કરીને
(પ્રતિકામમ્ વાન્તુ) પોતાની સર્વ કામનાઓની સિદ્ધિ કરવી

वर्हिपदः पितर ऊत्यर्वगिमा वो हव्या चकृमा जु-
षधंम् । त आगता वसागन्तमेनाथा न शंयोस्सपो
दधात ॥ यजुः० अ० १९ मं० ५५.

અર્થ - (વર્હિપદ) જે સવાતમ બ્રહ્મ અને વિદ્યામા નિગત છે તે
(પિતર) વિદ્વાન્ (અવવા શ તમા) અનિશ્ચય રાજાકારી રક્ષાણુ ધર્મ સદિત
(આગતા) અમારી સમીપમા આવો તેઓ આવે એને તેમને એમ
કહેા કે હે પિતૃ દેવતાઓ ! તમે આગીને (અવોન) પૃથ્વી (દમાનિ) આ
હવ્યવસ્તુ ॥ (જુષધમ્) તમને પ્રગીતિ પૂર્વક અમે આપીએ છીએ
તેનુ તમે મેરા કરો અમે (વહ્તા) આપણી રક્ષાથી આપણી મેરા
નિત્ય કરીએ (અચાન શયા) આ સેના થરા પૃથ્વી આપ અમો વિજા રૂપ

સુખ આપે અને અનિષ્ટાપી હું ખ દૂર કરીને (અરવ) નિષાધ કરેા કે જેથી
અમે નિર્ભય થઈને સુખી થઈએ

આહં પિતૃન્સંવિદત્રાં ॥ ૨૥ ॥ ડાવિત્તિ નપાતં ચ
વિક્રમણં ચ વિષ્ણોઃ । વર્હિપદો યે સ્વધયા સુતસ્ય
ભજન્ત પિત્વસ્ત ઇહાગમિષ્ઠાઃ ॥ યજુઃ૦ અ. ૧૯ મં૦ ૫૬

અર્થ — (આહમ્) હું જાણુ છું કે (પિતૃ) પિતર (સુવિદ્યામ્) ઉત્તમ
નિષ્ઠા જાણનારા અને ઉત્તમ જ્ઞાનને ઉપદેશ પ્રનાશ છે (ય) જે (વર્હિપદ)
રાની લોક (સ્વધા) અન્નની સાથે (સુતસ્ય) મોઝાની રહેરે વનસ્પતિભાષી
મટેના રમોનુ (ભજન્ત) પ્રાપ્ત કરે છે, તે (પિત્વ) શુદ્ધિર્પદ મોઝાસનુ
પાન કર્યા પછી (ઇહ) આ સ્થાનમાં (આગમિષ્ઠા) આવેા જે એવા છે તેમો
હું તરતજ જ્ઞાનને ઉપદેશ પ્રનાશ (આ અવિગિ) જાણુ છું અને તમે પણ
સમજેા મેવા ઉપદેશકની પમે જાગો (વિષ્ણો) સર્વ વાપક પરમેશ્વરની
(વિક્રમણમ્) વિવિધ પ્રકારની વ્યવસ્થા રચના કરી (વગતમ્) જે સ્થાનમાં
મહી પણ નાશ નથી થતો એવા મોક્ષ સ્થાનનુ જ્ઞાન તમે મેળવેા અપના અમે
મેળવીએ સુખ માન જાનથી મમે છે અને જ્ઞાન વિદ્યાનની પાસેથીજ મળીશકે
છે માટે મમેએ નિર્ભય નેા સત્કાર અને જાગ કરવો જોઈએ

ઉપહૃતાઃ પિતરઃ સોમ્યાસો વર્હિષ્યેષુ નિધિષુ પ્રિયેષુ
ત આગમન્તુ ત ઇહ શ્રુવન્ત્વધિ શ્રુવન્તુ તૈસ્વન્ત્વસ્માન્ ॥
યજુઃ૦ અ૦ ૧૯ મં૦ ૫૭

અર્થ — (ઉપહૃતા) આમજનુ કરેના (સોમ્યાસ) જ્ઞાન અને માનનીય
એવા પિતૃ (વર્હિષ્યેષુ નિધિષુ) જાણુના પદાર્થોથી જાનાનેવા અને (પ્રિયેષુ)
સુખદાયક આસન ઉપર મેળીને સત્કારનેા સ્તીમર કરના માટે (આગમન્તુ)
અમારી પાસે વાર વાર આવેા (ત ઇહ) તે અર્ધી આસીને અમારા પ્રશ્ન
(શ્રુવન્તુ) સાંભળેા અને તેના યથાભોગ્ય ઉત્તર (અધિશ્રુવન્તુ) અમને આપેા
આ પ્રમાણે અમો જ્ઞાન આપીને તેઓ (અસ્માન્ જવન્તુ) અમારી રક્ષા કરેા

અગ્નિષ્વાતાઃ પિતરૃણ્ઘ ગચ્છત્ત સદઃ સદઃ સદત

સુપ્રણીતયઃ । અત્તા હવી ૫પિ પ્રયંતાનિ વર્હિણ્યથા રયિ ૫
સર્વવીરં દધાતન ॥ યજુઃ ૦ અઃ ૧૯ મં ૫૯

અર્થ — (અમિષ્વાત્તા) જ્ઞાનના ઇશ્વરની જેણે ઉત્તમરીતિએ પ્રાપ્તિ કરી છે એવા (પિતર) અમારા પિતૃઓ ! (હૃદ મા ગચ્છત) અર્ધી અમારી પાસે આવો (સુપ્રણાતય) જેમની નીતિ અને આચરણ ઉત્તમ છે એવા (સદ સદ) એક સભાભાષી બીજામા એમ બ્યાખ્યાન દેવા અથવા ઉપદેશ કરવાને માટે (સદત) જાહેને બેસો (હવી રયિ) સ્વીકારાઈ ઉત્તમ અન્નનુ (મમ) બંધાણ કરો (જય) સાર પછી (વર્હિણિ) સભા અથવા અન્યમુદ્ધમા રહિને અમને (રયિમ્) ધનપ્રાપ્તિ થાય અને (સર્વવીરમ્) અમારામા ધરવીર પુરમે નિપજે એમ (દધાતન) કરો અમારામા શુદ્ધિ શરીર ઇત્યાદિ પ્રકારના બનથી મુક્ત થઈને પીર ઉત્પન્ન થઈ જ્ઞાન સપતિના અભાવા ભરે

ये अमिष्वात्ता ये अनमिष्वात्ता मर्च्ये दिवः स्व-
ध्या मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथा वश-
न्तु नृकल्पयति ॥ यजुः ० अ १९ मं ६०

અર્થ — (યે) જે (અમિષ્વાત્તા) અગ્નિ આદિ તત્વોને પોતાને આધીન રાખનારા (અનમિષ્વાત્તા) અમિઆદિ તત્વોના જ્ઞાનમા નિપુણ (દિવ મર્ચે) સર્વ પ્રકારના પરમેશ્વરમાં લીન થાવા (સ્વધ્યા) અનરૂડે શરીર અને શુદ્ધિ એ બન્ને પ્રકારના બન ધારણ કરીને (માદયન્ત) સ્વત આનંદિત થાય છે અને બીજાને આનંદિત કરે છે (તેભ્ય) એવા વિદ્વાનો પાસેથી અમે (ઇતામ્) આ (અમુતાતિમ્) જીવનનીતિનું અધ્યયન કરીએ અને (યથા વશમ) તે અને અમે વિદ્વાન થઈને સર્વેના ઉપકાર કરવાના કામ અને નિયમમાં સ્વત નતાપૂર્વક અને સ્વાર્થના કૃત્યમાં પરત ન રીતે વચન રાખીને સત્ય સુખ વધારીએ એવી રીતે અમે અમારૂં વર્તન યોગ્ય રાખીશુ તો (સ્વરાડ) સ્વર પ્રકાશી પરમેશ્વર અમને (તવમ્) યોગ્ય શરીર (વપયતિ) આપશે જેને લીધે અમારામાં નારવાર બનવા વિદ્વાનો થશે

अमिष्वात्तानृतुमतो' हवामहे नाराश॒स्ते सोमपीथं

ય આશુઃ । તે નો વિપ્રાસઃ સુહુવાં ભવન્તુ વયસ્યામ
પતૈયો રવીણામ્ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૯ મં૦ ૬૧

અર્થ — (યજુઃ) યજુઃ સભ્યની વિદ્યા બાળનારા (અગ્નિવાસ)
પિતૃ, અગ્નિ વગેરે ભૌતિક પદાર્થોનું જ્ઞાન અને ધર્મવર્તમાનની જ્ઞાન જેને પૂર્ણ
તથા મેળવ્યું છે તેઓને (દવામંદ) અમે જોવાનીએ છીએ તમે પણ તેમને
જોવાનીને નિત્ય તેમની મેરા કરો (વે) જે (મોમવીપમ) મોમવમનુ પ્રાગત
(બાધ) કરે છે અને જે (નારાજ) મનુષ્યોને વખાણાયલા અથવા
માન્ય ગણાયલા હોય તેઓને (તે વિપ્રાસ) તે વિદ્યાને લેકો અમને (સુ-
દ્યા મવન્તુ) ઉત્તમની વિદ્યાદાન દેનારા થાઓ એ વિદ્યાને બાળનારા (વય-
સ્યામ) અમે (રવીણામ્) અપતિ, અક્રાંતિ ગણાયલા, વિદ્યાદાન કર્યાદિ
અપતિના (પતય) સ્વામી અને રક્ષક (દવામ) અમને એવી ધર્મ કરવી

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विज्ञ यां २ ॥ उं
च न प्रविद्म ॥ त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभि-
र्यज्ञसुकृतं जुपस्व ॥ यजुः० अ० १९ मं० ६७.

અર્થ — (ચ) જ (હ) અમારી પામે) વિતર) પૂર્ણ પિતૃઓએ
જે (ચે ચ ન હ) જે દેશાન્તમાં છે તથા (ચાન ચ વિદ્ય) જેમને અમે જો
લાખીએ છીએ અને (ચાન ન પ્રવિદ્ય) જેમને દેશાન્તમાં દેનાથી નથી જોળ-
ખના તે સંવેને (હ જાતવેદ) દે પન્માત્રના (ત્વ) તુ (વેત્થ) જાણે છે
ગાટે તેમની અને અમારી મની થઈ તેમની પાસેથી અમને જ્ઞાનનાર્થ થાય
એમ કર તેમજ દે ધર્મવર ! અમે (સદૃશ) સદૃશ કરેલા અને (સ્વધા-
મિ) અન્નાના સામગ્રિને સુસંપાદિત (વજ્ર) યજ્ઞ (જુપસ્વ) સંવેન કરે
કે જેવી અર્ચનાઓ ઉત્તમ રીતે પાર પડીને અમને બૈદિક અને પાર્થીકિક
સુખ મળે (યતિ તે) જેટલા અન્ય દેશોને વિદ્યા છે તે સર્વેના દર્શનનો લાભ
અમને થાય તેમ કરે

इदं पितृभ्यो नमो अमृद्य ये पूर्वसो य उपराम

ईयुः । ये पार्थिवे रजस्य निपत्ता ये वा नूनमुवृज-
नासु विक्षु ॥ यजु० अ० १९ मं० ६८

અર્થ — જે પિતૃ (વજ) આજ આ દેહાણે વિષમાન છે અને જે પૂર્વોક્ત
અન્યાનાદિ કર્મો કરે છે (એ પૃથ્વિ) જે પૂર્વે વિદ્યાનુ થયેના છે (એ) જે
(પાર્થિવે રજસિ) પૃથ્વિસભ્ય ધી અર્થાત્ ભૂમિભવિષ્યામા (આનિષ્ઠા) હિતમ
પ્રમાણે શિમં થયેના છે અને જે (મુવૃજનાસુ) પ્રજાએ નિર્માણુ શ્રેણી રાજસભા
મા પોતપોતાના ન્યાયનાં કર્ત્વો શ્રેણામા (આનિષ્ઠા) મશગુન થયેલા છે તેવા
પિતરો અમારી પાસે (ઈયુ) આગે, તે સર્વેને અમારા (નમ) નમસ્કાર છે

उशन्तस्त्वा निर्धामह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्त-
शत आवह पितृन्हविपे अत्तवे ॥ यजुः० अ० ૧૯ મં० ૭૦

અર્થ — હે પગ્મેશ્વર ! (ઉશ ત ત્વા) તારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારાઓ
મને તુ ઇષ્ટદેવ છે માટે અમારા દુઃખાકાશમા તને (નિર્ધામહિ) સ્થાપિતો છીએ
તેમજ (ઉશન્ત) તારા શુભોને વશ થયેના અમે તારા શુભોનું કીર્તન સામળીને
અને લેકોને સભાગાવીને (સમિધામહિ) તારો મદ્દિમા સવને વિદિત કરીએ
(હવિષે) સદ્વિદ્યા, ધન અમ આદિ ઉત્તમ પદાર્થ અને તજનન્ય સુખનો
(અત્તવ) ઉપભોગ મળવાને માટે (પિતૃન્) સત્યવિદ્યાને ઉપદેશ કરનારા
વિદ્યાનુ, પાતક અને વડીલની પ્રાપ્તિ (આવહ) કરી આપ (ઉશન્તશત) એટલા
માટે અમે તારી ભક્તિ કરીએ છીએ તારી આશાનું ઉલ્લખન કરતા નથી, તને
અમે અથવા તુ અમને વશ થાય એવી ઇચ્છા કરીએ છીએ

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । पितामहेभ्यः
स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः
स्वधा नमः । अक्षन् पितरोऽभीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त
पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ यजुः० अ० १९ मं० ३६

અર્થ — (સ્વધાયિભ્ય) અમૃતશ્રી એકવિદ્યા મેઘવર્ત્તાને નેના સ્વભાવ
જે, ચાંદિન સમૃદ્ધી અજાયબ આરણ્ય ક્યાપી નેને “ વસુ ” એ નામ પ્રાપ્ત

થયું છે, અને વિદ્યાદાન કરનારા તથા (પિતૃભ્યઃ) પોતાનો પિતાં આ સર્વેને (સ્વર્ગ) અન્નદિક ઉત્તમ પદાર્થ નમનપૂર્વક અર્પણ કરીએ છીએ. (પિતામહેભ્યઃ) મુંવાગીસ વર્ષમુધી પ્રહર્યર્થ ધારણ કરવાથી જેને “ ૩૬ ” એવી સંજ્ઞા મળી છે એવા સ્વપિતામહાને અને વિદ્યાદાન કરનારાને અન્નદિક ઉત્તમ પદાર્થો ભક્તિપૂરઃસર અર્પણ કરીએ છીએ. એજ પ્રમાણે અડતાળીસ વર્ષમુધી પ્રહર્યર્થ ધારણ કરવાથી જેને “ આદિત્ય ” એવી સંજ્ઞા મળેલી છે અને વિદ્યામાં જે પુણ્ય હોય તે નિરપેક્ષ રીતિએ અધ્યાપન કરે છે તે. (પ્રપિતામહેભ્યઃ) પ્રપિતામહસંકોને અમે પ્રીતિપૂર્વક અન્નદિક ઉત્તમ પદાર્થો અર્પણ કરીએ છીએ. આ સર્વેને અમારા નમસ્કાર છે. (હે પિતરઃ) હે પિતૃદેવો ! આપ સર્વ (મશન) બોજનાદિક અર્હોજ કરો. (ભમીમદન્ત) અમે આપેલા પદાર્થોવડે આનંદ પામે અને (જાતી તુવન્તા) તૃપ્ત થાઓ. અમને વિદ્યા અને જ્ઞાન આપીને અમારી અવિદ્યા મત્સરાદિ દોષનો મુક્તિમાંથી નાશ કરો અને અમને (શુભધર્મ) પવિત્ર કરો.

પુનન્તુ માં પિતરઃ સોમ્યાસઃ પુનન્તુ મા પિતામહાઃ
પુનન્તુ પ્રપિતામહાઃ પવિત્રેણ શતાયુષા । પુનન્તુ માપિ-
તામહાઃ પુનન્તુ પ્રપિતામહાઃ પવિત્રેણ શતાયુષા વિશ્વ-
માયુર્વ્યશ્રવૈ ॥ યજુઃઃ ૦ અઃ ૧૯ મં ૦ ૩૭

અર્થઃ—હે (પિતરઃ પિતામહાઃ પ્રપિતામહાઃ) સર્વ પિતૃ દેવતાઓ ! (મા) મને (પુનન્તુ) પવિત્ર કરો. મન, વચન અને કર્મદ્વારા મારું વર્તન શુદ્ધ રહે તેવું શિક્ષણ મને આપો. (પવિત્રેણ) જેમાં પવિત્ર કૃત્યો કરવામાં આવે એવું (જાતા-યુષા) સો વર્ષનું પુણ્ય આયુષ મને પ્રાપ્ત થાઓ અને તેની પ્રાપ્તિને મારું પ્રાણ-વૃષ્ટિ સો વર્ષનું પુણ્ય આયુષ મને પ્રાપ્ત થાઓ અને તેની પ્રાપ્તિને મારું પ્રાણ-વૃષ્ટિ સો વર્ષનું પુણ્ય આયુષ મને પ્રાપ્ત થાઓ. (વિશ્વમાયુર્વ્યશ્રવૈ) પુણ્ય એવું (જ્વરશ્રવઃ) પ્રાપ્ત થાય. (પર્વ મંત્રમાં “ વસુ, ૩૬ તથા આદિત્ય ” એ સંજ્ઞા જાતાવનારા શબ્દો વિદ્યાનુ પ્રહર્યર્થોને વિદ્યામાં પ્રપિતૃના મેગવર્તને લીધે મળેલી હોય છે. એમ અદિગ્ય ઉપનિષદમાં “ વસુષો વાવ વસુઃ ” એ પ્રકરણમાં કહેયું છે.)

હિતિ પિતૃયજ્ઞવિષયઃ સંશ્રવણઃ ।

અથ વૈલિવૈશ્વદેવવિધિઃ ।

હાર અથવા ગીડું જેમાં ન નાંખેલું હોય તેવા પરિપક્વ અન્નવડેનું વૈશ્વદેવ કરવો. વૈશ્વદેવ વિશે મનુસ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે લેખ છે:—

વૈશ્વદેવસ્ય સિદ્ધસ્ય ગૃહ્યગ્રો વિધિપૂર્વકમ્ । આમ્યઃ
કુર્યાદેવતામ્યો પ્રાશ્નિણો હોમમન્વહસ ॥ મનુઃ ૦ અઃ ૩
શ્લોક ૦ ૮૪૮

ભાવાર્થ:—દિગ્ભોમે પ્રતિદિવસ ગૃહ્ય અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક વૈશ્વદેવ કરવો.
તેમજ,—

અહરહર્વલિમિત્તે હરન્તોઽધાયેવ તિષ્ઠતે ઘાસમન્મે ।
રાયસ્પોષેણ સમિષામદન્તો મા તે અમે પ્રતિ વેશાઃ
રિષામ ॥ અથર્વઃ ૦ કાં ૦ ૨૯ અનુઃ ૭ મં ૦ ૭

અર્થ:— (અમે) હે શાનં સ્વર્ણ પરમેશ્વર ! (તે રૂત) તારે માટેજ, તારી આજ્ઞા પાસનાથેજ (તિષ્ઠતે અભાય) ઘોડાની આગળ (ઘાસમ્) જે પ્રમાણે ઘાસ વગેરે ખાવાના પદાર્થો નાંખે છે તે પ્રમાણે (અહઃ અહઃ) પ્રતિદિવસ અગ્નિ, અંતિધિ અને પ્રાશ્નિમાત્રને (લિમિ) અન્ન (હરન્તઃ) અમે આગ્નિએ જિપે. એ કૃત્ય, અમે (સમિષા) સદ્ભુદ્ધિ અથવા અદ્વાપૂર્વક કરીએ જિપે માટે અમે (રાયઃ વોશ્વેણ) શ્રેષ્ઠતા સ્વરૂપદશી અને ધનર ઉદાનિને પ્રાપ્ત કરીને (મદન્તઃ) આનંદિત થઈએ. (અમે) હે પરમાન્મન ! (તે) નારાયણ (પ્રતિવેશાઃ) પ્રતિ દુઃસ રીતે વર્તણે કાષ્ઠપણ પ્રાશ્નિને અમે (મા રિષામ) પીડા કરીશું નરિ. બીજાઓને દુઃખ દેવું તે તારી આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે અમે કાષ્ઠને પણ દુઃખ દઈશું નરિ. શાનંની સાથે મિત્રનાથી વર્તણે સર્વ ઉપર મિત્ર હોઈએજ કરતા રહીશું.

પુનન્તુ મા દેવજનાઃ પુનન્તુ મનસા ધિયઃ । પુનન્તુ

વિશ્વામૃતાનિ જાતંવેદઃ પુનીહિ માં સ્વાહા ॥ યજુઃ૦

અં ૧૧ મં ૩૧

આ મંત્રનો અર્થ પિતૃપ્રતિપદ્યા દેવતર્પણપ્રસંગે થઈ ૨૦૦ ઉપર કરેલ છે તા બેધ લેયે.

ઓમગ્રયે સ્વાહા । ઓં સોમાય સ્વાહા । ઓમગ્રી-
પોમામ્યાં સ્વાહા । ઓં વિશ્વેશ્વોદેવેભ્ય. સ્વાહા । ઓં
ધન્વન્તરયં સ્વાહા । ઓં કુર્ષ્વ સ્વાહા । ઓમનુમત્યં સ્વાહા ।
ઓં પ્રજાપતયે સ્વાહા । ઓં સહ્યાવાપૃથિવીભ્યાં સ્વાહા ॥
ઓં સ્વિષ્ટકૃતં સ્વાહા ॥

અર્થ — જ્ઞાનમય અને સર્વજ્ઞ પ્રાણી કરના યાગ, (મામ) સર્વ જ્ઞાન આપનાર, સર્વ જગતનો ઉત્પાદક (અર્માર્ષોવાન્વામ) સર્વ પ્રાણીઓના જીવનનો દેવ અને દુઃખ નિનાશક જ્ઞાન, (વિશ્વેશ્વ દેવેભ્ય) પરમેશ્વરના સર્વ શુભ અથવા નિદાન લેના, (વગ્ધર્મ) જ્ઞાનમય પ્રાણી રાગનો નાશક (કુર્ષ્વ) આપનાર પ્રતિપાદિ, ચિત્તિયમ્નિ અથવા દ્રશ્ય, (પ્રજાપતિ) સર્વ રસક આપનાર અને ધૃષ્ટ સુખનો દાતા, આ સર્વ શબ્દો પ્રસરના માથ. છે-તે તે સર્વ ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય તે તે શુભો આપના લાનીને (તે થા ગોનીને) દાગ અને આપના આપનું

ઓં સાનુગાયેન્દ્રાયનમઃ ॥૧॥ ઓં સાનુગાય વમાય
નમઃ ॥૨॥ ઓં સાનુગાયં વરુણાય નમઃ ॥૩॥ ઓં સાનુ-
ગાય સોમાય નમઃ ॥૪॥ ઓં મરુદ્ભ્યો નમઃ ૬॥ ઓમ-
દ્ભ્યો નમઃ ॥૬॥ ઓં વનસ્પતિભ્યો નમઃ ॥૭॥ ઓં શ્રિયે
નમઃ ॥૮॥ ઓં અદ્રકાન્ન્યે નમઃ ॥૯॥ ઓં વહ્નપતયં નમઃ
॥૧૦॥ ઓં વાસ્તુપતયે નમઃ ॥૧૧॥ ઓં વિશ્વેશ્વો દેવેશ્વો
નમઃ ॥૧૨॥ ઓં દિવાચરેશ્વો જુતેશ્વો નમઃ ॥૧૩॥ ઓં

નક્તંચારિભ્યો નમઃ ॥૧૪॥ ઑં સર્વાત્મજૂતયે નમઃ ॥૧૫॥
 ઑં પિતૃભ્ય સ્વધાયિભ્ય સ્વધા નમઃ ॥૧૬॥ કૃતિ નિત્ય-
 શ્રાદ્ધમ્ ॥

અર્થ — (સાનુભાગ્ય દ્વન્દ્વાય) નિત્ય સદ્યુષ્ણોથી મુક્ત અને પરમેશ્વરના
 પરમેશ્વર, (યમાય) ન્યાયકારી, પક્ષપાતરહિત, (વરુણાય) વિદ્યાદિ ઉત્તમ ગુણ
 વિશિષ્ટ, સર્વોત્તમ સર્વનો ઈષ્ટદેવ, (સોમાય) સાતિયુક્ત અને ઔનદકારી
 (મરુદ્ભ્ય) આખા વિશ્વનો વ્યાપક અભાવનાર (ભદ્રમ્ય) સર્વેએ પ્રાપ્ત
 કરવા યોગ્ય, (વનસ્પતયે) વન અથવા લોકનો સ્વામી, (ત્રિધે) સર્વેએ સેવવા
 યોગ્ય અથવા સર્વ શોભાથી મુક્ત, (મહત્કલ્પે) સર્વને મુખ આપનાર, (બ્રહ્મ-
 તયે) વેદ જ્ઞાન અને બ્રહ્માડનો સ્વામી અથવા પાતક, (વાસ્તુપતયે) આકાશ
 માંના સર્વ પ્રાણિઓનો પાલક (વિશ્વમ્ય દેવેભ્ય) સર્વ દિવ્યગુણોથી મુક્ત વિશ્વ
 વ્યાપક, (દિવાચરેભ્ય, નક્તંચારિભ્ય) રાત્રિ તથા દિવસમાં અવહાર કરનાર
 પ્રાણિઓના આધારભૂત (સર્વાત્મજૂતય) સર્વના આત્માનો આધાર ઇત્યાદિ
 વિશેષણોથી મુક્ત પરમાત્માને (નમઃ) અમારા અદ્વાપૂર્વક વારંવાર નમસ્કાર
 છે, (નમઃ શબ્દનો અર્થ અભિમાન રહિત થવું અને સત્યનું માન્ય કરવું
 એવો છે નમન કેવળ હાથવડ કન્વનું છે એમ નથી પરંતુ મનોવૃત્તિ અભિમાન
 રહિત થવી જોઈએ) (આ મંત્રમાંના 'વનસ્પતિ' શબ્દવડે ઔપધીપાત્ર
 અને ઔપધીશાસ્ત્ર એવો બોધ થાય છે અને પૂર્વના મંત્રોના 'દ્વાવાપૃથિવી'
 શબ્દોવડે અગ્નિ વિદ્યુત અને હિમી એ સળધી સર્વ શાસ્ત્રોનો બોધ થાય છે)

શુનાં ચ પતિતાનાં ચ સ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ॥

વાયસાનાં કૃમીણાં ચ જ્ઞાનકૈર્નિર્વચેદ્મુખિ ॥

અર્થ — કૃત્તા, કાગડા, કૃમિ (કીડ, પતંગ, કીડીઓ આદિ), પતિત અને
 દુષ્ટ રોગથી પીડિત યથેવા એ સર્વને અન્ન મગે મારે છ જૂઠા જૂઠા ભાગ કરીને
 અન્નદાન કરવું. સર્વ જૂનમાનને આનંદ પ્રાપ્ત થવો એવો વૈશ્વદેવ યત્નોનો
 ઉદ્દેશ છે

इति बलिवंश्वदंबविषयः ।

— ૮૧ —

अथ अतिथियज्ञविषयः ।

અતિથિ (ગેમાન)ની સેવા કરવી અથવા તેમને તુલ્ય કરવા તેનેજ અતિથિ
 યજ્ઞ, મનુષ્યત, નરયજ્ઞ તિથિ નુપેત કહે છે એ પૃથ્વી દિશાનું પરાયકારને મારે

અથના ઉપરશને માટે દેશદેશના અમર ગામેગામ બમણુ કરે છે તેનેજ અતિથિ-
કહે છે આ મિના બીજી રીતે આનનારની અતિથિ સજ્જા નથી આ રીતે વેદના
પુસ્તક મત્ર છે પણ વિસ્તારભવને લીધે અહીંઆ માત્ર એજ આપીએ છિયે —

તદ્યસ્યૈવં વિદ્વાન્ બ્રાત્યોઽતિથિર્ગૃહાનાગચ્છેત્ ॥૧॥
સ્વયમેનમભ્યુદેત્યં બ્રૂયાદ્ બ્રાત્યુ કાં વાત્સીર્બ્રાત્યોદકં
બ્રાત્યં તર્પયન્તુ બ્રાત્યુ યથાં તે પ્રિયં તથાસ્તુ બ્રાત્યુ યથાં
તે વશસ્તથાસ્તુ બ્રાત્યુ યથાં તે નિકામસ્તથાસ્તિત્વિતિ ॥

અર્થવં કાં ૦ ૧૫ અનુ ૦ ૨ વ ૦ ૧૧ મં ૦ ૧૨

અર્થ — પૂરાકૃત વિદ્યાભોધી યુક્ત (જ્યમ વિદ્વાન્) વિદ્વાન્ (બ્રાત્ય)
મત ધારણુ કરનાર ઉત્તમ શુષુવાનો પુરુષ (અતિથિ) જેના ગમનાગમનની
નિધિ નિમિત્ત નથી તેને અતિથિ કહે છે એવો અતિથિ (વસ્ય ગૃહાન્) જેને
ધેર (જાગ-છેત્) આવે ત્યારે તે ગૃહસ્થે (સ્વયમ્) પોતે (એનમ્) તે અતિથિની
(અભ્યુદેત્ય) સામે જમ્મને, નમસ્કાર આપી કરીને ઉત્તમ આસન ઉપર બેસાડવો,
અને પછી થોડા સેવા કર્યા ગાદ તેને (બ્રૂયાદ્) આગળ બધ્યાપ્રમાણે પ્રસ્ન
પૂજવા. (બ્રાત્ય) હે પદેપકાન્તુ નન ધારણુ કરનાર પુરુષપુરુષ । (વાત્સીઃ)
આપ કર્યા રજા દતા । (બ્રાત્ય) હે સન્નિવૃત્ત । (ઉદકમ્) આ ઉત્તમ જલ
આપને માટે આપ્યુ છે (બ્રાત્ય) વિદ્વાન્ । જે પ્રમાણે રાનામૃત પાઈને તને
અમને આનદિત કરે છે તેજ પ્રમાણે આ અમારા માથુસો આપની સેવા કરીને
આપની (તર્પયન્તુ) તૃપ્તિ કરે (યથા) જે કંઈ (તે પ્રિયમ્) આપને પ્રિય હે ય
તે જાવ (તથાસ્તુ) અમે આપને માટે પ્રીતુ (તથા તે વશ) જેમ આપને
અનુકૂળ પડે તેમ અમે કરીશુ (વશાતે નિકામ) જે તમારી ઇચ્છા હશે તે
સર્વ (તથા વશસ્તુ) પૂર્ણ કરાવે અમે યથા શક્તિ તૈયાર છિયે અમે આપની સેવા
કરીને આપને આનંદ આપીએ છિયે. અને તમે અમને માનોપદેશ કરી સુખ
આપો આ પ્રમાણે આચરણુ કરીને જન્મે જન્મ સુખી થઈએ

इत्यतिथियज्ञविषय ।

इति पञ्चमरायजविषयः

અથ ગ્રન્થપ્રામાણ્યપ્રામાણ્યવિષયઃ ।

સર્જિતા આરભથી આગત્યથી નિષ્પદાપાતી, ધાર્મિક, રાગદ્વિગરહિત સદા
 ચારી, સચેના ઉપર ઉપકાર કરનારા, આર્ય, વિદ્વાન અને મહાત્માઓએ જે જે
 પ્રશસ્તવતઃ પ્રમાણ તથા જે જે અથ પરતઃ પ્રમાણ માન્યા છે તે વિષયોની માહિતી
 આગળ આપી છે. ઇશ્વરપ્રસિદ્ધ અથ સ્વતઃ પ્રમાણ અને અનુભવરસિત અથ પરતઃ
 પ્રમાણ છે. પરમેશ્વર સર્વતઃ સર્વશક્તિમાન અને જંમોદિ દોષરોહત હોવાથી
 તેને નિમાણ કરેલા આર્ય વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે. તેમના પ્રમાણને માટે
 બીજા એકપણ પ્રમાણની અવશ્યકતા નથી. જેમ સર્વની સિદ્ધિને સિદ્ધ
 કરવાથી જ પ્રકાશની આવશ્યકતા નથી તેમજ વેદના પ્રમાણને માટે વેદજ
 પુરતા છે, અન્ય અથો આધુનિક હોવાથી તે ઉપરથી વેદનું પ્રામાણ્ય હાંસવ્યુતે
 મોટી ભૂલ છે જે અથ વેદની વિરોધ હોય-વેદના જ્ઞાન કરના વિરુદ્ધજ્ઞાન જેમાં
 છે તે સર્વ અથ સાગ્ય છે. વેદ અને અન્ય અથમાં કયા પરસ્પર વિરોધ આવે
 ત્યાં વેદજ પ્રમાણ માનવા. કારણ વેદ ઇશ્વરપ્રસિદ્ધ, જ્ઞાનપૂર્ણ અને સ્વતઃ
 પ્રમાણ છે. આગળ અથ વેદનાં વ્યાખ્યાન છે; માટે તે વેદાનુકૂળ હોય તોજ
 પ્રમાણ માનવા. આગળ અથ અને વેદની અગ્રીઆરસો સત્તાવિશ ધાખામાંના
 વ્યાખ્યાનમય મથોર્મા જેટલો ભાગ વેદાનુકૂળ હોય તેટલોજ પ્રમાણ અને પ્રતિ-
 ફલ હોય તેટલો અપ્રમાણ માનવો. એજ પ્રમાણ (૧) શિક્ષા; (૨) કલ્પ,
 (૩) વ્યાકરણ, (૪) નિરૂક્ત, (૫) છંદ અને (૬) લઘોતિપ એ વેદનાં ૭ ભાગ અને
 (૧) આયુર્વેદ (વૈદકશાસ્ત્ર), (૨) ધનુર્વેદ (રાસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા), (૩) ગાંધર્વવેદ
 (ગાનવિદ્યા) અને (૪) અર્ધવેદ (શિષ્ટપશુશાસ્ત્ર) એ ચાર ઉપવેદ એમના વિષે
 પણ જાણવું. ચરક, સુશ્રુત, નિયંત્ર આદિ આયુર્વેદના અંથ છે. ધનુર્વેદના
 પ્રમ પ્રાયઃ સુમ થયા છે, તથાપિ શોષ અને પ્રયત્ન કરનારને તત્સંબંધી સર્વ
 વિદ્યા અને ક્રિયાની માહિતી હજી પણ થાય તેમ છે. અગ્રિસાદિ ધાખા ગાંધર્વ-
 જ્ઞાના અંથ એ વિષય ઉપર હતા. અપલ્લ કરનારાઓએ, બીજી વિદ્યાની સિદ્ધિ
 ઉપર ધનુર્વેદની સિદ્ધિનું અવગણન છે તે બુદ્ધિને ઇષ્ટ એ નહિ. મદ્યોના ચણ-
 હોય જળપાપથી દૂરના અને અસ્ત્રા જનાવવાં કેંઈ દુઃસાધ્ય નથી. ગાનવિદ્યા એને
 ગાંધર્વવેદ કહે છે એમાં નારદાદિ મુનિકૃત ગ્રંથો છે. અર્ધવેદના અંથ પિંચકર્મા
 ત્વષ્ટા, મય આદિ ઋષિઓએ લખેલા છે. (૧) પાણિન્યાદિ મુનિકૃત શિક્ષા,
 (૨) માનવકલ્પસૂત્ર તે કલ્પમથ (૩) પાણિની કૃત અષ્ટાધ્યાયી, ધાતુપાઠ,
 ઉણાદિકાપ, પ્રતિપદિક, ગણપાઠ, અને પત્રજલી કૃત મહાભાષ્ય એ વ્યાકરણ
 અંથ. (૪) યાસ્કાચાર્ય કૃત નિરૂક્ત અને નિરૂક્ત (૫) પિંગલાચાર્ય કૃત

છંદશાસ્ત્ર અને (૧) વસિષ્ઠાદિ મુનિપ્રણિત રેખા—ખીજ ગણિતયુક્ત ન્યોતિય શાસ્ત્ર આ ૭ વેદનાં અંગ છે. તેજ પ્રમાણે (૧) વ્યાસમુનિકૃત ભાષ્ય સહિત જમિની મુનિપ્રણિત કર્મકાંડ રિધાયક અને ધર્મધર્મિવ્યાખ્યામય પૂર્વમીમાંસા. (૨) પ્રશસ્તપાદ ભાષ્યસહિત કણ્વાદમુનિકૃત વૈશેષિક દર્શન, એમાં ધર્મ અને ધર્મિનું પ્રતિપાદન વિશેષ કરેલું છે. (૩) વાત્સ્યા-યન મુનિકૃત ભાષ્યસહિત ગૌતમ મુનિપ્રણિત ન્યાયશાસ્ત્ર એમાં સૃષ્ટિના પદાર્થોની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી તેનું જ્ઞાન છે. (૪) વ્યાસમુનિ કૃત ભાષ્યસહિત પતંજલીમુનિપ્રણિત યોગદર્શન. એમાં પૂર્વમીમાંસા, વૈ-શેષિક—ન્યાય એ ત્રણે દર્શનકારોએ પ્રતિપાદન કરેલા પદાર્થોને સાક્ષાત્ કરવાનાં સાધનનું વર્ણન છે. (૫) ભાગુરિમુનિકૃત ભાષ્યસહિત કપિલાચાર્યકૃત સાંખ્યશાસ્ત્ર એમાં તત્ત્વપરિગણના અને તત્ત્વસંબંધી વિચારો છે. (૬) ઝા-દ્વાયન વૃત્તિ આદિ વ્યાખ્યાસહિત વ્યાસમુનિકૃત વેદાંતદર્શન. એમાં પતા-વિચાર છે. આ પ્રમાણે વેદનાં ૭ ઉપાંગ છે. એમનેજ પાંડેશન પણ કહે છે. આ અંગ અને ઉપાંગ ત્રયોના પાઠનથી વેદનું અધ્યયન સુચલ થાય છે અને વેદાર્થ સમજવામાં મદદ મળે છે. તેજ પ્રમાણે ઉપનિષદોમાં (૧) ઈશ, (૨) કેન, (૩) કાઠ, (૪) પ્રશ્ન, (૫) મુંડક, (૬) માન્ડૂક્ય, (૭) તૈત્તિરીય, (૮) ઐતરેય, (૯) હદિઅ અને (૧૦) બૃહદારણ્યક આ દસ ઉપનિષદો પ્રમાણુભૂત છે. વેદ, વેદાંગ, ઉપાંગ અને ઉપનિષદ મંથના પઠનથી ધ્યાન વિદ્યાઓ સાધ્ય થાય છે. તેમના પઠનથી જ્ઞાન અને ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે. તેથી માન-સ વ્યવહાર અને બાહ્ય વ્યવહારમાં પુરૂષ ચતુર થઈને સર્વપ્રકારે મહાવિદ્વાન થાય છે. માટે હ્રસ્વરપ્રણિત ચાર વેદ, વેદાનુકૂલ ઋષિપ્રણિત સાધધર્મનિઘા-યુક્ત, મંત્રવ્યાખ્યાનમય અને મુક્તિપ્રમાણુસિદ્ધ બ્રહ્મણુમય પ્રમાણુભૂત મણુવા વેદના પ્રમાણુને માટે કેણપણુ જાતની શકા કરવી નહિ જોઈએ. પણ ખીજા અંથ જે અપંચિદા, પદ્મપાત્ર અને મુદ્ર વિચારવાના લોકોએ રચેલા હોય, તે ત્રયો સર્વથા અપ્રમાણુ માનવા. આપ્ત પુરોષોએ જાણેના ન હોય, વેદ વિરૂદ્ધ જેમાં વર્ણન હોય, મુક્તિ અને પ્રમાણુથી ત્યાગ્ય માન્ય પડે એવા ત્રયોને કોઈએ પણ પ્રમાણુ માનવા નહિ.

(૧) રૂપામલાદિ મનની તમોજ્જ્વલિ દરનારા તત્ત્વચથ, (૨) જ્ઞાન વૈવર્તાદિક કલ્પિત શાધાઓથી ગરેલા પુરાણો અને ઉપપુરાણો, (૩) મનુષ્ય તિના પ્રક્ષિપ્તલોકો તથા ક્રૂર રમૂતિમય (૪) ચારસ્વત, ચંદ્રિકા, કૌમુદી વગેરે વાદ વધારનારી વ્યાકરણુ અંથ, (૫) નિબંધગિધુ વગેરે ક્ષદ્ર

પાતોના નદામા મહત્ત્વ વધારનાગ ધર્મઅથ, (૬) તર્કસંગ્રહ, જાગરીશી વગેરે
 ન્યાયાભાસઅથ (૭) હૃઠયોગપ્રહોષિકા આદિ યોગઅથ, (૮) સાંખ્યનિર-
 ક્ષેપમુદ્રી વગેરે આધુનિક સાંખ્યઅથ, (૯) વેદાંતસાર, પંચદશી તથા યોગ
 વાનિષ્ઠાદિ આધુનિક વેદાન્તઅથ, (૧૦) મુહૂર્તચિંતામણી અને જન્મપત્રિકા,
 ફક્તદેશ પ્રત્યાદિના સાધનીભૂત અને સર્વને ભ્રમસાગરમા નાખનાર જ્યોતિષ-
 શાસ્ત્ર (૧૧) ત્રિકાલેકસ્નાનસૂત્ર વગેરે ત્રાતમૂત્રોની સાથે વિરૂદ્ધતા ગણનારા
 પશ્ચિમિષ્ટઅથ, (૧૨) કાર્તિકાદિ માસના મહાત્મ્ય બનાવનારા અયો, એમદશી,
 દાગીરથ જનમેવન, ક્ષેપ યાના, નૃસિંહચંદ્ર, નામસ્મરણ, જગૂર્ણિપૂર્ણાદિ વ્યર્થ
 પ્રતોના મહાત્મ્ય વધારીને લેનાથી તત્કાલ મુક્તિ મળે છે અને સર્વ જન્મના પાતક
 નષ્ટ પામેછે એવા વિધાન કરનારા વસ્તુનિયતિ વિરૂદ્ધ અથ, (૧૩) પાપકંડમાત્ર
 દાપિત્ત સર્વ પુનઃકા, (૧૪) નાસ્તિક અથ અને આ વિનાના ખીળ વેદ તથા યુક્તિ
 પ્રમાણ વિરૂદ્ધ સર્વ અયોના પ્રમાણ માનવા યોગ નથી વેદ, વેંગ અને ઉપાગ
 તથા તેના ઉપગના ભાષ્યોનેજ તે તે શાસ્ત્રોમા પ્રમાણ સમજવા

પ્રવૃત્તે ભૈરવીચક્રે સર્વે વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

નિવૃત્તે ભૈરવીચક્રે સર્વે વર્ણાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૩॥

માતૃયોનિ પરિત્યજ્ય વિહરેત્સર્વયોનિષુ ।

લિङ્ગં યોન્યાં તુ સંસાપ્ય જપેન્મન્ત્રમતન્દ્રિતઃ ॥૪॥

૩૦ ૩૧ ૩૨ માતરમપિ ન ત્યજેત ॥૫॥

આ શ્લોકો ત્રણ પ્રયોગો છે. એના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે

૧. મઘ, માસ, માગધી, મુદ્રા તથા મેયુન (સ્ત્રીસંભોગ) એ પાંચ પ્રકારનાં સેવન પ્રત્યેક યુગમાં મોક્ષ આપનાર છે. ૧.

૨. દાદ એટલે સુધી પીવે કે જ્યાં મધી ચકરી આવીને ભોમ ઉપર ન પડી જવાય, વળી પડ્યા પછી પણ ઉડીને ફરીથી પીનાગે તો પુનર્નન્મજ નથી થતો ૨

૩. કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય લૈંગીયકૃતી પૂર્ણ વખતે હાજર હોય તો તે દ્વિજ વર્ણનો છે, અને પૂર્ણ વધ રજા પછી સર્વે વર્ણો જૂની જૂની છે ૩

માતા વિના ગમે તેની સાથે વ્યભિચાર કરવો મુશ્કેલીનું છે. ૪. માતા સ્થાપીને મંત્રનો જપ કરવો ૪

વ્યભિચાર કરવામાં માતાને પણ ન છોડવી ૫

ધર્મ્યાદિ અનેક પ્રકારના અપમુદ્ધિ, અનાદી લોકોએ શુદ્ધિ અને મનાદાવી મહિત, યુક્તિ પ્રમાણ ગુણ, વેદાદિ સમજાવેથી વિરહ અતીત નોંધે જાણ છે કે જે લખતા પણ મનજનોની લેખી આવતી નથી, માત્ર એક પ્રયત્ન કોઈ જિવસ માનવા ન લેખે તો કોઈ પણ વસ્તુની કોઈ સંસ્કૃતિ કે મહાનિભા સેવથી શુદ્ધિનો નાશ નથી થતો. અન્ય સાથે જો તો પડી મોત કે મોત આધાર માનકે પર છે તે તો મોત કયાથી. એનાં મનની તો નગનીન પ્રતિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ આપણે આજ્ઞા. લેખે જો કે કેટલાંક દાક દીઆઓ મુદ્રામાં કે જ્યાં પોને શુદ્ધિમાં હોય તે સમયે તો પગ મનના પ. મોક્ષાયાય ત્યાં આગે છે તે પ્રમાણે મનનીનિ પુરુષસત્ત્વ નિન નીન પ્રયોગા સળી મિત્ત્યા કથમો છે તેમની અંતીપુ નાનાથી નાજી ગેક નળીને જો નેમાં એક જો ના આં છે. નાનુ પુષ્પસામા નનાન

પોતાની પુત્રી સરસ્વતીની સાથે બલિયાં કર્યો આ વાત તદ્દન ખોટી છે. મૂળ
અથા મેદમા અનંદારૂપે નીચે પ્રમાણે આવેલી છે —

પ્રજાપતિર્વે સ્વાં દુહિતરમભ્યધ્યાયદિવમિત્યન્ય
આહુરુવસમિત્યન્યે તામૃદ્યો ઋત્વા રોહિત ઋતામભ્યેત્ ।
તસ્ય યદ્રેતસ પ્રથમસુદદીપ્યત તદસાવાદિત્યો ભવત્ ॥

છે૦ વ્રા૦ પં૦ ૩ કં૦ ૩૩।૩૪ ॥

પ્રજાપતિર્વે સુપર્ણો ગરુત્માનેવ સવિતા ॥

શ૦ કાં૦ ૧૦ અ૦ ૨ વ્રા૦ ૭ કં૦ ૪

તન્ન પિતા દુરિતુર્ગર્ભં દધાતિ પર્જન્ય. પૃથિવ્યાઃ ॥

નિરુ૦ અ૦ ૪ લં૦ ૨૧

દ્યૌર્મે પિતા જનિતા નાભિરત્ર વન્ધુર્મે માતા પૃથિવી
મહીયસ્ । ઉત્તાનયોશ્રમ્વોશ્યોનિરન્તરત્રાં પિતા દુહિતુ-
ર્ગર્ભમાર્ધાત્ ॥ ક્ર૦ મં૦ ૧ સૂ૦ ૧૬૪ મં૦ ૩૩

શાસદ્રહનિર્દુહિતુર્નપ્યંદ્રગાદ્રિદાં કૃતસ્ય દીર્ધિતિં
સપર્યન્ । પિતા યત્ર દુહિતુઃ સેકમૃજ્જન્સં શગ્મ્યેન્
મનસા દધન્વે ॥ ક્ર૦ મં૦ ૩ સૂ૦ ૩૧ મં૦ ૧

અર્થ:—(પ્રજાપતિ સવિતા) આ નામ સૂના છે તેની (દુહિતા) પુત્રી
(શા નય ॥ ઉપા) પ્રભાતકાન છે (દુહિતા શબ્દનો નિરૂપણમાં એવો અર્થ આવેતો
છે કે ' રોહિતા દુઃખેની) એ અર્થના ઉપા પણ સ્વયંથી ઘણી દર હોય છે
માટે તેને સૂનાની દુહિતા—પુત્રી કહ છે, અર્થના મૂળના પ્રકાશથીજ ઉપાની
ઉત્પત્તિ દોનાથી સૂર્ય ઉદયનો પિતા અને ઉપા મૂળની પુત્રી એ પ્રમાણે ૨૫૩ થયું
(તિવામ રોહિતમ્) એ ઉપા જ્યારે કિચિત રક્તવર્ધ્યુપ્ત થઇ ત્યારે કિરણના યોગ
વડે નૂર તેની પાસે જાતીથી (અમ્યત્યાયત્) ગયો આ પ્રમાણે તેણે પ્રભાત

૩૫૫ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. અર્થાત્ ઉપા પ્રકાશની માતા અને સૂર્ય પિતા થાય. આદિત્ય પ્રકાશને કહે છે. તે ઉપામાં કિરણરૂપી વીર્ય સ્થાપનવડે પ્રકાશ અંથવા દિવસરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. એ પ્રમાણે આ અલંકારનું તાત્પર્ય છે. પ્રાતઃકાલે પાંચ ઘડી રાત્રિ હોય છે ત્યારે આકાશનો જે ભાગ સૂર્યના પ્રકાશને લીધે લાલ થયેલો હોય છે તેને ઉપા કહે છે. તે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે તેને સૂર્યની પુત્રી પ્રમાણે માની; અને તેની સાથે સૂર્યનો સયોગ થવાથી આદિત્ય—દિવસ અથવા પ્રકાશ નામક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. જે પ્રમાણે માતા પિતાથી સંતાનેત્પત્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે આ ઉપાણે અલંકારની રચના કરી છે, એટલું જ છે. તેજ પ્રમાણે વર્ષા અને પૃથ્વીનો પિતા પુત્રીનો સંબંધ છે. કારણ (અર્થ. પૃથ્વી) પાણીમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહેલું છે. માટેજ પૃથ્વી વર્ષા અથવા પાણીની પુત્રી. તે પર્જન્ય વૃષ્ટિદારા પૃથ્વીમાં વીર્યસ્થાપન કરે છે પછી પૃથ્વી આપધીને પર્જન્ય આપે છે. આ પ્રમાણે વેદોમાં વસ્તુસ્થિતિના દર્શક રૂપકાલ કાર છે. એ વિષે ઉપર આપેલા વેદમંત્રો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરે છે.—

(યૌ.) પ્રકાશ (મે પિતા) મારો પાલક છે, (જનિતા) સર્વં વ્યવહારોને ઉત્પન્ન કરનાર તેજ છે. આ પૃની (માતા) માનકર્ત્રી છે. (દ્વયોઃ) આ એ (ચમ્વો) પૃથ્વી અને પર્જન્યનાં સર્વં સંન્યો (હતાનયોઃ) ઉપર પ્રસરેલા છે, તેમાં પર્જન્યરૂપી પિતા (હુહિતુ.) પૃથ્વીમાં (ગર્ભમ્) જલનું (આધાત્) મેચન કરે છે. આખી પૃથ્વીમાં પાણીની વૃદ્ધિ કરીને ધાન્ય વધારવામા મદદ કરે છે. (અર્ધ અલંકાર પ્રમાણે જાણવો.) ૧

(વહ્નિઃ) અગ્નિમય સૂર્ય પિતા પૂર્વોક્ત ઉપારૂપી કુહિતામાં (સેકમ્) કિરણરૂપી ગર્ભનું સ્થાપન કરીને દિવસરૂપી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૨ આ પ્રમાણે રૂપકાલંકાર મૂલ વેદમાં હોવા છતાં અને આશ્વલય તથા નિરૂક્ત ગ્રંથોમાં તેની વ્યાખ્યા કરેલી હોવા છતાં અજ્ઞાનેશ્વરે અચલેષકે આતિથી તેની દૃષ્ટી કયા બનાવી અને દેવો પણ જ્ઞરકર્મ કરે છે એવું અસત્ય વર્ણન કર્યું છે તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો આથી વાચકના મનને યશ માટે આવી વાતો કાઢીને ખરી માનની નહિ.

ઉપર પ્રમાણે બીજી સતી અદ્વૈતાની કથા છે. દેવેના સન્ન હદે જાતમ રૂપિની પત્નિ સતી અદ્વૈયાની સાથે જ્ઞરકર્મ કર્યું અને તેથી તેના શરીરમાં સદૃશ ભાગ (િદ્ર) પડ્યાં અને તેજ પ્રમાણે જાતમે અદ્વૈયાને પણ શાપ દીધો તેથી તે શિલા થઈ અને પછી કટલેક કાલે ગગના પગપડે રજા હિરી તેના અપશંથી

તે યુનઃ મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત થઇ વજેરે પ્રકારની કથાઓ પુરાણોમાં આવેલી છે. આ કલ્પિત કથા જે મૂર્ધરૂપે વેદમાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

इन्द्रागच्छेति । गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति ।
तद्यान्ये चास्य चरणानि तैरेवैनमेतत्प्रमुभोदयिषति ॥
शत० ३ कां० ३ प्र० ३ अ० ३ ब्रा० १ कं० १८ रेतः
सोमः ॥ श० कां० ३ अ० ३ ब्रा० ५ कं० १

રાત્રિરાદિત્યસ્યાદિત્યોદયેન્તર્ધીયતે ॥

નિરુ० અ० ૧૨ સ્વં ૧૧

सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति
सोपि गौरुच्यते ॥ निरु० अ० २ स्व० ६

जार आभगः जार इव भगमादित्योत्र जार उच्यते
रात्रेर्जरयिता ॥ निरु० अ० ३ स्व० १६

एष एवेन्द्रो य एष तपति ॥ श० का० १ अ० ६ ब्रा० ३ कं० १८

અર્થ:—(યઃ ઇષઃ) જે આ (તપતિ) પ્રકાશ આપે છે, ભૂમિ ઉપરના

સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે તેજ (ઇન્દ્રાતિ પરમશ્વર્યવાન્ ભવતીતિ ઇન્દ્રઃ) સૂર્ય પરમશ્વર્યવાન્ હોવાથી તેને ઈન્દ્ર કહે છે,) અને એજ સર્વ દેવોનો સર્વ પ્રકાશનારા પદાર્થોનો રાજા છે. (અહલ્યા-અહઃ કાંચતે અહ્યાં, ગરુડિ સ્વીયમાના વા સા) જે દિવસમાં લીન થઇ જાય છે. અથવા જેમાં દિવસ ગળી ન્દય છે તેને અહલ્યા અર્થાત્ રાત્રિ રહે છે. આ રાત્રિનો સૂર્ય તે જાર છે. અહલ્યા અર્થાત્ રાત્રિ કહે રાત્રિનો સૂર્ય તે જાર છે. જાર શબ્દનો અર્થ જારઃ જરયિતા અર્થાત્ પયો દાનિ કરનાર એ પ્રમાણે છે. સૂર્ય રાત્રિની વચ અર્થાત્ આયુષોનો નાશ કરે છે માટે રાત્રિનો અહલ્યાનો જાર તે સૂર્ય. (અહલ્યા) રાત્રિ (ગૌતમઃ) ચંદ્રની સ્ત્રી છે ગૌતમ શબ્દ ચંદ્રનો વાચક છે. (ગચ્છતિ ઇતિ ગૌઃ જનિસયેન ગૌઃ ગૌતમઃ ચન્દ્રઃ) અતિશય નજીકી આસનારને ગૌતમ કહે છે. ચંદ્રની પામુ ગતિ તેવી હોવાથી એને ગૌતમ કહેલો છે. ઉપરનો નિરૂપના ઉતારામાં ગૌશબ્દ ચંદ્રનો વાચક છે એમ સ્પષ્ટ બનાવ્યું છે. આ અહલ્યા ચંદ્રની સ્ત્રી સર્વ લોકોને મુખ આપે છે. અને તેના

આપુનો નાશ સૂચના આગમનથી થાય છે આ ભારત ઉપરના ઉનારા ઉપરથી રપ્પ માત્ર પડે છે એમ જનાં પોગણિકોએ ઈદને બલિવાર અને સાખી અદ્યપ્રાને દુરાચારનું કલક લગાડ્યું છે. આના પ્રકારની વેદવિરુદ્ધ કથાઓ પુરાણોમા ધણી છે.

પુરાણોમાં વૃત્રાસુરની પણ એક એવીજ કથા આવે છે તે આરીની છે - એક દેહધારી ઇદ દેવોનો ગળા હતો તેને ત્વષ્ટાના પુત્ર વૃત્રાસુર જોડે યુદ્ધ થયું. વૃત્રાસુર ઈદને ગળી ગયો તેથી દેવોને મલાલપ શાગ્યો અને તેઓ વિષ્ણુને શરણે ગયા વિષ્ણુએ તેમને ઉપાય કહ્યો કે “ હું સમુદ્રના દેનમાં પ્રવેશ કરું છું. તે દેનનો પ્રયોગ કરવાથી વૃત્રાસુર નાશ પામશે ” આવી રીતની અસંબદ્ધ કથા પુરાણનામધારી પણ વાસ્તવમા નીતિ અંધોમા પુષ્કળ છે તે સર્વ મિથ્યા છે જે વર્તિ આધાર ઉપરથી તે રચેલી છે તે તે મત્રોમાં આ મિથ્યા કથા કરતાં જુદોજ અર્થ અને ભિન્ન અવકાર માત્ર પડે છે, એ મત્રો નીચે પ્રમાણે છે -

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रयमानि
वज्री । अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्व-
तानाम् ॥ १ ॥ अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै
वज्रं स्वर्ग्यं ततस्त । वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अ-
ञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥ ऋ० मं० १ सू० ३२
मं० १ । २.

અર્થ— (इन्द्रस्य) સર્વ અથવા પરમેશ્વરનું (वीर्याणि) પરાક્રમ હું (प्रवोचम्) કહું છું. જે (प्रयमानि) પૂરીથી (वज्री) પ્રકાશમય અથવા પ્રાણના આધારરૂપ સ્વર્ગ (वक्षणा) બનાવે છે (अभिनत्) વીર્ય વૈ વજ્ર. જાં નાં ૭ જાં ૪) વીર્ય એજ વજ્ર છે તેજે (अहन्न) મેપને (अहन्न) માર્યો-મેપનું સરીર ઓ ન્યભિન્ન કર્યું તેથી (અનુ) પૃથ્વીપદ (अनु) પાણીની (ततर्द) વર્તા થઇ. અર્થ ત્વષ્ટાએ પડ્યો. મેપમાથી વર્તા વા તી ને માર્યું ક્રમ છે. તે વર્તાને પાણીના (मवक्षणा) પુત્રીના પ્રાદરડે (ततर्द) તત્કાલિકોનો નાશ થયો. “તતર્દ” રાસનો મુદ્ધ અર્થ “ નાશ કર્યો ” એ પ્રમાણે છે. આ નદીઓ (पर्वतानाम्)

મેધથી (અમિત) ઉત્પન્ન થઈ હતી-મેધના ગરીગના નાશથી અર્થાત્ વર્ષાથી વહેવા નામે છે મેધ અને નાશ તે વૃત્તાસુરનું ગરીગ (ત્વષ્ટા) સૂર્ય એ (અદિમ્) મેનો (અદન) નાશ પો (અર્ધ) આ વૃત્તાસુરના-મેધના-નાશને માટે (પર્વત શિથિયાણામ) મેધમાળ રહેનાર (ધર્યમ્) પ્રમશમય (વજ્રમ્) સ્વકિરણ-પરિણતરૂપી શસ્ત્ર ફેંકી તે મેધવૃક્ષી વૃત્તાસુરનો તે (તત્ત્વ) નાશ કરે છે અર્થાત્ મેધને ઊન્નતિ ન કરીને જમીન ઉપર પાડે છે જમીન ઉપરના જનમિદુઓને પોતાના રિજોનારા તેજ સય આ રાશમા લઇ જાય છે માટે (ત્વષ્ટા) સૂર્ય એ વૃત્તાસુર-મેધનો-પિતા કહેનાય છે (આપ) તે વગસાદતુ પાણી (તનુદ્રમ) નમુરપદ્ધત (ભવજગમુ) નહેતુ વહેતુ જા છે એ પાણી (અજ) વ્યક્ત અને (સ્વચ્છમાના) ચચન હોય છે (વાયા) વા જડાને મળવાની ધૃતિ વાળી જનારી (ધનવ) ગાયોના વેગની પેઠે તે નદીઓ સમુદ્રને જઈને મળે છે પાણી-વૃત્તાસુરનું ગરીગ-વૃત્તાસુરનું હનન અર્થાત્ જલવશિષ્ટ એજ મૂર્ચનું મહાન અને સ્તુલ્ય કૃત્ય છે

અહન્ વૃત્રં વૃત્રતરં વ્યંસમિન્દ્રો વજ્રેણ મહતા વધેન।
સ્કન્વાંસીવ કુલિંગેના વિવૃક્ણાર્હિઃ શયત ઉપૃક્
પૃથિવ્યાઃ ॥૩॥ અપાદહસ્તો અપૃતન્યાદિન્દ્રમાસ્ય વજ્ર-
મધિસાનો જયાન વૃષ્ણો વાધ્રિઃ પ્રતિમાનં બૃભૂપન્પુરુષા-
વૃત્રો અશયદ્યસ્તઃ ॥૪॥

યદવર્ષત તદ્વૃત્તસ્ય વૃત્તત્વમિતિ વિજ્ઞાયતે યદવર્ષત તદ્વૃ-
ત્તસ્ય વૃત્તત્વમિતિ વિજ્ઞાયતે ॥ નિરુ૦ અ૦ ૨ સ્વ૦ ૧૭ ॥

(ઇન્દ્રઃ) મેધનો નાશ સૂર્યવડે થાય છે. માટે મેધને ઇન્દ્રશત્રુ કહે છે. જો કે ઐતિહાસિકયોક ત્વષ્ટ્રપુત્ર રાક્ષસનેજ વૃત્તાસુર કહેતા હોય તો પણ નિર-
કતકારોની નિશ્ચયાત્મક સંમતિ તો એજ છે કે મેધ તેજ વૃત્ત છે. અર્થાત્ વૃત્તને
ઇન્દ્રએ માર્યો એથી સૂર્યએ મેધનો નાશ કર્યો. એટલેજ અર્થ સમજવાનો છે. વૃત્ત
શબ્દના અર્થ વ્યાપનાર, હોનાર તથા વધનાર એ પ્રમાણે છે. આ પ્રમાણે નિર-
કતમાં વૃત્ત વિષે સ્પષ્ટિકરણ આપેલું છે.

અર્થઃ—(ઇન્દ્રઃ) સૂર્યએ (મહતા વધેન) અત્યંત તીક્ષ્ણ (વજ્રેન)
વિદ્યુત્કિરણરૂપી અભવડે (વૃત્તત્વમ્) અત્યંત બલવાન, ચોતરફ વ્યાપક
(વૃત્તમ્) મેધને (વ્યંસમ્) છિન્ન બિન્ન કરીને (ગહન) નાશ કર્યો. તેથી તે
(ગહિઃ) મેધ (વૃથિઠ્યાઃ) ભૂમિ ઉપર (કુત્રિજેન) સસ્ત્રોથી છિન્નબિન્ન થયેલો
(આશયતે) સૂતો અર્થાત્ મેધનાં વિદ્યુત્ શક્તિવડે જલરૂપી કણો બનીને પૃથ્વીઉપર
પ્રસર્યાં. એથી મંત્રમાં પણ એજ સાચાં છે (લપાદ-હસ્ત વ્યસ્તઃ)
મૂર્ખએ છિન્નબિન્ન કરેલો (વૃત્તઃ) મેધ પૃથ્વી ઉપર (જળયત્) સૂતો ઇલાદિ
નિષંદુમાં વૃત્ત શબ્દનો મેય એવો અર્થ આપેલો છે. તેનો નાશક મૂર્ખ છે માટે
મેધને (ઇન્દ્રશત્રુ) પણ કહે છે. સૂર્ય, ત્વષ્ટ્ર અને ઇન્દ્ર એ સૂર્યનાંજ પર્યાયવાચી
નામો છે. સૂર્યનાં કિરણોના યોગથીજ વ્યાપ્તમય મેધ બને છે માટે મેધને ત્વષ્ટ્રપુત્ર
કહે છે. કારણ કે સૂર્યનેજ ત્વષ્ટ્ર કહે છે. સૂર્યનાં કિરણોવડેજ મેધ બને છે
અને તેનાથીજ ઉત્પન્ન થનારી વિદ્યુત્ શક્તિવડે વર્ષા થાય છે, તેથી નદીઓ
વહે છે અને સમુદ્રને જાંઘ મળે છે વૃત્ત શબ્દનો અર્થ સ્વીકારવા યોગ્ય, પ્રકાશનું
આવરણ એ પ્રમાણે પણ થાય છે.

અતિઘ્નન્તીનામનિવેશંનાનાં કાષ્ઠાનાં મધ્યે નિહિતં
શરીરમ્ । વૃત્તસ્ય નિર્ણયં વિચરન્ત્યાપો દીર્ઘતમ આર્શ-
યદિન્દ્રશત્રુઃ ॥ ૫ ॥ નાસ્મૈ વિદ્યુન્ન તન્યતુઃ સિપેધુઃ
યાં મિહમીકરજ્ઞાદુર્નિં ચ । ઇન્દ્રશ્ચ યદ્યુધાતે અહિ-

શ્રોતાપરીમ્યો મુઘવા વિર્જિગ્યે॥૬॥

ક્રૃ૦ મં૦ ૧ સૂ૦ ૩૨ મં૦ ૧૦૧૩.

(આ પ્રકારના વૃત્ર વિષયક મંત્રો વેદમાં પુષ્કળ છે.)

વૃત્રો હ વા હૃદ ૨ સર્વે વૃત્વા શિશ્યે । યદિદમન્તરેણ
ચાવાપૃથિવી સ યદિદ ૨ સર્વે વૃત્વા શિશ્યે તસ્માદ વૃત્રો
નામ૥ તમિન્દ્રો જઘાન । સંહતઃ પૂતિઃ સર્વતઃ ઇવાપો-
મિસુસ્રાય સર્વતઃ ઇચ હ્યય ૨ સમુદ્રસ્તસ્માદુ હૈકા આપો
ધીમત્તાં ચાક્રિરે તા ઉપર્યુપર્યતિપુષ્ટિરેત્ત ઇમે દર્ભાસ્તા
હૈતા અનાપૂયિતા આપોન્તિ વા ઇતરાસુ સ ૨ મૃષ્ટમિવ
યદેનાવૃત્રઃ પૂતિરભિગ્રાસ્યવત્તદેવાસામેતાભ્યાં પથિત્રાભ્યા-
મપહન્ત્યથ મેધ્યાભિરેવાદ્ધિ પ્રોક્ષતિ તસ્માદ્વા ઇતાભ્યા-
સુત્પુનાતિ॥ જા૦કાં૦૧ અ૦૧ વ્રા૦૩ વં૦૪૧૬।

તિન્ન એવ દેવતા ઇતિ નૈરુક્તાઃ। અગ્નિઃ પૃથિવીસ્થાનો
વાયુર્વેન્દ્રોવાન્તરિક્ષસ્થાનઃ સૂર્યો યુસ્થાન ઇતિ ॥ નિરુ૦
અ૦ ૭ ત્વં૦ ૬.

અર્થઃ—આકાશ અને પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં મેધરૂપે રહેનાર પાણી તે
ધૃત્રાસુરતું શરીર છે. કારણ એ ત્યાંની પોલાણમાં વ્યાપીને રહે છે. તેને (હિન્દ્ર.)
સૂર્ય મારે છે. (કાપઃ કામિપ્રસુલાવ) તેના શરીરમાંથી પાણીની વૃષ્ટિ થાય છે.
આ પાણી ધણું પવિત્ર સ્વચ્છ હોય છે. ઇત્યાદિ. તેમજ (તિન્ન એવ દેવતા૦)
નિરુક્તના મતે દેવતા ત્રણ છે. પૃથ્વી ઉપર અગ્નિજ દેવતા, અંતરિક્ષમાં વીજળી
કિંવા વાયુ અને દુલોહમાં સૂર્ય એ ત્રણ દેવતા છે. એ પ્રમાણે વેદાંત પ્રધોમાં
પ્રકૃત વિષયો સંબંધી વિવેચન છે (અતિષ્ઠન્તોનામ્ કાષ્ટાનામ્) સર્વે ત્રિગાંભો
(જગત્) મેધનું (વૈર્ધ તમઃ) અંધકારમય (શરીરમ્) શરીર (નિદિતમ્)
ભરેલું છે. પાણીથી ભરેલાં કાળાં વાદળાં આકાશમાં ગારે જાણુએ આખ્યાં
છે. (કાપઃ) જલયુક્ત તે મેધ (વિચરન્તિ) આગ તેમ વાયુના યોગથી
ફરે છે. (હિન્દ્રાનુઃ) મૂર્ખની સાથે સત્તા સખનાર મેધ મૂર્ખનાં કિરણોપરે

ચિન્નચિન્ન થયેને પૃથ્વી ઉપર (આગત) વર્ણરૂપે પડે છે. ૫ ૪ એ રૂઢી (વિદ્યુત) વીજળી અને (તન્યન્તુ) રેડી ગર્જના એ એના મોઝથી (અસ્ત્ર) આ સૂર્યો (ન સિધેષ) પરાજન થઈ નડતો નથી (અદિ) મેધ અને (દ્વન્દ) સૂર્ય એ મન્ને (યુયુધાને) પરસ્પર મુદ્દ કરે છે જે વખતે મેઝ ઘટે છે અને આગલના વાપે છે તે વખતે સૂર્યનું તેજ પ્રાપ્ત પડે છે પણ ત્યારે નવનું તેજ વધે છે ત્યારે મેધને પાણી દઈતું પડે છે સર્વદા (મગધા) નિર્ગોળ (વિજિગ્ધ) વિન્ય ધાય છે, અને મેધને દારીને નીચે પડતું પડે છે એવું ના ૧ ૪ ૫ - ૬ ના ઉતાનનો નાંદલ. અર્થ —

(૪૪) મેઝ સનના ઉપર (તૂટા) આગલ કમીને (સિદ્ધ) ૧૧ કરે છે માટે એને નૂત કહે છે મેઝનો (દ્વન્દ) મૂળ નાશ કરે છે (રા દત્ત) તેના નાશ થયા પછી પૃથ્વી ઉપર તે પરસ્પર પડે છે અને અપ્તજાદિની સાર્થ સયોગ પામીને (વૃત્તિ) દુગધ પેના કરે છે મેધન ત્યારે આકાશમા લેય છે ત્યારે તે (શાવ) પાણીની (અભિપ્રમુલક) ના કરી નાંદલ એ પાણી (સમુદ) સમુદ્રમા નય છે. અને ત્યારે તેને વાગલ વાગલ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે પૃથ્વી, નગી અને સમુદ્રમાનુ પાણી સૂચના કિરણોદાસ (ઉપાર ઉપાર) ઉપર આગશમા નય છે અને ત્યાં તેના વાદ્યા મનીન રૂપ ધાય છે (રા દમે) તેના થી આ (દમા) સન દર્શાવે આપાધ અને વનસ્પતિ ધાય છે હસ્યાદિ આ પ્રમાણે આ કથારિતો વેદના મિચાર છે પણ એની ઉપર ઉદપનાય કે પના કરીને અલ્પ રૂપાદિ પુરાણોમા વૃનામુઝ વગેરેની જોડી જ ધ્યાઓ નંખી છે એમા સનનો અશ પણ નથી, અને તેઓ ધનિદાસ તરીકે પણ નહાય તેમ નથી માટે એવા પ્રથો આદરાઈ નથી

દેવ અને સક્ષિસા વિષે

ઉપરની ડયાઓની પેઠેજ નવીન પ્રથોમા જ અનેકરિધ દનાનુરસ મામ આઓ વખેરી છે તે પણ મિથ્યાજ છે માટે તે શુદ્ધિમાનોને માનસા ચોખ્ય નથી

દેવામુરા: સયત્તા આસન ॥ જા૦ કાં૦ ૧૨ અ૦ ૩
વા૦, કં૦ ૧

સત્યમાદી, સદાચારી અને સત્યના પક્ષપાતીને દેવ અને તેનાથી વિરુદ્ધને સક્ષસ કહે છે આ મે એ મનુષ્યોમાજ છે એ બે પ્રજાના સલાવસાગા લો

માં હમેશાં કલક ચાલતો હતો—હાલમાં પણ ચાલે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ચાલશે. *

અસુરાનભિભવેમ દેવા અસુરા અસુરતા સ્થાનવ્યસ્તા
સ્થાનેભ્ય હતિ વાપિ વાસુરિતિ પ્રાણનામાસ્તઃ શરીરે ભવતિ
તેન તદ્વન્તઃ । સોર્દેવાનમૃજત તત્સુરાણાં સુરત્વમસોરસુરા-
નમૃજત તદ્મુરાણામસુરત્વમિતિ વિજ્ઞાયતે ॥ નિહ૦ અ૦ ૩
શ્લ૦ ૮

દેવાનામસુરત્વમેકત્વં પ્રજ્ઞાવત્ત્વં વા નવત્વં વાપિ
વાસુરિતિ પ્રજ્ઞાનામાસ્યત્યનર્થાનસ્તાશ્ચાસ્યામર્થા અસુર-
ત્વમાદિલુપ્તમ્ ॥ નિહ૦ અ૦ ૧૦ શ્લ૦ ૩૪

અર્થઃ—સદસદ્વિવેકાત્મક મન અને પ્રાણનો વિશેષ છે. મનનશીલ મન તે દેવ અને બાનિક મનુષ્યમય હોવાથી પ્રાણને રાક્ષસ કહે છે. માટે મને પ્રાણને તાળામાં રાખવો જોઈએ, નહિતો તે ઉદ્ધત થઈને સર્વને ત્રાસ આપ્યાવિના રહેતો નથી. પરમેશ્વરે (સાંઃ) પ્રકાશમય તત્ત્વમાંથી (દેવાન્) મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી અને (અસો.) અજ્ઞાનમય પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોમાંથી

“ સાક્ષરાઃ ” આ શબ્દ દેવનો વાચક છે. કારણ કે અક્ષરેણ વ્રજ્ઞના સહિતાઃ સાક્ષરાઃ ॥ દેવ એ પરબ્રહ્મની સાથે ઉપાસના દ્વારા જોડાયેલા હોય છે. સાક્ષરાઃ નો ઉલટો રાક્ષસાઃ એ શબ્દ છે અર્થાત્ “ પરબ્રહ્મ, વેદ અને સત્તાની વિરુદ્ધ હોનારા ” એ પ્રમાણે એ શબ્દનો અર્થ છે. ખરા જોડાનો વિચાર ન કરતાં પોતાનું જ હિતચાહનાર અને પોતાના સુખને માટે ખીજાઓને રસાતલમાં પહોંચાડનારને રાક્ષસ કહે છે. મહારામ ભર્તૃહરીજી પણ કહે છે કે:—

તૈસ્મી માનય રાક્ષસાઃ પરહિત સ્વાર્થાય નિષ્પન્તિ ચે ।

એટલે કે પોતાના હિતને ખાતર પારકાના હિતનું હનન કરનારા મનુષ્યોને રાક્ષસ કહે છે. આપણા લોકોનું માનવું એવું છે કે હજારીઓના જેવા જોડાળા માટવાળા હોય તેને રાક્ષસ કહે છે. આ સમગ્ર શૂદ્ર ભરેલી છે. કારણ કે રાક્ષસોમાં પણ સ્વરૂપવાળા પણ હોય છે; અને તે પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રોમાંથીજ થયેલા હોય છે. જેમ કે રાવણ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. વેદ પણ જ્ઞાતો હતો. પરંતુ સ્વાર્થસાધક અને અંધ દોવાને લીધે અને રાક્ષસ કહેા છે.

મનુષ્યને દેવ અને પાપી લોકોને રાક્ષસ કહેવાય છે. એમનો પણ કલક પૂર્વાપર છે. એજ પ્રમાણે દિવસ તે દેવ અને રાત્રિ તે રાક્ષસી એ એનો વિરોધ ચાલુજ છે.

દેવાથ વા અમુરાથ । ઉભયે માજાપત્યાઃ પ્રજાપતેઃ પિતુ-
ર્દાયમુપેયુઃ ॥ શ૦ કાં૦ ૧ અ૦ ૭ બ્રા૦ ૫ કં૦ ૨૨.

દ્વયા હ માજાપત્યાઃ દેવાથામુરાથ તતઃ કાનીયસા એવ
દેવા ડયાયસા અમુરાઃ । યદેવેદમપ્રતિરૂપં વદતિ સ એવ સ પામ્મા॥

શ૦ કાં૦ ૧૪ અ૦ ૩ બ્રા૦ ૪ કં૦ ૧૪

ઝર્ગિતિ દેવા માયેત્યમુરાઃ॥શ૦કાં૦૧૦અ૦૫બ્રા૦૬કં૦૨૦

માણા દેવાઃ ॥ શ૦ કાં૦ ૬ અ૦ ૨ બ્રા૦ ૩ કં૦ ૧૫

માણો વા અસ્તુસ્તસ્યૈવા માયા ॥ શ૦ કાં૦ ૬ બ્રા૦ ૪ કં૦ ૬

વિદ્વાક્સો દિ દેવાઃ ॥ શ૦ કાં૦ ૩ અ૦ ૭ બ્રા૦ ૬ કં૦ ૧૦

ભાવાર્થ — દેવ અને અમુર એમની એકતા હી પણ થવાની નહિ. કારણ કે તેમનો એક ખીજાનો નિભાવજ વિરુદ્ધ છે. (દિ) ખરેખર (વિદ્વાસ.) વિદ્વાન્ લોકજ (દેવા) દેવ છે વિદ્વાન્ જ્ઞાનવડે પ્રજારો છે માટે તે દેવ છે અને અવિદ્વાન્ આજ્ઞાનાધકારથી યુક્ત હોવાથી રાક્ષસ છે. એ એમનામા પરસ્પર વિરોધ હોવાનોજ, એ બંને (માજાપત્યા.) પરમેશ્વરના પુત્રવત્ છે તેમાં (જ્ઞાયસા. અમુરા) પ્રાણાન્દ્રિય અમુર જેવું—વડીય છે કારણ કે એ વાયુ—અગ્નિ આદિ સૃષ્ટિના પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમજ જન્મથી મનુષ્ય અવિદ્વાન્ હોય છે અને પછીથી વિદ્વાન્ થાય છે માટે પણ વિદ્વતા કરતાં અવિદ્વતા મોટી છે. માટે રાક્ષસ એ વડીય અને દેવ પાછળથી થયેલા હોવાથી નાના સમજવા એજ પ્રમાણે ખીજા પક્ષમા સૂર્યાદિક દેવ વડીય અને પૃથ્વી આદિ અમુર નાના સમજવા. તત્પર્યં કે જેમા જ્ઞાન, પ્રકાશ હતાંદિ ગુણ મોટામાં પડે છે તે દેવ અને જેમા અજ્ઞાન, ક્રૂરતા, અધકાર હતાંદિ દુર્ગુણો જેવામા આવે તે રાક્ષસો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જોતા રાક્ષસો પૂર્વે હતા અને હવે નથી એમ નથી આજકાલ પણ પૂર્વ પ્રમાણેજ છે. (ઋગુ તથા યાજુર એ રાજદેવોના દેવ અને રાક્ષસ એવા બંને અર્થ છે.)

દ્વયં વા ર્દનં ન તૃતીયમાસ્તિ સત્યં ચૈવાનૃતં ચ સત્યમેવ દેવા અ-
નૃતં મનુષ્યાઃ । ર્દમહાનૃતાત્મત્યમુપૈવીતિ તન્મનુષ્યેભ્યો દેવાનુપૈતિ

સ વૈ સસમેવ વદેત્ । એતદ્ધ નૈ દેષા વ્રતં ચરન્તિ યત્તસં તસ્માત્તે
યશો યશો હ ભવતિ ॥ ય એવં વિદ્વાન્ સરાં વદતિ ॥ મનો હ વા દેવા
મનુષ્યસ્યા ॥ શં ૦ કાં ૦ ૧. અં ૦ ૧ વ્રાં ૦ ૧. કં ૦ ૪ ૫ ૭

ભાવાર્થ:—જેને સત્ય પ્રિય છે તે દેવ અને અસત્યપ્રિય છે તે મનુષ્ય કિંવા
ગણમાં જે માત્ર શરીરનીજ કાળજી રાખનારા, સ્વાર્થસાધનમાં તત્પર, માયાવી,
કપટી, દુષ્ટ અને ક્રૂર હોય તેમને રાક્ષસ કહે છે; અને જે પરોપકારશીલ, નિષ્કપટી,
પરદુઃખ ભંજન, દયાળુ, ધાર્મિક અને શાંત હોય તેમને દેવ કહે છે. એમનો વિગ્રહ
નિત્યનો હોનાથી ગ્રાહ્ય છે. એમાં “ તેઓ દરેકજ કહે છે ” એ પ્રમાણે લખ્યું
છે તે અર્થ સાક્ષ્યિક છે. એના શબ્દિક અર્થ કરતાં ભાવાર્થ ખરો છે. આ ખરો
અર્થ છોડીને તેના ઉપરથી ખોટીજ જનાવી કાઢેલી જે પારાણિક કથાઓ છે તે
સર્વે ત્યાગ્ય છે. માટે તેમને ત્યાગ્ય માનીને અર્થેએ મૂકતો વૈદિક ભાવાર્થ લક્ષમાં
રાખવો જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણેજ કથય ગયાપ્રાદ અને તીર્થ દિની કથાઓ પણ બ્રહ્મ-
વૈવર્તોદિ ગ્રંથોમાં વેદાદિ સત્યગાઓથી વિરુદ્ધ છે. જેમ કે:—મરીચિનો પુત્ર
કમ્બુપ દ્વિગ દક્ષપ્રજાપતિની તેજ કન્યાઓ સાથે પરણ્યો તેમાંથી દિલી નામની
કન્યાને પેટે દેવો, અદિતીને પેટે અદિત્ય, દનુને પેટે દાનવો, કંદૂને પેટે સર્પ, વિ-
નનાને પક્ષીઓ અને બીજી કન્યાઓને પેટે વાદરાં, સીં ૭ તથા વૃક્ષાદિકની ઉત્પત્તિ
થઈ. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો વધારો કરનારી યુક્તિપ્રમાણુ વિરુદ્ધ અને અસંભવ
કથાઓ પુરાણોમાં વર્ણવેલી છે તે સર્વ મિથ્યાજ છે.—

સ યત્કૂર્મં નામ । પ્રજાપતિઃ મજા અમૃજત યદમૃજતાકરો-
ત્થદકરોત્તસ્માદકૂર્મઃ કશ્યપો વૈ કૂર્મસ્તસ્માદાહુઃ સર્વાઃ મજાઃ
કાશ્યપ્ય ઇતિ ॥ શં ૦ કાં ૦ ૭ અં ૦ ૫ વ્રાં ૦ ૧ કં ૦ ૫

અર્થ:—(મજાપતિઃ) પરમેશ્વરે આ અર્વ પ્રજા-સર્વ સૃષ્ટિ (અમૃજત) ઉત્પન્ન
કરી માટેજ તે જન્મનિષ્પત્તિને (કૂર્મ) કૂર્મ કહે છે. (કૂર્મ એટલે કરનારો.)
(કશ્યપ) તેજ પરમેશ્વરને “કમ્બુપ” કહે છે અને આ સમગ્રી પ્રજાઓ

અર્થાત્ સૃષ્ટિમાત્ર એનાથીજ ઉત્પન્ન થઈ છે માટે સર્વ પ્રજા કસ્યપથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહેવાનો વહિવટ પડી ગયો છે.

પश्यतीति पश्यकः। पश्यक एव कश्यपः ॥

આ પ્રમાણે આઘંતાક્ષરવિપર્યય* અમને “કસ્યપ” શબ્દ થયો છે માટે એનો અર્થ દૃષ્ટા, સર્વસાક્ષી છે. અર્થાત્ કસ્યપ શબ્દ ઉપરથી સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની પૂર્ણ કલ્પના થાય છે. આજ પ્રમાણે ગયાદિ ત્રીયો વિષે પણ છે તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે.

माणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्वलस्तत्यादौ-
जीय इत्येवं वेपां गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ सां ह्येषा गयास्तत्रे ।
माणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद् गायत्रीनाम
श० कां० १४ अ० ८ ब्रा० १ कं० ६।७ तीर्थमेव प्रायगीयोऽ
तिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्नान्ति । तीर्थमेवोदयः.. ३तिरात्रस्तीर्थेन
हुत्स्नान्ति ॥ श० कां० १२ अ० २ ब्रा० ५ कं० १ । ५ ॥ गय
इत्यपत्यनाममुपठितम् ॥ निब्रं० अ० ३ खं० ४ ॥ आह्वितान्सर्व-
भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति छान्दोग्योपनि० ॥ समानतीर्थेवासी ॥
अष्टाध्या० अ० ४ पा० ४ सू० १०८

ત્રયઃ સ્નાતકા ભવન્તિ । વિદ્યાસ્નાતકો વ્રતસ્નાતકો વિદ્યા-
વ્રતસ્નાતકથેતિ ॥ યો વિદ્યાં સમાપ્ય મતમસમાપ્ય સમાવર્તતે સ
વ્રતસ્નાતક इत्यादि ॥ પારસ્કરમૃદામુને.

નમસ્તીર્થાય ચ । યે તીર્થાનિ મંચરન્તિ, સૃકાદસ્તા નિપ-
દ્ધિગિણઃ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૧૬ મં ૦ ૬૧

અર્થઃ—ગયાઆદિ એટલે શું તે ઉપરનાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ.

* આઘંતાક્ષરવિપર્યય એટલે પ્રથમનો અક્ષર અંતર્માં જાય અને અંતનો પ્રથમના સ્થાનમાં આવે. આગળ આઘંતાક્ષરવિપર્યય સંસ્કૃતભાષામાં પણ છે. જે મ કે—દિનેઃ મિદઃ । જુતેસ્તકું । મત્યાદિ દિન ધાનુ ઉપરથી મિંદ અને ફુનિ ઉપરથી તકું. આઘંતાક્ષરવિપર્યયને સંસ્કૃતમાં વ્યત્યય કહે છે; અને તે અંતા-
પ્રાધીના હ્યપરટ એ પ્રત્યાયાર મુજ ઉપરના વ્યત્યયાપાદોવજનવિજોરપદંદગંત, તા
મહાભાષ્ય, અ ૦ ૧ પા ૦ ૧, આ ૦ ૨ એ વચન નહે થાય છે.

નના મો શ્રદાથી કરીને, ધાર્મિક બનીને, પાપાયામાનિક અનુષ્ઠાનોને પર
ગણના કરે.

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य
पांसुरे स्वाहा ॥ यजुः० अ०५ मं० १५.

यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदम् ।
त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्यति शाकपूणिः,
समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूढमस्य
पांसुरेप्यायनेन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्
समूढमस्य पांसुल इय पदं न दृश्यत इति पांसवः पादै
मूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्ती-
ति वा ॥ निरु० अ० १२ ख० १८

અર્થ — નિ ૧૬ એટલે ચરાચર જગત્મા વ્યાપકરૂપે રહેનાર પરમાત્મા એ
પરમેશ્વરે (હૃદય) આ જગત્ને (ત્રણ) ત્રણ પ્રકારે (વિચક્રમ) બનાવ્યું —
નથુ પ્રકારે આ જગત્ સ્થાપિત કર્યું (પદમ) આ પ્રાપ્તવ્ય સર્વ વસ્તુભૂત
અર્થાત્ જગત્ નથુ ઢેકાણે (નિદધ) પ્રસ્થાપિત કર્યું છે ગુરુત્વવિશિષ્ટ જગત્
પૃથ્વીમા, લઘુત્વ અને વાયુ પરમાણ્વાદિ જગત્ અતરિક્ષમા અને તેજોમય
દ્યુનોકમા આ પ્રમાણે નથુ પ્રકારની સૃષ્ટિ ત્રણ ઢેકાણે પરમેશ્વરે વ્યવસ્થિત કરી
છે (અહ્ય) આ પરમેશ્વરે રચેના જગત્મા જે કંઈ (સમૂદમ) મોહસહિત
જડ—જ્ઞાન રહિત છે તે સર્વ (પાસુરે) અતરિક્ષમા જે અર્થાત્ પરમાણુમય
આ સર્વ ગોળા હોદ્દને તે અતરિક્ષમા છે આ સર્વ પરમેશ્વરનો મદિમા છે તેનું
અમરણ સર્વએ કંઈ બુ જોઈએ આ મર્તનબને મગ્નુ ઉપરોક્તમત્રનું લાખ્ય
ચાતકાચાર્યે પણ કહેનું છે તે આ પ્રમાણે છે —

(યત હૃદય તિમ્બ) આ જે કંઈ દેખાય છે તે સર્વ જગત્ પરમેશ્વરે
બનાવ્યું છે (ત્રણ) ત્રણ અતરિક્ષ અને દ્યુનો એ પ્રમાણેના ત્રિવિધ જગ
ત્રણી (ભાવાય) જે રીતે માટે તેણે પોતે ૩ આમર્થ્ય પ્રકટ કર્યું તે આ પ્રમણે —
(સમારોહણે) આરોહણ કરના ચોથા (વિષ્ણુપદે) મોહસ્થાનમા પ્રાણિઓ
ભર્યા છે તે (ગયનિરસિ) પ્રાણથી પણ પર છે માટે આ પ્રાણિઓએ સમાધિ

અર્થનાદ્વાર ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ, (પાંચુરે) અંતરિક્ષમાં (પદન) પરમા
સ્વરૂપ જગત્ છે તે આંખોવડે (ન દરવતે) દેખાય નહીં એટલું સૂક્ષ્મ છે. (પાદેઃ
સ્વન્તે) પાદ એટલે દ્રવ્યનો અંશ અથવા પરમાણુ તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર તે
પ્રાપ્તિ ફેરવાય છે આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા (પદ્માઃ) પદાર્થ (શેરતે) પરમે-
શ્વરના આશ્રયે રહે છે. જેમ વ્યાપકત્વ ગુણ ધારણ કરનાર પરમેશ્વરનું નામ
“ વિષ્ણુ ” છે તેજ પ્રમાણે એનામાં પોષકત્વ ગુણ હોવાથી ઇશ્વરને “ પૂષા ”
કહે છે જેમ કે:—

પૂષેત્યથ યદ્વિપિતો ભવતિ તદ્વિષ્ણુર્ભવતિ વિષ્ણુ-
વિંશતેર્વા વ્યશ્નોત્તેર્વા તસ્યૈવા ભવતિ । इदं विष्णुरित्यृक्॥
નિરુ ॥ અ૦ ૧૨ સ્વ૦ ૧૭

ભાવાર્થ:—વિષ્ણુ શબ્દનો અર્થ વ્યાપક અને પૂષા શબ્દનો અર્થ સર્વ-
પોષક એ પ્રમાણે છે. આ શબ્દો પરમેશ્વરના ગુણ દેખાડે છે. આ પ્રમાણે વારત-
નિક મૃગની કંપના હોવા છતાં શબ્દસાદૃશ્યને લીધે અનેક ભામક કથાઓ ઉદર-
ભરી આગમુ લોકોએ પ્રચારમાં આણી છે. તીર્થો વિશે પણ આજ પ્રમાણે છે.
તીર્થ એટલે સર્વ દુઃખોને દૂર કરીને સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર (તીર્થેષ્વર એવ પ્રા-
ચીન) જે પ્રાચીણીય યજ્ઞના અંતર્ગત અતિરાત્ર નામક વ્રત હોય છે
તેને સમાપ્ત કરીને જે સ્નાન કરવામા આવે છે તેને તીર્થ કહે છે (તીર્થેષ્વર દિ-
વસ્તાનિ) આ તીર્થવડેજ સ્નાન કરીને લોક ખરેખર શુદ્ધ થાય છે. (તીર્થેષ્વર એવ
ઉદ્વનીય અતિરાત્ર તીર્થેષ્વર દિવસ્તાનિ) તથા ઉદ્વનીયાખ્ય યજ્ઞનળથી
કર્મ કરીને જે સ્નાન કન્યાગા આવે છે તેને પણ તીર્થ કહે છે આ સ્નાન દુઃખ-
માંથી તારનાર હોવાથી એને તીર્થ કહે છે વેદાદિ જ્ઞાનમથોને પણ તીર્થ કહે છે.
ધારણ તેના પદનથી આત્મા શુદ્ધ થઈને દુઃખથી મુક્ત થાય છે (તીર્થેષ્વર અન્યત્ર)
વેદની આશામિના ઇત્ય (સર્વ મુક્તિ) કોઈને પણ (અર્હિયત્) કરીપણ દુઃખ
દેવું નહિ અપગંધી દુષ્ટ એવા લોકોને જગત્ જામન આમનું આવા પ્રભરની જે
વેદાદિ છે તે પાળતાં દુષ્ટોને દુઃખ થાય તેની કંઈ દિકર નહિ. પણ એવા વિ-
ધાન મિના બીજા વખતે કોઈને પણ દુઃખ દેવું નહિ ને એજ ખરા તીર્થ છે
તેમાં યુરની સદાયથી જે સ્નાન કરે છે તેજ શુદ્ધ થાય છે ને સત્ત્વ, અચારી,
ગ્રહ, માતામિતા, અનિધિ આ સર્વ જ્ઞાનદાન આપીને પાપમનક અજ્ઞાનનો નાશ
કરનાર હોવાથી તે પણ તીર્થ છે એમની સેવા કરી નેને તીર્થસ્નાન કહે છે.
(ગ્રય સ્નાનકાઃ૦) ખરા તીર્થેષ્વર સ્નાન કરનાર વ્રત છે (૧) વિશ્વાસ્નાનક

જે ઉત્તમ નિયમોનું પાલન કરીને પૂર્ણ વિદ્યા શીખે છે, પણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરતો નથી તેને વિદ્યાસ્નાતક કહે છે. વિદ્યારૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરનાર. (૨) જે વિદ્યા પૂર્ણપણે ન શિખતાં મધ્યમાંજ બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિકરે છે તેને પ્રત-સ્નાતક કહે છે. (૩) અને જે પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને વેદાદિશાસ્ત્રોનું પઠન કરે છે તે વિદ્યાપ્રતસ્નાતક કહેવાય છે. આ બ્રહ્મચારી શુદ્ધાત્મા, શુદ્ધાંત કરણ અદ્યાચારી, ધાર્મિક, વિદ્વાન અને પરાપકારી થાય છે; અને સર્વેની તરફથી એને માન મળે છે. (તિષ્ઠ્યર્થ) પ્રાણ-વેદ-વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ તીર્થોમાં રહેનાર પરમેશ્વરને (નમઃ) નમસ્કાર છે. (ચે) જે વિદ્વાન લોક (તીર્થોન્નિ) વેદાધ્યયન, સર્વ ભાષણ ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત તીર્થોમાં (મચ્ચરાન્તિ) વ્યવહાર કરે છે અને જે બ્રહ્મચર્ય પાલનથી સર્વ પ્રકારના બધાયુક્ત થયા છે અને (સ્નાત્તાઃ) વિદ્યા તથા વિજ્ઞાન એજ જેના બે હાથ છે. (નિષ્કલ્મશ) ઉપદેશવડે સર્વ સંસારોને દૂર કરનારા છે. તેજ ખરા તીર્થમાં સ્નાન કરેલા કહેવાય છે. પરમેશ્વર, વેદવિદ્યા, જ્ઞાન, વિદ્વાન એ પ્રમાણે તીર્થ શબ્દના ખન અને મૂળ અર્થ છે, પણ એમનો સંબંધ લોકોએ ગામોની સાથે જોડી દીધો છે.

પ્રશ્ન—જન અને સ્થળમાંજ કાંઈ પણ એવી શક્તિ છે કે જેમાં સ્નાન કરનાથી અથવા તે સ્થળે જવાથી મુક્તિ મળે છે એમ માનવામાં શું હકૂત છે ?

ઉત્તર—જન અથવા સ્થળમાં પાપનો નાશ કરવાની શક્તિજ નથી. તેમ તેવો કાર્ય કારણ ભાવ પણ સિદ્ધ નથી થયો. કાશ્યપ નૌકા પુરુષપ્રયતનપિના મનુષ્યોને તારતી નથી તો પછી નૌકા પ્રમાણેજ જડ અને જ્ઞાનશૂન્ય પાણી અને જમીન મનુષ્યને પાપોથી કેવી રીતે છોડી શકે ? તેમને મારે તો વેદ અને વિદ્વાનજ તીર્થો જોઇએ. કાશી, પ્રયાગાદિ ધ્યાનો પાપનાશ છેજ નહિ જ્ઞાનસમુદ્રમાં સ્નાન અને વિદ્વત્સમાગમ એજ ખરા તીર્થસ્થાન છે. એમ જતા સ્વાર્થાં લોકોએ ગામમહાત્મ્ય લખીને લોકોના મન ખરા તીર્થોથી વિચુલ કરી જુદાજ દીનામાં વાળ્યાં.

પ્રશ્ન—દમ મે મનુ યમુને સરસ્વતીઃ ઇત્યાદિ વેદમત્રોમાંજ નદીઓનાં નામ આવે છે તેમ જતાં તમે તે નદીઓનું મહત્ત્વ કેમ નથી માનના ?

ઉત્તર—વેદમાં એ નદીઓના નામ માત્ર આત્માથી તેઓ કંઈ પાપનાશક કરતી નથી. હા, તે નદીઓ છે અને તેના જમણી અધિક શુદ્ધતા આદિ ગુણોને તીર્થે જે ઉપકાર થાય છે તે તો હું ખબર માનું છું. એક સ્થાનની નદી કરતાં બીજા સ્થાનની નદીના પાણીમાં આગરિક બાબ મન અથવા વસ્ત્રાદિકનો મન સાફ કરવાનું શ્રામ્યું દિગે. હોય તે ઉપરથી તે નદી પાપનાશ કરવામાં સમર્થ હોતી

નદી જાનવીજ આત્મા અને મન શુદ્ધ થાય છે. પાણીનો, મુણુ માત્ર બાહ્યમત્ત દ્ર કરવાનો છે. યોગસાધનનાં પુસ્તકોમાં ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા કુર્મ એ શરીરની નાડીઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અને તેમનેજ દેહલેક દેહલે ગંગા, યમુના વગેરે નામે આપેલાં છે. (ઇડા અને પિંગલા બન્ની મળે છે તેને ગંગા યમુના સંગમ પણ કહો છું) આ સંગમમાં જે સ્નાન કરે છે, અર્થાત્ ત્યાં જે પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે તે દુઃખ મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે છે આશ્વાયામદ્વારા જ્યારે યોગી ઇડા અને પિંગલાના સંગમમાં થઈને સુષુમ્ણાદ્વારા ઉપર જાય છે ત્યારે તેને સમાધિસુખનો અનુભવ થાય છે આ એનો ભાવ છે અને તે સર્વથા ખરો અને પ્રત્યેકના અનુભવમાં આવે તેવો છે એજ પ્રમાણે.—

સિતાસિતે યત્ર સદ્ગત્યે તત્રાપ્લુતાસો દિવમુત્પન્તિઃ આ પરિશિષ્ટ વચનમાંનું “ સિતા સિતે ” પદ ગંગા અને યમુના નદીઓનું વાચક નથી પણ ઇડા અને પિંગલા નાડીઓનું વાચક છે. અને એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જે માણસ આશ્વાયામદ્વારા ઇડા અને પિંગલા એ નાડીઓ સુષુમ્ણા આગળ એક બીજાને મળે છે, ત્યાં જાય છે તે પતિત થઈને સુખાત્મક મોક્ષસ્થાનમાં જાય છે આ પ્રમાણે વાસ્તવિક અર્થ હોના છતાં ગંગા અને યમુના નદીઓનો સંગમ એવો “ સિતાસિતે યત્ર સંગત્યે ” નો અર્થ કર્યો પરંતુ આ અર્થનો વિપરીત છે એમ જેણે યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેને સદૃશ જ ધ્યાનમાં આવશે ગંગા અને યમુના નદીઓના સંગમમાં સ્નાન કરનાર મોક્ષાનંદનો ઉપભોગ કરે છે એવોકાઠને પણ અનુભવ નથી અને પૂરોક્ત નાડીઓના સંયોગમાં સમાધિ સમયે પ્રવેશ કર્યાથી ખરા આનંદનો અનુભવ થાય છે તે વિષે વિશ્વસનીય આધાર છે.

સિતાસિતમિતિ વર્ણનામ તત્પ્રાતિવેધાંસિતમ્ ॥ નિરુઠ

અઠ ૯ સ્વં ૨

પ્રકાશ અને અધકાશ, ગોરું અને કાળુ એના વાચક સિત અને અપિત એ સંદેહ છે. અમારા અનુભવમાં પ્રકાશ અને અધકાશ એ બન્ને જૂદા જૂદા પદાર્થ પરમેશ્વરના અનંત તેજમાં પૂર્ણપણે મળી ગયા છે, અને તે દેહાણીથી આગળ પરમેશ્વરીય તેજ ચમકે છે. સમાધિ વખતે પ્રકાશાધકારમય ચૃદ્ધિમાંથી યોગી પરમેશ્વરીય તેજમાં ગેસે છે અને ત્યાં ખરા આનંદનો અનુભવ કરે છે આ અર્થ અને દર્શાવિત સંબંધ ઉપર આપેલો નિતમિતે એ ઉપરના વચનનો અર્થ

વાગ્તત્ત્વિક એકજ છે પણ તે શબ્દોના નદી વાચક અર્થ થવા તે તો દુરાપરતજ છે માટે સુખની ઇચ્છા રાખનાર પ્રત્યેક ધાર્મિક મનુષ્યે ખરા સગમ ઉપર સ્નાન કરવાની ઇચ્છા રાખવી

એજ પ્રમાણે તન અને પુરાણ પ્રથોમા મૂર્તિપૂજન તથા નામ સ્મરણુપ વિધાન અને મહાત્મ્ય લખેતુ છે એતુ મૂળ વેદથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે જેમ કે —

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा मां हि ह्यसीदित्येषा यस्मान्न जात
इत्येषः ॥ यजुः० अ० ૩૨ મં० ૩

અર્થ—(યજુ) જે પૂર્ણ, અજ, નિરાકાર અને અદ્વિતીય પરમાત્માનો (મહત્ત્વ યશ) મોટો મહિમા છે, જેની વેદશ્રી આતા પાનરી એજ અમારો ધર્મ છે સત્યભાષણાદિ કરતું એજ અમારું કર્ત્ત્વ ય છે (હિરણ્યગર્ભ) સૂર્યાગ્રિક તેજસ્વી ગોવતો પણ જે ઉત્પાદક છે, તેની સર્વ મનુષ્યોએ (મામ મા હિંસી) “ માઈ સર્વ પ્રગરે રક્ષામર ” એની પ્રાર્થના કરવી (યસ્માન્) કારણ (નજાત) તે દિ ઉત્પન્ન થયેનો નથી અર્થાત્ અજન્મા છે મટ (તસ્ય) તે પરમેશ્વરની (પ્રતિમા ન અસ્તિ) પ્રતિમા મૂર્તિ પ્રતિનિ, પરિભાણ માપ કદજ નથી પરમેશ્વર અનુપમેય અમૂર્ત, અપ્રગિમેય નિરાકાર તથા સર્વગત હોનાથી એકદેહીય પદાર્થ પ્રમાણે એની મૂર્તિ થઈ શકતી નથી પરમેશ્વરના અવરૂપનું વર્ણન આગળ આપેતુ છે

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरशुद्धमपाप-
विद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथात्थ्यतोऽ
र्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः॥ यजुः.अ. ૪૦ મં० ૮

અર્થ—આ મંત્રનો અર્થ વળતા નિત્યતપસ્યાર નિશ્ચયા પાઠ ૩૦ મા ઉપર કરેલો છે ત્યાં એમ લેવા

આથી પણ ઇશ્વર સરીર, જન્મધાત્ત્વગ્રાધિ ધમથી રહિત કરે છે, માટે આ મંત્રને મૂર્તિપૂજના યોગવા દોષપણ સમર્થ નવી

પ્રશ્ન—વેદમાં પ્રતિમા શબ્દ છે કે નહિ ?

ઉત્તર—છે.

પ્રશ્ન—ત્યારે નિગેધ શા માટે કરે છે ?

ઉત્તર—પ્રતિમા શબ્દના અર્થથી ભૂતિનુંજ મહત્ત્વ નથી થતું, પણ પરિમાણ, માપ એ અર્થ લેવાય છે. તેને માટે પ્રમાણ—

સंवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वां रात्र्युपास्महे । सा न
आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज ॥ अथर्व० कां० ૩
વ૦ ૧૦ મં० ૩

સુહર્તાનાં પ્રતિમા તા દશ ચ સહસ્રાણ્યષ્ટૌ ચ
ઘટાનિ ભવન્ત્યેતાવન્તો હિ સંવત્સરસ્ય સુહર્તાઃ ॥ શ૦
કાં० ૧૦ પ્ર૦ ૩ ઘા० ૨ કં० ૨૦

અર્થ —વિદ્યાનુ લોક (યામ) ને રાત્રિને (સવત્સરસ્ય) વર્ષનું (પ્રતિમામ)
પરિમાણ માને છે અને ઉપાસના કરે છે (ત્વા) તેજ (રાત્રી) રાત્રીથી
પરિમાણનો આશ્રય કરીને અમે પણ (ઉપાસ્મહે) ઉપાસના કરીએ છીએ.
ત્રણમે સાઠ રાત્રિવડે સવત્સરનું માપ થાય છે માટે રાત્રિ એ એક માપ-પરિ-
માણ છે તે હવે (સા) તે રાત્રિ (ન) અમને (રાયસ્પોષેણ) ધન અને
પુષ્ટિ આપીને (આયુષ્મતીમ) દીર્ઘ આયુષ (સંસૃજ) થાય એમ કરે. મનુષ્યોએ
એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે દિવસ પ્રત્યેક દિવસ યાત્રા અને મુખ્ય આપનાર
નિવડે. (સવત્સરસ્ય મુદૂર્ત્ત) વર્ષના મુદૂર્ત્ત (દશસહસ્રાણિ) દશ હજાર (અષ્ટૌ
ઘટાનિ) આઠસો છે. - પણ એક (પ્રતિમા) વર્ષ માપવાનું પરિમાણજ છે.
(વર્ષના દિવસ ૩૬૦×૩૦ એક દિવસના મુદૂર્ત્ત=૧૦૮૦૦) એ ધરીતું મુદૂર્ત્ત
અને ત્રીસ મુદૂર્ત્તનો એક દિવસ અને વર્ષ એકના દિવસ ત્રણમેસાક આ દિસા-
અથો એક વર્ષના દસ હજાર અને આઠમે મુદૂર્ત્ત થાય છે

यदाचानभ्युदितं गेन चागम्यद्यते । तदेव ग्रह

વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ સામવેદીય તલવકારોપનિ
પદિ । સ્વં ૦ ૧ મં ૦ ૪

અર્થ — (યત્ ક્ષમ) જે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતુ મૂર્ત જગત્ છે (હૃદય)
તે કદા પ્રભ નથી વળી જે (વાચા) સ્મૃત વાણીને પણ (અમ્યુદિતમ્) અનિ-
પય છે પણ (ચેન) જેણે (વાહ) વાણીને (અમ્યુદિતમ્) જાણી છે (તદેવ)
તેજ પ્રભ છે નિદાન લોક નિરાકાર, સર્વવ્યાપક, અજ, સર્વ નિયતા, સમ્યક્ષ
નહ મરૂં આશી બલનીજ ઉપાસના કરે છે એનીજ તમે પણ ઉપાસના કરો

અનુ—મનુષ્યતિમા નીચે પ્રમાણેના શ્લોકમા પ્રતિમા તથા દેવ સમ
આત્રે છે તેની શી વ્યવસ્થા કરે છે ? —

પ્રતિમાનાં ચ ભેદક ।
દૈવતાન્યભિગચ્છેત્ ।
દેવતાભ્યર્ચનં ચૈવ ।
દેવતાનાં ચ કૃત્સદનમ્ ।
દેવતાયતનानि च ।
દેવતાનાં છાયોલ્લઙ્ઘનનિપેષ ।
પ્રદક્ષિણાનિ કુર્વીત ।
દેવગ્રાહ્યણસન્નિધી ।
દેવતાગારભેદકાન્ ।

ઉત્તર—આ દેખાણે પ્રતિમા સમ્બંધી રતિ વાપ, તેતો આદિ વચનનુ મ અથ
થાય છે જેમકે —

તુલામાન પ્રતીમાનં સર્વં ચ સ્વાત્સુલક્ષિતમ્ ॥
મનુઃ ૦ અ ૦ ૮ શ્લોક ૦ ૪૦૩

અર્થ — પ્રતીમાન અર્થાત્ તે સર્વાનાં સ્વપ્રતિબિંબ (ઉત્તમ) દેવતા
જેમકે—જગતી ન દેવતા જેમકે આ પ્રમાણે મનુષ્યપ્રતિમા પણ પ્રતિમા અમવા
પ્રતીમ ન મન્દ પરિભ્રમ-માપ જાણ અર્થમા જાણેતો છે અને તેજ ઉદ્યોગને
ઉપરના શ્લોકમાં (પ્રતિમાનાં ચ ભેદક) વચન તેડીને એ પ્રા રાખનારને શિક્ષા

કરવાની કહેલી છે. તેજ પ્રમાણે આગમનાં દેવતા શબ્દવાળાં વાક્યોમાં પણ દેવ-
તા શબ્દ વિદ્વાનોનો વ્યાપક છે. આગળ કે અનપય આલેખમાં કહ્યું છે કે વિદ્વાન્તો
દિ દેવાઃ । વિદ્વાનનેજ દેવ કહે છે. આ પ્રમાણે પ્રતિમા અને દેવતા શબ્દના
મૂળ અર્થ હતા તે કાલાંતરે પરમેશ્વરમાં ઘટાડ્યા. વિદ્વાનો જેમાં પદનપાત્ર કરે
છે, રહે છે તે સ્થાનોને દેવતા, દેવતાયતન કહે છે; શરણ કે વિદ્વાનોનેજ દેવ કહે
છે અને દેવનેજ દેવતા કહે છે. વિદ્વાનોનોજ સત્કાર કરવો, ક્ષેત્રએ એમની નિંદા,
અયોજનધન તથા તેમનાં સ્થાનોનો નાશ કરવો નહિ, પણ સર્વએ એમની પાસે
જવું તથા જ્ઞાતની પ્રાપ્તિ કરવી તેમને પોતાની જમણી બાજુએ બેસાડ્યા તથા
પોતે તેમની ડાબી બાજુએ બેસવું આ પ્રમાણે ત્યાં ત્યાં પ્રતિમા તથા
દેવ-દેવતા શબ્દો આવે ત્યાં ત્યાં પ્રકરણાનુકૂળ અર્થ કરવા. અર્થિ અંધવિસ્તાર-
ભયથી વધારે લખ્યું અશક્ય છે. આજ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજન, કંઠીતિલકધાર-
ણાદિનો નિગેધ સમજવા.

ઉપર પ્રમાણેજ સર્વ અંદ્ર ઇત્યાદિ મહો પીઠે ઓમ સમજીને તેની શાંતિ-
ને માટે આજ્ઞાને રજસાં ઇત્યાદિ મંત્રોના જપ કરે છે; પરંતુ તે મંત્રોના વાસ્ત-
વિક અર્થ તદ્દન ભિન્નજ છે. આજ્ઞાને રજસાં આ મંત્ર—આકર્ષણાનુકર્ષણ
વિષયમાં પૃષ્ઠ ૧૧૪ ઉપર આવેલો છે ત્યાં તેનો અર્થ જોઇ લેવો અને ઈર્મ દેવા
વિષયમાં પૃષ્ઠ ૧૧૪ ઉપર આવેલો છે ત્યાં તેનો અર્થ જોઇ લેવો અને ઈર્મ દેવા
વિષયમાં પૃષ્ઠ ૧૧૪ ઉપર આવેલો છે ત્યાં તેનો અર્થ જોઇ લેવો. બીજા મંત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

**અમિર્મૂર્દ્ધા દિવઃ કકુત્પતિઃ પૃથિવ્યા અયમ્ । અ-
પા રેતાં સિ જિન્વતિ ॥ યજુઃ ૦ અ ૦ ૩ મં ૦ ૧૨**

અર્થ:—(અયમ્) આ (અમિઃ) પરમેશ્વર અથવા ભૌતિક અગ્નિ (દિવઃ)
મંકાશમય સ્થાનનો અને (પૃથિવ્યા) પ્રકાશરહિત પૃથ્વીનો (પતિઃ) પાત્રક છે
અને તે (મૂર્દ્ધાઃ) સર્વનાં શિરોભાગમાં વિરાજમાન છે. (કકુત) સર્વ દિશાઓમાં
ગ્યામ હોવાથી તેમનો સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનારો છે. (અપામ્) પ્રાણ અને
જલવું (રેતાં) આમર્ષ એજ (જિન્વતિ) વધારે છે. આ પ્રમાણે અમિ
વિદ્યુત તથા સૂર્યાદિદ્વારા પૃથ્વીકા પદાર્થોનો તે રક્ષક છે. આ મંત્રમાંના કકુમ્
શબ્દમાં “ ભ ”ના સ્થાનમાં વ્યતયો મહુલ્પ । આ પાણીનીય સૂત્રપડે તકાર થઇ
જાય છે.

ઉદ્બુધ્યસ્વામે પ્રતિજાગૃહિ ત્વમિંદ્રાપૂર્તે સ રમંજેશા-

મયં ચ । અસ્મિન્સપથસ્યે અન્યુત્તરસ્મિન્ વિથે દેવા
યજમાનશ્ચ સીદત ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૧૫ મં૦ ૫૪

અર્થ — (દે વા) હે જ્ઞાનમય પરમેશ્વર ! (ઉત્તુ વુદ્યસ્વ) અમાગ
હૃદયમા પ્રમશિત થા (પ્રતિજાણો) અધિવાન્ધમગમા સૂતેના સર્વ છવોને
જગદીને રિદાશ્પી મૂં દેખાડ હે પરમેશ્વર ! (સ્વમ્ દ્રશ્યમૂત) તેઓ ધર્મ, અર્થ
મામ અને મોક્ષના (મજ્જે) સાધનોને સપાત્ત કે અને તુ એમને સુખ
આપ (અસ્મિન્ મપથ) આ લોકમા-સરીરમા (અન્યુત્તરસ્મિન્) અને પર
લોક—બીજા જન્મમા (વિથેદવા) સર્વે પિદ્ધાન્ લોખ્ની સેના યજમાનો (સાદત)
મદોદિત મના ગ્રહો, કે જેથી અમારામા સદૈવ સર્વે પિદ્ધાઓનો પ્રમાશ થાય
આ મત્રમા પણ વ્યવસ્થા ગ્રહણ મૂત્રવડે સંસૃતેચામ્ અને સાદત એ ક્રિયાપદોમાં
પુરા અત્યથ થો છે

બૃહસ્પતે અતિ યદુર્યો અર્હાદ્યુમદ્વિભાતિ ક્રતુમજ્જ-
નેષુ । યદ્દીદયચ્છર્વસ ક્રતુપ્રજાત તદસ્માસુ દ્રવિણં
ધેહિ ચિત્રમ્ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૬ મં૦ ૩

અથ — હે (બૃહસ્પત) વેદરક્ષક ! (ક્રતુપ્રજાત) વેદવિદ્યાપ્રતિપાતિ
જગદીશ્વર ! તુ (જનપુ) યજ કરનારા પિદ્ધાન્ અથવા લોકનોમાતરમા (ક્રતુ
મત) જેમના યોગે પુષ્કળ ક્રતુ-મજ થાય એવા (શુમત) સહવ્યવહારના પ્રકા
શક (સાદયત શયસ) દાનને યોગ્ય એના બનને હિતબ કરનારા અને (યત)
જેમના યોગે (અવ) રાગ સ્વામી અથવા વૈશ્ય (અહાત) ઇતર ધાર્મિક
જનોમા (વિમાતિ) ગોભે છે તેવાં અમને પણ (ચિત્રમ્) અદ્ભૂત (દ્રવિણમ)
ધા-સામથ્ય (અસ્માસુ ધેહિ) આપ આ પ્રમાણે આ મત્રવડે ઇશ્વરની પ્રાર્થના
કરવામા આવે છે

અન્નાત્પરિશ્વૃતો રસં વ્રહ્મણા વ્યપિવત્ ક્ષત્રમ્પયઃ
સોમં પ્રજાપતિઃ । કૃતેન સત્યમિન્દ્રિયં વિપાનં શુક્ર-

મન્ધસઃ । ઇન્દ્રસ્યેન્દ્રિયમિદં પયોઽમૃતં મધુ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૧૯ મં૦ ૭૫

અર્થ—(ક્ષત્રમ્) રાજકર્મ કરનારા ક્ષત્રિ (બ્રહ્મણા) વેદવિતાની લોકા-
સનીત (પય) અમૃતાત્મક (સોમમ્) સોમવસ્ત્રીના (રસમ્) શુદ્ધિ, આનંદ,
સૌર્ય, ધૈર્ય, અથ અને પરાક્રમાદિ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરનાર રસ (વ્યપિવત્) પિએ
છે તેજ ખરો સભાધ્યક્ષ અનેખરો રાજા અને તેજ (ક્રતેન) યથાર્થ વેદ
જાણીને (સસ્યમ્) ધર્મ અને રાજવ્યવહાર, (ઇન્દ્રિયમ્) વિદ્યાયુક્ત શુદ્ધ મન,
(વિપાનમ્) વિવિધ રાજધર્મનું રક્ષણ, (શુક્રમ્) સુખકર, (અન્વત) શુદ્ધ અન્નની
ધૃત્યના કારણીભૂત, (પય) સર્વ પદાર્થવિદ્યાના સારયુક્ત, (અમૃતમ્) મોક્ષસાધક,
(મધુ) મધુર, સતત્ત્વભવયુક્ત (ઇન્દ્રસ્ય) જ્ઞાનયુક્ત મન પ્રાપ્ત કરીને (ઇદમ્)
સર્વ વ્યાપારિક અને પારમાર્થિક સુખ મેળવે છે. (પ્રજાવતિ) પરમેશ્વર એવી
આગા કરે છે કે જે ક્ષત્રિય રાજા હોય તેણે આ પ્રમાણે અન્નપાકન કરી
(બન્નાત્) બોલત્ય પદાર્થોમાથી જેમ (પરિશ્વત) સ. પ્રગટ રસ નિર્ગમે
તેજ પ્રમાણે રાજાએ સર્વને આનંદરૂપી રસ પાંચા—મનમાં સુખ થાય તેમ કરી

જન્નો દેવી રમીષ્ટ્ય આપો ભવન્તુ પીતયે। શંયોર-

મિસંવન્તુ નઃ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૬ મં૦ ૧૨

અર્થ—(દેવી) સર્વ પ્રકારક (આપ) સર્વ વ્યાપક પરમેશ્વર (અમી.
કય) ધૃષ્ટાનંદ દાતા અને (પિતય) તૃપ્તિ કરનાર થાઓ. તેમજ (ન) અમને
(ધમ્) સુખદાયક થાઓ તથા એ આપના ઉપર (શયો) ઔસિક અને પારનાકિક
સુખની (અમિસવન્તુ) વર્ષા કરે. (આપ શમ્ આપણ વ્યાપી) ધાતુ ઉપરથી
થયો છે માટે તેનો અર્થ વ્યાપક થાય છે. આપ શમ્ પરમેશ્વરનો વાચક છે તે
રિમે પ્રમાણ —

યત્ર લોકાંશ્ચ કોશાંશ્રાપો વ્રહ્મજનાં વિદુઃ। અસંચ
યત્ર સન્નાન્તઃ સ્કમ્મં તં વ્રહ્મિ કતમઃ સ્વિદેવ સઃ ॥

અર્થ૦ કાં૦ ૧૦ અ૦ ૪ વ૦ ૨૨ મં૦ ૧૭

અર્થ —(જના) વિદ્વાન્ લોક (આપ પ્રગ્) આપ શમ્પરે વ્યક્ત છે
તે આપને (વિદુઃ) જાણે છે (યત્ર લોકેષુ ચ કોશાન ચ) જેમાં ગાં નોક

અને કાશ ભરેલા છે. (મત્ત્વ સત્ત્વ ચ.) કંઈ અને કારણ જગત્ જ્યાં, રહે છે તે કાણ છે ? (તમ્ સ્તંભમ્) તે જગતનો ધારણકર્તા પરમેશ્વર છે. તે (અન્તઃ) સર્વ પદાર્થોમાં, પરિપૂર્ણ ભરેલો છે. આ મંત્રમાં આપઃ શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક સ્પષ્ટ બતાવેલો છે. : શિવાય ધાત્વર્થ ઉપરથી પણ પરમેશ્વરનો એક વિશેષગુણ જાણવામાં આવે છે તે ધ્યાનમાં આવશે.

**કયા નશ્ચિત્ર આમુવદૂતી સદા વૃધઃ સર્વા । કયા
સચિષ્ઠયા વૃતા ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૭ મં૦ ૩૯**

અર્થ:—(કયા) ઉપાસના (સચિષ્ઠયા) સત્કર્મોપદાન, (વૃતા) સદ્-સત્ત્વ, (કયા) અને ઉત્તમ સદ્ગુણવટે પ્રકાશિત થયેલા (ચિત્રઃ) અત્યંત સામર્થ્ય-યુક્ત (સદાચરઃ) આનંદથી પૂર્ણ પરમેશ્વર (નઃ ગત્તા) અમારો મિત્ર (આમુવત્) યાત્ર. (કતી) તે જગદીશ્વર સદા પોતાની રૂપાવટે અમને સંદાય થઈને અમારો રક્ષક યાત્ર અને અમે તેની નિઃશંક ગ્રંથથી ભક્તિ કરીએ. પરમેશ્વરની મનોભાવનાથી સેવા અને ઉપાસના કરવી.

**કેતું કૃણ્વન્ કેતવે પેશોં મર્યા અપેશેસં । સમુપ-
દ્ધિરજાયથાઃ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૯ મં૦ ૩૭**

અર્થ:—હે (મર્યાઃ) મનુષ્યો તમે (જાત્રિઃ) પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારા અને તેની આશા પાલન કરનારા વિદ્વાનોની સાથે સંબંધ રાખશો તો ખરેખર (અકેતવે) અજ્ઞાનનો નાશ થવામાં કારણીભૂત (કેતુર્) જ્ઞાન અને (અપેશેસં) દારિદ્ર્યનો નાશ કરનાર (પેશઃ) અકર્ત્તા રાગ્યાદિક ધન (કૃણ્વન્) મેંગવશીઃ અને તે મંગવાથી (અજાયથાઃ) તમને પરમેશ્વર પ્રાપ્તિ પણ થશે. (આ પ્રમાણે આ નવ મંત્રો મદ્યપીયસાંનિનિમિત્તક માનેલા છે. પરંતુ એમના અર્થ ઉપરથી ગ્રંથોની સાથે તેમનો હકેષ પણ મળે છે કે તદિ તે વાચકોએ પોતાના વિચારનું).

• **इति ग्रन्थप्रामाण्याप्रामाण्यविषयः ।**

અધાધિકારાનધિકારવિષય: સંક્ષેપત: ॥

પ્રશ્ન—વેદાદિ ગ્રાન્થનું પદન કયવાનો અધિકાર સર્વેને છે કે નહિ ?

ઉત્તર—સર્વેને છે કારણ (૧) વેદ ઇશ્વરપ્રણીત છે, (૨) વેદનો ઉદ્દેશ સર્વ મનુષ્યોને સદ્ધર્મનું જ્ઞાન આપવાનો છે; (૩) વેદમાં સર્વ સત્યવિદ્યા મૂલ્યરૂપે છે માટે તેનું અધ્યયન કરવાનો મનુષ્યમાત્રને અધિકાર છે. પરમેશ્વરકૃત તોલવા પદાર્થો છે તે સર્વ, સર્વ મનુષ્યોને માટે છે પૃથ્વી, પાણી અગ્નિ, વાયુ અને ઇતર પદાર્થો જેમ મનુષ્યોને માટે છે તેજ પ્રમાણે વિદ્યા પણ સર્વ મનુષ્યોને માટે છે જુઓ—

‘યથેમાં વાચં કલ્યાણીમાવદાનિ જનેભ્યઃ । વ્રહ્મા-
જન્યામ્યાશ્શૂદ્રાય ચાર્યાય ચ સ્વાય ચારણાય । પ્રિયો
દેવાનાં દક્ષિણાયૈ દાતુરિહ મૂંયાસમયં મે કામઃ સમૃ-
ધ્યતામુપમાદો નમતુ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૬ મં૦ ૨

અર્થ — ઇશ્વર ઉપદેશ કરે છે કે (યથા) જે પ્રમાણે (દાતામ્) આ મનુષ્યો વેદવ્યુત્પત્તિ (કત્યાર્ણામ્) વ્યાખ્યાનરિણી (વાચમ) વાણી અથવા વિદ્યા (જનેભ્ય) સર્વ મનુષ્યોનો અર્થાત્ સર્વ જીવોનો ઉપકાર કરે માટે મે વિદ્યા (જાણવાનિ) કહી છે, તે પ્રમાણે સર્વ વિદ્યાનોએ સર્વ મનુષ્યોને જેનો ઉપદેશ કરવો (વ્રહ્માજન્યામ્યામ) આજ્ઞા અને ક્ષતિય, (જર્વાય) રૂપ (શ્રાયાય) તદ્ (ચારણાય) અનિમૂદ્ર-અંલન, (સ્વાય) પોતાના પુત્ર તથા મુલકમ મળવો આ વાણી ભણાવવી (પ્રિય દેવાનામ દક્ષિણાયૈ દાતુરિહ૦) જેમ હું (ઇશ્વર) પક્ષપાત છોડીને સત્યવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીને વિદ્યાનોના આત્મ તે પ્રિય થયો છું તથા દાતા અને લીલવાન પુરોહિતે નિય ચાઉં છું, તેમજ તમે પણ પત્રપાત મહિત થકીને વેદવિગ્ન થઈને સલામીને તેમના પ્રિય થાઓ—પ્રીતિ સપાદન કરો (અયમ્ મે વાન સમૃદ્ધતામ્) જેમ આ વાન પ્રયત્નપ માત્ર કામ સંસારમાં યથાનત્ પ્રગતિ થાય છે તેજ પ્રમાણે તમે પણ ઇશ્વર કરતાં કે તેથી તે વિદ્યાભિષ્યમા પશુ સર્વ મનુષ્યોના પ્રકાશિત થય (ઉપનાદ નાન્તુ) જેમ આગમાં અનન્ત વિદ્યાને લીધે યુગ છે તેમજ જે આ વિદ્યાનું અનુ તથા પ્રચાર કરે તેને પણ આજ્ઞા તથા સલામી સ્થળ પ્રાપ્ત થશે આ મંત્રો આજ

અર્થે હીક છે તારણ કે આગળના (વૃહસ્પતે અતિવદ્ય) મનમા પણ પામેના-
રુબ્ર પ્રતિપાદન કરેલું છે.

વર્ણાશ્રમ પણ ગુણકર્માનુસાર છે તેને માટે મનુ કહે છે કે —

શૂદ્રા વ્રાહ્મણતામેતિ વ્રાહ્મણશ્ચૈતિ શૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવન્તુ વિદ્યાઢૈર્યાત્તથૈવચ ॥

૧

મનુઃ૦ અ૦ ૧૦ સ્લો૦ ૬૨

અર્થ — શૂદ્ર જે પૂર્ણવિદ્યા મુશીનના આદિ બ્રાહ્મણોના ગુણયુક્ત હોય તેો
બ્રાહ્મણત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જે જે બ્રાહ્મણના અવિશાર છે તે સર્વે તેને
પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે અધમાચરણ નિર્ણુદિત્વ, મુખંત્વ, પરાધીનતા, પર
સેનાદિ શૂદ્રના ગુણયુક્ત બ્રાહ્મણ પણ હોય તેો શૂદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્
શૂદ્રના અધિકારને પ્રાપ્ત થાય છે એજ પ્રમાણે દાનિય તથા વૈશ્ય પણ ઉચ્ચ
અથવા નીચ થઈ શકે છે મતલબ કે જે માણસ જે જે વર્ણનાગુણયુક્ત હોય તે
તે વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે એજ પ્રમાણે આપસ્તબસૂત્રમાં પણ કહેલું છે કે —

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વ પૂર્વ વર્ણમાપચતે
જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૧ ॥ અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં
જઘન્યં વર્ણમાપચતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨ ॥ આપ૦ સૂ૦
પ્રપાઠ૦ ૨ પદલ૦ ૬ સૂ૦ ૧૦-૧૧

અર્થ — સત્ય ધર્માચરણથીજ શૂદ્ર વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અથવા બ્રાહ્મણ વર્ણને
પામે છે અને તેમના મર્મે અધિકારને પામે કે જાતિપરિવૃત્તૌ શબ્દથી એમ
સૂચવેલ છે કે વર્ણોના સમય કેહવા થકી બીજા વર્ણના જે જે આચરણો છે તે
સર્વને પ્રાપ્ત થાય છે ૧ એજ પ્રમાણે અધર્માચરણને કારણે પૂર્વ વર્ણમાં બ્રાહ્મણ
હોય પરંતુ તે ઉત્તરના મુનિપત્વ, રૂપત્વ અથવા નિવૃત્તિને પામે છે અર્થાત્
ઉત્તમ વર્ણને અધિકાર પ્રાપ્ત રસમાં ધર્માચરણ કારણે તે જે જે એજ
પ્રમાણે અધર્માચરણ કારણે વર્ણને અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલ છે તથા જ્યાં મરોને
લગાવના નહિ એમ કહ્યું છે તથા ત્યાં પણ આજ અધિકાર કે મદ પ્રતિ
ગદિત હોવાથી તથા વિદ્યાના પાત્ર મારણ મો વિદ્યાના અનુભવે હોવાથી તેો
લિખાવતુ તે અર્થ અને નિર્દેશજ છે

इति मंक्षपमोऽधिकारानधिकारविषयः ।

અન્તોદાત્ત બોલવાથી તત્પુરુષસમાસ અને ઉત્તર પદાર્થનો બોધ થાય છે માટે જેની ઇચ્છા મુજબને મંદુર કરવાની હોય તેમ જ શબ્દનું કર્મધારમસમાસ અને અન્તોદાત્ત આરમાં ઉચ્ચારણ કરવું; અને જેને મેધનો વાચક લેવો હોય તેણે બહુશીલિસમાસ અને આદ્યદાત્ત સ્વર બોલવો. એમાં અન્યથા ઉચ્ચારણ કરવાથી મનુષ્યનો દોષ કહેવાય છે. માટે આરોચ્ચારણ તથા વર્ણાચ્ચારણ બરાબર કરવું જોઈએ.

વળી બાળકોને બોલવાચાલવા, જેસવાહિલવા, જવાઆવવા, બોજન, અધ્યયન વગેરેને માટે પણ યથાયોગ્ય શિક્ષા આપવી જોઈએ. અર્થજ્ઞાન સહિતજ અધ્યયન કયાંથી ઉત્તમ ફલ મળે છે પરંતુ જે બિલકુલ નથી બાણતા તેનાકરતાં તે પાઠમાત્ર કરનારા ઉત્તમજ છે. અને જે શ્રદ્ધાસંબંધ વિદ્યાનપુરઃસર પ્રાપ્ત છે તે ઉત્તમતર છે. જે આ પ્રમાણે વેદ બણીને વિજ્ઞાનવાન થઈને શુભગુણકર્માચરણ થઈને સર્વેનો ઉપકારકતાં શાય છે તે સર્વોત્તમ કહેવાય છે એને માટે પ્રમાણુ. —

ઋચો અક્ષરે પરમે વ્યોમન્ યસ્મિન્ દેવા અધિવિશ્વે
નિપેદુઃ । યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ ય ઇત્તદ્વિ-
દુસ્ત દુમે સમાસતે ॥ ઋં મંં ? સૂં ૧૬૪ મંં ૩૯

યોડ્યમ્ । યોડ્યજ્ઞ ઇત્સકલં મહમ્શ્રુતે નાકમેતિ જ્ઞાન-
વિપ્રતપાપ્માં ॥ નિરુ૦ અ૦ ૧ સ્વ૦ ૧૮.

અર્થ.—જે મનુષ્ય વેદ ભણીને (પાઠમાત્ર ભણીને) અર્થ નથી જાણતો તથા તે ભણીને પણ જે ધર્મનું આચરણ નથી કરતો તે મનુષ્ય આપણ અર્થમાં જાણના હુંકા જેવો છે. એટલે કે માત્ર બારવાદ છે. જેમ કેાઇ માણસ અથવા પશુ ભારમાત્ર વધી જમ છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. પણ તેના વહેવા કેશર, કંતુરી મૂત, સાકરદિ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોનો ઉપયોગ કેાઇ બાબતમાં જોઈ શકે છે. તેવી રીતે જે અર્થજ્ઞ અર્થાત્ વેદોના શબ્દાર્થ સંબંધ વિદ થઈને ધર્મોચરણ કરે છે તે વેદાર્થના જ્ઞાનવડે પાપરહિત થઈને મંગલુષી પૂર્વ સમ્પૂર્ણ જાળનીય સુખ પામે છે. અને પછી શરીર છોડીને સર્વ કુખરહિત મોક્ષનામક બ્રહ્મપદને પામે છે. માટે વેદના અર્થજ્ઞાન અને ધર્મોપનયપ્રવૃત્તિ સધાવન કરવું જોઈએ.

યદ્ગૃહીતમવિજ્ઞાતં નિગદેનૈવ શબ્દ્યતે । અનગ્ના-
વિવં શુષ્કૈથોં ન તજ્જ્વલતિ કર્હિંચિત્ ॥ નિરુ૦ અ૦ ૧
સ્વ૦ ૧૮.

અર્થ.—જે મનુષ્ય ક્વચિત્ પાઠમાત્રનું જ પાઠ કરે છે તેનું બાલ્યુ અધકાર-
ગ્રપ છે. જેમ અગ્નિવિના સૂકાં લાકડાંમાં પણ તાલ અને પ્રકાશ નથી થતો તેમજ અર્થજ્ઞાન વિનાના બાલ્યુમાં પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ નથી થતો તેથી ને અ-
વિચાર્ય અધકારનો નાશ કરવું નથી.

ઉત ત્વઃપર્યન્ન દર્દર્શ વાનંમુત ત્વઃશૃણ્વન્ન શૃણોત્યેનામ્ ॥
ઉતો ત્વસ્મૈ તન્વં ૧ વિસંસે જાયેવ પત્યં ઉશતી સુવાસાઃ ॥

ઋક૦ મણ્ડ૦ ૧૦ સૂ૦ ૭૧ મં૦ ૪

અર્થ.—સિદ્ધાન્ત અને અનિદ્ધાન્તનું જોજ વચાણ છે કે જેને બાલ્યુ જના
પણ શબ્દ અર્થ તથા સંબંધનું યથાર્થજ્ઞાન નહોતું ને ન મ અર્થાત્ જ

વિદ્યાનું છે; અને જે મનુષ્ય સમ્બંધસંબંધ તથા વિદ્યાના પ્રયોજનને યથાર્થ જાણે છે તે પૂર્ણ વિદ્યાનું કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ પુરુષને વિદ્યાના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી પરમાર્થદર્શન થઈ પછી મળે છે. અર્થાત્ જેમ યનિષ્ઠતા સ્ત્રી પોતાનાજ પતિને પોતાનું સરીર દેખાડે છે તેમ અર્થજ્ઞાનવાળા વિદ્યાનતીજ આગળ વિદ્યાપણુ પોતાનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે પ્રકાશે છે.

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यापि वाजिनेषु।
अधेऽन्वाचरति माययैपवात्रं शुश्रुवां अफलामपुष्पाम्॥

ક્રૂ० મળ્હ૦ ૧૦ સૂ૦ ૭૧ મં० ૫

ભાવાર્થ.—મનુષ્યોને ઉચિત છે કે વિદ્યાનોની સાથે પ્રીતિ કરે અર્થાત્ જેમ સ પુખ્ત મનુષ્યોને મંત્રી કરવા યોગ્ય મનુષ્યને સર્વ લોકો સુખ આપે છે તેમજ તમે પણ વેદાદિવિદ્યા અને વિદ્યાનયુક્ત પુરુષોને સારીરીતે સુખ આપો કે જેથી તમને વિદ્યારૂપ લાભ સદા થતો રહે. જે અર્થ સહિત બણીને તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે તેને વિદ્યાનું કહે છે; અને તેનેજ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ યથાજન થાય છે એનેજ સ્થિરપીત કહે છે. એવોજ વિદ્યાનું સંસારને સુખ આપે છે; તેને કાષ્ઠપણુ મનુષ્ય દુઃખ નથી દષ્ટ શકતો. કારણ કે જેના હૃદયમાં વિદ્યારૂપ મૂર્ત પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તેને દુઃખરૂપ ચોર કદીપણુ દુઃખ દષ્ટ શકતો નથી. અને જે કાષ્ઠ અવિદ્યારૂપ અર્થ અને અભિપ્રાય વિનાની વાણીને સાંભળે છે તથા જોડે છે તેને કંઈ પણ સુખપ્રાપ્તિ થતી નથી પણ ઉલટો શોકરૂપ શત્રુ તેને સર્વદા દુઃખજ દે છે. કારણ કે વિદ્યાહીન હોવાથી તે શત્રુઓને છતવામાં અસમર્થ હોય છે માટે અર્થજ્ઞાન સહિતજ બળુવાથી મનોવાંચિત સુખનો પાલ થાય છે.

મનુષ્યોએ વેદાર્થવિજ્ઞાનને માટે વ્યાકરણમાં અષ્ટાધ્યાયી તથા મદ્દાભાષ્ય, પછી નિર્વંદુ, નિરૂક્ત, ઈંદ અને લ્યોતિપ્ એ વેદાંતોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ત્યાર પછી મીમાંસા, વૈશેષિક, ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય અને વેદાન્ત એ વેદનાં ૭ ઉપાગોનું અધ્યયન કરવું. એ મ્યાપછી અંતરેય, શતપથ, આગ અને ગોષ્પથ બ્રાહ્મણોનું અધ્યયન કર્યાબાદ વેદાર્થનું પકડ કરવું જોઈએ. અથવા આ સપાત્ર બ્રાહ્મણોએ કરેલી વેદ વ્યાખ્યાઓને જોઈને વેદાર્થનું જ્ઞાન સર્વેએ સંપાદન કરવું જોઈએ કારણ કે (નારેદ્વિન્મનુને લં વૃદ્ધત્) વેદને નહીં જાણનાર તે મદાન પરમેશ્વરને, ધર્મને તથા સમગ્રા વિદ્યાઓને બળી શકતો નથી. કારણ કે

વેદ સર્વ વિદ્યાઓનું મૂલ્ય છે. તેને જાણ્યા વિના કોઈપણ સત્યવિદ્યા જાણવાને અશક્તિમાન છે. જુગોલમાં જે જે વિદ્યાઓ ફેલી છે તથા મનમાં જે સલાહાનનો પ્રકાશ થાય છે તથા યશો તે સધળું વેદમાંથીજ પ્રસરેલું છે. કારણ કે જે જે પદાર્થવિજ્ઞાન છે તે હવે વેદમાં પ્રથમથીજ પ્રકાશિત કર્યું છે, લાંચીજ કોઈ પણ દેકાણે સલાહનો પ્રકાશ થાય એ સંભવિત છે. માટે વેદાર્થ જાણવાને માટે સર્વે મનુષ્યોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

इति पठनपाठनविषयः संक्षेपतः।

अथ संक्षेपतो भाष्यकरणशङ्कासमाधानादिविषयः ।

પ્રશ્ન—તમે આ જે વેદભાષ્ય બનાવો છો તે નવીનજ બનાવો છો કે પૂર્વના આચાર્યોએ કર્યા છે તેનો પ્રકાશ કરો છો? જે પૂર્વના આચાર્યોનાં ભાષ્યો-નેજ પ્રકાશ કરતા હો તો તે તો પિછોળાણુવત્ હોવાથી કોઈ અગિકાર નહિ કરે.

ઉત્તર—પૂર્વાચાર્યોત્તમોજ પ્રકાશ કરે છું તે આ પ્રમાણે—પૂર્વના જે શ્રદ્ધાથી જૈમિની મુનિ સુધીના ઋષિઓએ એતરેય, રાતપથાદિ ભાષ્યો રચ્યાં છે, તથા પાણિનિ, પતંજલી, તથા ચારુકાદિ મહર્ષિઓએ વેદ બ્યાખ્યાન કર્યા છે તથા વેદાગ બનાવ્યાં છે તેજ પ્રમાણે જૈમિની આદિએ વેદના ઉપાગોરૂપ પદ્ય સાંપ્રે તથા ઉપવેદો રચ્યા છે. અને વેદની અનેક ગાંધારોરૂપી પ્રશ્નો છે તેમના સંપદ માત્રથીજ સત્ય અર્થનો પ્રકાશ ન થઈ શકે. માટે નવીન રચ્યો.

મત્ત—એ રચવાથી શું ફાયદો?

ઉત્તર—શબ્દ, ઉચ્ચાર, આયણુ તથા મહીચરણિઓ જે વેદના વિવેક બાળો કર્યા છે. અને તેને અનુસારે અંગેજ ભાષામાં જર્મની તથા બીજા દેશના કેટલાક વિદ્વાનોએ પોતાની ભાષામાં અનુવાદ કર્યા છે, અને તે ઉપરથી આર્યાવર્ત દેશનાઓએ પણ પ્રાકૃતભાષામાં બ્યાખ્યાઓ કરી છે તથા કરે છે તે સર્વ અનર્થ મુલક છે. પરંતુ આ ભાષ્યથી તે દીકાઓના દોષ દૂર થઈને સમજાનોના અનર્થ મુલક છે. પરંતુ આ ભાષ્યથી તે દીકાઓના દોષ દૂર થઈને સમજાનોના અનર્થ મુલક છે. પરંતુ આ ભાષ્યથી તે દીકાઓના દોષ દૂર થઈને સમજાનોના અનર્થ મુલક છે. પરંતુ આ ભાષ્યથી તે દીકાઓના દોષ દૂર થઈને સમજાનોના અનર્થ મુલક છે.

૦ રચાણીપુલાકન્યાય —એક તપેલીમાં ડાખાં આપો દોષ અને તેમાંથી એક દાખો લઈને જણાવે તેમાંથી જેમ આપણી તપેલીના ડાખાં અડી ગયા છે કે કાચા છે તે જાણ્યું છે, તેમજ કોઈપણ વસ્તુને એક નર્શ જેવું તે ઉપરથી આપણી વસ્તુની અવસ્થા કે અસત્યતા વિષે અનુમાન કરી તેને રચાણીપુલાકન્યાય કહે છે.

વેદોના ઉત્કૃષ્ટ આશયને સમજ્યાવિના સર્વવેદ ક્રિયાકાંડમય છે એમ કહ્યું છે તે અસત્ય છે. કારણ કે વેદ સર્વ વિદ્યાઓથી યુક્ત છે. આ વાત પ્રથમ સંક્ષેપમાં લખી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે એનું કથન અસંગત તથા મિથ્યા છે. (દ્વન્દ્વ મિત્રં.) એ મંત્રનો અર્થ પણ અન્યથાજ કયો છે. તેણે આ મંત્રમાં ઇન્દ્ર શબ્દ વિશેષ્ય અને મિનાદિ શબ્દો વિશેષણ તરીકે લીધા છે; પરંતુ આ મંત્રમાં અગ્નિ શબ્દ વિશેષ્ય અને ઇન્દ્રાદિશબ્દો તેનાં વિશેષણ છે માટે વિશેષણોના વિશેષ્યના સાથે અન્યથ કરીને પછી બીજા વિશેષણ સાથે વિશેષ્યનો અન્યથ કરવામાં આવે છે અને વિશેષણોનો એકવાર વિશેષ્યની સાથે અન્યથ કરવામાં આવે છે. એમ પ્રકારે જ્યાં જ્યાં એક શબ્દનાં સેકંદો અથવા દ્વન્દ્વો વિશેષણ એક વિશેષ્યનાં હોય છે ત્યાં ત્યાં વિશેષ્યનું સેકંદો અગર સહસ્રવાર ઉચ્ચારણ થાય છે તેમ પ્રમાણે આ મંત્રમાં વિશેષ્યની ઇન્દ્રાદિ ઇન્દ્રવરે અગ્નિ શબ્દનું જે વાર ઉચ્ચારણ કર્યું છે, આ અગ્નિ આદિ જ્ઞાતાનાં નામ છે એ વાત સાયણાચાર્યે જાણી નથી, માટે તેની શ્રાંતિ એ એમ જણાવ્યું. નિરક્તદારે પણ અગ્નિ શબ્દનું વિશેષ્ય અને વિશેષણ બાવથી પાર્યુંન કર્યું છે. જેમ કે:—

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मे-
धाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमित्पादि०

નિરુ० અ० ૭ સ્વં ૧૮

તે એક સાવસ્તુનું નામ જાણ છે. માટે અગ્નિ આદિ ઇન્દ્રવરનાં નામો છે એમ સમજવું. વળી સાયણાચાર્યે કહ્યું છે કે એ સર્વે નામોથી પરમેશ્વરનું જ મહત્ત્વ થાય છે. જેમ પુરોહિત રાગનું અભીષેક સર્વદા કરે છે. અથવા જેમ અગ્નિ યજ્ઞસંબંધિ પ્રથમ ભાગમાં દહન કરવાને માટે છે તેમ ઇન્દ્ર રચિત છે; આ વાત પણ પૂર્વાપર વિદ્યુ છે અને આગળ પાછળના સંબંધને તોડી નાંખે છે. કારણ કે જે સર્વ નામોથી ઇન્દ્રવરનું જ મહત્ત્વ થઈ જાય છે તે પછી જે અગ્નિમાં દહન કરે છે તેનું આ માટે મહત્ત્વ કરે છે. કદાચિત્ કોઇ કહે કે સાયણાચાર્યે ત્યાં ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓનું મહત્ત્વ કર્યું હોય; તો કંઈ પણ વિરોધ નથી આવતો; તો એનો ઉત્તર એ છે કે જે ઇન્દ્રાદિ નામોથી પરમેશ્વરનું જ મહત્ત્વ કરે છે તે તે નિરાકાર, સર્વશક્તિમાન, વ્યાપક અને અર્પણ હોવાથી જ નહીં જિજ્ઞાસુકિતવાળો કદી ચર્ચાકરો નથી. કારણ કે વેદમાં ઇન્દ્રવરને એક, અજ અને અકામ અર્થાત્ શરીરસંબંધરહિત આદિ ગુણોવદે વર્ણવ્યા છે. માટે સાયણાચાર્યનું કથન સત્ય નથી. એજ પ્રમાણે સાયણાચાર્યે જે જે મંત્રનું નામ અન્યથા કર્યું છે તે તે દ્વન્દ્વમાં તે તે મંત્રોના ભાષ્યમાં લખવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રમશ્વમેધો જ્યોતિરેવ તદ્રાષ્ટે દધાતિ ક્ષત્રા-
યૈવ તદ્વિદ્વાં કૃતાનુકરામનુવર્તમાનં કરોતિ । અથાં ક્ષત્રં
વા અશ્વઃ ક્ષત્રસૈપતદ્રૂપ યદ્ધિરણ્યં ક્ષત્રમેવ તત્ક્ષત્રેણ સમ-
ર્ધયતિ વિશમેવ તદ્વિદ્વા સમર્ધયતિ ॥ શત૦ કાં૦ ૧૩
અ૦ ૨ પ્રા૦ ૧૧ કં૦ ૧૫।૧૬।૧૭ ॥

ગણાનાં ત્વા ગણપતિઃ હવામહ્ન ઇતિ । પત્યઃ પરિ-
યન્ત્યપદ્મનુચત એવાસ્મા એતદતોઽન્યેવાસ્મદ્નુચતેઽધો ધુ-
ચત એવૈનં ત્રિઃ પરિયન્તિ ત્રયો વા ઇમે લોકા એભિરેવૈનં
લોકૈર્ધુચતે ત્રિઃ પુનઃ પરિયન્તિ પદ્મ સમ્પચતે પદ્મવાઃ ઋતુવ
ઋતુભિરેવૈનં ધુચતે અપ વા એતેભ્યઃ પ્રાણાઃ ક્રામન્તિ । એ
યજ્ઞે ધુચનં તન્વતે નવકૃત્વઃ પરિયન્તિ નવ વૈ પ્રાણાઃ પ્રા-
ણાનેવાત્મં ધત્તે । નૈભ્યઃ પ્રાણા અપક્રામન્ત્યાદમજાનિ
ગર્ભધમાત્વમજાસિ ગર્ભધમિતિ । પ્રજા વૈ પશવો ગર્ભઃ
પ્રજામૈવ પશૂનાત્મં ધત્તે ॥ શ૦ કાં ૧૩ અ૦ ૨ પ્રા૦ ૨
કં૦ ૪।૫ ॥

અર્થ — (ગણાનામ્ જ્ઞા૦) અમે જગતના મહાનીય પદાર્થોના મહાદના
પતિ અર્થાત સ્વામિ પરમેશ્વરનું (હવામહે) મહત્ત્વ કરીએ છીએ એજ પ્રમાણે
સર્વ ઇષ્ટમિત્ર તથા મેાક્ષાદિ પ્રિયોના સ્વામિ પરમેશ્વરનું અમે મહત્ત્વ કરીએ છીએ
અને (નિર્વાનામ્ જ્ઞા૦) નિવારનાદિ ઔશના સ્વામિ પરમાત્માનું મહત્ત્વ કરીએ
છીએ વરાહસ્થિત્તુ સર્વ જગદ્વા યન્ન વરાતિ ॥ મહુ પરમેશ્વર । આપું જગત હસ્તે
મા વસેલું છે માટે તેને વશુ કહે છે. હે વશુ પરમેશ્વર ! તું સર્વ કાર્યજગતને
સ્વસામર્થથી ગર્ભવત્ ધાર્મલુકરીનેા છે, તેને અમે તારી કૃપાથી નાહીએ
હે ભગવન્ તમે સર્વ રીતે સર્વને બાંધેાછો તેમજ મને પણ અર્થ પ્રકાશન જ્ઞાન
યુક્ત કરે । (ગર્ભધમ) ખીજવાર ગર્ભધ શબ્દનો પાઠ એટલા માટે છે કે જે
પ્રકૃતિ અને પન્માતુ આદિ કર્ત્ર્યગોના ગર્ભરૂપ છે તેમા પણ સર્વ જગતના
ગર્ભરૂપ ખીજને દાગુલુકરનાર હસ્તથી બિન્ન જગતની ઉત્પત્તિ, વિધિને તથા
પ્રપચ કરનાર કાર્ધ નથી એ દર્શવાને માટે છે એજ પ્રમાણે અપરેય, સનપ-

યદિ સાક્ષીઓમાં ગણપતિ સમ્પન્નો અર્થ કરેલો છે. (જાપ્તસ્વલમ્) એ મંત્રમાં જાણ અર્થાત્ પેદાના પતિ તરીકે ધર્મરત્નું વર્ણન કર્યું છે. કારણ કે (પ્રમત્તૈ વૃદ્ધાવતિઃ) એ પ્રમાણે કહેવું છે. એજ જ્યોત્ષ્ણવેશ વડે વર્તમાનને સંપોષેલા વિદ્વાન્ વિદ્યારૂપ આપણે આત્મને અવિદ્યારૂપ રોમથી મુક્ત કરે છે. જે પ્રમત્તૈ મર્થાત્ વિમુક્ત, સર્વમાં આપક અને મપ્રથ અર્થાત્ આકાશાદિ વિમુક્ત રક્ષાંત્રી સાથે પણ વ્યાપક થઈને રહેલો છે. એજ પ્રમાણે આ મંત્ર ધર્મરત્નનાં નામોનું યથાવત્ પ્રતિપાદન કરે છે. પરમેશ્વરને પ્રભુપતિ પણ કહે છે અને તેની એની જમહિનિ સંતા પણ છે કારણ કે—

जमदग्नयः प्रजायितारग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा
तैरभिहुतो भवति ॥ निरु० अ० ७ खं० २.४

• ભાવાર્થ:—આ સૂર્યાદિ પ્રકાશક પદાર્થો એજ ધર્મરત્ન સામર્થ્યથી પ્રજ્વલિત થાય છે; તે સૂર્યાદિનાં કાર્મો તથા નિયમવડે તેના કારણીભૂત ધર્મરત્ને જમહિનિ કહે છે. એજ પરમેશ્વરને અશ્વમેધ પણ કહે છે. (આ પ્રમાણે પ્રથમ અર્થ છે.)

રાત્નને પણ અશ્વ કહે છે. કારણ કે જેમ પંકાની આગળ બીજાં પશુઓ ન્યૂન બળવાળા હોય છે તેમજ રાત્નની રાત્રે પ્રજ્વળ પણ નિમગ્ન છે. રાત્નની શોભા ધન તથા ન્યાય કરવો તે છે. એટલે કે રાત્નએ પ્રજ્વળ યથાવત્ પાસન કરવું તેને અશ્વમેધ કહે છે. એમ અસંકારથી વર્ણન કર્યું છે. એજ પ્રમાણે અશ્વ ધર્મરત્નું નામ છે. તે પ્રમાણે જોતાં છત્ર અને ધર્મરત્નો સ્વસ્વામિસંબંધ વર્ણવ્યો છે. કારણ કે મનુષ્ય કેવલ પોતાના સામર્થ્યવડે સ્વર્ગ—મોક્ષ મેળવવાને અશક્ત છે.

अश्वो यत् ईश्वरो वा अश्वः॥श०कां० १३अ.३घा०८कं०८
अश्वुने न्याप्नोति सर्वं जगत्सोऽश्व ईश्वरः ॥

રાત્નને પણ અશ્વમેધ કહે છે જે મન્ત રાત્નનું બરાબર પાલન કરે છે તેનું ફલ તેને મળે છે. તેજ રાત્ન પોતાના જીવને માટે પ્રજ્વળે પોતાનું દષ્ટાંત આપીને પોતાના અનુદેશ વાગ્દેશ કરતાં શીખવે છે. તથા રાત્ન પ્રજ્વળ પર કર નાંખે છે તેજ કરથી પ્રજ્વળ રક્ષણ કરે છે. ત્યાં એકજ મનુષ્ય રાત્ન હોય છે ત્યાંની પ્રજ્વળ પીડિત હોય છે. માટે પ્રજ્વળની સત્તાવડેજ રાત્ન પ્રબંધ કરવો જોઈએ. મિત્રોએ પણ આત્મી રાત્ન પાલનને માટે નિગ્રમય થવું અને સન્તાનશિક્ષણ નામક યજ્ઞની ત્યાંથી ત્યાંથી પ્રાપ્તિ કરી. એની પ્રાપ્તિ કરીને પણ જે સંતાનો

ત્પત્તિ આદિ દ્રોષોમા મિથ્યાચરણ કૃત્તે છે તેના આ કર્મને વિદ્વાનો પસંદ નથી કરતા અને જે પુરુષ ઉપરોક્ત સત્તાનોત્પત્તિ નથી કરે તથા તેમને શિક્ષણ આદિ નથી આપે તો તેને વિદ્વાનોએ પોતામાંથી દૂર કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે ત્રણનાં એની રક્ષા તથા આત્મા, શરીર અને જીવની સિદ્ધિ કરે જે લોભો ઇર્ષ્યરની ઉપાસના કરે તે તેના જવાદિગુણોનો કદી પશુ નાશ થતો નથી

તા ઉભૌ ચતુરં પદઃ સમ્પ્રસારયાવ સ્વર્ગે લોકે
પ્રોર્ણવાથાં વૃષાંવાંજી રેતોવા રેતો દધાતુ ॥ યજુઃ૦
અં ૨૩ મં ૨૦

મહાધરનો અર્થ

યજમાનની સ્ત્રી યોગના શિષ્યને પકડીને પોતેજ પોતાની, મહાધર.

નત્ય અર્થ

તા ઉભૌ ચતુર પદ સમ્પ્રસારયાવેતિ મિથુનસ્યાવ-
રુઘ્યૈ સ્વર્ગં લોકે પ્રોર્ણવાથાનિત્યેષ વૈ સ્વર્ગો લોકો યત્ર
પશુઃ સંશયન્તિ તસ્માદેવમાહ વૃષા વાંજી રેતોવા રેતો
દધાત્વિતિ મિથુનસ્યેવાવરુઘ્યૈ ॥ શાતં ૦ કાં ૦ ૧૩ અં ૦
ઘાં ૦ ૨ કં ૦ ૬

અર્થ —સગ્ન અને પ્રગ્ન અને મગ્નને ધર્મ, અર્થ, લાભ અને મોક્ષની સિદ્ધિનો પ્રયત્ન કરનારો આ પ્રવૃત્ત કરે મગ્નને જન્મેના અત્યંત શમરૂપ રાગદ્વેષોમાં પ્રિય આનંદની ઇચ્છા તેનાથી યામ છે, અને તેથી તે અને પરપર તથા સર્વ પ્રાણિઓ સુખથી પરિપૂર્ણ થાય છે જે ગર્ભમાં મનુષ્ય ઇર્ષ્યરને યમાર્થગીતે જાણે છે તેજ દેશ સુખપુર્ણ હોય છે માટે જન્મ અને પ્રગ્નએ પરપર સુખને માટે ગદ્યગુણના ઉપદેશની સેવા કરી અને રિદ્ધા તથા જન્મે સર્વ વધારના આ પ્રમાણે આ મગ્નો ૧૪૪૪ છે મહાધરનો અર્થ તદ્દન વિરુદ્ધ અને નિર્ણય છે

• યકાસકો ઝકુન્તિકા હલગિતિ વચ્ચતિ । આહન્તિ

ગમે પસો નિગલ્ગલીતિ ધારકા ॥ યજુઃ.અ૦૨૩મં૦૨૨

મહીધરના અર્થ—યજ્ઞશાલામાં અપ્પરુઆદિ ઋતિનિયંત્ર લોકો કુમારી તથા યજ્ઞમાનની સ્ત્રીઓસાથે ઉપવાસપૂર્વક આગવ લખ્યાપ્રમાણે સંવાદ છે:-
 આનંદીને ... દેખાડીને કહે છે કે સ્ત્રીઓ જયની ચાલે છે ત્યારે તેમની
 , માં હવેલવા સખ્દ થાય છે, તથા બ્યારે ... અને શકુનિપક્ષીની અંચના
 જેવા શિસ્તનો સંગોગ થાય છે ત્યારે પણ એવોજ સખ્દ થાય છે; તથા ... અને
 , માધી પીરે ઝરે છે, કુમારી અપ્પરુ પ્રતિ-તેના .. ને દેખાડીને કહે છે કે
 આ ઈશ્વરદિતનો તારા શિસ્તનો અમભાગ તારા મુખસમાન લાગે છે.

સત્ય અર્થ—ઘકાસકૌ શકુન્તિકેતિ વિદ્યૈ શકુન્તિ-
 કા હલગિતિ વજ્રતીતિ વિશો વૈ રાષ્ટ્રાય વશ્વત્પાહન્તિ
 ગમે પસો નિગલ્ગલીતિ ધારકેતિ વિદ્યૈ ગમો રાષ્ટ્રં
 પસો રાષ્ટ્રમેવ વિદ્યા હન્તિ તસ્માદ્રાષ્ટી વિશં ધાતુકઃ ॥
 શત૦ કાં૦ ૧૩ અ૦ ૨ ગ્રા૦ ૩ ક૦ ૬

(વિદ્યૈ૦) જેમ બાળ પક્ષી આગળ બીજા અપ પક્ષીઓનું કંઈ ચાલતુ
 નથી તેમજ રાજા પામે પ્રજાનુ પણ કંઈ ચાલતુ નથી (આદલગિતિ વચતીતિ)
 જ્યાં એકજ મનુષ્ય રાજા હોય છે ત્યાંની પ્રજા કમાય છે (આદલિત ગમે પસઃ)
 પ્રજાનું નામ મલ અને રાજ્યનું નામ પસ છે, જ્યાં એક મનુષ્ય રાજા હોય છે
 ત્યાં તે પોતાના મુખના લોભથી પ્રજાના પદાર્થોની હાનિજ કરે છે માટે રાજાને
 પ્રજાનો ધાતુક અર્થાત્ હનન કરનાર પણ વર્તે છે એટલા માટે એજ મનુષ્યને
 કહીપણ રાજા નહિ માનવો જોઈએ પરંતુ ધાર્મિક પિદ્ધાનોની સલાહા હાય
 માજ રાજ્યપ્રમથ દોવો જોઈએ આથી પણ મહીધરના અર્થ અતિ ધૃષ્ટિત છે
 એમ સ્પષ્ટ માત્રમ પડે

માતા ચંતે પિતા ચ તેઽગ્રં વૃક્ષસ્ય રોહતઃ । પ્રતિ-
 લામીતિ તે પિતા ગમે મુષ્ટિ મત્ ૫ સયત્ ॥ યજુઃ૦
 અ૦ ૨૩ મં૦ ૨૪

મહીધરના અર્થ—જાણા યજ્ઞમાનની આની મરકરી કરીને કહે છે કે
 ઝરે ! ઝરે ! મહિરિ ! બ્યારે તારા માતાપિતાએ પુનઃ ઉપર ચડીને તાર

પિતાએ તારી માતાના ... માં, પોતાના મુદ્ધિવૃદ્ધ ... ને મુદ્ધુ ત્યારે તારી ઉત્પત્તિ થઈ. અથવા પોતાના ... ને દેખાડીને કહ્યું કે તારી સાથે હું

સાધેઆર્ય:— માતા ચ તે પિતા ચ ત इति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनं स्वर्गं लोकं गमयत्यग्रं वृक्षस्य रोहत इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रं ५ त्रियमेवैनं ५ राष्ट्रस्याग्रं गमयति । प्रतिलामीति ते पिता गर्भे मुष्टिमत् ५ संयदिति । विद्वै गर्भो राष्ट्रं मुष्टी राष्ट्रमेवाविश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्रीं विशं घातुकः॥शंका० १३अ० २ब्रा० ३कं० ७.

તે મનુષ્ય ! આ પૃથ્વી નંધા વિદ્યા, આયંધ્યાદિ અનેક પદાર્થો તથા વિંશતી ની દાતા તથા માનની હેતુબૂત દેવાથી તારી માતા સમાન છે, અને સૂર્યસૌંદર, વિદ્વાન્ તથા ઇશ્વર તારા પિતાવત્ છે. સર્વ પ્રજાપતિ તથા અનુક્રાંતનાં અને સર્વ સુખના હેતુનું પાલન કરનાર દેવાથી તથા એનાવડે જીવને સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર દેવાથી વિદ્વાનને પિતાવત્ કહેલો છે (અગ્રન્ વૃક્ષસ્ય) જે વિદ્યા, શુભશુભ તથા લક્ષ્મી રાષ્ટ્રના અમ્ભાગમાં રહે છે તેજ જીવનને શોભાપ્રમાણ કરે છે. (પ્રાતિષ્ઠામીતિ) પ્રજનનું નામ મળ અર્થાત્ ઐશ્વર્યની દાતા અને રાજ્યનું નામ મુષ્ટી છે કારણ રાજ્ય પોતાની પ્રજાના પદાર્થોને મુષ્ટીથી દરી લે છે જેમ ઢાઢ મનુષ્ય ળીજના પદાર્થોને ળજથી દરીસે છે તેમજ જ્યાં એકજ મનુષ્ય રાજ્ય હોય છે ત્યાં પોતાના સુખને માટે ને રાજ્ય પક્ષપાતથી પ્રજાની શ્રેષ્ઠ સુખ આપનારી લક્ષ્મીને લઈ લે છે. અર્થાત્ તે રાજ્ય પોતાના રાજ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈને પ્રજાને પીડા દેનારો થાય છે. આ સત્ય અર્થથી પણ મંત્રીધરનો અર્થ અત્યંત નિરૂદ્ધ છે; માટે ઢાઢએ માન્યો જોઈએ નહિ.

ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रापय गिरौ भारं ५ हरन्निव । अथास्यै मध्यमेधतां शीते वाते पुनन्निव ॥ १ ॥

यजु० अ० २३ मं० २६

यदस्या अ ५ हु मेधाः कृधु स्थूलमुपातंसत् । मु-

જ્ઞાવિદસ્યા એજતો ગોશુફે શંકુલાવિવ ॥ ૩ ॥

યજુઃ૦ અ૦ ૨૩ મં૦ ૨૮.

મહીધરનો અર્થ—જેમ જેકુત અજ અને છોડાં બન્ને ગૂદાં કરવાને માટે એક પાત્રમાં અનાજ ભરીને તે વાસણને ઉંચું કરેછે, તેમ પુરુષે સ્ત્રીની...ને બંને હાથે ખેંચીને પહોળા કરી. ૧. જેમ ગાયના પગની ખરીમાં ભરાયેલા પાણીમાં જે માછલીઓ નાચે તેમ ...નાની અને ...સ્થૂક હોવાથી, સંભોગ વખતે અંડકોશ ...ની ઉપર નાચ્યા કરે છે.

સત્ય અર્થ—ઊર્ધ્વમેનામુચ્છ્રાપયેતિ। શ્રીર્વે રાષ્ટ્રમશ્વમેઘઃ
શ્રિયમેવાસ્મં રાષ્ટ્રમૂર્ધ્વમુચ્છ્રયતિ। ગિરૌ ભારસ્ત્રરન્નિવેતિ।
શ્રીર્વે રાષ્ટ્રસ્ય ભારઃ શ્રિયમેવાસ્મં રાષ્ટ્ર + સન્નત્યત્યથાં શ્રિય-
મેવાસ્મિન્ રાષ્ટ્રમધિનિદધાતિ અથાસ્થં મધ્યમેધતામિનિ।
શ્રીર્વે રાષ્ટ્રસ્ય મધ્ય< શ્રિયમેવ રાષ્ટ્રે મધ્યતોજ્ઞાયં દધાનિ
શીતે યાતે પુનન્નિવેતિ ક્ષેમો હં રાષ્ટ્રસ્ય ઝીર્ન ક્ષેમમેવાસ્મં
કરોતિ। શંકાં ૦ ૧૩ અ૦ ૨ ગ્રાં ૩ કં ૦ ૧૧૧૧૪૪।

શ્રી અર્ધાત્ વિદ્યા, ધન તથા રાજ્યપાત્રનું નામ અશ્વમેધ છે, અને એજ રાજ્યની ઉન્નતિ કરે છે. રાજ્યનો ભાર શ્રી છે કારણ કે તેનાથી ગત્યની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે વિદ્યા તથા ધનની વૃદ્ધિ થવાને માટે રાજ્યનો ભ - વિદ્વાન તથા મેઘ પુરુષોની સલાહપર રાખવો જોઈએ શ્રી રાજ્યનો આધાર અને તેજ રાજ્યમાં શોભા ધાવે કરીને ઉત્તમ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે રાજ્યની વૃદ્ધિના નામ શીત છે. કારણ કે જ્યારે અભાવે રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેની ઉન્નતિ થાય છે.

અન—રાજ્યનો ભાર કોણે?

ઉત્તર—(શ્રીર્વે રાષ્ટ્રસ્ય ભાર) શ્રી કારણ કે એજ ધનની પ્રાપ્તિ કરાળિને રાજ્યને ઉત્તમતાના ગિજરે પોહાયાડ છે આ પ્રમાણે ગજ દ્વારા દન નયના સસારમાં શ્રીયુક્ત રાજ્ય પ્રાપ્તને સર્વમા અપાન કરે છે

અન—એ ગત્યનું મધ્ય શું છે?

ઉત્તર—પ્રજાની યથાનય રક્ષા જેમ કે હા માણસ સાર ઉદારીને

પર્વતપર ધર્મ વત્ય છે તેમજ સલાપર્ણુ રાગ્યને ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

યદ્દેવાસોં લલામયું પ્રવિષ્ટીમિનમાવિપુઃ । સક્થના
દૈદિશ્યતે નારીં સત્યસ્યાક્ષિભુવોં યથા ॥ યજુઃ૦ અ૦
૨૩ મં૦ ૨૯

મહીધરનો અર્થ:—ત્યારે ઋત્વિજો યજમાનની સ્ત્રીની.....માં પોતાના
....નો પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે સ્ત્રીનાં માત્ર ઉજ્જ દેખાય છે.—ભોગ સમયે સ્ત્રીનાં
સર્વ અંગ પુરુષનાં અંગોથી ટંકાયલાં હોવાને લીધે તેનાં એકલાં ઉજ્જ દેખાય છે.
શિશન ત્યારે ઉત્થિત થયેલું હોય છે ત્યારે કમળના જેવું દેખાય છે.

સત્ય અર્થ:—(યદ્દેવાસઃ૦)—જેમ વિદ્વાન લોકો પ્રલંક સહ જાંતને પ્રાપ્ત
કરીને નિર્નિયં પ્રકારના શુભ શુભો તથા સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનારી વિદ્વાન
આનંદને ભોગ્યે છે તે પ્રમાણે પ્રજાને પણ પોતે તે આનંદથી યુક્ત કરે છે.
વિદ્વાનોએ જેમ સ્ત્રી પોતાનાં જંઘા આદિ અંગોને વસ્ત્રથી ઢાંકેલાં રાખે છે
તે પ્રમાણે પોતાના સત્ય ઉપદેશ, વિદ્યા, ધર્મ અને સુખથી પ્રજાને સદા
આનંદીત કરવી જોઈએ.

યદ્દરિણો યવંમત્તિ નં પુષ્ટં પશુમન્યતે । શૂદ્રા યદ-
ર્યજારા ન પોષાય ધનાયતિ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૨૩ મં૦ ૩૦

મહીધરનો અર્થ:—શૂદ્ર એક દાસીને કહે છે કે ત્યારે શૂદ્રની સ્ત્રી વૈશ્યની
સાથે વ્યભિચાર કરે છે ત્યારે તે એમ નથી વિચારતો કે મારી સ્ત્રી વૈશ્યની સાથે
વ્યભિચાર કરવાથી પુષ્ટ થઈ મધ; પરંતુ મારી સ્ત્રી વ્યભિચારિણી થઈ મધ
એમ માનીને દુઃખી થાય છે. દાસી તેને ઉત્તર દે છે કે ત્યારે શૂદ્ર વૈશ્યની સ્ત્રી
સાથે વ્યભિચાર કરે છે ત્યારે વૈશ્ય પણ એમ નથી માનતો કે મારી સ્ત્રી શૂદ્રની
સાથે વ્યભિચાર કરવાથી પુષ્ટ થઈ; પરંતુ નીચ પુરુષ તેની સાથે સંગમ કર્યો એ
વિચારથી દુઃખિત થાય છે.

સત્ય અર્થ:—યદ્દરિણો યવમેત્તિતિ । વિદ્વદ્યૈ યવોં રા-
ષ્ટ્રદ્દરિણો વિદ્વમેવ રાષ્ટ્રયાયાં કરોતિ તસ્માદ્રાષ્ટી

વિશમત્તિ । ન પુષ્ટં પશુ મન્યત્ત્વમ્ । તસ્માદ્રાજા પશુ
પુષ્યતિ । શૂદ્રા યદર્થજારા ન પોષાય ધનાયતીતિ । તસ્મા-
દ્દંશીપુત્રં નાભિપિચ્છતિ ॥ શં કાં ૦ ૧૨ અં ૨ વ્રાં ૦ ૨
કં ૦ ૮

(યત્ હરિઃ) આ સ્થાને પ્રજાનું નામ યપ અને રાજ્યનું નામ હરણુ છે.
કારણ કે જેમ મુગ પરાયાં ખેતરોમાં જવ ખાધને આનંદ કરે છે તેમજ સ્વતંત્ર
એક પુરુષ રાજા હોવાથી તે પ્રજાના ઉત્તમ પદાર્થો લઇ લે છે. અથવા જેમ મા-
સાદારી મનુષ્ય પુષ્ટ પશુને મારીને તેનું માંસ ખાઈ જાય છે તેમ પ્રમાણે એક
મનુષ્ય રાજા હોવાથી પ્રજાનો નાશ કરે છે. કારણ કે તે સદા પેતાનીજ ઉન્નતિ
ચલાવે છે; અને શૂદ્ર તથા વંશને અભિષેક કરવાથી વ્યભિચાર તથા પ્રજાનું ધન-
હરણુ આદિ અધિક થાય છે. માટે કોઈ ગુણ અથવા લાભને પણ સલાખ્યદા
આદિ ઉત્તમ અધિકાર ન આપવો જોઈએ. આ સલા અર્થ કરતાં મહીધરનો અર્થ
કેટલો અશ્લિષ્ટ છે તે વાચકશ્રવણ સ્વયં વિચારી લેશે.

ઉત્સક્થ્યા અવંગુદં ધેહિ સમર્જિં ચારયા વૃષ્ણ । ય-
શ્ચીનાં જીવમોજનઃ ॥ યજુઃ ૦ અં ૨૩ મં ૦ ૨૧

મહીધરનો અર્થ:—યજમાન ધેહને કહે છે કે હું વીર્યમેચન કરનારા
અર્થ ૧. તું મારી સ્ત્રીની જંધા ઉચી કરીને તેની...માં તારા...નો પ્રવેશ કર.
તે...સ્ત્રિઓનું શ્વન છે. એ તેમનો ભોગ છે, માટે તે...ને તું... માં નાંખ.

સત્ય અર્થ:—(ઉત્સક્થ્યા) ઇશ્વર ઉપદેશ કરે છે કે હું કામનાની શ્રદ્ધ કર-
નારા અને એને પ્રાપ્ત કરાવનારા સલાખ્યદા અને વિદ્વાનો । તમે બધા સંમત
થઈને આ પ્રજામાં જાનની શ્રદ્ધ કરો. તથા સર્વેને સુખ આપો; અને જે કોઈ
દુષ્ટ, વ્યભિચાર કરનાર, ચોર તથા હા હોય અથવા ખીજાઓને ખરાબ કૃત્યો
શીખવતો હોય તેવા પુરુષ અથવા સ્ત્રીને ઉદ્ધેમાથે લટકાવો અને તેમની
દુર્દશા કરીને નાશ કરો કે જેથી પ્રજાને ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

મહીધરના વેદીપાખ્ય લાખ્યના આટલાજ ખંડનથી સર્વ મનુષ્યોએ
સમજી લેવું. જ્યારે હું વેદલાખ્ય કરીશ ત્યારે મહીધરના ખીજા પણ દોષો
દેખાડીશ જે આર્ષદેશનાથી સાચા, મહીધર આદિની વ્યાખ્યાની આ.

વર્ણન થયાર્થે કરેનું હોવાથી અહિં તે વિષે કંઈ કહેતા નથી તેમજ પિંગાભૂત
છત્રે અંશમા એ પ્રમાણે જોવાના વક્ષણ જતાં આ છે તે પ્રમાણે જાણના.

સ્વરા. પદ્મજન્મપ્રમાન્ધારમધ્યમપદ્મમંત્રવતનિપાદાઃ॥

પિદ્મગલશાસ્ત્રે અ૦ ૨ સુ. ૯૪

અર્થ — અ. સાત છે (૧) પદ્મ (૨) કપાલ (૩) ગાધાર (૪) મંત્રમ
(૫) પદ્મ (૬) ધેરત અને (૭) નિપાદ આ પ્રમાણે પિંગાભૂતાર્થે કરેલા મંત્રોના
આધારે પ્રત્યેક જોવાના ૨૨૦ વર્ણોના કાન્ધ કે હાથમા તે તે જોવાના રાત્રી
જાન ન હોવાને વીરે તદ્વત્તુ વાદિન વાદના રાત્રી ગાત્રનકાર જોવાની ગ્રેષ્ઠ
પ્રમાણે જોવાના ઉપવે. આયુર્વેદથી નકલવિષ્ણુ જાણી એ સમગ્રી વિગતાર્થે
વેદમ હાર્થના ભાષ્યમા પણ બહુ પ્રકારે ગ્રેષ્ઠ પ્રમાણે વેદાર્થને સમુક્તિ
દે પ્રકાશના જ્ઞાનથી સર્વ મનુષ્યોના મન મહેદની નિમિત્ત થશે આ ભાષ્યમા
વેદમ જોવાના સરકત તથા પ્રાકૃત ભાષામા સપ્રમાણ પદ્મના અથ જાણના
આનંદ કે જેથી આનંદકાનના વર્ણને તથા સાત ૧ વ્યાખ્યાનમંત્રોની પિદ્મના
વ્યાખ્યાનોની નિમિત્તથી સર્વ મનુષ્યોને વેદોના મતાર્થનું દર્શન થાય અને વેદ
ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા થાય. સાયણાચાર્યદિએ સમિત મંત્રોના જે સ્વેચ્છાનું
સાર તથા લોકપ્રદર્શને અનુમાન વેદોમા પ્રતિગ જેવડાને ભાષ્યો લખીને
પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેથી મદાન અનય થશે છે, તથા તે ભાષ્યોદ્વારા યુરોપખંડના સિ-
એને પણ વેદમા શ્રમ ઉત્પન્ન થશે છે. જોવારે ધર્મર અનુમદથી શ્રમ, નકલ
મદામુનિ પ્રણિત નિર્દેશદિમા કરેલા વેદ વ્યાખ્યાનેથી સુક્ત આ મારે ભાષ્ય
પ્રસિદ્ધ થશે જોવારે સર્વ મનુષ્યોને મદાન મુખનાલ થશે એમ માત્ર ધારુ છે
વળી જે જે મનના પારમાર્થિક તથા વ્યાનકારિક જે તે તથા ક્ષેપાદિનકારો
નૈ પ્રમાણ ભાવિન અર્થ થતા હશે તે તે મંત્રો ૧૧ જે જે આર્થ કરીશું.

કૃતિ પ્રતિજ્ઞાવિષય. સંક્ષેપતઃ ।

અથ પ્રશ્નોત્તરવિષયઃ સંક્ષેપતઃ ।

પ્રશ્ન—વેદના ચાર ભાગ ના નામે કયા છે ?

ઉત્તર—ભૂદીભૂદી વિદ્યા જાણના મારે

પ્રશ્ન—તે કયા કયા નિવાઓ છે ?

ઉત્તર—જણ પ્રકારની મનસિવા તેમા પદ્મવે પ્રકાર પદ્મવદિ અન્યોનું

ઉત્તર—જ્યામલ કૃત, મધ્ય અને નિર્માન ૧ લેદનકે કરેલું.

દ્રુતકાલવૃત્તિ—એટલે સ્વરને એક માત્રા સુધી લખાવીને બોલવો આ વૃત્તિમા યજુર્વેદના મંત્રો બોલાય છે

મધ્યકાલવૃત્તિ—એટલે સ્વરને બે માત્રા સુધી લખાવીને બોલવો. આ વૃત્તિમા યજુર્વેદના મંત્રો બોલાય છે

વિયમિતકાલવૃત્તિ—એટલે સ્વરને પણ માત્રા સુધી લખાવીને બોલવો આ વૃત્તિમા સામવેદના મંત્રો બોલાય છે અથર્વવેદનાં એ ત્રણે વૃત્તિ વપરાય છે, પણ દ્રુતવૃત્તિમાં તે વધારે બોલાય છે

આ દ્રુત, મધ્ય તથા વિયમિતકાલનો વ્યાકરણમા ધ્વનિ, દીર્ઘ અને પ્લુત અનુક્રમે મળે છે આ કાગળને લીધે વેદના ચાર ભાગ પાડ્યા છે એટલાક મંત્રો ચારે વેદમા આવે છે તેજુ કારણ એ છે કે તે ત્રણે જાલમાં ગવાય છે, અને પ્રત્યક્ષભેદથી તેમના અર્થમા પણ ફરકાય છે એમને સંવેદના મંત્રો પદાર્થોના ગુણ વર્ણવેલા છે, યજુર્વેદમા તે ગુણનાગા પદાર્થોના સાક્ષાત્કાર કરીને ક્રિયાઓ વડે અગ્રેષ્ઠ પ્રકારની વિદ્યાઓને સિદ્ધ કરીને લાભ વેંચાનું કહ્યું છે સામવેદમા જ્ઞાન અને ક્રિયાના દીર્ઘ વિચારપરે ક્વલપ્રાપ્તિપરંત તે વિચારો વિચાર કરવાનું વિધાન છે અને અથર્વવેદમાં ઉકન ત્રણે વેદમા આવેલી વિદ્યાના ક્વલિરે વિચાર અને તેની પૂર્તિ કરેલી છે આના અગ્રેષ્ઠ કારણોને લીધે વેદના ચાર ભાગ છે

પ્રશ્ન—વેદની ચાર સહિતાઓ કરવાનું શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર—જૂદી જૂદી વિદ્યાઓના પ્રકાશક મંત્રો પ્રકાશ્ય બદ્ધપૂર્વાપર સંધાનથી જનદી માલુમ પડે માટે વેદના ચાર ભાગ કર્યા છે

પ્રશ્ન—વેદમા અષ્ટક, મહત્વ, અધ્યાય, સકલ, પદ્ધત્, વાંક, વર્ગ, દશતિ, ત્રિક, પ્રપાઠક તથા અનુવાક આદિ શામાટે કર્યા છે

ઉત્તર—અષ્ટકાદિનું વિધાન કરવાનું ૧૨૧ એ છે એટલી પકનપાઠન તથા મંત્રની ગણના કરવામા સુગમતા થાય, અને અમુક પ્રકરણમા અમુક વિદ્યા છે એમ માલુમ પડે

પ્રશ્ન—ઋગ્ યજુ સામ તથા અથર્વ એમને અનુક્રમે પદ્યોદ્યાત્તીત્ત, યજ્ઞ તથા નોયાની ઉપમા શામાટે આપી છે

ઉત્તર—ઋગ્ મધી ગુણગુણિનું સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં મુની તેના સસ્કાર તથા તેમા પ્રીતિ પણ નથી થતી, અને તેનાવિના તેમા પ્રગતિ મળી થતી નથી અને પ્રવૃત્તિવિ ॥ સુખ નથી થતું એટલા માટે વિદ્યાનું વિધાન કરવા સગવેદને

પ્રથમ પકિતમા મૂકયો છે, અને પદાર્થના શુભ જલ્પથા પછી તેને સંસારના હિતને માટે ઉપયોગમા લાવવાની ક્રિયા જાણુની જોઈએ તે યજુર્વેદમાં છે, માટે યજુર્વેદને બીજી પંક્તિમા મૂકયો છે જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસના કાંડની કુટલે મૂકી ઉત્તતિ થઈ શકે છે તથા તેનું ફલ શુ છે તેનું વર્ણન સામવેદમા હોવાથી તેને ત્રીજી પકિતમા મૂકયો છે તથા એ ત્રણેમા વર્ણન કૃત્રી વિદ્યાની પૂર્તિ તથા ગ્હાની વિધિ અર્થવેદમા હોવાથી તેને ચતુર્થ પકિતમા મૂકયો છે, આ પ્રમાણે હોવાથી ઋગ્વાદિ ચાર મહિતાનો ક્રમ યથાવત્ છે. જ્ઞવ સ્તુતો । વજ્ર દેવગજાસદ્ગતિકરણ કાલેયુ । સામસાન્ત્વેન । પો અન્તકર્મણિ । યજંતિચરતિકર્મા તત્પરિવેષ ॥ નિહ ૭ ૭ ૧૧ જ ૭ ૧૮ ચર સંસારે આ ધાતુ ઉપરથી અર્થ સમ્પન્નો સમય નિરાગતાર એવો અર્થ થાય છે એ રીતે પ્રાતુના અર્થે પ્રમાણે ક્રમથી વેદની ગણના થાય છે

પ્રશ્ન—પ્રત્યેક મંત્રની ઉપર ઋષિ, દેવતા, છંદ તથા સ્વર લખનાનું શું પ્રયોજન છે ।

ઉત્તર—ધર્મિય તરફથી વેદનો પ્રવેશ થયા પછી જે જે ઋષિએ જે જે મંત્રનો અર્થ યથાવત્ જાણ્યો તે તે મંત્ર ઉપર તે તે ઋષિનું નામ લખેન જે કારણ કે તેમજે ધર્મિયનું જ્ઞાન કડીને તેની રૂપાથી મહાન્ પ્રપત્તવડે મંત્રના અર્થનો પ્રકાશ કર્યો તેનું અમરણ રાખવું જોઈએ તે સમગ્ર રાખવાને માટે પ્રત્યેક મંત્ર ઉપર ઋષિઓના નામ લખ્યા છે, તેને માટે પ્રમાણ —

પો વાચં શ્રુતવાન્ ભવત્યફલામપુષ્પામિત્યફલા સ્મા
અપુષ્પા વાગ્મવતીતિ વા કિઞ્ચિત્પુષ્પફલેતિ વાર્ધ વાચ
પુષ્પફલમાહ યાજ્ઞદેવતે પુષ્પફલે દેવતાધ્યાત્મેવા સાક્ષા-
ત્કૃતધર્માણ ઋપયો વજ્રુવસ્તે વરેભ્યો સાક્ષાત્કૃતધર્મેભ્ય
ઉપદેશેન મન્ત્રાન્સમ્પ્રાદુરૂપદેશાય ગ્લાયન્નાં વરે ચિત્તમગ્ર-
હણાયેમં ગ્રન્થં સમાન્નાસિષ્ઠૈર્વેદં ચ વેદાદગ્નિ ચ ચિત્તમં
મિત્તમં ભાસનમિતિ ચ નાવન્ત સમાનકર્માણો ખાત-
પો ધાતુર્દધાતેરેતાવન્ત્યસ્ય મત્ત્વમ્પ નામધેયાન્યેતાવતા-
મર્થાનામિદમભિધાનં નૈવણ્ડુકમિદં દેવતાનામપ્રાધાન્યેને-

અનન્ન બ્રહ્મવાત્ ઇત્યાદિ શુભ્રોધી. યુગ્મ દોવાને લીધે તેને વાયુ કહે છે. અને તેના મંત્રદ્રવ્યોનો ધારણ કરનાર તથા બૌતિક અગ્નિનો સદાચક દોવાથી બાનિ-
તિકવાયુ પણ લેવાય છે. જેમ પરમેશ્વર ઈશ્વરોદિ ગુણમુક્ત દોવાથી તેને ઈદ્ર કહે
છે તેમજ બૌતિક વાયુવડે પણ મનુષ્યો ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરે છે માટે તેને ઈદ્ર
કહે છે શિષ્યવિદ્યામાં યાનાદિના ચક્ષુગવન કરવાને માટે જલ, અગ્નિ, પૃથ્વી તથા
પ્રકાશ આદિ હેતુબૂત દોવાથી અગ્નિ તથા વાયુને અગ્નિ પણ કહે છે. તથા
ઈશ્વર અનંત વિદ્યાયુક્ત તથા વેદનો આદિ ઉપદેશક દોવાથી ઈશ્વરની વાગ્મીને
સરસ્વતી કહે છે. એજ પ્રમાણે સર્વ વેદિક શુદ્ધર્થનો અપરોક્ત સર્વ મનુષ્યોએ
ભણવો.

પ્રશ્ન—વેદોના આરંભમાં અગ્નિ, વાયુ આદિ શબ્દોના પ્રયોગ આવવાથી
એમ માન્ય પડે છે કે વેદોમાં તે તે શબ્દોથી ભૈતિક પદાર્થોનુંજ પ્રદર્શન થાય છે.
કારણ કે આરંભમાં ઈશ્વર શબ્દનો પ્રયોગ એજ નહિ.

ઉત્તર—પતંજલી મુનિએ મહાભાષ્યમાં તદ્દ સ્વના ભાષ્યમાં લખ્યું છે
કે.—ઘ્યાત્વવાનતો વિશેષ પ્રતિષ્ઠિતોદિ ગન્દેશદ્વલશમિભિ. સદેહધી નાદિ પશુ
આખ્યાનથી વિશેષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ આવે છે, માટે તમારો દોષ યોગ્ય નથી, કારણકે
વેદ, વેદાંગ, ઉપાંગ તથા આત્મજ્ઞ પ્રયોગમાં અગ્નિ શબ્દથી ઈશ્વર તથા ભૌતિક
અગ્નિનુંજ પ્રદર્શન કરેલું વિચર્યાન છે. અને વળી ઈશ્વર શબ્દના પ્રયોગથી પણ
આખ્યાન વિના તો ગરંથા મદેદ નિર્મલિ સતીજ નથી. કારણ કે ઈશ્વર શબ્દથી
પરમાત્માનું પ્રદર્શન થાય છે અને સામર્થ્યવાન ગણને પણ કેટલાક મનુષ્યો
ઈશ્વર કહે છે. તો પછી ઈશ્વર શબ્દથી કોનું પ્રદર્શન કરવું એ સંકે ઉત્પન્ન થાત.
માટે એવી સંકેઓનું નિવારણ તો આખ્યાનદ્વારાજ થઈ શકે છે. વળી એકાદ્ય
વાગ્મી શબ્દોનોજ પ્રયોગ કર્યા કર્યો હોત તો તો દાનગે અંધ બની જાત
અને વિદ્યાનો પાઠ પણ ન આવત. અને તેથી ભણાવનાર તથા ભણનાર બંને
કંડાળી પશુ જાત. માટે હજારે એકેક શબ્દથી આવહારિક તથા પાઠમાર્થિક બંને
જાતની વિદ્યાઓનો ઉપદેશ સુગમભવે છે કહ્યો છે વળી સંસારમાં જે અગ્નિ આદિ
ગાંધે પ્રસિદ્ધ છે તેથી પણ ઈશ્વરનો પ્રકાશ થાય છે. કારણ કે ઈશ્વર છે એમ
તે પદાર્થો દર્શાવતી દેખાડે છે.

આ પ્રમાણે આરંભમાંની વિદ્યાનો અપરોક્ત આ ભૂમિકામાં સંક્ષેપમાં
કર્યો છે. અને હવે મંત્ર ભાષ્ય કૃતિનું તે વખતે જે જે મંત્રમાં જે જે વિદ્યાનું
વર્ણન આવ્યું છે તે તે વિદ્યાનો પ્રસંગાનુસાર પ્રકાશ કરીશુ.

इति प्रश्नोत्तरविषयः संक्षेपतः ।

અથનિરુક્તકાર.સંક્ષેપતોવૈદિકશદ્ધાનાંવિશેષનિયમા-
નાહ ॥ તાન્નિવિધા ક્રચઃ પરોક્ષકૃતા. પ્રત્યક્ષકૃતા આ-
ધ્યાત્મિક્યથ તત્ર પરોક્ષકૃતા સર્વાભિર્નામવિભક્તિભિર્યુ-
જ્યન્તે પ્રથમપુરુષૈશ્વાભ્યાતસ્ય । અથ પ્રત્યક્ષકૃતા મધ્યમ-
પુરુષયોગાસ્ત્વમિતિ ચૈતેન સર્વનામ્ના । અથાપિ પ્રત્યક્ષ
કૃતાઃ સ્તોતારો ભવન્તિ પરોક્ષકૃતાનિ સ્તોતવ્યાનિ ।
અથાધ્યાત્મિક્ય ઉત્તમપુરુષયોગા અહમિતિ ચૈતેન સર્વ-
નામ્ના ॥ નિરુ અ૦ ૭ ગ્વ૦ ૧૧૨ ॥

આ નિયમ ન મા સર્વ ઠેઠાં લાગુ પડ છે સર્વે મતો ત્રણ પ્રકારના અર્થ
જનાવે છે તેમાં કદના પરોક્ષ અર્થના મોધ, કેટલા પ્રવક્ષ અર્થના મોધ
અને કેટલા અધ્યાત્મ અર્થના મોધ છે જનારે પરોક્ષ અથ જતાવે છે ત્યારે
ક્રિયાપદ ત્રીજા પુરુષમાં આવે છે પ્રત્યક્ષ અર્થમાં જીજ્ઞ અને આધ્યાત્મિકઅર્થમાં
પહેલા પુરુષમાં ક્રિયાપદ આવે છે આ ક્રિયાપદોના જીજ્ઞ પુરુષના પ્રયોગના એ
જ છે જના નિયમ પ્રત્યક્ષ હોય છે લા અને જના સ્તુતિ કરના યોગ્ય વિષય
પરોક્ષ ગાય અને સ્તુતિ કરનાર પ્રત્યક્ષ હોય લા પણ જીજ્ઞે પુરુષ વપરાય છે
આનો અભિપ્રાય એ છે કે વ્યાકરણની રીતે ની ન, જીજ્ઞ તથા પહેલા પુરુષના
પ્રયોગ ક્રમે કરીને થાય છે તેમાંજે જડ પદ્યોને માટે તે નીજ પુરુષોજ
પ્રયોગ થાય છે અને એવામાં જીજ્ઞ તથા પહેલા પુરુષના પ્રયોગ થાય છે આ
નિયમ લૅભિકે તથા વૈદિક શાસ્ત્રો માટે સાર્વત્રિક છે, પરંતુ વૈદિક શાસ્ત્રો ॥
બ્રહ્મરમા જ્ઞ પદ્યોને માટે પણ પ્રત્યક્ષમાં જીજ્ઞ પુરુષ ॥ ૨૫ વપરાય છે
એવા સ્થળોએ એમ સમજવું જોઈએ કે જ્ઞ પદ્યોમાં સામેથી ઉપયોગ લેવાને
માટે તેમજ પ્રત્યક્ષ કરવાને માટેજ એ પ્રયોગ છે આ પ્રયોગ જીજ્ઞને વેદ
લાખ્યનાર સાયણાચાર્ય આદિ અને ઉપરથી પોતાની લાગણીઓમાં અત્યુ-
વાદ કરનારા મહાસમૂહરાદિએ વદમાં જડ પદ્યોની પૂજા છે એમ અન્યથાજ
વર્ણન કર્યું છે

इति वैदिकप्रयोगविषय संक्षेपतः ।

અથ સ્વરવિચારઃ સંક્ષેપતઃ ॥

હવે વેદાર્થમાં ઉપયોગી થના સ્વરોની વ્યવસ્થા મહોપધી લખનામાં આવે છે તે ઉદાત્ત તથા પશુન્દિ બેઠી બે જાતના છે. ઉદાત્ત તથા પશુન્દિ પ્રત્યેકના સાંન સાત બેઠ છે, તેમાંથી ઉદાત્તાન્નિમાતના વચ્ચે મહાભાષ્યગર પતજડીના કથનાનુસાર લખીએ છીએ —

સ્વયં રાજન્ન ઇતિ સ્વરાઃ । આયામો દારુણ્યમણુતા
 ચ્વસ્યેત્યુચ્ચંકરાણિ શદ્દસ્ય । આયામો ગાત્રાણાં નિગ્રહઃ
 દારુણ્યં સ્વરસ્ય દારુણતા રુક્ષતા । અણુતા કણ્ઠસ્ય ।
 કણ્ઠસ્ય સંવૃતતા । * ઉચ્ચંકરાણિ શદ્દસ્ય । અન્વવસર્ગો
 માર્દવમુક્તા ચ્વસ્યેતિ નીચંકરાણિ શદ્દસ્ય । અન્વવ-
 મર્ગો ગાત્રાણાં શિથિલતા । માર્દવં સ્વરસ્ય મૃદુતા સ્તિ-
 ષ્ઠતા । ઉચ્ચંકરાણિ શદ્દસ્ય । મહત્તા કઠસ્યેતિ નીચંકરાણિ
 શદ્દસ્ય । ઇસ્વર્યેનાધીમતે ત્રિપ્રકારૈરજિમરધીમતે કૈશ્ચિદુ-
 દાત્તગુણૈઃ કૈશ્ચિદનુદત્તાગુણૈ કૈશ્ચિદુભયગુણૈ । તથા
 શુક્લગુણ શુક્લઃ કૃષ્ણગુણ કૃષ્ણ । ય ઇદાનીમુભયગુણઃ
 સ તૃતીયામાર્યાં લભતે કલમાપ ઇતિ વા સારદ્વગ ઇતિ
 વા । પચમિહાપિ ઉદાત્ત ઉદાત્તગુણ । અનુદાત્તોઽનુદાત્ત-
 ગુણઃ । ય ઇદાનીમુભયગુણ સ તૃતીયામાર્યાં લભતે
 સ્વરિત ઇતિ । ગ્તે ગ્તે તન્નેતરનિર્દેશે સપ્ત સ્વરા ભવન્તિ ।
 ઉદાત્તઃ । ઉદાત્તતર । અનુદાત્ત । અનુદાત્તતર । સ્વરિત ।
 સ્વરિતે ય ઉદાત્તઃ સોઽન્વેન વિશિષ્ટઃ । પચશ્રુતિઃ સપ્તમ ॥

મહાભાષ્ય૦ અ૦ ૧ પા૦ ૨

અર્થ — ખીજા અક્ષરની સહાયતાવિના જેવું ઉચ્ચારણ થાય છે તેને સ્વર કહે છે (આયામ) અગાનુ ચૈકનું, (દારુણ્યમ્) વાળીને ઉચ્ચારથી બેળી,

* ઉદાત્ત વિધાયક । અનુદાત્ત વિધાયક । અતિશયધ્વોતક તરપ પ્રલયના વિધાનમાં

(ઇણતા) કહને સ કોચ્ચો, - ॥ યધા પ્રયત્ન શમ્દનુ ઉદાત્તસ્વરવિધાન કરનારા છે, અર્થાત્ ઉદાત્તસ્વર આજ નિયમાનસારે થાય છે (વગ્ગવર્તન) અગોને દી ॥ ડરવા, (માર્દામ્) સ્વરની ક્રોધનતા, ((ડરવા) કહને ૬ ॥ ૧૫૦, આ સર્વે પ્રયત્નો સમ્દનુ અનુદાત્તવિધાન ગનાર છે અઘાત અનુદાત્તસ્વર આજ નિયમાનસારે બોલાય છે (ટ્રેસ્વર્યેણ) આપણે મધ્ય ત્રણ પ્રકાર ॥ સ્વરથી ગોત્રીગોત્રીએ અર્ધાન કદી ઉદાત્ત, કદી અનુદાત્ત અને કદી સ્વરિત અર્થાત્ ઉદાત્તાનુદાત્ત ગુણનાળા સ્વરથી યથાયોગ્ય નિયમાનુસાર અક્ષરોન ઉચ્ચારણ ત્રીજો ક્રિયે, જેમ સહત અને કાળા ગગનુ નુદા છે, પરંતુ તે ૧ ॥ મિશ્રણથી ત્રીજેજ અર્ધાત્ આગમની ન ગ થાય છે, તે પ્રમાણે આ વિધામાં પણ ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત ગુણુ નુદા નુદા છે, પરંતુ જો જેના મળાથી જે ત્રીજો સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તેને સ્વરિત કહે છે વિશેષ અર્થ દેખાડનાર (તર) પ્રત્યય લગાડનાથી ઉદાત્તાનુદાત્ત સાત સ્વર થાય છે જેમ કે - (૧) ઉદાત્ત, (૨) ઉદાત્ત તર, (૩) અનુદાત્ત, (૪) અનુદાત્ત તર (૫) સ્વરિત, (૬) સ્વરિતોદાત્ત અને (૭) એકશ્રુતિ અને ૫ જનિ અત સ્વરિતો ગણી ગોત્રી.

ચક્રાર્થે ક્યર્થ આદેન થાય ને; અને મ સંજ્ઞા દેવાથી તત્ત્વ મક્રાર નથી થયો. એ પ્રમાણે મહામાત્ર્યમાં લખ્યું છે. આ નિયમથી એક જ શબ્દમાં મ તથા પદ સંજ્ઞાનાં અને ક્યર્થ એકી વળાને વેદમાત્ર માય છે, પરન્તુ દ્વાદશિકામાં એમ થીયું.

સ્થાનિવદાદેજોડમત્રાવેધોઃ॥ અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૬૬

વેદમાં શબ્દ અર્થના રસાતરે ઉપર આધાર રાખે છે: એટલે કે જે વિભક્તિમાં જે શબ્દ આવ્યો હોય તેજ પ્રમાણે એનો અર્થ થયો નથી. પણ શુદ્ધિ મનુસાર જે જે વિભક્તિ લીધાથી ત્યાં અર્થ સારો સાચો હોય તે વિભક્તિ લેવી એ પ્રમાણે વાપરકાર કહે છે. આથી વિભક્તિ ઉપર લક્ષ નથી આપાતું પણ અર્થની પ્રાધાન્યતા મનાય છે.

ન વેતિ વિભાષા॥ અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૪૪

અર્થગત્યર્થઃ શબ્દપ્રયોગઃ । મહામાત્ર્યસૂત્રમ્ ।

ક્યર્થિન પ્રર્થિત થાય અને ક્યર્થિન અપ્રર્થિત માય તેને વિભાષા કહે છે. અર્થજ્ઞાનને માટે વેદમાં શબ્દના પ્રયોગ છે. આ નિયમ દ્વાદશિકા અને વૈદિક શબ્દોમાં સમાન છે.

અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્॥ અ૦ ૧ પા૦ ૨ સૂ૦ ૪૬

ધણા શબ્દો એકાધર્વાથી હોય છે. જેમકે ઇન્દ્ર, શક્ર, વૃહસ્પતિ, પુરુષર, કન્ડુ, કૌંટુ વગેરે; એક જ શબ્દ બહુવર્થે પણ હોય છે જેમકે:—અક્ષ, પાદ, માદ, વગેરે. આ નિયમ પણ સાર્વત્રિક છે જેન આંતર આદિ શબ્દો વેદમાં બહુ અર્થ વાચી છે તેમ એક એક એક અર્થના પ ગણ પણ હોય છે.

તે પ્રાગ્ધાનોઃ ॥ અ૦ ૧ પા૦ ૪ સૂ૦ ૮૦

છન્દસિ પરવ્યવહિતવચનં ચ ॥ વાર્ત્તિકમ્

વ્યાકરણમાં જે ગતિ અને ઉપસર્ગ સંતક શબ્દો છે તે ક્રિયાપદની પહેલાં આવેછે; પરન્તુ વેદમાં ક્રિયાપદની પહેલાં, પછી તથા ક્રિયાપદ અને ઉપસર્ગની વચ્ચે બીજા કેટલાક શબ્દોના અવધાન સાથે પણ આવે છે: જેમ કે—આવાતમુપનિષ્ક્રમ આ દર્શનમાં ક્રિયાપદ આવાતમ છે તેની પછી જ ઉપસર્ગ આવ્યો છે; ઉપસર્ગો-

મિરાગતમ્ । ૨૥ દૃષ્ટાન્તમા નૈમિક આરણ્યનિયમપ્રમાણે ઉપાગતમ્ નેષ્ઠમે પણ
વૈદિક નિયમપ્રમાણે સપ અને આગતમ્ની પાંચે પ્રયોગે શબ્દ આ યો છે

ચતુર્થ્યથે મહુલં છન્દસિ ॥ અ૦ ૨ પા૦ ૩ સૂ૦ ૬૨
પદ્મયથે ચતુર્થી વક્તવ્યા ॥ વાર્તિકમ્

વેદમા ૭ઠ્ઠી વિભક્તિના અર્થમા ચોથી વિભક્તિ અને ચોથીના અર્થમા ૭ઠ્ઠી
પણ આવેછે જેમકે — દાવાં યાગસ્તે વનસ્પતિનામ । અહીં વનસ્પતિશ્ચ એ પ્રમાણે
માનીને અર્થ કરતી વખતે ચોથી વિભક્તિ લેતી, અને યા સ્વર્ગ વિગતિ તસ્ય દાવાં
જાયત તિલા રાત્રરિતિ । અહિં તસ્યા ૭ઠ્ઠી વિભક્તિ માનીને અર્થ કરવો નેષ્ઠમે
મહાભાષ્યમા આ સૂત્રના ભાષ્યમા પ્રાણપુ અથોને વેદવન માનીને તેમાના ઉદા
હરણુ આપ્યા છે, નહિતો પ્રાણપુ અથનુ પ્રકરણ હોવા છતાં ૭૬ ગ્રન્થ લખવો
વ્યર્થ થાય

મહુલં છન્દસિ ॥ અ૦ ૨ પા૦ ૪ સૂ૦ ૩૨

આ સત્રપદે ન્ધાપુના સ્થાનમા ઘસ્ટુ આદેશ બુદ્ધ કરીને થાય છે
જેમકે ઘસ્ટાન્તમા । તાગિધમે । અત્તામય મધ્યતા મેદ ઉદબૃતમ્ । ધસાદિ

મહુલં છન્દસિ ॥ અ૦ ૨ પા૦ ૪ સૂ૦ ૭૩

વેદમા રાપૂના સ્થાનમા મહુલ મરીને (હ્ર) અદર્શન થાય છે જેમકે —
હ્રન હ્રનિ । ગ્રહિ જાગ । આ બે ઉદાહરણોમા રાપ નુ અ ગન થયું નેષ્ઠમે તે
નથી થયું, કેટલેક કેકાણે થાય છે જેમકે — ગ્રાધ્વ નો દેવા અહિં ગ્રાવધ્વમ થયું
નેષ્ઠમે, પણ રાપ નુ અદર્શન થાયથી ગ્રાધ્વમ થયું છે

મહુલં છન્દસિ ॥ અ૦ ૨ પા૦ ૪ સૂ૦ ૭૬

વેદમા રાપૂના સ્થાનમા મહુલ બુદ્ધ કરીને થાય છે જેમકે — ધાતિ પ્રિયાણિ ।
ધાતિ પ્રિયાણિ । આ ઉદાહરણોમા અનક્રમે દદાતિ અને દધાતિ થયું નેષ્ઠમે પણ
મનુ વિધાન ન થાયથી રાતિ અને ધાતિ રૂપ થયા પૂર્ણા વિગતિ । જાનમા વિવક્ષિ
આ ઉદાહરણોમા મનુ વિધાન ન હોવા નેષ્ઠમે છતાં અર્થ મધ્ય વિવક્ષિના
સ્થાનમા મનુ વિધાન ન થયું હોતતો તરિક થાય

સિય મહુલં લેટિ ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૧ સૂ૦ ૩૪

સિચ્ બહુલં છન્દસિ ણિદ્વક્તવ્યઃ ॥ વાર્ત્તિકમ્

વેદમાં સિચ્ પ્રસય બહુલ કરીને ણિદ્વક્ત થાય છે. જેમ કે—સવિતા ધર્મગા-
વિપત્ત માણ આર્યંષિ તારિપત્ત । આ નિયમ છે, લક્ષરમાં વિશેષે કરીને છે.

છન્દસિ શાયજાપિ ॥ અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૮૪

શાયચ્છન્દસિ સર્વત્રેતિ વક્તવ્યમ્ ॥ વાર્ત્તિકમ્

વેદમાં આ પ્રસયના સ્થાનમાં શાયચ્ અને શનચ્ બન્ને આદેશ હિ પ્રસય
પર હોવાથી થાય છે, અને વાર્ત્તિકદ્વારના મતે વેદમાં સર્વ પ્રકારે અર્થાત્ કોઇપણ
પ્રસય હોય તો પણ શાયચ્ આદેશ થાય છે. જેમકે—મતીઃ ભસ્ત્રગાયત્ર । ઉદ્ગ-
માયત્ । હન્મધાયત્ । આ નિયમ હોઇ લક્ષરના પરસ્પૃષદ બીજા પુરૂષ એક વચનને
માટે ખાસ કરીને છે.

વ્યત્યયો બહુલમ્ ॥ અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૮૫

સુપ્રતિદુષ્પદ્મલિંગનરાણાં કાલહલચ્સ્વરકર્તૃયદ્ગં ચ ।

વ્યત્યયામિચ્છતિ શાસ્ત્રક્રુદેપાં સોપિ ચ સિધ્યતિ

બાહુલકેન ॥ મહાભાષ્ય.

વેદમાં વિકરણ તથા સુપ્, તિહ્ આદિનો વ્યત્યય બહુલ કરીને થાય છે.
(વ્યત્યય એટલે એકના સ્થાનમાં બીજું થવું તે અર્થાત્ એક વિભક્તિ કે પ્રત્ય-
યના સ્થાનમાં બીજી વિભક્તિ અથવા પ્રસય થવો). આ વ્યત્યય નવ પ્રકારના
છે. તે આ પ્રમાણે:—

૧ વિકરણવ્યત્યય—કુપ્તસ્ય ભેદતિ અહિં ભેદતિના સ્થાનમાં મિનતિ થવું જોઇએ.

૨ સુચ્વ્યત્યય—ધુરિ દક્ષિણાયાઃ અહિં દક્ષિણત્યામ્ થવું જોઇએ.

૩ તિહ્વ્યત્યય—અશ્વયુષાય તસ્યતિ અહિં તસ્યતિ થવું જોઇએ.

૪ { ઉપમહ અર્થાત્ પરસ્પૃષદ / પ્રજ્ઞાચારિણમિચ્છતેઅદિ પરસ્પૃષદના સ્થાનમાં આ-
આમનેપદ ક્યલય— { ત્મનેપદ યદ્ દૃષ્ટતિના સ્થાનમાં દૃષ્ટતેદ્પ થવું છે.
મતીપમન્વ ઝર્મિયુધ્યતિ । અદિં આત્મનેપદના
સ્થાનમાં પરસ્પૃષદ યદ્ સુધ્યતેના સ્થાનમાં સુધ્યતિ
રૂપ થવું છે.

૫. લિંગવ્યત્પય— { મધોસ્ત્રુષ્ણ દ્વારેતે । અહિં મધુનઃ એ નપુંસક-લિંગનું ૩૫
થયું જોઇએ તેમ જતાં પુરિલિંગ મધોઃ ૩૫ થયું છે.

૬ પુરુષવ્યત્પય— { અધાસવીરંદશમિવિવ્યાઃ । અહિં વિવ્યાસાત્ ત્રીજા પુરુષ એક વચ-
નના રૂપને બદલે ત્રીજા પુરુષ એક વચનનું રૂપ વિવ્યાઃ થયું છે.

૭ કાલવ્યત્પય— { મોઽમિનાધાસ્યમાનેન । યઃસોમેન યેદ્યમાયેન । આ ઉદાહરણોમાં
આધાતાના સ્થાનમાં આધાસ્યમાન અને યદાના સ્થાનમાં યદ્ય-
માણ અનુક્રમે થયુંગયાછે-અર્થાત્ હુદના સ્થાનમાંહુદ્લકારથયોછે.

૮ હલ્ વ્યત્પય—ગા અદુક્ષન્ અહિં અધોક્ષત્ થયું જોઇએ.

૯ ઝાન્ વ્યત્પય—મિત્રવચં ય સૂર્યઃ । અહિં મિત્રાવચમ્ થયું જોઇએ.

એજ પ્રમાણે ઉદાતાદિ સ્વર વ્યત્પય, યદ્યવ્યત્પય આદિ છે, જે વ્યાકરણ
જ્ઞાનુનારાઓની સમજમાં આવી શકે તેમ છે.

વહુલં છન્દસિ ॥ અ० ૩ પા० ૨ સૂ० ૮૮

વેદમાં વિષ્ણુ પ્રસંગનું બહુલ કરીને વિધાન થાય છે. જેમકે—માતૃદા પશુ
થયું જોઇએ અને માતૃષાલઃ પશુ થાય છે ઇત્યાદિ.

છન્દસિ લિટ્ ॥ અ० ૩ પા० ૨ સૂ० ૧૦૨

વ્યાકરણમાં અનવ્રતન પરોક્ષજૂતકાલમાં લિટ્ લકારનું વિધાન કરેલું છે,
પશુ વેદમાં સામાન્ય જૂતકાલમાં પશુ લિટ્ લકાર થાય છે જેમકે—અર્ધ વાવા-
પ્રધિવી આતતાગ ।

લિટઃ કાનજ્ઞા ॥ અ० ૩ પા० ૨ સૂ० ૧૦૬

કવસુશ્ચા ॥ અ० ૩ પા० ૨ સૂ० ૧૦૭

વેદમાં લિટ્ ના સ્થાનમાં કાનજ્ઞ અને કવસુ આદેશ નિરૂપે કરીને થાય છે.
જેમકે—અગ્નિ નિતયાનઃ એ ઉદાહરણમાં ચિત્ર્ય ને બદલે ચિત્ર્યાનઃ થયું છે.
અહિં લિટ્ નું પ્રકરણ દોષા જતાં કરીથી લિટ્ નું મહત્ત્વ પરોક્ષ અર્થનું વિધાન
કરવા માટે છે. કવસુ ના ઉદાહરણઃ—પવિવાન્, જમિવાન્ ઇત્યાદિ. વ્યાં કવસુનો
આદેશ નથી થતો ત્યાં લિટ્ લકારજ રહે છે, જેમ કે સમગતો વદસં.

કયાચ્છન્દસિ ॥ અ० ૩ પા० ૨ સૂ ૧૭૦

વેદમાં કય પ્રત્યયાન્ન ધાનુને તચ્છીઆદિ રૂપો અર્થમાં કે પ્રત્યય લાગેછે.

જેમકે:—મિત્રયુઃ । મન્મેદનુઃ । ગુમ્નયુઃ ॥ નિરનુસ્ત્ય હ્રસ્વદળે માનુસ્મયસ્યાપિ પ્રહર્ણ
ભવતિ ॥ આ પરિભાષાપાત્રે વચ્ચ, વચ્ચ, અને વચ્ચ, એ ત્રણેયું મહાયુ થાય છે.

કૃત્પલુટો વહુલમા ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૩ સૂ૦ ૧૧૩

કૃત્પલુટ ઇતિ વક્તવ્યમ્ ॥ કૃતો વહુલામેતિ વા ॥
વાર્તિકાનિ

વેદ તથા દૌષ્ટિક શબ્દોમાં ધાતુથી વિહિત કૃત્ સંજક પ્રત્યયો કર્ત્રાદિ સર્વ
કારકોમાં થાય છે. જેમકે—પાદહારકાચર્યમ્ । પાદાખ્યાં કિયતે પાદહારકઃ

છન્દસિ ગત્યર્થેભ્યઃ ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૩ સૂ૦ ૧૧૨

વેદમાં કુઃખ અને સુખાર્યવાચી દ્યૌદાદિ શબ્દો ઉપપદમાં હોય તો ગત્યર્થક
ધાતુઓને યુચ્ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—સુખગદનોડમી

અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૩ સૂ૦ ૧૧૩

ગત્યર્થક વિનાના ધાતુઓને પણ યુચ્ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—સુદોહનમાકુનોદમદાણે ગામ્ ।

છન્દસિ લુટ્ લઙ્ લિટઃ ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૪ સૂ૦ ૬

વેદમાં ધાતુઓને સર્વકાલમાં લુટ્ લઙ્, અને લિટ લક્ષરોના પ્રત્યયો વિકલ્પો
કરીને લાગે છે જેમકે:—લુટ્, અહ તેભ્યોઽકર નમ્ ॥ લઙ્, અગ્નિમદ્ય દૌતારમદ્યુષીતાય
યજમાનયા લિટઃ અય મમારા ॥

લિટ્યર્થે લેટ ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૪ સૂ૦ ૭

ત્યાં વિધિ આદિ દેવ, હેતુમાન, ગ્રહ તથા ધન્યગ અર્થમાં અને ઔર્ધ્વ
માર્દનિક (જે ધરીની ઉપરના) કાલમાં, લિટ નું વિધાન કહેયું હોય તેજ
અર્થમાં વેદમાંજ લેટ્ લક્ષર વિકલ્પે થાય છે. જેમકે—જાવાનિ ગરદ સતમ્ ॥

ઉપસંવાદાશંકયોઞ્ ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૪ સૂ૦ ૮

વિતા કરવામાં અને સંભાળના અર્થમાં વેદમાં લેટ લક્ષર થાય છે.

જેમકે — પ્રનિશા-અહમેવ પશ્વનામીશં । સલાવના-ત્રિવિદ્યાયન્તો નરક પતામ ॥

લેટો ડાટો ॥ અં ૩ પાં ૪ મૂં ૧૪

અ લકારને ક્રમેકરીને જા અને આદ આગમ થાય છે

આત એ ॥ અં ૩ પાં ૪ મૂં ૧૫.

વેદમા આત્મને પદમા નિહિત લેટ ના દ્વિત્યનના આકાર આદેશના સ્થાનમા એમર આદેશ થાય છે ઉદાહરણ- મન્નયંતે ।

વૈતોડન્યત્ર ॥ અં ૩ પાં ૪ મૂં ૧૬

ત્યા લેટના આકારને એકર આદેશનુ વિધાન ક્યું છે તે સિવાય બીજો સ્થળે લેટના એકરના સ્થાનમા એકર આદેશ નિ પે થાય છે ઉદાહરણ-અહમેવ પશ્વનામીશ અ વાદેશ ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ अं ३ पं ४ मूं १७

લેટના સ્થાનમા વિધાન એના તિવદિમાના પરસ્મૈપદનિય એકરનેા નિક પે લોપ થાય છે જેમકે—તરતિ, તરાતિ, તરત્, તરાત્ । તરિપતિ, તરિપાતિ, તરિપત, તરિપાત, । તારિપતિ, તારિપાતિ, તારિપત્ તારિપાત્ ૪ પાદિ

उत्तमस्य ॥ अं ३ पं ४ मूं १८

વેદમા લેટના પ્રથમ પુરુના સકારનેા લોપ વિકલપે થાય છે જેમકે— કરવાય, કરવાય । કરવામ, કરવામ ઇત્યાદિ

तुमर्थे सेसेनमेअसेन् कसे कसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यै शध्यैन्तवैतवेङननेनः ॥ अं ३ पं ४ मूं १९

વેદમા ધાતુમાનમા તુમ્ પ્રત્યયના અર્થમા સ, સન્ બસે, બસેન, કસ, કસેન્, અધ્યૈ, અધ્યન્, કધ્યૈ, કધ્યન્ શર્ધૈ, શર્ધેન્, તવૈ, તવેદ અને તવેન્ એ પ્રમાણે પદર પ્રત્યયો નાો છે જન્મજન્ત સૂત્રથી આ પ્રત્યયો લાગેના શબ્દો અર્થ મત્તમ યદ્ વાય છે ઉપગ્ના પ્રત્યયોમા જેો અતમા નકાર લાગેશે છે તે રાસો માટે એો વકાર તથા જ કાર યુક્તિના નિગેધને માટે અને રામર સિત્ કાપો માટે છે, જેમકે — (સ) વન્નેરાય । (ગન્) તાપામો રથાનામ્ । (બત,

અયેન્) ઘરવે દશાય જીવસે । (હસે, કરસે) પ્રિયમે । અર્થે (રેગ્) કર્મચુપા-
ચરણ્ય । (નર્) દન્દ્રાત્તી આત્મચ્યે । (કર્યેન) પ્રિયર્થ્ય, । (અર્થ, ચર્યન્) વિચર્ય,
સદ માદયત્યે । રાકર ધત્ હોનાથી વિન્ આદેશ થયો છે (તથે) સામગિન્દ્રાય
પાતૈવ । (તવેદ) દશમે માતિ સૂત્રવે । (તવેન્) સ્વદવેષુ ગન્તવે ॥

શાકિ ણમુલ્કમુલૌ ॥ અં ૩ પાં ૪ સૂં ૧૨

શક્લુ ધાતુ ઉપપદ હોય તો ધાતુભાજને વેદમા સુમધં ણમુલ અને વમુલ
પ્રત્યયો લાગે છે. આ પ્રત્યયોમા જિત્કરણ રૂદ્ધિમાટે વિન્કરણ ગુણુદિના
પ્રતિષેધમાટે, અને લિત્કરણ સ્વરનેમાટે છે ઉદાહરણ-અર્થિ ય દેવા વિભાજ
નાશાનુવન્ । લૌકિક નિયમાનુસાર વિમ્કુન્ હોતુ નેધએ

દંશ્વરે તોમુન્કમુનો ॥ અં ૩ પાં ૪ સૂં ૧૩

વેદમા ધશ્વરસંદ ઉપપદમા હોય તો સુમધંક ધાતુને તોમુન અને કસુન
પ્રત્યય લાગે છે જેમ કે — (તોમુન) દંશ્વરોમિચરિતો (વગુન્) દંશ્વરો વિલિસઃ ।
પરન્તુ લૌકિકનિયમાનુસાર જાગિચારીમ્ અને જાસીવુમ્ એ પ્રત્યયો નેધએ

કૃતપાર્થે તૈવેન્કેન્ચસ્વનઃ ॥ અં ૩ પાં ૪ સૂં ૧૪

કૃત્ય પ્રત્યયના મુખ્યકરીને ભાવ, ક્રમંજિ અને અર્દાદિ અર્થ છે વેદમા એ
વિપયોમા તૈવ, કેન્, કેન્ચ અને સ્વન્ પ્રત્યયો લાગે છે જેમ કે — (તવ) પરિપાતવે
(કેન્) નાવગાદે । (કેન્ચ) દિવ્શણ્ય । (સ્વન્) વર્ત્વ હવિઃ ॥

નિસં સજાહન્દસો. ॥ અં ૪ પાં ૧ સૂં ૨૯

જન્નત ઉપધાલોપી યકુબીદિ પ્રાતિપદિકને સસારિતમા અને વેદમા
સ્ત્રીનિગમા નિત્ય જીવ, પ્રત્યય લાગે છે જેમ કે — મો પત્નદામ્ની, દુકદામ્ની ।

નિત્યં હન્દસિ ॥ અં ૮ પાં ૧ સૂં ૮૬

વેદમા ઘટ્ટ આદિ પ્રાતિપદિકને સ્ત્રીનિગમા ના પ્રત્યય લાગે છે જેમ કે —
ઘટ્ટવીણ દિત્વા પ્રવિવન્ ।

યયે હન્દસિ ॥ અં ૮ પાં ૪ સૂં ૧૧૦

વેદમા સપ્તમી સમર્થક પ્રાતિપદિકને બાપાર્થેમા યત્ પ્રત્યય લાગે છે આ
પ્રત્યય અણાદિ તથા ણાદિ પ્રત્યયોનો આપઝાદ છે અને અષ કોષ્ટ હેકાણે ણાદિ તથા

અળાદિ પ્રત્યયો પશ્ય થાય છે કારણ કે વેદમા સર્વ વિધિયો વૈકલ્પિક છે ઉદાહરણ—મેઘ્યાય ચ વિદ્યુત્યાય ચ નમ ॥ આ મૂળથી આરબ્બાને અનુષ પાદની સમાપ્તિ પર્યંત જે જે વેદવિષયક મૂત્રો છે તે અદિ ન લખતા તેમના ઉદાહરણ ત્યા ત્યા વેદમત્રોમા આવશે ત્યા ત્યા લખીશું

બહુલ છન્દસિ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૨ સૂ૦ ૧૨૨

વેદમા પ્રયમાસમયં પ્રાતિપાદિક માત્રને મમાદિ અર્થમા ગિતિ પ્રત્યય બહુલ કરીને થાય છે. ઉદાહરણ મમાદય

તદસ્યાસ્ત્યસ્મિન્નિતિ મતુષ્ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૨ સૂ૦ ૯૪

ભૂમનિન્દ્રામણંસાસુ, નિત્યયોગેતિશાયને ।

સમ્યન્ધેઽસ્તિ વિવક્ષાયાં ભવન્તિ મંતુગાદયઃ ॥ મહાભાષ્યવચનમ્

આ મહાભાષ્યવચનાનુસાર બુમાદિ સાત અર્થમા લેખ અને વેદમા મતુષ્ આદિ પ્રત્યયો પામે છે આ મૂળ ઉપર પ્રકૃતિ પ્રત્યયના વિશેષરૂપે વિધાન કરનારા વાર્તિકો ધણા છે, તેનો તે તે વિષયમા પ્રમગ કરીશું

અનસન્તાન્નપુંસકાન્છન્દસિ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૪ સૂ૦ ૧૦૩

અનસન્તાન્નપુંસકાન્છન્દસિ વૈતિ વક્તવ્યમ્ । વાર્તિકમ્

વેદમા અતન્ત અને અગન્ત નપુ સ્-નિગ તત્પુર ૧૦ રામાસાન્ત દત્ત પ્રત્યય નિકલ્પે લાગે છે જેમ—નજ્ઞસામ્ । મજ્ઞસામ । દરચ્છન્દસમ દેવ-છન્દસ ॥

સન્યહોઃ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૧ સૂ૦ ૦.

વહ્વર્થાં યપિ ધાતવો ભવન્તિ તથથા યપિ. પ્રકરણે દૃષ્ટચ્છે-
દને વાપિ વર્ત્તને કેશાન્વપતિ । ર્હિદિ. સ્તુતિચોદનાયાં જ્ઞાસુદૃષ્ટ
ર્હરણે ચાપિ વર્ત્તને, અગ્નિર્વાં ર્હતો દૃષ્ટિમીદ્રે મરુતોમુતથથાવયન્તિ,
કૌરોત્તેરયમમૃતમાદુર્ભાવે દૃષ્ટ નિર્મૂલીકરણે ચાપિ વર્ત્તને, પૃષ્ઠં
કુરુ પાદૌ કુરુ ઉન્મૃદાનેતિ ગમ્યતે નિષેષણેતિ વર્ત્તે, કટે કુરુ
ઘટે કુરુ, અદમાનમિત કુરુ, સ્થાપયેતિ ગમ્યતે ॥ મહાભાષ્યવચનમ્
ધાતુપાઠમા ધાતુઓના જેવા અથ લખ્યા છે તે વિ ॥ બીજા પણ અર્થો
થાય છે જેમકે યપિ ધાતુ પ્રકરણ અને ઉદ ૧ બન્ને અર્થમા છે ઉદાહરણ—મેઘ્યાય

વળતિ । હંઙ ધાતુ સ્તુતિ અને પ્રેરનાઅર્થમાં છે. જેમકે—શ્રુતિર્મદે ધૃષ્ટિને પ્રેરે છે એ-૪ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓને માટે પણ સમગ્ર લેવું.

શેઞ્છન્દાસિ વહુલમ્ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૧ સૂ૦ ૭૦

વેદમાં નપુંસકવિંગના કિનો લોપ બદલ કરીને થાય છે. જેમકે વિશ્વાનિ મુવનાનિ અને ત્યારે લોપ થાય ત્યારે વિશ્વા મુવનાનિ.

વહુલં છન્દાસિ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૧ સૂ૦ ૩૪

જે ધાતુને સંપ્રસારણ થવું નથી તેને પણ વેદમાં આ સૂત્રથી સંપ્રસારણ થાય છે જેમકે—આહવયમંદે ને બદલે ઈમેદ.

ઇકોઽસવર્ણે જાકલ્યસ્ય હ્રસ્વથ્ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૧ સૂ૦ ૧૨૭

હંપા તથા બક્ષાદિ શબ્દોને વેદમાં પ્રકૃતિભાવમાત્ર જોવામાં આવે છે. જેમકે હંપા બક્ષા હંમિરે ઇમાદિ પ્રયોગમાં અપ્રાપ્ત પ્રકૃતિભાવનું વિધાન છે.

દેવતાદ્વન્દ્વે ચ ॥ અ૦ ૬ પા૦ ૩ સૂ૦ ૨૬

વેદમાં દેવતાઓના હં-હસમાસમાં પૂર્વપદને જાનઙ્ આદેશ થાય છે જાનઙ્ દિત્ હોવાથી પૂર્વપદના અન્ત્યના સ્થાનમાં થાય છે જેમકે સૂર્યાચન્દ્રમસૌ, ઇન્દ્રા-વૃહસ્પતિ ઇત્યાદિ આ મનુષ્યને જે વાર્તિક છે, તે નીચે પ્રમાણે:-

દેવતાદ્વન્દ્વે ઉભયા વાયોઃ પ્રતિપેઘઃ ॥ વાર્તિકમ્

દેવતાના હં-હસમાસમાં વાયુ શબ્દ પ્રથમ અને અથવા પછી આવે તો પણ જાનઙ્ આદેશ થતો નથી જેમકે અમિવાયુ. વાત્વસો ॥

બ્રહ્મપ્રજાપત્યાદીનાં ચ ॥ વાર્તિકમ્

બ્રહ્મ, પ્રજાપતિ આદિ દેવતાઓના હં-હસમાસમાં જાનઙ્ આદેશ થતો નથી જેમકે-બ્રહ્મપ્રજાપતિ, શિવવૈષ્ણવર્ણા, સ્કન્દવિનાયકોઃ સત્રે વિધાન કરેલા બનઙ્ આદેશનો જે વાર્તિકવડે પ્રતિપેઘ થાય છે. આ નિયમ વેદ અને લોકમાં સરખી રીતે વાપર પડે છે.

વહુલં છન્દાસિ ॥ અ૦ ૭ પા૦ ૧ સૂ૦ ૮

આત્મનેપદ સગક સંકાર પ્રત્યયને છૂટો જાગમ થાય છે-ઉદાહરણું દેવા અદુદ.

ઘટુલં છન્દસિ ॥ અં ૭ પાં ૧ સૂં ૧૦

આ સૂત્રથી વેદમા મિમના સ્થાનમાં પણ અનુવ કરીને થાય છે. જેમકે
દેવેભિર્માનુષેજને

સુપા સુલક્ષ્ણસર્વેર્ણાન્દેયાદાહ્યાયાજાલઃ ॥

અં ૭ પાં ૧ સૂં ૧૧

સુપાં ચ સુપો ભવન્તીતિ વક્તવ્યમ્ । તિદાં ચ તિદો ભવ-
ન્તીતિ વક્તવ્યમ્ । ઇયાદિયાર્જીકારાણામુપસંખ્યાનમ્ ॥ વાર્ત્તિકાનિ

વેદમા સુપના સ્થાનમાં સુપ્ અને તિદનો સ્થાનમાં તિદ્ થાય છે. સુપના
સ્થાનમાં ઇયા, દિયાચ અને ઇંકાર આદેશપણે વેદમા થાય છે ઉદાહરણ (ઇયા)
દાર્વિયા નિયમપ્રમાણે દારુણા ॥ (દિયાચ) સુમિત્રિયા ન આપં નિયમપ્રમાણે
સુમિત્રિણા ॥ (ઇંકાર) વૃત્તિ ન શુષ્ક ગરસીશયાનમ્ નિયમપ્રમાણે સરાસિ થયું
જોઇએ.

આહ્યાજયારાં ચોપસંખ્યાનમ્ ॥ વાર્ત્તિકમ્

જાર—પ્રવાહવા નિયમપ્રમાણે પ્રવાહુના થયું જોઇએ

અયાજ્—સ્વપ્રયા " સ્વપ્રન "

અચાર—તિન્ધુમિવ નાવયા નિયમપ્રમાણે નાવા થયું જોઇએ

આ પ્રમાણે સુપના સ્થાનમાં સુપ્ થી અચાર સૂધીના સોળ આદેશ વેદમા
થાય છે તિદના સ્થાનમાં તિદ્ થાય છે તે નિયમ જુદો છે

સુપ્—જ્ઞજવ રાન્તુ પગ્યા, નિયમપ્રમાણે પગ્યાન થયું જોઇએ

લુક્—પરમ ઓમન, " વ્યોમ્નિ "

પૂર્વસર્વર્ણ—ધીર્તા, મતી " ધીલા, મયા "

શાત્—ઉમા ચન્તારા " ઉર્મા ચ તારી "

શે—ન ચુષ્મ વાજચન્ધવ " ચુષમ્ "

ચા—ઉદયા " ઉરુણા "

હા—નામા પૃથિવા " નામી "

હ્યા—અનુષ્ટયા " અનુષ્ઠમા "

યાચ્—સાધુયા નિયમપ્રમાણે માધુ યદું નોંધએ
આલ્—વસન્તા યજેત ” વસન્તે ”

આજ્ઞસેરસુક્ ॥ અ૦ ૭ પા૦ ૧ સૂ૦ ૫૦

વેદમાં પ્રથમાના બહુરચનના જસની પૂર્વે અનુક્ આગમ થાય છે. જેમ કે:-
વિષેદેવાસ આપત નિયમપ્રમાણે વિષેદેવાઃ યાત—આજ્ઞપ્રમાણે ખીજા ઉદાહ-
રણે પણ સમજી લેવાં.

વહુલં છન્દસિ ॥ અ૦ ૭ પા૦ ૧ સૂ૦ ૫૭

વેદમાં ભલિ અને સિચ્ ની પછી અષ્ટકત સાર્વધાતુકને દ્વિતો આગમ
બહુલ કરીને થાય છે. સલિલ સર્વમ્ આ । આસીદતા સ્થાનમાં આ યદ્ધ ગયો છે.

વહુલ છન્દસિ ॥ અ૦ ૭ પા૦ ૪ સૂ૦ ૭૮

વેદમાં મ્હુ પ્રત્યય પર હોય તો અભ્યાસને બહુલ કરીને ૬ કાર આદેશ
થાય છે. ઉદાહરણ—જનિમા વિરક્તિ । વયક્તિ યદું નોંધએ

છન્દસીરઃ ॥ અ૦ ૮ પા૦ ૨ સૂ૦ ૧૫

વેદમાં ૬ વર્ણાન્ત અને રેવાન્તની પછીના મતુષ્ પ્રત્યયને તકાર આદેશ
થાય છે જેમકે—રેવાન્ ઇત્યાદિ.

કૃપોરોલઃ ॥ અ૦ ૮ પા૦ ૨ સૂ૦ ૧૮

સંજ્ઞાછન્દસોર્વા કપિલવાદીનાભિતિ વક્તવ્યમ્ ॥ વાંતિકમ

સંજ્ઞા અને વેદમાં કપિવદ્દિ સંજ્ઞેના રકારને તકાર વિકલ્પે કરીને
અર્ધવ્યય છે ઉદાહરણ કપિરક્ત—કપિલવાદી ઇત્યાદિ .

ધિચ ॥ અ૦ ૮ પા૦ ૨ સૂ૦ ૧૯

યસિમસોર્ન સિધ્યેતુ તસ્માત્ સિજ્ઞમ્હણં ન તત્ ।

છાન્દમો વર્ણલોપો વા યયેકર્ત્તરમધ્વરે ॥ કારિકા ૦

આ કારિકાથી વેદમાં વર્ણલોપ વિષયે થાય જેમકે નિધ્વનરમતરને
૩૬

બાદલે દ્રવ્યકર્તારમણરે.

દાદેર્ધાતોર્ધઃ ॥ અ૦ ૮ પા૦ ૨ સૂ૦ ૩૨

હ્રસ્વહોઽચ્છન્દસિ હ્રસ્વ મત્ત્વમ્ વક્તવ્યમ્ ॥ વાર્તિકમ્

વેદમાં હ તેમાં પ્રત્ ધાતુના હ કારના સ્થાનમાં મત્ત્વરે થયે આવે છે જેમકે-
મત્ત્વમેત સમરોતિ=સંહરતિ । મત્ત્વસ્ય મૃચ્છાતિ=મૃદ્ધનાતિ.

મતુવસોઃ રુઃ સમ્પ્રદૌ છન્દસિ ॥ અ૦ ૮ પા૦ ૩૩ ૦ ૧

વેદમાં મત્ત્વસ્ય અને વસન્તપદની પછી સંપ્રદૌ આવે તો તેમને હ
આદેશ થાય છે જેમકે ગોમતઃ નરિપતઃ મીઠ્ઠવઃ

વા શરિ ॥ અ૦ ૮ પા૦ ૩ સૂ૦ ૩૬

વા શર્મકરણે સ્વર્ણે લોપાન્ વક્તવ્યઃ ॥ વાર્તિકમ્

વા પ્રત્યહારના કોષપથ અક્ષરની પછી વર્ પ્રત્યાહારમાંના કોષ-
પથ અક્ષર આવે તો વિસર્જનીયનો લોપ વિઠવે થાય છે. વૃક્ષા સ્થાતારઃ ।
વૃક્ષાઃ સ્થાતારઃ આજ્ઞા, નિયમને લીધે વેદમાં વાચ્યવ્ય ઇત્યાદિ પ્રયોગ આવે છે.
આ નિયમ લૌકિક અને વેદમાં સામાન્ય છે.

ઊણાદયો વહુલમ્ ॥ અ૦ ૩ પા૦ ૩ સૂ૦ ૧

આ સૂનતા વ્યાખ્યાનમાં મહાભાષ્યકાર કહે છે કે:—

વાહુલકં પ્રકૃતેસ્તંનુદૃષ્ટેઃ । પ્રાયસમુચ્ચયનાદાપિતેષામ્ । કાર્ય
સંશેષવિધેશ્વ તદુક્તમ્ ॥ નામ ચ ધાતુજમાહ નિરુક્તે નૈગમરૂઢિભવં
હિ સુસાધુ । વ્યાકરણે શકટસ્ય ચ તૌકમ્ । યન્નવિશેષપદાપેક્ષ-
મુત્યં । પ્રત્યયતઃ પ્રકૃતેશ્વ તદૂહમ્ ॥

સંજ્ઞાસુ ધાતુરૂપાણિ પ્રત્યયાશ્ચ તતઃ પરે ।

કાર્યાદિદ્યાદનુવન્ધમેતચ્છાસ્રમુળાદિપુ ॥ મહાભાષ્ય.

ઉપરના અષ્ટાધ્યાયીના સુત્ર ઉપર પતંજલીમુનિ ઉણાદિ પાઠની વ્યંજના
બાધે ૩-(વાહુલકમ્) ઉણાદિપાઠમાં મોડા ધાતુઓને પ્રત્યયવિધાન કર્યું છે.

તે બદલ હોવાથી અન્ય ધાતુઓને પણ લાગે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રત્યય પણ એ અંથમાં નમનાને માટે ચોડાઈ જ આવ્યા છે; તે ઉપરથીજ અન્ય પણ નવીન પ્રત્યયો શબ્દોને જોધને સમજી લેતા જોધએ જેમકે જ્ઞાન એ શબ્દમાં જ ધાતુને ફિટ પ્રત્યય લાગેલો જણાય છે. એજ પ્રમાણે દષ્ટ એમાં ટકારની દ્રવ્ય સંજ્ઞા નથી થઈ. વળી વૈદિક અને લૌકિક શબ્દો અસંખ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન પૂરું તથા યથ શક્યું નથી. આ વિષયમાં નિરૂક્તકાર કહે છે કે શબ્દો ધાતુ ઉપરથી થયેલા છે, એજ પ્રમાણે શાકટાયન પણ શબ્દની ઉત્પત્તિ ધાતુમાથી માને છે. જે શબ્દના પ્રકૃતિ અથવા પ્રત્યયનું જ્ઞાન થયાવત ન થતું હોય તેના ધાતુને જોધને પ્રત્યયની અને પ્રત્યયને જોધને ધાતુની કલ્પના કરી જોઈએ.

इति व्याकरणनियमविषयः संक्षेपतः ॥

अथालङ्कारभेदाः संक्षेपतः ॥

પ્રથમ ઉપમાયંકાનુ વર્ણન કરવામાં આવે છે. ઉપમાયંકારના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) પૂર્વોપમાયંકાર (૨) પુષ્પોપમાયંકાર તેમાં પૂર્વોપમાયંકારમાં ચાર આવેલા આવે છે (૧) ઉપમેય જેને ઉપમા અપસમા આવે છે તે. (૨) ઉપમાન. જે પદાર્થની ઉપમા આપસમાં આવે છે તે (૩) ઉપમાનાયક. વૃત્પતા-સમાનતા બનાવનારા શબ્દો જેનાં-દ્વ, રાક્ષ, વત વગેરે (૪) સાધારણ ધર્મ ઉપમાન અને ઉપમેયમાં જે સમાન શુદ્ધ અથવા ધર્મ રહેલો હોય તે જેમકે-યન પિતેવ સ્ત્રવેષ સ્ત્રાવની મવ. પિતા પુત્રની ગ્રા કરે છે તેમ પગમાત્રા અમારી રક્ષા કરે. આ દૃષ્ટાન્તમાં પિતા શબ્દ ઉપમા ન છે પરમેશ્વર ઉપમે ૩ દ્વ (ની પેઠે) શબ્દ ઉપમા વાચક છે. અને રક્ષાથી એ સાધારણ ધર્મ છે

(૨) પુષ્પોપમાયંકાર-એમાં ઉપર કહેલી ચરજ બતોમાથી એ. બોધી દોષ છે. એટલે એકનો લોપ થયેલો હોય છે પુષ્પોપમાયંકારના અંક ભેદ ૧

૧ વાચકપૂર્વોપમાયંકાર-મોમવતે આ દૃષ્ટાન્તમાં વાચક દ્વ શબ્દનો લોપ ૧ એનો સરૂક્ત બનાવેલો ૨ તે પદાન્ય કરતાં મોમ દ્વ નહીં એમ મોમવતે છે.

૨. ધર્મપૂર્વોપમાયંકાર-કમલજેત્ર આગા કમનનો રાવરણ ધર્મ જે રતારા તેનો લોપ છે

૩ ધર્મવાચકશુભોપમાલંકાર—પુરુષવ્યાગ્ર વાચના જેવો પુરુષ. આમાં વાચક
 હવે અને ધર્મ બધા એ બેનો લોપ છે.

૪ વાચકોપમેયશુભોપમાલંકાર—વિચાર્યા પછિત્તાવન્તે આમાં સાદરશ્વ બનાવનાર
 શબ્દ અને ઉપમેય બનેનો લોપ છે.

૫ ઉપમાનશુભોપમાલંકાર—સકલકરણપરવિધામશ્રીચિતરર્ણ ન સારસકાવ્યસ્ય
 આ ઉદાહરણમાં ઉપમાનનો લોપ છે.

૬ વાચકોપમાનશુભોપમાલંકાર—પૌરં સુતીંયતિ જનં રામરાન્તરે । આ ઉદાહરણમાં
 વાચક અને ઉપમાન બંનેનો લોપ છે.

૭ ધર્મોપમાનશુભોપમાલંકાર—કુંકુલચંદ્રોનો મરિવ્યસિ ઇત્યાદિ—આ ઉદાહરણ
 માં ઉપમાન તથા તે ઉપમાનનો સાધારણ ધર્મ
 મુગધ એ બેનો લોપ છે.

૮ ધર્મોપમાનવાચકશુભોપમાલંકાર—મૃગનયના દરતે મુનેમંનેઃ । આ ઉદાહરણ
 માં ઉપમાન લોચન, ઉપમાનવાચક રા
 અને સાધારણ ધર્મ “ચંચલતા”નો
 લોપ છે.

બીજો રૂપકાલંકાર છે, તેના ૭ બેદ છે.

૧ અધિકાબેદ રૂપક—અયં દિ સચિતા સાક્ષાચેન ધ્યાન્તે વિગદગતે । આમાં ઉપ
 મેયનેજ ઉપમાન બનાવી દેવામાં છે અને તેમાં બિગદૂલ
 બેદ નથી રહેતો ઉદાહરણ અહો ! નેમે તો રાગ ભાજ
 જ નો.

૨ ન્યૂનાબેદ રૂપક ઉદાહરણ—અયં પત્તચ્ચિન્ન માક્ષાદ્રાવ્યસ્ય કૃતિના વિના ।

૩ અનુબચાબેદ રૂપક ઉદાહરણ—દેશઃ પ્રજામવેત્યય સ્વોક્ત્ય ગમગોષિતામ્ ।

૪ અધિકાદાહરણ રૂપક ઉદાહરણ—વિચારનન્દેહિ સમ્યાગ્તે રાગ્યાનન્દેહિ તદા ॥
 વિચારનન્દની આમળ સમ્પાદનનો શું દિસાવે !
 આ ઉદાહરણમાં રાગ્યાનન્દ કરતાં વિચારનન્દની
 અધિકતા દર્શાવી છે.

૫ ન્યૂનાદાહરણ રૂપક ઉદાહરણ—ગાઝીવી મુલકા મૌતીરમ્બપમસા મયા ॥

૬ અનુસપના ૬૧૫૩૫૬ ઉદાહરણ—અર્થ પનાત્તાત્માર્થાદિચામ્વા વિમજ્યતે ॥

ત્રીજે શ્લોકમાં આ અર્થ કારથી એ એક વાક્યના પામે ત્રણ ત્રણ અર્થ થાય છે એના ત્રણ બેદ છે (૧) પ્રકૃતાનેકરિણ, (૨) અપ્રકૃતાનેકરિણ અને (૩) પ્રકૃતાપ્રકૃતાનેકરિણ એમના અનુક્રમે ઉદાહરણો —

પ્રકૃતાનેક રિણ—નવવસ્ત્રોદય મનુષ્ય । આ ઉદાહરણમાં નવકમ્પ્ય એટલે જેની પામે નવ કામળા છે તેવો મનુષ્ય અથવા જેની પામે નવો મમતો છે તે મનુષ્ય એ પ્રમાણે એ અર્થ થાય છે

અપ્રકૃતાનેકરિણ—દરિણા સ્વદ્ભલુ તુલ્ય કૃતિના દિતશાષિના ।

પ્રકૃતાપ્રકૃતાનેકરિણ—ઉચ્ચરન્ભરિયાનાદ્ય. જનુભે વાદિનીપતિ ॥

આ પ્રમાણે શ્રીફળ પશુ અનેક અર્થકાંચે છે. વેદમાં જ્યાં જ્યાં તે આ રીતે જ્યાં જ્યાં તેની જાણમાં કરામાં આવશે

અદિતિર્દ્યૌરદિતિરન્તરિક્ષમદિતિર્માતા સ પિતા સ પુત્રઃ । વિશ્વેદેવા અદિતિઃ પશ્વજના અદિતિર્જાતમદિતિર્જનિત્વમ્ ॥ ઋં મં ૧ સૂં ૮૧ મં ૧૦

આ મંત્રમાં અદિતિ રાજના અર્થ જુઝાન અનિલ માતા, પુત્ર, પિતા, રિવેદેવા, પશ્વજના, જાત અને જનિત એ પ્રમાણે દર્શાવેલા છે. તેમજ પશુ જેનામાં અદિતિ રાજનેકે અદ્ય કરીશુ આ મંત્ર જાગવાર નદિ સખતા માં નેના અર્થજ લખીશુ.

इत्यलङ्कारभेदा संक्षेपतः।

— ० —

अथ ग्रंथसंकेताः ।

વેદભાષ્યમાં ઋગ્વેદાદિચારવેદ, યજુર્વેદ, સામ્ય તથા ચાર પ્રાચીન વેદોના જ્યાં જ્યાં પ્રમાણે આપીશુ, તેને માટે જે જે સંકેત વાપરવામાં આવશે તે આ પ્રમાણે ॥ —

— ૦ — ૧૦૧૧૧૧ આ પ્રમાણે લખીશુ.

યજુર્વેદ અધ્યાય અને મન્ત્ર ને માટે ય૦ ૧૧૧ પ્રથમ અક અધ્યાયનો અને દ્વિતીય મનનો બાણનો સામદેવનો સામ૦ પૂર્વાર્ચિકનો પ૦ પ્રથમ અક પ્રપાઠને બીજો દશતિનો અને ત્રીજો મનનો સમજવો અને સામ૦ ૮૦ ૧૧૧ થી સામવેદ ઉત્તરાર્ચિક અને પ્રથમ અકથી પ્રપાઠ અને દ્વિતીયથી મન્ત્ર સમજવો ૫૨૭ ઉત્તરાચાર્યમા એ- વિશેષતા છે તે એ કે એમાં દશતિ નથી ૫૨૭-૭ અર્ધુ પ્રપાઠ ૫૩ થાય એટલે મનની જગ્યા પુરી થાય છે, તેથી તેમાં પ્રથમ પૂર્વાર્દ પ્રપાઠ અને પ્રથમ ઉત્તરાર્દ પ્રપાઠ, એ પ્રમાણે આવે છે માટે ઉત્તરાર્ચિકને માટે આ બીજો પણ સંપ્રેત છે સામ૦ ૮૦ પૂ૦ ૧૨ અને સામ૦ ૮૦ ૧૩ ૧૪ ૧૫ આ સંપ્રેતની સમજના આ પ્રમાણે છે પ્રથમ ઉકારથી ઉત્તરાર્ચિક, પ્રથમ અકથી પ્રપાઠ ૫૨૭-૭, ૫ થી પૂર્વાર્દ અને તેની પછીના અકથી મન્ત્રમધ્યા તથા મીઠા સંપ્રેતમાં પ્રથમ ઉકારથી ઉત્તરાર્ચિક, પ્રથમ અકથી પ્રપાઠ, દ્વિતીય ઉકારથી ઉત્તરાર્દ અને તેની પછીના અકથી મન્ત્રમધ્યા સમજવી અર્થર્થ વેદમાં અંથી અર્થર્થવેદ પ્રથમ અકથી કા, દ્વિતીયથી વર્ગ અને તૃતીય અકથી મન્ત્ર સમજવું જેમકે — જા ૧૧૧૧

એજ પ્રમણે બ્રાહ્મણ મથો માટે ગાંધી ઐતરેય, પ્રથમ અકથી પચિમ અને દ્વિતીયથી કડિમ સમજવી તે આ પ્રમાણે — જા ૧૧૧ રાતપથ બ્રાહ્મણો માટે જા ૧૧૧૧૧૧ રાતપથ, પ્રથમા કાડનો, દ્વિતીય પ્રપાઠનો, તૃતીય બ્રાહ્મણનો અને તૃતીય કડિનો સમજવો એજ પ્રમાણે સામબ્રાહ્મણ ધ્યા છે તેમાંના જેવું પ્રમાણ આપીશું તેના સંપ્રેત ત્યાજ બતાવી દઈશું આમાં એક પદિમ નામ છે તેનો સંપ્રેત આ પ્રમાણે છે જા ૧૧૧૧૧ જાંથી જાંદિમ, પ્રથમ અકથી પ્રપાઠ દ્વિતીયથી ખડ અને તૃતીયથી મન્ત્ર સમજવો ગોપથ બ્રાહ્મણમાં ગાંધી ગોપથ પ્રથમ અકથી પ્રપાઠ, અને દ્વિતીયથી બ્રાહ્મણ સમજવું જેમ કે ગો ૧૧૧

પરશસ્ત્રમાં પ્રથમ મીમાસાનો મી૦ અધ્યાય ૧ પ્રથમ અક બીજો પાદને માટે અને ત્રીજો સૂત્રને સમજવો જેમ — મી ૧૧૧૧૧૧ બીજી વર્ણિકા શાસ્ત્ર છે તેનો વે ૧૧૧૧૧૧ એટલે વેથી વેણિક, પ્રથમાકથી અધ્યાય દ્વિતીયથી આહુતિક અને તૃતીયથી સૂત્ર સમજવું ત્રીજી ન્યાયશાસ્ત્ર તેનો જા ૧૧૧ અને બીજી વર્ણિકા પ્રમાણે છે નથુ યોગશસ્ત્ર તેનો યો ૧૧૧ એ પ્રમાણે છે ચોથી યોગશાસ્ત્ર, પ્રથમ અકથી પાદ અ ૧ દ્વિતીયથી નૂત્ર સમજવું પાચમું સંપ્રેતશાસ્ત્ર તેનો સો ૧૧૧ અથાત સોથી સાંપ્રેતશાસ્ત્ર પ્રથમાકથી અધ્યાય અને દ્વિતીયથી મન્ત્ર સમજવું જુ વેદાન્તશાસ્ત્ર છે તે ૧૧૧૧૧ લખીશ તેથી વેદાન્તશાસ્ત્ર, પ્રથમાકથી

અધ્યાય, દ્વિતીયથી પાદ અને તૃતીયથી સુ. સમજાવું તથા અંગેમાં પ્રથમ
આશ્રય છે તેનો સંકેત આ પ્રમાણે છે અ. ૧૧૧૧ અથવા અધ્યાયી, પ્રથમા
થી અધ્યાય, દ્વિતીયથી પાદ અને તૃતીયથી સુ. સમજાવું, અને એજ પ્રમાણે
મદાખ્યાયનો સંકેત પણ સમજાવે. આથી કે જે મૂળ ઉપરથી આપ્યું હશે તે લા. ૫
જાણીને ત્યાં આગળ તે સૂચનો અંગે મુખ્ય અને નિષ્કૃત તથા નિષ્કૃતને માટે
નિયમો ૧૧૧૧ અને નિયમો ૧૧૧૧ જે પ્રમાણે લખીશું તેમાં પ્રથમ અધ્યાય
અધ્યાય અને બીજાથી અ. સમજાવે તંત્રીયાગ્યકને માટે તે. પ્રથમાથી
પ્રથમ અને દ્વિતીયથી અનુવા. સમજાવે જેમકે—૧. ૧૧૧ આ સંકેત લા
વાનું પ્રોત્તરન એજ છે કે જેને કઈ પ્રમાણ જેવું હોય તે આ સંકેત જેમકે
તે તે પ્રથમામાં જેમકે આ વિનાના પ્રથમા પ્રમાણે ત્યાં આપીશું ત્યાં પ્રથમ
પ્રકૃતિને લખીને પછીથી તેને સંકેતમાં લખીશું

इति ग्रन्थसंकेताः ।

सम्यक्वृत्तम् ।

वेदार्थोन्निप्रकाशप्रणयसुगमिका कामदा मान्यहेत
संक्षेपाङ्गમિકेय विमलविधिनिधि सत्यशान्त्रार्थयुक्ता ।
सम्पूर्णाकार्यभेद भवतिसुरुचि यन्मन्त्रभाष्यं मयात
पश्चाद्दीशानमत्त्या सुमतिसहितया तन्यते सुप्रमाणम् ॥

अनुष्टुप्वृत्तम् ॥

मन्त्रार्थभૂમिका ह्यत्र मन्त्रस्तस्य पदानिच ।

पदार्थान्वયभावार्થાઃ ક્રમાદ્દોષ્યા વિચક્ષણઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ — (વેદાર્થોન્નિપ્રકાશપ્રણયસુગમિકા) જે ના અર્થનો પ્રકાશ કરનારી,
તથા પ્રીતિપૂર્વક ધર્મરતી પ્રાર્થનાને સુગમ કરનારી (કામદા) જેના પાદન
થી વ્યવહાર તથા પરમાર્થની સિદ્ધિ થાય અને (માન્યહેતુ) સંસારમાં માન
અપાવનારી (વિમલવિધિનિધિ) શુદ્ધવિદ્યાના લગ્નરૂપ તથા (સત્યશાન્ત્યર્થયુક્તા)
સત્યશાન્ત્યર્થયુક્ત (હયમ મમિકા સક્ષપાત્ સમ્પૂર્ણ) આ લાભપ્રાપ્તિકા સંક્ષેપથી
મે પૂર્ણ કરી અને (અત પચાત) હવે પછી (સુમતે સહિતયા) સુગતિપૂર્વક
(દશામવક્ત્રયા) ૧૨માત્માની લક્ષિતથી (સુરાચ મવતે ચત્) જેમાં નોકોની રૂચિ
વધે એવું (મન્ત્રમાધ્યમ મુપમાણમ મયાતચત) સુપ્રમાણથી સુકેત મ નલાપ્ય
કર છું ૧ આ લાભમાં પ્રથમ મ નની ભૂમિ ૧ એટલે જેમાં તે ૧૧૧ છે તે

પછી મંત્ર, પદ, પદાર્થ અન્યથા અને લાવાઈ એ પ્રમાણેના ક્રમ વિદ્વાનોએ
ગણાવેા. ૨

વિશ્વાનિ દેવ સવિતંદુરિતાનિ પરાસુવ ।

યદ્વદ્રં તન્ન આસુવ ॥ યજુઃ૦ અ૦ ૩૦ મં૦ ૩.

હતિ શ્રીમત્પરિવ્રાજકાચાર્યેણ શ્રીયુત્તદયાનન્દસરસ્વતી-
સ્વામિના ચિરચિતા સંસ્કૃત્ત્વાપાર્યભાષાભ્યાં સુશ્રુષિતા

સુપ્રમાણયુક્તર્ગ્વેદાદિચંતુર્વેદભાષ્યભૂમિકા-

ગુર્જરભાષાનુવાદઃ ॥

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११ थी २३	१	अ० १२ प्रायश्चित्त नियम	वेदात्पत्ति नियम.
१४	३३	तत्त्वार्थिक	नृणादिक.
१४	८	अथ वेदातेना	अथ वेदानां
२१	८	इन्द्रोन्द्रिय	इन्द्रोन्द्रिय
२८	२७	गोतेज	घोतेज
३३	१३	अ० ४.	अ० ४०
३४	१६	चक्षुरात्मम्	चक्षुरात्मम्
३४	२०	आत्मम्	आत्मम्
३६	२०	सगुण	अक्षय
४०	२८	प्रतिपक्षीनी	गतिपक्षीने-
४८	१८	ओत्तादि	ओत्तादि
५३	१४	परमत्मानिज	परमात्मानिज
५५	१८	दिग्व	दिग्व
५८	२१	हवामह	हवामह
६२	८	त्यन्यच्छृणोत्य	त्यन्यच्छृणोत्य
७३	१३	वेदसंज्ञाविचार	वेदसंज्ञाविचार ॥
८०	१८	चरित्वामि	चरित्वामि
८०	२०	मुपैमि	मुपैमि
८२	६	नाशता	भूत्येनाशता
८७	१०	तत्र	तत्र
८७	१३	अथाभ्यासातेषु	अथाभ्यासातेषु
८७	१४	तथा गपु	तथा नेय वक्तव्य
८७	१६	वक्तव्य	—
८८	१८	तस्माद्दत्ते०	तस्माद्दत्ते०
८३	११	राजः	राज
८३	२५	अद्व	अद्व
८६	८	परम	परम
१००	१८	आत्म	आज्यम्
१०१	१७	ते	तै

પૃષ્ઠ	પાત્ર	અગ્રુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮૬	૫	મૃગ્યમૈદિક	મૃગ્યમૈદિક
૧૮૭	૧૬	આચાર	આચાર્ય
૧૮૪	૯	પ્રજવા	કિ પ્રજવા
૧૮૯	૭	દેવન	દેવન
૨૦૨	૧૨	પેચ	પેચ
૨૦૬	૧૧	સદ્ધિ	સદ્ધિ
૨૦૬	૧૭	સલવામિમા	સલવામિમા
૨૦૬	૨૩	અવોહ	અર્વાક્
૨૦૮	૨	વર્દિયયા	વર્દિયયા
૨૧૦	૨૩	મીમદન્ત	મીમદન્ત
૨૧૦	૨૫	ચેલાવિધા	ચેલાવિધા
૨૧૧	૩	અનદિક	અનદિક
૨૧૩	૧	અતિથી વૈશ્વ દેવ રિપય	અવિવૈશ્વદેવરિપય.
૨૧૬	૧૮	અમાણ	અમાણ
૨૧૬	૧૯	નિરક્ષા	નિરક્ષા
૨૨૧	૨૬	ભાગ	ભાગ
૨૨૨	૬	શત૦ ૨	શત૦
૨૩૫	૨૪	હતબ	હત૨૫
૨૩૭	૨૧	દિવમુત્પન્નિ૦	દિવમુત્પન્નિ૦
૨૪૨	૨૫	પ્રજાપતિ	પ્રજાપતિ
૨૪૫	૨૬	જનેષ્ય	જનેષ્ય

ઓરમ્

આર્યસમાજના નિયમો,

૧ સત્ય સત્ય વિદ્યા અને જે પદાર્થ વિદ્યાર્થી જાણવામા આવે છે તે સર્વનું આદિ મૂલ પરમેશ્વર છે

૨ ઇશ્વરસમિત્વદાનદ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વશક્તિમાન, ન્યાયકારી દયાળુ, અજન્મા, અનંત, નિર્નિકાર, અનાદિ, અનુપમ, સનાધાર સર્વેશ્વર સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તર્યામી, અજર, અમર, અલય નિત્ય, પવિત્ર અને સૃષ્ટિર્તા છે, એની ઉપાસના કવ્વી યોગ્ય છે

૩ વેદ સત્ય વિદ્યાઓનું પુસ્તક છે વેદનું ભણવું, ભણાવવું અને સાલ ણવું, સંભળાવવું એ સવ આયાનો પરધમ છે

૪ સત્યનું ગ્રહણ કરવામા અને અસત્યને છોડવામા સર્વદા ઉદ્ધત રહેવું જોઈએ

૫ સત્ય ગ્રમ ધર્માનુસાર અર્થાત્ સત્ય તથા અસત્યનો વિચાર કરીને કરના જોઈએ

૬ સસારનો ઉપકાર કરવો એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અર્થાત્ શારીરિક, આદિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવી

૭ સર્વ સાથે પ્રીતિપૂર્વક ધર્માનુસાર યથાયોગ્ય વતવું જોઈએ

૮ અવિદ્યાનો નાશ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

૯ પ્રત્યેક જણે પોતાની ઉન્નતિથી સતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ પરંતુ સવની ઉન્નતિમા પોતાની ઉન્નતિ સમજવી જોઈએ

૧૦ સર્વ મનુષ્યોએ સામાજિક સર્વહિતકારી નિયમ પાળવામા પરત રહેવું જોઈએ અને પ્રત્યેક હિતકારી નિયમમા અવતર રહેવું જોઈએ

જાહેરખબરો.

આર્ય પ્રકાશ.

આ અગ્રેજી તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થતા પ્રગ્નપ્રિય અહવાલિકે પત્રમાં સાંસારિક, ધાર્મિક તથા રાજકીય આદિ વિષયોઉપર ઊત્તમોત્તમ તથા વિદ્વાન્ના ભરેલા લેખો લખવામાં આવે છે. સનાતન ધર્મનું સંરક્ષણ તથા પ્રતિ-
પાદન કરવાનો તેમજ દેશના સાંસારિક ધાર્મિક પ્રશ્નો ઉપર મથોચિત પ્રકાશ
પાડવાનો આ પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એક સવા વર્ષમાં આ પત્રને બે-ફેર
મળી છે તથા બે ફેલાવાને તે પામ્યું છે તેજ પત્રની ઉત્તમતાની સાધો સખળ
સાબિતી છે. હાલમાં તેનું કદ ચાર રોયલ પેજ છે. સારા કાગળ તથા સુંદર
છપાઈ બેતાં મુંબઈ માટે વર્ષના રૂ. ૨) તથા બહાર ગામ માટે રૂ. ૨.૫૦ લવા-
જમ નામનું છે.

આ પત્રની આશીસમાં સ્વા. દયાનંદ સરસ્વતી, ગ્રાંદેસર આર્યમુનિ, પં.
ગુલસીરામ સ્વામી વગેરે વિદ્વાનોદ્વૃત તથા ગુજરાતી સત્યાર્થ પ્રકાશ, ગુજરાતી
શ્રદ્ધાદિ લાખ્યભૂમિકા પણ મળે છે. વધુ ખબર માટે નીચેને શિરનામે પત્રવ્ય-
વહાર કરવો.

મોતીલાલ તિ. દલાલ,

મેનેજર, આર્ય પ્રકાશ,

કાકડવાડી, ગીરગામ બેકરોડ, મુંબઈ.

ગુજરાતી સત્યાર્થપ્રકાશ.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીદ્વૃત હોદી ભાષામાં લખાયેલા સત્યાર્થપ્રકાશની
ક્યા પેદાશિમાનીને ખબર નથી ?? હોંદુસ્તાનમાં તે એટલું તો પ્રસિદ્ધ છે કે તેની
અત્યાર સુધી અગણન અર્થો લાખ નકલ ખપી ગઈ છે. તે ઉપરાંત અગ્રેજી,
બંગાળી, ઉર્દુ વગેરે ભાષાઓમાં તેનાં ભાષાંતરોની હમ્બરો નકલ ખપી ગઈ છે
ને જુદી. કાઈ પણ ધર્મ તથા સંપ્રત્યવચાણને અવરુધ વાંચવા યોગ્ય છે. આ
સત્યાર્થપ્રકાશના ગુજરાતી ભાષાંતરની અત્યંત માગણી થવાથી હાલ તે સરળ
ભાષામાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. બધીજરી નકલો ખપી ગઈ છે. માન યોડી

મોજ રહી છે. તેથી જોગોને તે જોધએ તેમને તે સત્વર વી. પી. કિંવા રોકડેથી મંગાવી લેવાનો અમારો આગ્રહ છે. જાદ અનેક માંગ સુધી બીજી આવૃત્તિ મળશે નહીં. સત્યાર્થપ્રકાશ કેટલું કીમતી તથા સાનના ભંડારરૂપ પુસ્તક છે તે નીચલા ઉપરથી જાણાશે:—

પૂરોત્તર.

૧. ઇશ્વરનામ વ્યાખ્યા.
૨. વ્યાસશિષ્યાવિષય.
૩. અધ્યયન અધ્યાપન.
૪. સમાવર્તન, ત્રિવાલ્મ્યહાસમવિધિ.
૫. વાનપ્રસ્થ, સન્યાસવિધિ.
૬. રાજધર્મ.
૭. ઇશ્વરવેદવિષય.
૮. સદ્ધિ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિપ્રલય.

૯. વિદ્યા, અવિદ્યા, બંધ, તથા મોક્ષ વિષય.

૧૦. આચાર અનાચાર, લક્ષ્યાલક્ષ્ય. ઉત્તરોત્તર.

૧૧. આચાર્યર્થાધિ મનઅંડન મંડન.

૧૨. ચારવાકે આદ્ય જૈન મત અંડન મંડન.

૧૩. ખ્રીસ્તી મનસમીક્ષા.

૧૪. મુસલમાન સમીક્ષા.

જોડ સુંદર કાગળ ઉપર સુંદર છપાઇ તથા કપડાંના પાકા પુઠે સહિત રોયલ આઠ પૈસા, ૫૪૪ એકંદર ૫૫૬; મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૧૧; રૂ. ૧૫ અથવા તેથી વધારે નકલ સામટી લેનારને કમીશન ૨૦ ટકા રૂ. ૧૦૦ થી વધારે લેનારને ૨૫ ટકા. દર નકલ હીઠ પોસ્ટેજ રૂ. ૦—૫—૦ લુકું.

આર્યપ્રકાશ જોષીસમાં મળતાં ગુજરાતી પુસ્તકો.

	મુલ્ય રૂ.	મુલ્ય રૂ.
સમ્યક્ પ્રકાશ	૧૥	૦)૥
રૂઝેદારિ લાઘ્યભૂમિકા	૧૥	૦)૦૥
અદિસા ધર્મ પ્રકાશ (મુળ કિ ૧૫)	૧	"
સ્વામી દયાનંદનું જીવન ચરિત્ર	૦૥૥	"
દુન્યાગારીનું હાલપણું (સ્ત્રીલા	૦)૮	"
પદ્મમા-મુળ કી ૦૫)	૦)૮	"
અનાર્ય આર્ય(એક સમમાણ્ય નિમધ) ૦)૮	૦)૮	"
સામાજીક પ્રોત્સાહ રા. સા ઇકુર-	૦)૮	"
તા કૃત "પમ્લીક સ્પીરીટ" નું	૦)૮	"
ઉત્તમ ભાષાતર-મુળ કિ. ૦૫)	૦)૮	"
આમી. નિત્યાનંદનાં ૪ લાપણો	૦)૮	"
(મુળ કિ. ૦૫)	૦)૮	"
અમી સુખડી અને સિદ્ધપુરની	૦)૮	"
યાત્રા (૪થી આવૃત્તિ-પદ્મમા)	૦)૮	"
ગાયત્રીમંત્રનો તકતો સ્વામીજીની	૦)૮	"
છબીસહ)	૦)૮	"

પ્રોફેસર આર્ય મુનિકૃત ગીતા યોગ અધિપાર્ય લાઘ્ય (હીંદી)

મુલ્ય રૂ ૨૥

માન ૩ ૧૦ ની હીમતના ઉક્ત પુસ્તકો ક્રેનારને ૨૦ ટકા કમીશન મળશે. આ ઉપરાંત સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી નિલાનંદ પં. તુલસીરામ સ્વામી, પં. આર્ય મુનિ વગેરે કૃત હીંદી પુસ્તકો, તથા અન્ય સામાજીક ગુજરાતી પુસ્તકો વિના કમીશને આ આપીસમાં મળે છે. પદિત ગુરુદત્ત, એમ એ એમર્મ હુર્ગાપ્રસાદ, રત્નલારામ, જનજીસિંગ, અર્જુનસિંગ, એચાગમ જતજી વગેરે કૃત અંગ્રેજી સામાજીક પુસ્તકોના આ સ્વામી દયાનંદના પુસ્તકો (સત્યાર્થ પ્રકાશ આદિના અંગ્રેજી ભાષાતરો પણ આ જોષીસમાં વિના કમીશને મળે છે સ્વામી દયાનંદ, પ. લેખરામ, તથા પ. ગુરુદત્તની છબીના પોસ્ટ કાર્ડ પણ ખાસ ધ્યાન્ય છે ૧૦૦૦ સીમળ દલરનો રૂ ૧૥, તથા ૩૫૦૦ કવરનો રૂ ૨૥, ૧૦૦ ના કમ પ્રમાણે ૩ તથા ચાર આના

ગ્રાંતીલાલ ત્રિ દલાલ, મેનેજર આર્યપ્રકાશ,

મીરગામ બેઠ રોડ—કાકડવાડી, મુબઈ